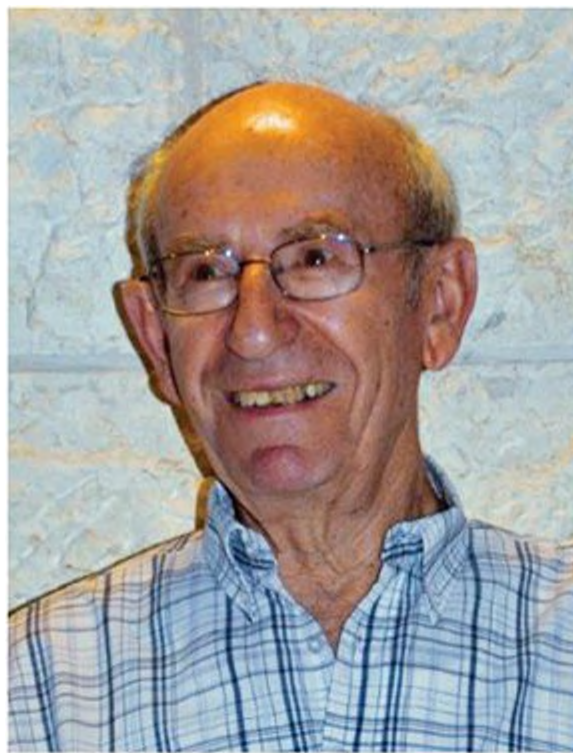

אהרון עינת חיי יום-יום בגטו וילנה

הוצאת מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'

אהרון עינת נולד בשנת 1934 בוילנה. את תקופת השואה עבר בגטו ועם חיסולו - במחנה העבודה הק"פ. הוא, אמו ואחיו ניצלו עם שחרור העיר על ידי הצבא האדום ביולי 1944. כעבור שנתיים עברה המשפחה ללודז', פולין, שם למד בבית ספר עברי וספג את ערכי הציונות. בשנת 1950 עלתה המשפחה ארצה. עינת התגייס לצה"ל, שירת בהנדסה קרבית 25 שנים והשתחרר בדרגת סגן אלוף. במהלך השירות רכש השכלה אקדמית. הוא נישא בשנת 1957 ונולדו לו שלושה בנים: חיים והתאומים תומר ועופר. אחרי השחרור מהצבא עבד 26 שנים במוזיאון בית התפוצות ובמקביל עסק בליווי קבוצות לחו"ל ובהדרכת משלחות נוער לפולין. בשנת 1984 התחתן עם אתי, אם לשלושה: שי, אורי וענת. משנת 1993 הוא פעיל באיגוד יוצאי וילנה והסביבה וחבר בהנהלה. בין השאר השתתף בארגון ובהדרכה של קבוצות ו"מצעדי חיים" לוילנה ולערים נוספות. בהשפעת הביקור הראשון בוילנה, לאחר כמעט 50 שנה מאז עזיבתה, התמסר למחקר על גטו וילנה ובמסגרת האוניברסיטה העברית בירושלים השלים בשנת 2006 את עבודת הדוקטורט "החיים הפנימיים בגטו וילנה", שהיא בסיס לספר זה.

אהרון עינת

חיי יום-יום בגטו וילנה

הוצאת מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'

תשע"ג, 2013

Aron Einat
Everyday Life in the Vilna Ghetto

עורכת אחראית: דניאלה אוסצקי-שטרן
עורכת מדעית ועורכת לשון: לאה תמיר-אנגלרד
עורך האינדקס: יעקב בלסברג

ספר זה ראה אור בסיוע:

הקרן על שם אלכסנדר ר' דושקין במכון ליהדות זמננו
על שם אברהם הרמן, האוניברסיטה העברית בירושלים
איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל – ויושב הראש מר מיכאל שמיביץ'

פרופ' דליה עופר

אליעזר ואורה עינת

אברהם קמנמן

כל הזכויות שמורות להוצאת מורשת

בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'

גבעת חביבה, ד"נ מנשה 37850

טלפון 04-6309257

פקס 04-6309305

דואר אלקטרוני machon.moreshet@gmail.com

www.moreshet.org

עיצוב ועימוד: סטודיו אורגד

דפוס יקיר פריד, חיפה

נדפס בישראל, 2013

"הלילה הראשון בגטו הוא הלילה הראשון בקבר, אחר כך מתרגלים"

אברהם סוצקבר, הלילה הראשון בגטו, תל-אביב, 1981
תרגום: ק' א' ברתיני.

ספר זה מבוסס על חיבור מאת אהרון עינת
"החיים הפנימיים בגטו וילנה"
שהוגש לסנט האוניברסיטה העברית
לשם קבלת תואר דוקטור.

תוכן העניינים

9	תודות
11	הסיפור שלי – אהרון עינת
41	דברי פתיחה – פרופ' דליה עופר
45	הקדמה
47	מבוא
	א. וילנה ויהודיה ממלחמת העולם הראשונה עד הכיבוש הגרמני
47	בשנת 1941
53	ב. פעילות מפלגתית-ציונית בוילנה
54	ג. היחסים בין היהודים לשכניהם הפולנים והליטאים
57	ד. תקופת שינויי השלטון והשליטה הסובייטית
58	ה. וילנה תחת השלטון הסובייטי
63	חלק א: הכיבוש הגרמני ועיצוב החיים בגטו
65	פרק 1: מהכיבוש הגרמני ועד גמר האקציות ההמוניות
65	א. כיבוש וילנה ותחילת ההתנכלויות ליהודים
70	ב. המנהל הגרמני והליטאי בוילנה
	ג. מצב היהודים עד הקמת הגטו: השפלה, חטיפות ורצח, פונאר,
75	היודנראט
94	ד. הקמת הגטאות
102	ה. האקציות ההמוניות עד סוף שנת 1941
107	פרק 2: ריכוז היהודים בגטאות וארגון החיים בתוכם
	א. גטו מספר 2 (הקטן) – פעילות היודנראט וארגון החיים
107	בתקופת קיומו

115	ב. ארגון היודנראט בגטו מספר 1 ("הגטו")
123	ג. אוכלוסיית הגטו מבחינה דמוגרפית ותעסוקתית
	ד. אוכלוסיית הגטו מבחינה חברתית-מעמדית
130	והריבוד החברתי החדש
138	ה. המשטרה היהודית (משטרת הגטו)
149	ו. המנגנון המשפטי ובית הסוהר
155	ז. גנס בראש הגטו ודוקטרינת ההצלה באמצעות עבודה

חלק ב: כלכלת הגטו

161	פרק 1: המשאבים הכלכליים של הגטו
163	א. כוח עבודה ותעסוקה
163	ב. התעסוקה בגטו – מנהלת הגטו ובתי המלאכה
165	ג. עבודות מחוץ לגטו
173	ד. סחר חליפין עם הגויים
178	ה. הברחות ומסחר בתוך הגטו
179	ו. נשים בתוך כוח העבודה
186	
189	פרק 2: הפעילות הכלכלית והכספית של היודנראט

חלק ג: חברה וחיי יום-יום

197	פרק 1: תרבות וחינוך
199	א. רקע
199	ב. ארגון מחלקת התרבות ביודנראט
200	ג. מערכת החינוך
203	ד. הפעילות התרבותית
212	ה. חיי הדת
239	ו. סיכום
244	
247	פרק 2: רפואה ובריאות
247	א. בריאות הציבור
248	ב. פיקוח רפואי

252	ג. אשפוז ותרופות
256	ד. היגיינה אישית
259	ה. מחלות נפוצות
260	ו. הסגל הרפואי
263	פרק 3: טיפול סוציאלי
263	א. חלוקת מזון
268	ב. מטבחים ציבוריים, מים רותחים והסקה
274	ג. עזרה לנזקקים
278	ד. הטבות לעובדי היודנראט ולסקטורים נבחרים
281	ה. ארגונים מקצועיים
285	פרק 4: שגרת החיים תחת איום קיומי
285	א. שיינים בתקופת הגטו
290	ב. השימוש במאלינות
293	ג. אורח חיים "יציב" בגטו
311	חלק ד: סופו של גטו וילנה
313	א. לקראת הסוף: האקציות והשילוחים לאסטוניה וללאטביה
324	ב. פעילות המחתרת בחודשים האחרונים
336	ג. חיסול הגטו
351	חלק ה: דברי סיכום: מאפיינים ייחודיים של גטו וילנה
353	א. קווים לדמות הגטו
357	ב. ההתמודדות של הפרט ושל המשפחה
359	ג. ההתמודדות של היודנראט
361	ד. המאבק הפעיל מול ההונאה הגרמנית
362	ה. גילויים שליליים בתפקוד המשטרה היהודית והיודנראט
363	ו. "רוח הגטו" כביטוי להתמודדות

367	מתודולוגיה ומקורות
375	ביבליוגרפיה
395	נספחים
435	מפתח אישים
447	מפתח מקומות
	תקציר באנגלית

תודות

רבים האנשים שסייעו לי בכתיבת הדוקטורט ובהוצאה לאור של הספר. אני מודה לכולם מעומק לבי.

בעריכת המחקר אני מודה באופן מיוחד למדריכים שלי, הפרופסורים דב לוינ ודליה עופר, שליוו אותי לאורך שנים, מהרגע שבאתי אליהם עם הצעת המחקר הגולמית ועד להשלמתה. תמיד מצאתי אצלם אוזן קשבת, מלת עידוד ועצה בונה. הידע והניסיון שלהם היו בעלי ערך רב, ובכלל זה ההנחיות והדרישות הקפדניות המתחייבות ממחקר אקדמי.

תודה לד"ר עוזי רבהון, שסייע לי בעיבוד הנתונים הסטטיסטיים של "רשימות האסירים". ניתוח הנתונים על פי המשתנים השונים תרם באופן משמעותי להבנת תנאי החיים בגטו.

תודה מקרב לב לבנינו תומר ואורי, אשר עזרו לי "במלאכת המחשב" והוציאו אותי מהמבוכים המפותלים שאליהם נקלעתי מדי פעם.

באהבה רבה אני מודה לאשתי אתי, שהייתה לצדי מרגע הגיית רעיון הדוקטורט ועד סיומו. לאורך כל התקופה היא הביעה את אמונה הבלתי מסויג שהמלאכה תושלם, גילתה עניין בפרטי העבודה ובשלבי ההתקדמות, תמכה בי ברגעים של ספק ועודדה במלה ובמעשה. בלעדיה עבודה זו לא הייתה יוצאת לפועל ואין גבול לתודתי לה.

בהוצאה לאור של הספר זכיתי לעזרה ברוכה ויד תומכת מחלק של הנזכרים לעיל ותודתי העמוקה נתונה להם. במיוחד אני מכיר תודה לפרופ' דליה

עופר על ראיית החשיבות של הספר ותרומתו למחקר ההיסטורי ועל נכונותה לכתוב את דברי הפתיחה.
 כמו בדוקטורט כך גם בספר, אשתי אתי גילתה מעורבת פעילה ביותר והייתה, כדברי המשורר, "קן תפילותיי". אני מודה לה באהבה רבה. אני מודה שוב לבני תומר על "שעות מחשב" שהקדיש לספר ועל העצות המועילות מתוך ניסיונו הרב.
 שלמי תודה למורשת בית עדות על-שם מרדכי אנילביץ', לדלית קוגן בן-חמו, מנהלת ההוצאה לאור, לדניאלה אוסצקי-שטרן, לד"ר שרה אוסצקי-לזר, לצבי אורגד וללאה תמיר-אנגלרד.

*

ספר זה ראה אור בסיוע כספי של מוסדות ושל אנשים בעלי עניין ורצון טוב והם:
 הקרן על-שם אלכסנדר ר' דושקין במכון ליהדות זמננו על-שם אברהם הרמן, האוניברסיטה העברית בירושלים.
 איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל – ויושב הראש מר מיכאל שמיביץ'.
 פרופ' דליה עופר.
 אחי אליעזר עינת ואשתו אורה.
 בן דודי אברהם קמנמן.
 הוקרתי ותודתי להם.

הסיפור שלי אהרון עינת

טרם מלחמה

נולדתי ב-5 במרץ 1934 בוילנה – אז תחת שלטון פולני, היום בירת ליטא – בן בכור למשפחת חיים (יליד 1902) ואטל (ילידת 1906) זאלקין. כשהייתי בן שנתיים נולד אחי אליעזר (לייזער).

החנות סיפקה את כל מחייתנו. באמצעות עגלה ושני סוסים היה אבי עובר בין כפרי הסביבה וקונה סחורה מהאיכרים. הודות לכך יכולנו לימים, ממש על סף השחרור, להסתתר בין כפריים שהכרנו. בבית הייתה גם עוזרת, "משרתת" בשפת הימים ההם, פולנייה צעירה ואהובה בשם פאווקה שטיפלה באחי ובי במסירות רבה.

עד כמה שזכור לי, הבית היה מסורתי, כולל שמירה על כשרות, הדלקת נרות בליל שבת, הליכה לבית הכנסת בעיקר בחגים, וכיו"ב. איני בטוח אם אבא לא "חטא" בסיגריה נסתרת בשבת או ב"עבירה" כזו או אחרת, פה ושם. אישית זכורה לי תמונה שלנו, הילדים, עם דגלים צבעוניים בידינו, חוגגים את שמחת תורה בבית הכנסת.

בחודשי הקיץ החמים היינו מעתיקים את החנות והמגורים לפוספיישק (Pospieszki), כפר קטן ומיוער בפאתי העיר, ששימש מקום קיט ונופש לתושבי וילנה האמידים. גרנו בבקתת עץ דו-קומתית שאבי היה שוכר, ובה

יועדה קומת הקרקע לחנות ששימשה לפרנסתנו. אנחנו היינו משחקים עם הילדים הפולנים בכפר, בעיקר במשחקי "רועים ורועות", ועל אף הקשיים בתקשורת מצאנו דרך לתקשר ולהשתובב יחד. באורח פלא נשתמרו כמה צילומים מאותם ימים. הייתי אז בן שלוש או ארבע בלבד.

ברחוב שלנו, לא הרחק מביתנו, גרה אחותה של אמי, זלדה, עם בעלה שלום קפלן, בנה היחיד הירשקה, ואמה – סבתי – מרה-לאה. הם התפרנסו ממאפייה ומחנות והיו מבוססים מאוד. היה להם בית גדול ומרשים שהיה ממוקם במרכזה של חלקת אדמה גדולה שהשתרעה עד לנהר כמעט. לבן דודי הירשקה שמורה פינה חמה בלבי עד היום – יותר משבעים שנה אחרי הירצחו בגיל 17. אהבתי אותו ואת המשחקים עימו. איני יכול לשכוח איך היה מעיף אותי לתקרה ומזכה אותי בבייגלה חם מהמאפייה של הוריו.

למדתי בגן ילדים ליטאי וקיבלתי שיעורים פרטיים מהשוחט. אהבתי מאוד את האותיות, בין אם לטיניות או עבריות, ופיעמה בי תשוקה עזה ללימודים. שיחקתי עם האותיות וככל שהכרתי והתעמקתי בהן נהניתי יותר, אם כי איני בטוח שעד הכיבוש הגרמני ידעתי קרוא וכתוב.

עד הכיבוש הגרמני

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה החלו להגיע לוויילנה גלים גלים של פליטים מפולין. הבשורות בפיהם היו קשות ולוו אצלנו בדאגה עמוקה שהשתקפה מעיניהם של הוריי. עם זאת, זכורה לי ההתבדחות על היידיש המוזרה שבפיהם השונה מהשפה התקנית שהקפידו עליה יהודי ליטא. כך למשל, אצלנו "א הון" (עם חולם – תרנגול) אצלם זה "א הון" (עם שורוק – תרנגולת), ואילו "א הון" שלנו היה אצלם "א הין" – שמשמעה אצלנו לֶשֶׁם.

השינויים שחלו בעיר נתנו אותותיהם גם בנו. חילופי השלטון – תקופה קצרה סובייטי, לאחר מכן ליטאי עצמאי, ושוב סובייטי אך במסגרת הרפובליקה הליטאית – הביאו בסופו של דבר להלאמת מפעלים, להחרמת רכוש של "בורגנים" ולגירושים לסיביר. בעיר השתררה אווירה

של פחד, וגם אצלנו, בחנות הקטנה והצנועה שלנו, התעוררו חששות כבדים. האנשים ייחלו שהאיום ייפסק, בעוד זרם הידיעות על הנעשה בפולין הוכיח את ההפך.

תחילת הכיבוש הגרמני

כניסת הצבא הגרמני לוילנה הייתה רבת רושם. ברחוב שלנו עברו טורים של טנקים – שמצריחיהם מבצבצים ראשים עטורים כובעי פלדה מבהיקים, ללא רשתות הסוואה – וכן שיירות של אופנועים, אופנועי סירה וכלי רכב שונים. לצדי הכביש הריעו התושבים לכובשים.

כבר עם כניסת הגרמנים נהרגה סבתי טויבה, אם אבי, מפצצה גרמנית כשניסתה להסתתר בתוך ערימת עצים שהוכנו בחצר לקראת החורף. כשבוע אחר כך נרצחו דודי שלום ובנו הירשקה – בן דודי האהוב. כנופיית ליטאים תפסה אותם וגררה אותם לשדה בסביבת בית הכנסת – שם, באמצעות קלשונים, דקרו אותם אנשי הכנופיה למוות. ככל הנראה לא היה זה מעשה רצח מקרי, אלא מארב מתוכנן של דורשי נפשו של דודי האמיץ, שעל קריאות בוז ליהודים נהג להגיב בכוח הזרוע. הרצח גרם לזעזוע עמוק; ברגע אחד איבדה דודתי זלדה את בעלה ואת בנה ונותרה לבדה.

המצב נעשה קשה מיום ליום, גזרה רדפה גזרה וגם מקור הפרנסה שלנו נסגר עקב צו שאסר על יהודים לעסוק במסחר. הלימודים בגני הילדים הופסקו ומוסדות הלימוד נסגרו. היה עלינו לענווד סרט עם מגן דוד על הזרוע, וכעבור זמן מה טלאי צהוב בצורת מגן דוד, שאותו היה עלינו לתפור על כל בגד עליון, מלפנים ומאחור.

שבועות ספורים לאחר הכיבוש התרחשה פעולת ה"כאפונעס" – החוטפים (מלשון "כאפן" – בידיש: לחטוף). מדי יום ביומו נתפסו גברים יהודים, חסונים יחסית, שהובלו, על פי הטיעון הגרמני, לעבודה. אף אחד מהם לא חזר מה"עבודה" הזאת וגם לא נתקבלה כל ידיעה. בסוף יולי 1941 נחטפו אבי ודודי איציק, בעלה של ביילה. נשארנו אמי, אני, הגדול בן השבע, ואחי הקטן בן החמש. ב"פרובוקציה הגדולה"

(ראו עמודים 91-93) נתפסו והובלו לפונאר, דודתי מלכה, בעלה לייבל ושני ילדיהם – בן ובת שהיו בגילנו. בהדרגה החלו יהודי וילנה להתוודע למהותה האמתית והטרגית של פונאר. אם בתחילה היו עדיין תהיות וספקות, הם החלו להתפוגג ובמקומם נחשפנו לעובדות. בינתיים החלו להיגרע ענפים ממשפחתנו הרחבה, שהצטמצמה והלכה, והתגלתה התנהגותם הברוטאלית של הליטאים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. ראיתי אותם כשחטפו את אבי, ראיתי אותם בהליכתנו אל הגטו, ראיתי אותם באקציות הרבות שנערכו בהמשך. הופעתם הייתה משתקת ומעוררת אימה.

אל תוך הגטו

ב־6 בספטמבר 1941 הוכנסו יהודי וילנה לגטו שהתפרש על פני כמה רחובות שבהם התגוררו יהודים זה דורות. למעשה היו שני גטאות: הגטו הראשון – "הגדול", והגטו השני – "הקטן". באותו בוקר הופיעו בביתנו ליטאים שהאיצו בנו בצעקות לעזוב את הבית ולהצטרף ליהודים שהוצאו גם הם מהבתים הסמוכים. הותר לנו לקחת חפצים ככל שיכולנו לשאת בידינו, בלא כל אפשרות להסתייע באמצעי הובלה. התעוררה השאלה, מה לוקחים כש"נושאי המטען" הם אימא ושנינו – שני הילדים. ברור שהכול נפל על כתפי אמנו. אחי סחב כרית ואני איזו חבילה שמרוב תשישות השארתי מאחוריי תוך כדי הליכה. קיווינו שביום מן הימים עוד נחזור ונמצא את הבית ואת כל תכולתו. הובילו אותנו אל הגטו הקטן. ההליכה הייתה קשה ונמשכה לאורך כמה קילומטרים, ממעלה אנטוקול עד למרכז העיר.

הגטו השני "הקטן"

הצפיפות בגטו הייתה איומה. נדרשנו למאמץ רב כדי לעבור מצד אחד של הרחוב אל הצד האחר – מרחק מטרים ספורים. הקושי הרב ביותר היה למצוא פינת מגורים. נדרשו כוח פיזי ותעוזה כדי "להשתלט" על פינה

באחת הדירות שכבר נתפסו. לנו, ללא אבא, זה היה כמעט בלתי אפשרי. למזלנו, הצלחנו איכשהו לחבור לבן דוד של אמי, לייבל – גבר חזק עם שתי רגליים על הקרקע שידע להסתדר. לייבל הקצה לנו פינה בחדר "שארגן" – חדר מעבר בתוך דירה ברחוב היהודים שבה גר עם משפחתו – אשתו חיה'לה ושתי בנותיו: גולדה ופייגה. היינו יחד שבע נפשות.

אמי החלה לעבוד, דבר שזיכה אותה ב"שיין" לבן (תעודת עבודה). היציאה, יחד עם קבוצות העבודה, אפשרה לאמי לקיים סחר חליפין עם הפולנים ולהבריא לגטו, תמורת חפצים שהביאה מהבית, מצרכי מזון חיוניים.

ביום כיפור, 1 באוקטובר 1941, נערכה האקציה הראשונה בגטו. אמי הייתה בעבודה ואני שיחקתי בחצר סמוכה. פתאום הבחנתי בתכונה רבה על יד השער ובחיילים גרמנים, יחד עם שוטרים ליטאים, קופצים מהמשאיות ולוכדים יהודים. נבהלתי ומיהרתי הביתה, מקפיד שלא לעורר כל תשומת לב. בדרך ראיתי ליטאים מכים איש זקן שנשען על מקלו. הבחנתי גם שאחד הליטאים עוקב אחריי. בסופו של דבר הגעתי הביתה בשלום, ואז הופיע הליטאי. הוא דרש להציג לו את "השיינים", שאם לא יוביל אותנו למשאיות. כבר אז הבנו את מה שהוכח עם הזמן כוודאי – משמעות הדבר – מוות!

לחיה'לה, קרובת המשפחה שבעלה עבד, היה שיין מתאים, וכך תפס הליטאי רק אותנו – את אחי ואותי. רועדים מפחד פרצנו בבכי, אך בשל תושייתה הגואלת של חיה'לה, שבתחנוניה, ויותר מזה – בכספה, הצליחה לשחרר את הליטאי, ניצלנו!

בערב, כשחזרה אמי סוף סוף מהעבודה, לא היה גבול לשמחתי, אך לא לזמן רב – האקציה התחדשה בלילה. שוב הייתה סכנה לקיומנו. תוקף השיין הלבן שהיה ברשות אמי נגמר והיה עלינו להסתתר. בלית ברירה, מאחר שלא היה לנו מחבוא ("מאלינה", בשפת יהודי וילנה), ירדנו לחנות בקומת הכניסה. חזית החנות, שהייתה ריקה מסחורות, פנתה לרחוב והייתה נעולה, אך הייתה לה גם כניסה אחורית מכיוון חדר המדרגות שלנו. העברנו את הלילה בחושך ובדממה. שמענו את צעקות החיילים ואת תחנוני הקורבנות. שוב שיחק לנו המזל (כפי שיקרה לא אחת בעתיד) – שוב ניצלנו!

היום אני חושב שעזרה לנו העובדה שהיו אלה האקציות הראשונות בגטו, ושהגרמנים והליטאים עוד לא היו מורגלים לחיפושים; או אולי הייתה זו העובדה שהם הצליחו למלא את המכסה די בקלות. הגטו חוסל כעבור שבעה שבועות, אך אנו הצלחנו לעבור מבעוד מועד לגטו הגדול.

הגטו הראשון "הגדול"

מה שזכור לי מהגטו הגדול הוא צפיפות חונקת ברחובות והדירה הראשונה. במקור הייתה זו דירתם של דודתי מלכה ובעלה לייבל, שנרצחו יחד עם שני ילדיהם ב"פרובוקציה הגדולה", שעה שהגרמנים פינו את האזור בעבור הגטו העתידי לקום. הדירה הייתה ברחוב שאוולי (Szawelska) שבה התרכזו כמה מבני המשפחה שלנו שנותרו בחיים: דודתי ביילה עם שלושת ילדיה (שבהם הבן הגדול חנא קיבל עם הזמן שיין ובו רשם את אמו בתור אשתו ואת אחיו כילדים שלו, וכך ניצלו בכמה אקציות) ובן הדוד של אמי לייבל ובני משפחתו (שעימם גרנו בגטו הקטן). ייתכן שהיו עוד "אורחים מזדמנים" בדירה. אני משער שלייבל, עם כישרונו, יכולתו ולבו החם, הושיט לנו את העזרה החיונית להתארגנות מחודשת.

באקציה הראשונה שנערכה בגטו התחבאנו במאלינה מאולתרת. נכנסנו לחדר שהיה צמוד לסלון ואדם מבחוץ הסתיר את הדלת על ידי המזנן שהיה רחב וגבוה. מי שנכנס לדירה לא הבחין בשינוי, אלא אם התעמק בחיפושים. רועדים מפחד שמענו את קולות הגרמנים והליטאים, ושוב, למזלנו, לא גילו אותנו. אחרי האקציה התברר שהאיש האמיץ, ששמר עלינו, תלה את עצמו בדלת הכניסה, ובכך יצר מעין הרתעה אצל מבקשי נפשנו.

גם באקציות אחרות הצלחנו להינצל באמצעות "מאלינות" שמצאנו. פעם אחת אפילו בבית שהיה מחוץ לגטו, ליד הכנסייה. באמצעות נורה עמומה שדלקה בפרוזדור הבית יכולנו לראות אנשים נוספים שמצאו בו מחבוא.

עברנו מדירה אחת לאחרת, עד שלקראת סוף שנת 1941 הגענו לדירה ברחוב לידא (Lidska) שבה גרנו עד סמוך לחיסול הגטו. היינו שמונה:

דודתי גיטה עם בעלה ובנה, הסבתא מרה-לאה, אמי, אחי ואני, ואחות אבי – חסיה. הדירה הייתה בת חדר בגודל בינוני עם מבואה לא מרוצפת. בלילה היינו מניחים על הרצפה, בין המיטות, דרגש שעליו ישנה הדודה חסיה (לא לזמן רב, שכן היא נרצחה באחת האקציות). המבואה שימשה "מטבח" והיו בה פרימוס וסירים.

מקור הפרנסה והביטחון הכלכלי, היחסי, שלנו היו הדוד והדודה. שניהם עבדו והיו ברשותם "שיינים". אחי ואני היינו רשומים כבניהם, יחד עם בנם סיומה. זה סיפק לנו הגנה, אך אמי וסבתי נותרו "בלתי לגליות" (עם הזמן הגבילו הגרמנים את רישום הילדים ב"שיינים" לשניים, וכך גם אחי נעשה "בלתי לגלי"). הדוד עבד בסדנאות רכב של המפעל הגרמני הק"פ (H.K.P) שעסק בתיקוני רכב צבאי ובהסבת מנועי הבנזין של משאיות, להפעלה באמצעות עצי הסקה. מקום העבודה היה מחוץ לגטו ואפשר סחר-מכר עם הגויים. גם דודתי עבדה מחוץ לגטו ושניהם היו מבריחים מצרכים למחייתנו. עקבנו בדריכות ובהערצה אחר מעלליהם שהיו כרוכים בסיכון נפש. במיוחד הצטיינה בכך דודתי שבשל היותה "ברוכת" איברים ידעה להטמין את שקית הגריסים, הקמח או הסוכר בין קפלי גופה. מאחר שתוקף השיין הלבן של אמי עבר, היא חדלה לעבוד. על אף התנאים הפיזיים הקשים ניהלנו איכשהו את חיינו, אף שהיו מלווים בפחד בלתי פוסק. ידענו שאנו חיים על תנאי ושעתידנו תלוי על בלימה. אף ששובצתי ללימודים בכיתה ב', בבית הספר שברחוב שאוולי, הועברנו אחי ואני עם הזמן לבית הספר שברחוב סטראשון (Straszuna) – שם היה מטבח שסיפק לנו ארוחות צהריים. זכורים לי שמותיהם של שניים ממורי האהובים באותו בית ספר: המורה אפשטיין והמורה קאנישטר. בתחילה למדנו תוך ישיבה על הרצפה. המורה הייתה רושמת מלים על הלוח ואנחנו היינו מעתיקים אותן למחברות שהיינו מצמידים אל גבו של התלמיד שלפנינו. לאחר זמן קצר הפסקתי את לימודיי, לא לפני שהספקתי לרכוש את מיומנות הקריאה ולהתמכר לקריאת ספרים. הייתי בן 8-9 ובכל יום החלפתי ספר בספריית הגטו. בשנת 2012 מצאתי את שמי ברשימות הקוראים של הספרייה הנמצאות בארכיון הליטאי

המרכזי. אני רשום בשם המשפחה שבו אני מופיע בשיין – קאמנמן, במספר קורא 5200.

מדי פעם ערכו הגרמנים ביקורי פתע בגטו. עצם הופעתם בשער, גם לא במסגרת אקציה, הייתה מכניסה את התושבים לבהלה, כי אף פעם לא ידענו מה באמת עומד לקרות. ליתר ביטחון רצנו להתחבא, אף בעלי ה"שיינים" שבינינו, לא כל שכן "הבלתי לגליים" כמו אמי וסבתי. אני זוכר שהיו גם לא מעט בהלות שווא, ואכן, באחד המקרים התעקשתי, לחרדת אמי, להישאר בבית ולא לרדת למאלינה שהייתה במרתף דירה סמוכה.

בסוף 1941 הופסק רצף האקציות והחלה תקופת רגיעה יחסית, של כשנה וחצי, שהתבררה לתושבי הגטו רק בדיעבד – כל אותו זמן הם חיו עדיין בחרדה ובחשש. עם הזמן התחלתי למכור סיגריות. עשיתי זאת גם כדי להקל על מצבנו הכלכלי וגם כדי להתעסק במשהו. את הסיגריות, שמכרתי על פי יחידה, היה מבריא דודי. כמוני היו עוד ילדים "סוחרים" ונוצר בינינו איזשהו "הווי" משותף. חוויתי אפילו ניסיון לא נעים כשילד מבוגר ממני הוליך אותי שולל וגנב ממני חפיסת סיגריות. קרה גם שמישהו ביקש ממני שש סיגריות ולא ידעתי איך לחשב את הסכום... כתוצאה מכל אלה, אמי החלה להתלוות אליי ובהדרגה עבר "המסחר" אליה. אני, ככל הנראה, התמקדתי באותו זמן בתחביב העיקרי שלי – קריאה.

מהימים ההם בגטו זכורות לי כמה תמונות: האחת, פליית הכינים בערבים, שעם כל מאמצינו לא הצלחנו להיפטר מהן. לא אחת קיבלו הכינים תגבורת לילית של פשפשים. ותמונה אחרת – אני מתקן גרב קרועה שאותה אני "מלביש" על כדור עץ. ועוד תמונה – הלחמנייה שזכיתי בה כשהייתי חולה. זה היה כל כך טעים שהיה כדאי לחלות...

רוח וחומר בגטו

ככל שהעמקתי בחקר קורות גטו וילנה נפרסה לנגד עיניי תמונה רחבת היקף של חיי רוח תוססים ושל אירועים תרבותיים שלא היו כדוגמתם בגטאות אחרים. נחשפתי לפעילות מוסדות הגטו שידעו

לבלום מגפות וקיימו רמת תברואה סבירה שכללה, בין השאר, חובת רחצה בבית מרחץ, לפחות פעם בחודש, ופיקוח חמור על תנאי ההיגיינה; הם עזרו לתושבים – ובכלל זה ל"בלתי לגליים" – באספקת מצרכים ובחלוקת ארוחות במטבחים ציבוריים. לא אומר שלא רעבנו ולא חלינו, אך ניצלנו ממוות המוני ברעב ובמחלות שהיה נחלתם של גטאות אחרים.

כל זאת לא היה ידוע לי בזמנו. עולמנו היה צר והתמקד בבעיות פרוזאיות – בדאגה למזון, בפחד מהעתיד ובצער בלתי פוסק על יקירים שנרצחו בפונאר. השם שנותר טבוע בזיכרוני היה גנס – מפקד המשטרה היהודית, וכעבור כשנה ראש היודנראט – שלא ידעתי בדיוק מה תפקידו, אך ההתייחסות אליו גבלה כמעט בחרדת קדושה.

לעומת מעשים ברוכים אלה הראויים להערכה, הפעילות של המשטרה היהודית בלטה באכזריות ובהתנשאות. תושבי הגטו התייחסו אל השוטרים היהודים בעוינות והשתדלו להתרחק מהם ככל הניתן.

לא ידעתי על תנועות המחתרת וארגוני הפרטיזנים, לא הכרתי אותם ואת פעילותם, אך מה שנצרב בזיכרוני היטב הוא ריצתם של כמה צעירים עם נשק בחצר שלנו בשעת "פרשת ויטנברג". תושבי הגטו הגיבו בזעם מהול בחרדה על פעילות המחתרת; הם האמינו שהיא תמיט אסון על הגטו ושבגללה נחוסל כולנו.

רחוב לידא

גרנו בגוש הבניינים שנועדו לעובדי הק"פ ברחוב לידא. רק החלק המזרחי של גוש הבניינים היה שייך לגטו, ואילו המעבר – הרחוב עצמו – והצד המערבי היו בצד הארי. כל השערים, הדלתות והחלונות בצד המזרחי היו אטומים וחסומים לכיוון הרחוב. הגישה לדירה הייתה, על כן, מתוך רחוב סטראשון, שהיה כולו בתחום הגטו, בין חצרות שגבלו זו בזו. שהינו שם כשנה וחצי, עד סמוך לחיסול הגטו. בכל אותה עת הדאגה מפני הבאות לא הרפתה לרגע. לדודי אברהם היה שייך שנתן חסינות: לו, לאשתו גיטה (אחות אמי), לבן שלהם סיומה (שלום) הצעיר

ממני בשנה, ולי שהייתי רשום בשיין כבן שני. אחי, אמי וסבתי נותרו "בלתי לגליים".

בסוף אוגוסט-תחילת ספטמבר 1943 עברו על הגטו שלוש אקציות של שילוחים למחנות ריכוז ועבודה בלאטביה ובאסטוניה. בעיקר נלקחו גברים ונשים בעלי כושר עבודה. בגטו השתררה אווירה נכאים ותחושה שסופנו קרב.

מחנה הק"פ ברחוב סובוץ'

באמצע ספטמבר הועברו עובדי הק"פ עם משפחותיהם למחנה ברחוב סובוץ'. המחנה התבסס למעשה על שני בניינים – "בלוקים" בני שש קומות שפוננו משוכניהם. את הבלוקים, שכונו "הבתים הזולים", הקים במקור הברון הירש בעבור משפחות יהודיות דלות אמצעים, בסוף המאה התשע עשרה. עם הזמן הם עברו ל"הכשרות" של תנועות ציוניות. סביב המחנה הוקמה גדר תיל ובשטח המגודר הוקמו בתי מלאכה. העברת העובדים נמשכה כמה ימים. בסך הכול עברו למחנה כאלף איש, והמספר גדל עם הזמן, עקב הצטרפותם של "בלתי לגליים" מסוגים שונים. אני עברתי למחנה עם משפחת דודי, ואילו אמי, אחי וסבתי נותרו בגטו. שמחתי שאני בין המאושרים, אך דאגתי מאוד לאמי ולאחי הקרובים אליי ביותר וחששתי לחייהם. חשתי גם מעין זרות במשפחת דודי, ללא המטרייה המגנה של אמי, החום וההתחשבות שידעה להעניק לנו. הלילה הראשון במחנה היה נורא, אך לשמחתי, למחרת אימא הגיעה עם אחי. גם סבתי הגיעה, אך היא נתפסה, גורשה חזרה אל הגטו, ונורתה שם למוות. לאחר התרוצצויות ולבטים של התארגנות ראשונית החלו החיים להתייצב. השומרים הגרמנים הסתובבו ברחבי המחנה, אך כמעט שלא נכנסו לשני הבלוקים. הייתה תחושה של ביטחון על תנאי שלוותה תמיד בחשש שמשוהו ישתבש.

רוב הגברים עבדו מחוץ למחנה, בעיקר במתחם כלי הרכב. הם היו יוצאים השכם בבוקר וחוזרים בשעות הערב המאוחרות. חלקם נשאר ללון במקום העבודה והגיע למחנה רק בסופי שבוע. העבודה בחוץ אפשרה

לנהל מסחר מוגבל עם הגויים שהקל על תנאי החיים. עם הזמן נוספו בתי מלאכה והורחב היקף המועסקים, בכלל זה נשים.

המחנה נוהל בידי הוורמאכט ולא הס"ס, כך שהמשטר בהק"פ היה נוח מזה שבמחנות הריכוז. הממשל הגרמני בחר מבין האסירים אחראי לניהול החיים הפנימיים, בדומה למינויים של ראשי היודנראטים בגטאות. האיש שנבחר היה נוניה קוליש, שנסתייע במילוי תפקידו בכמה עוזרים ושוטרים. שלא כמו במחנות הריכוז, חיינו בחיק המשפחות, ללא הפרדה בין גברים לנשים, עם ילדים, ולבשנו את בגדינו הרגילים ולא את בגדי הפסים שנכפו על אסירי המחנות. קיבלנו ארוחה אחת ביום בצהריים, שהוכנה במטבח המחנה, אך היא הייתה בלתי מספקת ונותרנו רעבים.

הצפיפות הייתה מעיקה. בחדר פינתי גדול יחסית, ששימש מעבר לחדר קטן סמוך, גרנו אמי, אחי ואני (ובעת הצורך הייתי עובר אל דודי בעל השיין) עם דודתי ביילה ושני בניה – אברהם ומשה, עם דודתי זלדה, עם משפחה נוספת בת ארבע נפשות מסוויר, ש"גידרה" את עצמה, בתוך החדר, עם שמיכות ובדים, וחייתה במעין אי בים, ועם עוד זוג צעיר שחי בפניה – סך הכול שתים עשרה נפשות. אמי, אחי ואני ישנו במיטה אחת. בחדר לא היו שירותים ובמקרה הצורך השתמשנו בשירותים שהיו בחדר המדרגות. מחלון החדר, שהיה ממוקם בקומה הרביעית, ראינו אנשים מטיילים, עובדים בשדה, ילדים משחקים – עולם כמנהגו נוהג.

במחנה הוקם בית ספר לילדים מכל הגילים.

נחמה מצאתי במשחקים. בחורף המושלג בין 1943 ל-1944 היו הילדים גולשים מהגבעה במזחלות שבנו להם אבותיהם. לנו – לי, לאחי ולשני בני דודי – לא היה מי שיבנה ולכן אלתרנו בעצמנו מזחלת רחבת ממדים ששימשה את ארבעתנו. המזחלת שלנו גם זכתה לשם: "פאנצרובקה" – כינוי למשאית הגדולה והמשוריינת (פנצר – שריון בגרמנית) שהובילה את הגברים לעבודה מחוץ למחנה וחזרה. היינו מאושרים וגאים בכל פעם שהמזחלת שלנו "גברה" על המזחלות האחרות.

בבלוק השני פעלו מרפאה, בית מרחץ ואפילו חדר מעצר, ובין לבין נעשו "ציוותי משפחה" חדשים: ל"שיינים" של רווקים הוסיפו אישה,

אם או אב; למשפחה עם שני ילדים הוסיפו ילד שלישי, ועוד. באופן כזה נעשינו כמעט כולנו "לגליים", אך ידענו שהרישומים האלה יהיו חסרי ערך בבוא יום החיסול. החיים נכנסו לשגרה, עד שבא הזעזוע הנורא – "האקציה של הילדים" ("קינדער־אקציע").

אקציית הילדים וחיסול המחנה

ב־27 במרץ 1944, עם שחר, פרצו למחנה חיילים גרמנים עם ליטאים. למודי ניסיון, בלי לדעת מה בדיוק מטרתם של הגרמנים, התחלנו לחפש לנו מאליונה. בדוחק נורא הצלחנו להגיע לדירת הקרקע של משפחה בעלת מעמד במחנה, בתקווה שנוכל להסתתר אצלה. עשרות אנשים כמונו נדחסו אל הדירה בעוד בעליה מתחננים שנעזוב כי אין לאל ידם להושיע. ואכן, כולם כמעט עזבו, ואילו אמי התעקשה להישאר. זה הציל אותנו. התברר שהייתה להם מאליונה מתחת לדירה שהכניסה אליה הייתה דרך פתח ברצפה שהמכסה שלו התמזג עם הרצפה ולא ניתן היה להבחין בו. בשלב האקציה היא הייתה עדיין בור, אך נועדה להיות מנהרה עם פתח יציאה מחוץ לגדר המחנה. במאליונה היה דוחק קשה לתיאור ולא נותר לנו כמעט אוויר לנשימה. הנחבאים עשו את צרכיהם בפינת הבור והסירחון היה בלתי נסבל. לאחר שהסתיימה האקציה התברר שהיא חלה רק על ילדים. כמאתיים בנים ובנות שנתפסו, מטף ועד גיל 14, נלקחו כנראה לפונאר. המחזות היו קורעי לב: ילדים יחידים להוריהם נקרעו מזרועות אמהותיהם ואבותיהם. הורים שניסו להתנגד הוכו קשות ואף נורו. מאותו רגע נעשינו אנו, הילדים, "בלתי לגליים".

לאחר האקציה נאסרה על הילדים התנועה בשטח המחנה. כדי שלא נתגלה, אפילו לסביבה הקרובה ביותר, היינו שוכבים במיטה מכוסים בשמיכות. לאחר זמן הרחבנו את "מרחב המחיה" והתחבאנו מתחת למיטה ובהדרגה בחדר כולו. לאחר מכן התחבאנו בפרוזדור ובחדר המדרגות, עד שמצאנו את עצמנו רוב הזמן בעליית הגג. יחד עם ילדים אחרים שניצלו מהאקציה שיחקנו ולמדנו בכיתת לימוד של המורה

הנערץ אופסקין, בתוך מאלינה שהכניסה אליה הייתה דרך דופן תנור שניתנה להזזה.

תוך כדי שהייה בעליית הגג הבחנו בפתח בתוך הקיר העשוי לבנים אדומות. זה עורר את סקרנותנו והתחלנו לפנות את האשפה שמאחורי הפתח, כולל קורת עץ גדולה שהפריעה להתקדמותנו. מעודדים מהצלחתנו המשכנו בפינוי וגילינו שקיים חלל בין התקרה של חדר המדרגות לגג הפח המשופע. רוחב החלל היה כרוחב חדר המדרגות וגובהו 40-50 סנטימטרים. ככל שהתקדמנו אל מרכז הגג גבה החלל ואפשר אפילו ישיבה. החלטנו שנעשה מחלל זה מאלינה שאנשים ייכנסו אליה בזחילה, יתקדמו לעבר המרכז ויתיישבו, והאחרונים שייכנסו יסתירו את הפתח באמצעות לבנים שיונחו מבפנים. לשם כך הכנו ערמה של לבנים, דאגנו למים ואף השגנו מצבר, מתוך כוונה, ילדותית כמובן, לספק תאורה למתחבאים.

בתחילת יולי 1944 נשמע שאון תותחים. חששנו שגורלנו נחרץ. ואכן, ממש בימים האחרונים עבר הפיקוד על המחנה לידי הס"ס, ובאקציה מתמשכת נתפסו יהודי המחנה והובלו לפונאר. רבים התחבאו במאלינות שהכינו בעוד מועד. חשנו ייאוש מוחלט, לא הייתה לנו מאלינה מסודרת וכל ניסיונותינו להגיע למרתף שבו התחבאנו באקציה של הילדים עלו בתוהו. קיום המאלינה נודע ברבים ועשרות ואולי מאות אנשים, צרו עליה. לנו לא היה כל סיכוי להגיע לשם, ובלית בררה הובלנו את בני המשפחה אל המחבוא "שלנו" בעליית הגג. יחד איתנו היו דודתי ביילה, עם שני בני דודי אברהם ומשה, ועוד רבים – יותר מעשרים נפשות. שמענו את קולות המחפשים שהגיעו עד אלינו, ואת היריות בחצר המחנה שבהן נורו למוות כארבע מאות איש שנתגלו אחרי האקציה. דאגנו שלא להשמיע הגה. שכבנו שם כשלושה ימים, בחום האיום של יולי, תחת גג פח, ללא מים ומזון. הצמא הטריף את הדעת, אך זכינו – גם הפעם לא גילו אותנו! לאחר זמן מה שמענו קולות בפולנית. הבנו שהגרמנים עזבו ו"השכנים" באו לקחת שלל קל. ואז יצאנו! כל מי שהתחבא במרתף, שמאז אקציית הילדים הפך למנהרה, נרצח. הגרמנים גילו את המנהרה ודרך פתח היציאה החדירו גז שהמית את כולם.

ימי המלחמה האחרונים

יצאנו מהמחנה – שש נפשות של משפחה אחת: אמי, אחי, דודתי ביילה ושני ילדיה, ואני. היינו חסרי כול, מלבד הלבוש שלגופנו. עשינו את הדרך לכפר קרוב של פולנים שאתם היו הוריי בקשרי מסחר לפני המלחמה. אף שבלטנו בשטח, וגרמנים, ליטאים ומלשינים למיניהם עדיין הסתובבו ברחובות, הצלחנו להגיע לכפר. חששנו שמא האיכרים יסרבו לתת לנו מקלט, אך נראה כי הקשרים הטובים עם אבי עמדו לזכותנו. "התארחנו" אצל איכר שהסכים לקבלנו אל ביתו, אך לאחר ימים ספורים גברה הסכנה ונאלצנו לעזוב. נדרנו בין כמה איכרים – לא אכלנו לשובע אך גם לא סבלנו רעב. היו ימים ולילות שבהם הסתתרנו באורות. מצב זה נמשך כעשרה ימים. ראינו את ההצלה בפתח, אך עדיין פקפקנו אם נזכה להגיע אליה. אפילו ברגע האחרון איים עלינו "משוגע" הכפר שהוא הולך להודיע לגרמנים שיש "ז'ידים" בכפר.

אך פתאום הגיעו חיילי הצבא האדום וחיינו השתנו באחת. קשה לתאר את תחושת השחרור מסכנת המוות הבלתי פוסקת ואת המעבר לחיים "נורמאליים" ככל האדם – חופשיים מפחד הסגרה, רדיפה ו...פונאר. לא עוד חיות נרדפות, אומללות – אנחנו בני חורין! ניצלנו ממוות. עכשיו היה עלינו לבנות מחדש את חיינו, להתחיל חסרי כול מבראשית.

אימא, זלדה ואחותה ביילה חיפשו מקורות הכנסה. הדודה, שבצעירותה למדה תפירה, החלה לתפור לאיכרים. המשכנו לחיות בכפר עוד כשבועיים, מאחר שהמצב בעיר היה עדיין לא בטוח, ובמקביל חיפשנו את בני המשפחה שנותרו בחיים. בתוך זמן קצר התברר לנו שאנו בני מזל, ושכל מי שהיה בהק"פ ניצל. הדודה גיטה עם בנה הצליחו לברוח ברגע האחרון, בעלה אברהם ניצל בנפרד, וכך גם הדודה זלדה – כולנו התאחדנו לכמה ימים בכפר "שלנו".

וילנה לאחר המלחמה

עם שובנו לוילנה גילינו שבתינו תפוסים ואין כל אפשרות לחזור אליהם. בחיפושים אחר מקום מגורים מצאנו בית ריק, במעלה הרחוב

שלנו, אנטוקול, שהיה שייך לבת הדודה של אמי. שם עשינו צעדים ראשונים של התארגנות – הפכנו את הבית המוזנח למקום מגורים ראוי והתחלנו ב"סחר חליפין", בעיקר עם חיילי הצבא האדום, שסיפקו לנו פרנסה, דלה ככל שהייתה. אנחנו, הילדים, שיחקנו בחצר ללא פיקוח מבוגרים, לעתים תוך הסתכנות של ממש, כי בסביבה הייתה תחמושת נטושה ומכתשים שנוצרו מפצצות ומפגזים. באחד הימים, תוך כדי משחק, כשירדנו למכתש והתחלנו "לחקור" חפץ שעורר בנו סקרנות, התפוצץ החפץ ורסיסים פגעו באחי ובבן דודי הצעיר. למזלנו, הפיצוץ נגרם ככל הנראה מרימון עשן שנועד ליצור אפקט של הלם, אך רסיסיו חדרו לגופו של אחי והוא היה שולף אותם החוצה לאורך שנים.

עברנו לדירה קרובה יותר למרכז העיר, גם היא ברחוב אנטוקול. בהמשך עברנו לדירה ברחוב נובוגרוד (Nowogrodzka), ואחרי זמן מה נפרדנו מהדודה ביילה וילדיה, והתגבשנו בהרכב משפחתי אחר: עברנו לגור בחדר סמוך לדירתם של הדודה גיטה ובעלה. גרנו ברחוב התיאטרון (Teatralna), יחד עם הדודה זלדה. מאותו רגע ועד סוף ימי חייהן חיו דודתי ואמי יחד. לאחר השחרור עברו הדודה גיטה ובעלה טרגדיה קשה – בנם היחיד, סיומקה, חלה בטיפוס ומת.

אימא עסקה במסחר "בלתי לגלי" והייתה על פי הלקסיקון הסובייטי "ספקולנטית". היא סחרה בבדים. הרעיון היה פשוט: לקנות בחנויות הממשלתיות במחיר זול, דבר שחייב את הציבור לעמוד בתורים ארוכים, לעתים ללא תוצאות, ולמכור במחיר הגבוה של השוק החופשי. העיסוק הזה היה כרוך בעמידה בלתי פוסקת בתורים כדי לרכוש סחורה. הסחר היה מסוכן, אך סיפק את מחייתנו.

התחלנו ללמוד בבית ספר יידישאי – חלק ממרכז חינוכי שהיה בו גם בית ילדים. בית הספר היה ממוקם ליד הנהר ואהבנו לשחק שם, לצפות בספינות העוברות ובריכוזים של בולי עץ המושטים עם הזרם אל הנמל בים הבלטי. לעתים היינו מתגנבים אל הסירות החונות ליד הגדה ומשחקים בתוכן. בית הספר לילדים יהודים היה תופעה ייחודית במשטר הסובייטי ששלל מסגרות לימוד על בסיס לאומי. מיטב האמנים והסופרים

היהודים של ברית-המועצות באו לבקר אותנו ולשוחח עימנו. סיימתי שם כיתה ד'.

שהינו בוויילנה כשנתיים מיום השחרור ביולי 1944 ועד ההגירה לפולין בקיץ 1946. עזבנו את העיר במסגרת ה"רפטריאציה" (חזרת אזרחים לפולין משטחים שבהם התגוררו לפני המלחמה, ושאחריה סופחו לברית-המועצות). היינו יובל קטנטן בזרם השוצף של תנועת האוכלוסין. בשלב זה חל פיצול במשפחתנו המורחבת: דודתי ביילה ובניה נשארו בוויילנה. ארבע עשרה שנים מאוחר יותר הם עלו ארצה והתאחדנו שוב, ואילו אנחנו, עם הדודה זלדה ודודתי גיטה ובעלה, הגענו ללודז' שבפולין.

מילדות לבגרות בלודז'

בלודז' שהינו ארבע שנים, מקיץ 1946 עד אמצע אוגוסט 1950. הייתה זו תקופה מעצבת בעבורי שבמהלכה עברתי מילדות לבגרות, רכשתי השכלה וגיבשתי את דרכי לעתיד. אך ההתחלה הייתה קשה ביותר. ראשית, לא מצאנו קורת גג, כי אלפי יהודים, וכמובן גם פולנים, הציפו את העיר. כל הדירות בוועד הקהילה היו תפוסות בצפיפות רבה, ואנו נאלצנו להעביר את הימים והלילות הראשונים בחצר, במעין מלונה מאולתרת מכל הבא ליד שאליה היינו נכנסים בכפיפה. שנית, היה עלינו לדאוג לפרנסה ולמזון, והאמצעים שעמדו לרשותנו היו דלים ביותר. שלישית, היינו מתוסכלים ומאוכזבים מהמצב שאליו נקלענו – הווה מדכא ועתיד מעורפל. הקשינו על עצמנו במחשבות חרטה, לשם מה באנו לכאן כשהסתדרנו טוב בוויילנה?

לאחר זמן קצר מצאנו דירת חדר, גדול יחסית, ברובע העוני של העיר – באלוטי. בחדר גרו כמה משפחות וזאת בשל מחסור חמור במקומות מגורים וכדי להקטין את שכר הדירה. אחי ואני הועברנו לבית ילדים של "הקואורדינציה" – ארגון גג של תנועות ציוניות – שבו רוכזו וטופלו ילדים יתומים בעיקר וכאלה שהתחבאו בזמן המלחמה אצל גויים. מדי כמה חודשים הועברו קבוצות ילדים למערב, במגמה להעלותם לארץ-ישראל. היו ילדים שממש ניצלו משמד, שנפדו בכסף, שנלקחו בתחכום

מהמחזיקים בהם; ואחרים שהובאו לבית הילדים מרצון וללא תמורה. והיו גם כמונו שהגיעו לפנימייה בשל קשיי פרנסה, וכדי לזכות בחיים טובים יותר. אני משער, שגרנו בקואורדינציה כשנה וחצי. בתקופה זו יצאו לא מעט קבוצות למערב, אך אותנו, בשל תחנוניה של אמי שלא רצתה להיפרד מאיתנו, השאירו בפנימיה. היה לי טוב במקום הזה – רכשתי חברים, השתתפתי בפעילויות, שיחקתי עם ילדים וכמובן, לא רעבתי. הייתה זו הפעם הראשונה בחיינו שגרנו בבית מודרני, עם מים זורמים, שירותים ומקלחת.

בית הספר העברי על-שם לוחמי הגטאות

ילדי הקואורדינציה למדו בבית הספר העברי על-שם לוחמי הגטאות, שפעל במקביל לבית ספר יידישאי על-שם י"ל פרץ. היה זה בית ספר יסודי בן שבע כיתות שבו ספגתי את ערכי הציונות ואהבת הארץ. בנוסף, הייתי חבר ב"השומר הצעיר" וחלמתי לעלות ארצה ולהשתלב בקיבוץ. הכרזת האו"ם על הקמת מדינת ישראל והצהרת העצמאות רוממו את נפשי. למדנו מגוון מקצועות, שחלקם הועברו בעברית. הגעתי לרמת ידע כזו שבהגיעי לישראל דיברתי די טוב עברית ובהתגייסותי לצה"ל שובצתי בפלוגה של ילידי הארץ. הייתי תלמיד טוב, אבל שובב גדול, ואחת האמרות הראשונות שלמדתי הייתה "שובב לעזאזל!".

תכנית הלימודים כללה שיעורי מוזיקה ושירה. הייתה לנו גם מקהלת ילדים יוצאת מהכלל, ואני, שבלשון המעטה לא בורכתי בקול ובשמיעה מוזיקלית, יודע עד היום את מלותיהם ולחניהם של רוב "שירי המולדת" המושמעים באירועים חגיגיים. זכורים לי שמות המנהלים – ליברמן ורש"ל, ושמות המורים – מלמד, חווה סולובייצ'יק. אך מעל לכול זכור לי המורה למוזיקה ולזמרה גלאנץ שהיה גם מנצח המקהלה.

תלמידי בית הספר, חלק ניכר מהם חניכי הקואורדינציה, היו גם הגיבורים והשחקנים של הסרט "הילדים שלנו" (ובשפת המקור היידישאי "אונדזערע קינדער"), שביים נתן גרוס ושהכוכבים בו היו צמד הקומיקאים הנודעים דז'יגן ושומאכר. הליווי המוזיקלי העשיר בוצע בידי מקהלת בית הספר.

בנובמבר 1947, בהיותי בקואורדינציה, מסרתי עדות על מה שעבר עליי בתקופת המלחמה.

מבין ילדי בית הספר התחברתי בקשר חברי הדוק עם התאומים שלמה ומשה פומרנץ והנייק נפדוב – לימים, עברי מרידור. היינו בני אותו גיל, אם כי למדתי בכיתה מעליהם. כל רגע פנוי בילינו יחד והבטחנו לעצמנו להמשיך כך בארץ. ואכן, הקשר נשמר לאורך שנים, אף שנחלש מעט מטבע הדברים, אם כי לא נעלם. הזיקה לבית הספר ולחברים נשמרת כל הזמן.

כך למשל, בספטמבר 1997 ערכנו במוזיאון בית התפוצות כנס תלמידים בהשתתפות יותר ממאה איש, בכלל זה בני משפחה ומורים. ספר שמספר על התקופה הזאת, כתוב בידי פרופ' שמעון רדליך, שהיה תלמיד בבית הספר. הספר הופיע בתרגום עברי.¹

בית הספר היה דל אמצעים. לא היו בו מעבדות וספרייה. כמות הספרים הייתה קטנה, ואנו היינו מעתיקים את תוכנם ומעבירים אותם לבא בתור. עד היום, כשאנו נפגשים, אנו נזכרים ב"לימוד השחייה". התרגול נעשה "על יבש" בחדר ההתעמלות המאולתר. היינו שוכבים על הספסלים ועושים תנועות בידיים וברגליים, עם הפסקות נשימה-נשיפה. בהפסקות נהגנו לשחק במשחקי כדור, תופסת, ריצות, הטלת מטבע על קיר, מתוך שאיפה שיותז ממנו מה שיותר קרוב לגומה שנחפרה במרחק מטר-מטר וחצי ממנו. הזוכה המאושר היה מי שהמטבע שלו הגיע הכי קרוב לגומה. היו לנו גם משחקי מלחמה, ביניהם "מלחמות וגטאות" – משחק אכזרי במיוחד שבו היו "הגרמנים" – הילדים הגדולים – מכים במקלות את "היהודים" – הילדים הקטנים והחלשים שהיו מנסים להימלט. היו גם משחקים אחרים כמו "השוק" או "בית מלאכה".

לקראת עלייה

בלודז' המשיכו אמי ודודתי זלדה את עיסוקן מווילנה – קניית בדים בחנויות ממשלתיות ומכירתם בשוק החופשי. הודות להצלחתן יכולנו

¹ שמעון רדליך: חיים במעבר: יהודים בלודז' שלאחר המלחמה 1945-1950, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2012.

לצאת מהפנימייה ולחזור הביתה. הדיירים שגרו עימנו עזבו בהדרגה, מי לדירה עצמאית ומי לארץ-ישראל, ובדירה נותרנו רק אנחנו ברווחה שלא ידענו שנים רבות.

התחלתי להרוויח דמי כיס על ידי מתן שיעורי עזר לתלמידים בכיתות נמוכות שגרו בסביבה. השיפור במצבנו אפשר לי אפילו לקחת שיעורים באקורדיון.

דודתי גיטה ובעלה אברהם, שהסתדרו לא רע בלודז', הביאו לעולם שני ילדים – לאה (על-שם הסבתא) נולדה בשנת 1947 ויעקב נולד שנה וחצי אחריה.

בשנת 1949 סיימתי בבית הספר העברי את הכיתה האחרונה, כיתה ז'. בשנה שאחריה למדתי כבר בבית ספר תיכון פולני. בינתיים סגרו השלטונות את כל המוסדות הציוניים ואסרו על כל פעילות פוליטית ומפלגתית. החלטנו שהגיע הזמן לעזוב את פולין, הארץ שבה סבלנו כל כך, ולעלות לישראל. הגיע הזמן לממש את חלומנו! באוגוסט 1950, אחרי טלטולים ברכבות, הפלגנו מוונציה באונייה "גלילה" לחיפה.

מדינת ישראל

נלהבים ונרגשים עד דמעות עמדנו מול רכס הכרמל. הצעירים שבינינו פתחו באופן ספונטאני בשירת "התקווה". הרגשנו שחלום של דורות מתגשם.

מהאוניה הועברנו למחנה הקליטה "שער העלייה". זה היה ב־30 באוגוסט 1950. הייתי בן שש עשרה וחצי. העלייה הגדולה ו"הצנע" היו בשיאם ואותנו – משפחתי, כולל דודה זלדה ומשפחת דודתי גיטה עם בעלה ושני ילדיה – שיכנו באוהל רחב ממדים. היינו אובדי עצות; המעבר מדירה לאוהל, קוצר הרוח של סגל העובדים, העמידה בתורים לרישום, לאוכל, לבדיקות וכיו"ב, גרמו לתסכול שבא לידי ביטוי בשאלתה של בת דודתי לאה הקטנטנה: "הזאת ארץ-ישראל?" (ובשפת המקור, בפולנית: To Palestyna?).

עליי כל זה השפיע פחות. הייתי חדור אידיאולוגיה ציונית וקיבלתי את המצב בהבנה ובסלחנות, מה גם שחברנו לנערים בגילנו ומדי פעם נסענו יחד לחיפה, ללמוד את מנהגי הארץ. מ"שער העלייה" העבירו אותנו לבית עולים עין שמר שהיה בעבר מחנה צבאי בריטי, ואת משפחתה של הדודה גיטה העבירו למעברה בקדימה. גרנו באוהל קטן שבו גם חוינו את היורה הראשון שלנו בארץ, ולאחר זמן קיבלנו "מדור" – חדר בתוך צריף ארוך שחולק לחדרים רבים.

הייתי גאה במדינה שלי שהיא במעמד של כל מדינה אחרת, ושבה לא יקראו לי "ז'יד" ולא אהיה נתון ללעג, להתקפות אנטישמיות, לאלימות ולהשפלה. חשתי בן חורין במדינתו, לא עוד מיעוט נחות (תחושה זו אני מנסה להעביר גם לבניי ולנכדיי, ולצערי לא תמיד זוכה להיענות המצופה). לא חדלתי לחוש פליאה על כך שכל הסובבים אותי הם יהודים – לא פולנים, ליטאים, רוסים ואחרים, ושכולם מדברים עברית, פרט לאלה שמקרוב באו.

בהיותי "פטריוט" של קבוצת הכדורגל המקומית של חדרה נדהמתי מ"האלימות" במגרש; לא יכולתי להבין איך יהודי מסוגל להרים יד על יהודי, איך זה ייתכן?

איתרנו מכרים שלנו – ותיקי חדרה שהגיעו ארצה ממניעים ציוניים עוד בשנות השלושים – והודות להם התארגנו בתוך זמן קצר יחסית. לאחר כשנה זכינו להגיע לשיכון בבית אליעזר הסמוכה, יישוב לעולים חדשים. חלקנו בית עם דודתי גיטה ומשפחתה.

בעוד חבריי הלכו לקיבוץ, אני נשארתי בחיק המשפחה כדי לעזור בפרנסתה. אך מה שציער אותי יותר מכול היה הכורח להפסיק את הלימודים שכה אהבתי. התחלתי לעבוד באריזת פרי הדר ולאחר סיום העונה המשכתי לעבוד ב"צרכניות" שבאזור.

שירות בצה"ל

ב־2 בינואר 1952, חודשיים לפני שמלאו לי שמונה עשרה, גויסתי לצה"ל. אחרי הטירונות וקורס מדריכים שובצתי לחיל הנדסה, ולאחר שסיימתי את

השירות הסדיר המשכתי ל"קבע". עשרים וחמש שנותיי בצבא היו פרק זמן חשוב ביותר בחיי, עם השלכות מכריעות על דרכי בעתיד.

תחילה הייתי מדריך חבלה, ולאחר מכן עסקתי בסילוק פצצות בבית הספר החילי; לאחר קורס קצינים שירתי שנה בגדוד הנדסה 601, ובכלל זה ב"מבצע קדש"; שימשתי קצין הנדסה בבית הספר לקצינים (בסיס הדרכה מספר 1), ובהמשך מילאתי כמה תפקידים במפקדת החיל.

לאחר מלחמת ששת הימים השתתפתי בקורס פיקוד ומטה ובעקבותיו התמניתי לסמג"ד 601. בתפקיד זה לקחתי חלק בהקמת קו בר-לב ובמלחמת ההתשה; במשך שנה הייתי מפקד קורס קציני הנדסה; קיבלתי דרגת סגן אלוף וחזרתי למפקדה, בתפקיד ראש ענף בינוי מבצעי; קרוב לשנתיים הייתי במשלחת צה"ל בסינגפור ושימשתי יועץ לקצין הנדסה ראשי של הצבא המקומי. התפקיד והשהות, שאליה הצטרפה גם משפחתי, היו מלהיבים ביותר. באפריל 1974 חזרתי ארצה עם הערכה רבה למדינה הנמרצת והמודרנית. מילאתי שורה של תפקידים עד השחרור בסוף שנת 1976.

במילואים הייתי קצין הנדסה באוגדה משוריינת שבסיסה היה ברפיח; בחלוף הזמן סיימתי גם את שירותי במילואים ונכנסתי, בהתנדבות, למערך פס"ח (פצועים, סעד, חללים) של משרד הפנים.

המשפחה

החיים האישיים-משפחתיים שלי נעו לאורך ציר הזמן של השירות הצבאי. ביולי 1957 התחתנתי עם עמלה, לבית כהן, שאותה הכרתי בצבא חצי שנה קודם. נתקבלתי על ידי משפחתה הענפה בחום ובאהבה. לראשונה בחיי מצאתי את עצמי במשפחה "נורמטיבית", תרבותית, משכילה, ודוברת עברית שעלתה ארצה בשנות השלושים. בסוף ספטמבר 1959 נולד בנו הבכור, הנקרא על שם אבי – חיים, וכעבור חמש שנים נולדו התאומים שלנו תומר ועופר.

אחי אליעזר התחתן עם אורה לבית פיילר ועבר לגור בחדרה. אמי ואחותה עזבו את בית אליעזר והתגוררו לידנו בחולון.

במאי 1984 נישאתי בשנית. אשתי אתי (אסתר) לבית בורקין, אמם של שי (יליד 1967), אורי (יליד 1968) וענת (ילידת 1973) גרה ברחובות, ובעקבותיה הפכה עיר זו גם למקום מגוריי. נתקבלתי בחום וברצון על ידי הוריה – יהושע, שהגיע ארצה מליטא בשנות השלושים כחלוץ נלהב, ושושנה, ילידת הארץ.

השכלה ולימודים

כפי שכבר ציינתי, לאחר הגעתנו ארצה נאלצתי לעשות לפרנסתנו, אך האהבה ללימודים לא הרפתה ממני ולפיכך, כל זמן שהתפקיד בצבא אפשר זאת – למדתי. בתוך כמה שנים, תוך כדי גידול הילדים, השלמתי בגרות. את התואר הראשון מהאוניברסיטה העברית קיבלתי ב-1964. כעבור יותר מעשר שנים, סמוך לשחרור מהצבא, חזרתי ללימודים. את התואר השני, מאוניברסיטת תל-אביב, קיבלתי כבר כאזרח.

לאחר ביקור בוויילנה בשנת 1993, לציון חמישים שנה לחיסול הגטו, הסתובבתי בסמטאות הגטו לשעבר ובמחנה הק"פ, וכל העבר הנורא הופיע לנגד עיניי ולא הרפה. איך זה קרה ואיך הצלחנו לשרוד בתנאים הבלתי מתקבלים על הדעת? שאלתי את עצמי. המענה בא בצורת מחקר שנמשך יותר מעשר שנים ושכותרתו: "החיים הפנימיים בגטו וילנה". הוא נערך במסגרת האוניברסיטה העברית. בשנת 2006 קיבלתי תואר דוקטור (PhD) על המחקר.

פעילות ציבורית ועבודה

אחר השחרור מצה"ל עבדתי ב"בית התפוצות" בתפקיד מנהל המשק. בשנת 2004, במלאות לי שבעים שנה, יצאתי לפנסיה.

במקביל לעבודתי בבית התפוצות ליוויתי קבוצות לחו"ל. מסוף שנות השמונים התחלתי להדריך קבוצות לפולין והייתי בצוות ההקמה של "מצעדי החיים". בשנת 2004, במסגרת פעילותי באיגוד יוצאי וילנה והסביבה שבו אני חבר ההנהלה, התחלתי ללוות קבוצות של יוצאי וילנה למסעות שורשים. המסעות הספורדיים הפכו למסורת שנתית של "מצעד החיים בוויילנה" שבו משתתפים גם בני הדור השני והשלישי.

פרט לפעילות באיגוד יוצאי וילנה, אני מרצה בפורומים שונים על קורות וילנה בשואה.

עדויות

במשך השנים מסרתי עדויות על מה שעבר עליי בשואה. בפעם הראשונה מסרתי עדות באמצע שנות השמונים של המאה הקודמת. היא הוקלטה בווידיאו ונערכה במסגרת הפרויקט המשותף של האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת ייל מארצות-הברית ומוזיאון בית התפוצות לתיאור זיכרונות ניצולים.

עדות שנייה מסרתי בשנת 1997, במסגרת הפרויקט "שואה" על-שם שפילברג שנועד ליצור מאגר נרחב ככל האפשר של עדויות ניצולים; ובמאי 2010 מסרתי עדות בשלישית, הפעם ל"יד ושם".² כל העדויות נמצאות בארכיונים והעתקים מהן שמורים אצלי.

העדות המרכזית

עם "תהליך השכחה" שעברתי בארץ, נמחקה מזיכרוני העדות המקורית שנתתי בנובמבר 1947, בהיותי בקואורדינציה. המראיינת גניה סילקס, שפעלה מטעם הוועדה ההיסטורית היהודית, גבתה ממני עדות בשתי פגישות, על מה שעבר עליי בתקופת המלחמה. היה זה רק שלוש וחצי שנים מאז השחרור. הזיכרונות שלי היו טריים.

אני מייחס חשיבות רבה לעדות זו ומרבה לצטט ממנה. אחרי חיפוש מעמיק מצאתי את העדות במכון היהודי ההיסטורי בוורשה (מסמך 0619), ואז גם הוברר לי שהיא נמסרה בידיש. העתק מהעדות, וגם תרגום לעברית שנעשה על ידי, נמצאים בארכיון יד ושם (מסמך 12359). קטעים נבחרים ממנה, עם תיקוני לשון קטנים, מובאים להלן.

הזיכרונות האישיים, העדויות שמסרתי, השיחות המתמשכות עם בני המשפחה – רבות מהן עם בני דודי שיחד עימם עברתי את המאורעות

² עדות אהרון עינת בווידיאו ביד ושם, ניתנה בשנת 2010, תמלול בשנת 2011, ארכיון יד ושם, 03/13378.

הנוראים – הסיפורים של ניצולי וילנה והחומר שנחשפתי אליו במרוצת העבודה על הדוקטורט, כל אלה ועוד היו הבסיס לכתיבת הפרק האישי בספר הזה.

אפילוג

לא אחת שאלתי את עצמי איך הצלחנו להינצל? איך זה שאם ושני ילדים קטנים – וגם כמה מאחיותיה עם ילדיהן – נותרנו בחיים, והאחרים לא? האם היה לנו איזה "מתכון" או "פטנט" שאפשר לנו לעבור את כל האקציות האיומות ולשרוד? ואיך יכולנו לחיות בגטו ובמחנה הק"פ בתנאים פיזיים שלא מתקבלים על הדעת, בצפיפות נוראה, ברעב ובמחסור? ואיך יכולנו לתפקד במצב של סכנת מוות בלתי פוסקת, של פחד קיצוני וחוסר ידיעה מה ילד יום? לא מצאתי תשובות ולא גיליתי שום קווי התנהגות "סבירים ומדעיים" שיסבירו את זה. נראה שהיו אלה יד הגורל, המקריות ומזלנו הטוב.

אני מנסה לבחון את התנהגותי בצל מוראות השואה, ומגיע למסקנה שהשפעתן עליי לא הייתה רבה במיוחד. זה נכון גם באשר לבני דודיי. להבדיל מרבים מניצולי השואה, שסבלו וסובלים טראומות קשות, אנחנו השתלבנו בחיי היום-יום, הקמנו משפחות, הסתדרנו בעבודה ונהגנו באופן נורמטיבי, ככל האדם. אולי העובדה שהייתי ילד, שחסה תחת כנפי אמו הדואגת, או אולי האופטימיות של גיל הנעורים שבו בין אקציה לאקציה שיחקנו ושמחנו יחד, הקלו עליי וכיוונו את דרכי. זכור לי שתמיד הייתה שמורה עימי התקווה שאני לא אמות, לי זה לא יקרה... ואולי גם השירות הצבאי הממושך והפעילות במסגרת צה"ל תרמו להרחקת הזיכרונות המבעיתים.

וליתר פירוט: בהדרגה התחלתי לאבד עניין במה שקרה לי, למשפחתי ולבני עמי בשואה. לאט לאט החלו להיעלם מזיכרוני פרקים מאותם ימים, ונשארתי אדיש ובלתי מודע להם. יתרה מזו – העדפתי, מתוך כוונה נסתרת, שלא לעסוק בתקופה הטרגית ההיא, שעל פי הלוח הרוחות בארץ, היהודים נהגו במהלכה בשפלות רוח, לא ניסו להיאבק ולמרוד ולמעשה

"הלכו כצאן לטבח"... זה הצטייר כהפך גמור לעמידת הגבורה של היישוב וחשתי אי נוחות רבה, ואפילו בושה, על מה שקרה. נדרשו זמן רב, העמקה בחומר ההיסטורי וניסיון חיים כדי לנסות ולהבין את הדברים כהווייתם. עם כל האמור לעיל ליוו, ועדיין מלווים אותי, קווי התנהגות שנגזרו מן העבר הקשה. כך למשל, שנים ארוכות אחרי השואה לא סבלתי את השפה הגרמנית. הקונוטציות היו איומות והתגובה כששמעתי אותה הייתה פיזיולוגית – עורי היה סומר. לא יכולתי לשאת קרבת גרמנים וליטאים ולא רציתי כל קשר אתם – בין אם במישור האישי ובין אם במישור החברתי-מדיני. הדבר בא לידי ביטוי אפילו בדברים טריוויאליים, כמו תחרויות ספורט בזירה הבין-לאומית. ניצחון של נבחרת לאומית או של קבוצה שלהן היה מביא אותי לידי תסכול.

בביתנו לא היו מוצרים מתוצרת גרמניה ולא ביקרתי בגרמניה ובאוסטריה. במסגרת מסעותי הרבים היו מקרים שבהם היה עליי לטוס דרכן ולהעביר לילה בעיר זו או אחרת, עשיתי זאת מחוסר בררה.

עם הזמן, ובעיקר בתקופה האחרונה, חלו שינויים בגישתי. אני רואה את ההתפתחויות שחלו בגרמניה ובליטא, את הסיוע הפוליטי לישראל בזירה הבין-לאומית, את הצהרות החרטה והרצון להבין ולשתף פעולה בעתיד, ואני מוכן לבחון זאת. אני כבר לא טורק דלתות ומקווה לטוב. בין "המנהגים" שלי קיימת "קדושת הלחם", אני לא יכול לזרוק לחם! זה פשוט נראה לי חטא. ובהקשר זה – בלי לחם בארוחה אני נשאר רעב. נכדיי יודעים היטב שאם סבא אהרון בא צריך להכין לחם...

עם השנים למדתי להעריך את אמי. אני מצטער שלא אחת התעלמתי מדבריה ולא התייחסתי אליהם בכובד ראש ובכבוד הראוי. הגבורה, התושייה, המסירות הטוטלית לי ולאחי, הדאגה והאהבה שהעניקה לנו, הן אלה שהצילו את חיינו ואפשרו לנו להקים משפחות ולעצב את הדורות הבאים.

תעודת תלמיד של המחבר מבית הספר היהודי, וילנה 1945

המחבר ואחיו אליעזר, פוספיישק, קיץ 1939

בית הספר היהודי בוילנה, 1945, המחבר בשורה השנייה מלמטה, שלישי משמאל; אחיו אליעזר בשורה שלישית מלמטה, שלישי משמאל; בן דודו אברהם בשורה שלישית, חמישי משמאל

המחבר, אמו והאח אליעזר,
לודז', 1946

וילנה אחרי השחרור, 1946. משמאל: המחבר,
אחיו אליעזר ובן דודו אברהם (אברמקה)

טיול של השומר הצעיר ליד לודז' עם חברים, 1948.
המחבר בשורה העליונה, שלישי מימין,
האח אליעזר ראשון מימין בשורה אמצעית

מחנה קיץ, 1949

האח אליעזר,
לודז', 1949

המחבר, לומד לנגן באקורדיון,
לודז', 1949

המחבר (משמאל) עם אמו אתל ואחיו אליעזר בביתם בלודז'
1950

בני משפחה במחנה הק"פ ב-2005. מימין לשמאל: חנן קמנמן ואביו, אברהם קמנמן, בן דודו של המחבר, אליעזר עינת, אחי המחבר, תומר וחיים, בניו של המחבר, המחבר, יעקב קמנמן, בן דודו, סיגל הורביץ, בתו של אליעזר ואורה, אשתו. כורעים ברך: רועי, נכדו של אברהם, שי, בנו של אליעזר, לאה, אחות יעקב.

כנס עולמי של ניצולי הק"פ שנערך בבית וילנה בתל אביב ביוני 2010. המחבר בשורה ראשונה, ראשון מימין; אחיו אליעזר -רביעי; בן הדוד משה קמנמן בשורה שנייה, ראשון משמאל (מאחורי אליעזר) ואחיו אברהם לצדו.

דברי פתיחה פרופ' דליה עופר

לפנינו ספר מרתק, כואב ומורכב כאחד. לכאורה הרבה נכתב על גטו וילנה: ספרו החשוב של יצחק ארד, "וילנה היהודית במאבק ובכליון" (1976) ושני הכרכים "תולדות השואה בברית-המועצות והשטחים המסופחים", (2004) מאת אותו חוקר עצמו; יומנים, ביוגרפיות על אישים שונים וספרי זיכרונות של ניצולים. אף הספרות היפה והתיאטרון עסקו בגטו וילנה ובבעיות מוסריות הקשורות למנהיגי הגטו, לסולידאריות של תושביה (המחזות "גטו" ו"אדם", של יהושע סובול), וויכוחים רבים ביחס למחתרת הגטו ולמנהיגותה, בעיקר לאור הפרשה הטרגית של הסגרתו של ראש המחתרת יצחק ויטנברג.

בוילנה הבינו חברי תנועות הנוער את משמעות הפתרון הסופי, שאינו חל רק ברמה המקומית של וילנה או ליטא, אלא מיועד לכל יהודי אירופה, כפי שניסח זאת אבא קובנר בקריאה: "אל נלך כצאן לטבח". המחתרת שהתארגנה בוילנה כללה את מרבית תנועות הנוער הציונות והלא ציונות.

בסתיו 1943, החליטו הגרמנים על חיסולו של הגטו, רצחו חלק מיושביו ואחרים שלחו למחנות באסטוניה, ורבים מאנשי המחתרת יצאו אל היער ללוחמה פרטיזנית.

חלק ניכר של המחקר על גטו וילנה, וכן ספרי הזיכרונות הראשונים שראו אור, התמקדו במנהיגות היהודית ובתנועת ההתנגדות. דבר זה אפיין את ספרות המחקר על השואה ביחס לגטאות מזרח אירופה בכללותן. מיעוטו של הדיון המחקרי התייחס לציבור הרחב, שלא היה חלק מן המערכת של היודנראט ולא היה חבר במחתרת, לאורח חייו ולמאבקו להישרדות, לאחר שנותר כשארית פליטה במשך התקופה שבין דצמבר 1941 (תום הרציחות בפונאר) ועד לספטמבר 1943 – החודש שבו חוסל הגטו.

הספר שלפנינו משקף מגמות חדשות בחקר השואה – מאמץ להתמקד בהיבט החברתי כלכלי של הגטו ובשגרת חיי היום-יום בגטאות מזרח אירופה. מגמה זו החלה להתפתח בשלהי שנות התשעים של המאה הקודמת והיא תופסת מקום חשוב יותר ויותר בחקר היהודים בשואה. מלכתחילה עוררו סוגיות אלה, שכללו התייחסות לשאלות של מגדר, משפחה, ופערים כלכליים מעמדיים בקרב אוכלוסיית הגטו, התנגדות בקרב חלק מן החוקרים. הם חששו מפני בנאליזציה של הסבל שנפל בחלקם של יהודים במאמצי ההישרדות בגטו. היו שטענו, שעיסוק ב"קטנות" של חיי השגרה המתקיימים בצלו של המוות יביא לרלטיביזציה של הסבל היהודי. ומכאן שהדיון בחיי היום-יום היה נדמה כמיותר, שהרי הכול יודעים על הרעב, המחלות, החיים בצל המוות, הרציחות ההמוניות והגירושים. הדרך שבה התמודדו חוקרים, שראו חשיבות בליבון בעיות הקשורות בשגרת החיים בגטו עם טענות אלה, הייתה בחיבור בין היום-יום השגרתי ובין החברתי והפוליטי, חיבור המצביע על הקשר שבין יוזמות היחיד או חוסר האונים שלו וחיי היום-יום בגטו ובין האירועים הפוליטיים והאישים שעמדו בראש שלטון הכיבוש, ומי שפיקחו על הגטאות ועל מחנות העבודה, ומדיניותם האנטי-יהודית.

אהרון עינת הציב במוקד מחקרו את החיים הפנימיים בגטו וילנה והוא משתמש במתודולוגיה זו. הוא סוקר את כל האספקטים של חיי הגטו ומדלג על נושאים שנדונו בהרחבה במחקרים, כגון התארגנות המחתרת –

ועושה שימוש נרחב בקונטקסט הפוליטי ובהתפתחות המלחמה ומציג בהרחבה את גישתם של האחראים הגרמנים על הגטו.

עינת הגיע לתיעוד שנפתח לפני החוקרים במערב רק בראשית שנות האלפיים, עם פתיחתם של הארכיונים בליטא, והוא שילב את המקורות החדשים ואת אלו שעמדו לרשות החוקרים כבר קודם לכן. הוא קרא בהעמקה ובקפדנות את עיתון הגטו, מצא בו מידע רב ערך ומפתח לתובנות על חיי היום-יום. השימוש בנתונים כמותיים שנמצאו בתיעוד החדש העניקו לו את היכולת לחרוג מאמירות כלליות על צפיפות ורעב, ולהדגים בהתייחסות פרטנית מכומתת את היקף הצפיפות, מספר אנשים בחדר, כמות המזון שחולקה, ועוד.

המחבר בוחן את הדינאמיות של חיי היום-יום, בקשר לעיצוב, לאסטרטגיות ולטקטיקות של הישרדות בגטו, ומשכלל בסיפורו את מה שלמדו המנהיגים, אנשי המקצוע, ובכללם רופאים, אנשי חינוך ויחידים. בעקבות נושאים אלה מציב עינת את הדיון בשאלות של שותפות גורל וסולידאריות בחברה שאינה אלא שרידים של קהילה שחיים במציאות כפויה. הוא מציג את הקושי של עיצוב סולידאריות בתנאים של גירוש, נישול, בידוד ופחד מתמיד מפני רצח מחד גיסא, אך גם את ההכרח בעיצובה של סולידאריות כזו מאידך גיסא, והמתחים שניגודים כאלה יוצרים. לכאורה, המהלך הסטיכי היה יכול ליצור התנכרות בין האנשים שחוו אובדן ושכול, ואולם, טוען עינת בפרקים השונים של הספר, יושבי הגטו ומנהיגיו השקיעו מאמצים אדירים לגבש אחריות שמשמעה התארגנות משותפת לשמירה על החיים, מבלי להתעלם ממעשים של פגיעה בזולת והיעדר ההתחשבות ההדדית.

גישה זו פותחת בפני הקורא צוהר לשגרת החיים בגטו על הקשיים והתחומים האפלים שבהם, אך גם מציעה את נקודות האור שנתגלו בחיים בצל המוות: השירות הרפואי, מערך הטיפול הסוציאלי ועוד. אלו משקפים כיצד במסגרת כה מלאכותית, כפויה וזרה, שעמדה בסתירה לכל ההתפתחות של חיי היהודים בוילנה ולמסגרות החברתיות שעוצבו דורות לפני הכיבוש הגרמני, נוסדה תשתית לעזרה ולסיוע. לכך מסייע גם

הדיון השיטתי של המחבר במשאבים הכלכליים של הגטו, שהוא השלמה חשובה למערכת הארגונית ונותן תשתית להבנת חיי היום-יום. אני מבקשת להסב את תשומת לב הקורא לסעיף "יום בחיי הגטו", שבו מצעיד עינת את הקורא בנתיב של יום שגרתי בחיי הגטו, לא לפני שהוא מדגיש שלא כך היו הדברים בחודשי הרציחות ההמוניות והגירוש. התיאור פותח בשעת ההשכמה ומסיים בקולות הלילה בחדרים הצפופים, על הנחירות, השיעולים, הגניחות עקב חלומות מסויטים וכדומה. וכך שוזר המחבר את העבודה, המצוקה, הרגיעה של שעות הערב, מפגשים בין אנשים קרובים וידידים, גישות הצעירים, ההורים והאימהות, והקורא זוכה להתבוננות מושכלת, עדינה ורגישה במה שניתן לכנות שגרה במצב שכל כולו חורג מן השגרה, מן הנורמאליות.

אני מבקשת לסיים ולהדגיש שלפנינו ספר שכתוב בתבונה וברגישות, שמגלה אמפתיה ללא נוסטלגיה או רומנטיזציה של "הילדות האבודה" שאותה חווה המחבר בגטו. את סיפורו האישי הוא מעניק לנו בתחילתו של הספר, ובקריאתו אנו יכולים ללמוד לא רק על המחבר ועל בני משפחתו, שכן, בעקבות סיפור השתלבותו בארץ, לאחר עלייתו בשנת 1950 והסתכלותו לאחר שנות דור על העבר, לומד הקורא גם על החברה הישראלית.

דליה עופר

ירושלים

נובמבר 2012, כסלו תשע"ג

הקדמה

הדחף לחקור את קורות היהודים בגטו וילנה, תחת השלטון הנאצי, התעורר בי בעת ביקורי בוילנה בשנת 1993, חמישים שנה לאחר חיסול הגטו שבו העברתי חלק משנות ילדותי.

מיום עלייתי ארצה ועד לאותו ביקור, ראיתי את עצמי כישראלי לכל דבר, שהשואה מבחינתו אינה אלא זיכרון רחוק. ההליכה בסמטאות ובין הבתים, של מה שהיו גטו וילנה ומחנה העבודה הק"פ, החזירה אותי לאותם ימים טרגיים והעלתה בפניי שאלות שלא הרפו ממני – איך כל זה קרה? איך עלה בידינו לשמור על צלם אנוש ולשרוד בתנאים הנוראים שנכפו עלינו?

מכאן ועד לקבלת ההחלטה להעמיק בחקר תולדות גטו וילנה ותושביו המרחק היה קצר. כבר בצעדיי הראשונים היה עליי למתוח קו מפריד החלטי בין הזיכרונות האישיים ובין ההתייחסות לנושא, על פי אמות המידה המחייבות מחקר אקדמי. לפי מיטב הכרתי, לא נתתי לזיכרון האישי להסיט אותי מהדרך שהוא זה. נאמן לגישה זו בחרתי להביא את סיפורי בתחילת הספר, ובכך להפריד בינו ובין המחקר עצמו.

במחקר זה אימצתי את הגישה ההיסטוריוגרפית החדשה, המעמידה במרכז את חיי היום-יום ואת התנהגות היחיד והחברה כחלק ממסגרת כללית, כפי שמפורט במתודולוגיה ובמקורות. שאלות נוספות ששאלתי

במחקר נגעו למקומו של היחיד במסגרת הארגונית והממסדית של הגטו, חיי המשפחה, היחסים בין היהודים לבין עצמם והתייחסותם למוסדות השליטה בגטו, השתקפות האירועים הנוראים בעיניו של "האיש הפשוט" ועוד.

מקורות חדשים שנמצאו ושימוש במקורות שהיו ידועים בעבר, אפשרו בחינה מחודשת ומעשירה של המציאות היהודית תחת שלטון הכיבוש הנאצי, ותרמו להיכרות ולהבנה מעמיקות של החיים בגטו וילנה.

הקדשתי למחקר זה כעשר שנים של עבודה מאומצת שכללה: לימודים במכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית, נסיעות וביקורים בספריות, במכונים ובארכיונים בארץ ובחוץ-לארץ, עיון במיקרופילמים – בין השאר ביד ושם, בלוחמי הגטאות, במורשת, במשואה, באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל-אביב, במכון יו"א בניו-יורק, במוזיאון השואה בווינגטון, במכון היהודי ההיסטורי (ZIH) בוורשה – ראיונות, שימוש במיקרופילמים וכו'. בסיומן של אותן שנים, מפרכות אך מלאות עניין, הגשתי מחקר ממצה בשם "החיים הפנימיים בגטו וילנה", שאושר בידי סנט האוניברסיטה העברית, באפריל 2006.

הספר שלפניכם מתבסס על מחקר זה, תוך עריכה המתחייבת לצורך פרסומו כספר עיון לקהל הרחב ולמתעניינים בנושא.

אני מקווה כי בכך עזרתי להאיר פן נוסף בחיי היהודים בגטאות תחת הכיבוש הנאצי וניהול חיי יום-יום משמעותיים, כיחידים וכחברה, בלא לאבד צלם אנוש.

אהרון עינת

רחובות, 2013

מבוא

"וילנה, סבתי הגדולה, עיר ואם בישראל,
ירושלים של גלות, נחמת עם-קדם בצפון!
זה שביסך הטלוא, בגג בית-הכנסת הישן,
נעלה בעיני ניניך מכובעי מגדלים מוזהבים".

זלמן שניאור, וילנה - פואמה מצוירת, ברלין, 1923

א. וילנה ויהודיה ממלחמת העולם הראשונה עד הכיבוש הגרמני בשנת 1941

את העיר וילנה ייסד במאה הארבע עשרה הנסיך גדימין ששלט
בנסיכות ליטא הגדולה. יהודים החלו להגיע לוילנה במאה השש עשרה
ומאז גדל היישוב היהודי בהתמדה. העיר זכתה למעמד חשוב בממלכת
פולין-ליטא ועם אובדן עצמאותה, בסוף המאה השמונה עשרה, עברה
לשלטון רוסיה הצארית.

בספטמבר 1915, במהלך מלחמת העולם הראשונה, כבשה גרמניה את
וילנה ושלטה בה כשלוש שנים. לאחר מכן הייתה וילנה זירה למאבקים
בין שלוש מדינות: ברית-המועצות, לאחר המהפכה הסובייטית, משנת
1917, ושתי מדינות שהוכרו כמדינות עצמאיות מחדש, על פי הסכמי
ועידת ורסאי - פולין וליטא.

לפני עזיבתם את וילנה פעלו הגרמנים להקמת מדינה ליטאית שתהיה בעלת בריתם. לשם כך אישרו את ייסודה של מועצה ליטאית ארצית – ה"טאריבה" (Taryba), שהכריזה בראשית 1918 על עצמאות ליטא כשווילנה נכללת בגבולותיה. בתקופה זו היה המצב הפוליטי של העיר בלתי יציב. מחד גיסא היה בה עדיין ממשל צבאי גרמני, ומאידך גיסא דרשו הפולנים, שעמדו על סף קבלת עצמאות, את סיפוחה לפולין. הליטאים, מצדם, רצו לשמור את העיר ברשותם ועשו מאמצים לקבל את תמיכת היהודים (לשם כך הקצו להם מקומות ב"טאריבה" ואף בממשלה עצמה). התייחסות הציבור היהודי לעניין הייתה מפולגת, כמתואר בהמשך.

כשנה לאחר שהייתה בשליטה ליטאית, בא גל של חילופי שלטון בוילנה, לעתים קצרים ביותר. בינואר 1919 כבש הצבא הפולני את העיר, וכעבור שבוע היא עברה לידי הצבא האדום. הסובייטים שלטו בעיר כשלושה וחצי חודשים בלבד (עד אפריל 1919), אך בפרק הזמן הזה ערכו בה שינויים מרחיקי לכת, בעיקר בתחום החברה והמשק. בין השאר הם הלאימו את מפעלי התעשייה והעסקים הגדולים והרחיבו את הביורוקרטיה הממסדית. פעולות אלה פגעו קשות בחיי הכלכלה של התושבים, ובהם היהודים. עם זאת הצליחו יהודים רבים יחסית למצוא תעסוקה במנגנון הממלכתי, דבר שבתקופות יותר מאוחרות שימש כאמתלה להתנכלויות מצד הפולנים.

בהמשך נכבשה העיר על ידי הפולנים ששלטו בה יותר משנה, וביולי 1920 כבשו אותה מחדש הסובייטים, בשיתוף פעולה עם הצבא הליטאי. העיר נמסרה לליטא, אך שלטונה היה קצר ונמשך רק כשלושה חודשים. באוקטובר כבשו הגדודים של הגנרל ז'ליגובסקי את העיר, ומאותו רגע הפכה וילנה לחלק מפולין.³

השלטון הפולני בוילנה נמשך תשע עשרה שנה, עד תחילת מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939. בתקופה זו ידעו יהודי העיר מצוקה

³ יצחק ארד: וילנה היהודית במאבק ובכיליון, יד ושם, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת ספריית הפועלים, תל-אביב, 1976 (להלן: ארד), עמ' 13-18.

ותלאות כלכליות ויחס של אפליה. המשטר דחק אותם בהתמדה ממוסדות ממלכתיים ומפעילות כלכלית במסחר, בתעשייה, בשירות הציבורי ובמוסדות האקדמיים. באוניברסיטה הופעל נומרוס קלאוזוס ולבתי ספר יהודיים לא ניתנה כל תמיכה ממשלתית.

את חיי היום-יום של היהודים ניהלה "מועצת הקהילה" שגם ייצגה את היהודים בפני השלטונות המתחלפים. המועצה הראשונה, בת שמונים חברים, נבחרה בסוף 1918, והגושים המובילים בה היו ה"בונד" ו"הציונים".⁴

בשנת 1928 הוקמה "מועצת קהילה" חדשה, בת עשרים וחמישה נציגים נבחרים, בראשות ד"ר יעקב ויגודסקי, ממנהיגיה הבולטים של יהדות וילנה. היא נוסדה על פי חוק פולני-ממלכתי שחייב קבוצות דתיות לבחור נציגויות. היהודים תבעו הכרה רחבה יותר של מיעוט לאומי-אתני שמגיעות לו, על פי חוזה ורסאי, זכויות מיוחדות. פניותיהם לא נענו על ידי הממשלה והמצב נותר על כנו. מועצת הקהילה כיהנה בהתאם לחוק חמש שנים שבסיומן לא נערכו בחירות חדשות אלא נקבעה, על פי מינוי ממשלתי, מועצה חדשה (המשטר הדיקטטורי למחצה חשש ככל הנראה שבחירות דמוקרטיות אצל היהודים יעודדו את העם הפולני לדרוש ליברליזציה וחופש). רק בשנת 1938 נבחרה באופן דמוקרטי ובהשתתפות כל המפלגות, מועצה חדשה בראשותו של העורך דין שבתאי מילקאנוביצקי. היא פעלה עד 1940, שעה שהשלטון בעיר עבר לידי ברית-המועצות.

חינוך

על אף המצב הפוליטי והכלכלי הקשה של יהודי וילנה התנהלו בעיר חיי רוח תוססים ומפותחים. בלטה במיוחד מערכת החינוך הענפה שכללה מוסדות לימוד בכל הרמות, מגן ילדים ועד בית ספר תיכון, סמינרים למורים

⁴ ישראל קלויזנר: וילנה ירושלים דליטא דורות אחרונים, 1881–1939, בית לוחמי הגטאות, 1983 (להלן: קלויזנר), עמ' 133. במועצה היו 24 חברים מה"בונד", 24 מהציונים והיתר נחלקו בין 8 מפלגות.

ולגננות, בתי ספר דתיים ("תלמודי תורה"), בתי ספר טכניים-מקצועיים וקורסים מגוונים. רוב מוסדות החינוך פעלו במסגרת ארגונים אידיאולוגיים, בעלי אוריינטציה פוליטית-חברתית-דתית עצמאית, ורק חלקן הקטן היו מוסדות פרטיים. בתוך המערכת החילונית הייתה הפרדה ברורה בין שני זרמים מרכזיים: האחד דגל בשפה העברית וברוח הציונות והחלוציות, והאחר בידיש, על פי השקפות ה"בונד". עם זאת, לכל הזרמים הייתה מטרה משותפת: לטפח את הלאומיות היהודית ואת שותפות הגורל.

"הוועד המרכזי להשכלה" – צב"ק (צענטראלער בילדונגס-קאמיטעט) הפעיל רשת בתי ספר בידיש שמנתה בשנים 1929-1930 שמונה בתי ספר ובהם 1,800 תלמידים. את בתי הספר העבריים ניהלה הסתדרות "תרבות", בתמיכת התנועות הציוניות, ואילו את בתי הספר הדתיים ניהל "הוועד המאוחד" (שכונה גם "תחכמוני") של "מזרחי". חינוך חרדי ניתן במוסדות "אגודת ישראל".⁵

בתי הספר הרבים נחלקו על פי שפות הלימוד: בעברית – "יהודיה" לבנות, "צעירי ציון", בית ספר עממי וגם גימנסיה על שם אפשטיין (הגימנסיה נודעה בכינוי "תרבות" וזכתה למוניטין בתחום החינוך הציוני-לאומי), גימנסיות "תושייה" ו"הרצליה"; בידיש – "מפיצי השכלה" (משנת 1935 נקרא בית הספר על שם שאבאד), "קופרשטיין" לבנות, "פרוג" לבנות, בתי ספר בפרוורים של שניפישוק ואנטוקול, וכן "הגימנסיה הריאלית" (רעאל-גימנאזיע) הנודעת; תלמודי תורה ומוסדות חרדיים – "עירוני", "תורת אמת" (לילדים עניים), "יבנה" – מחלקת החינוך של החרדים שקיימה מוסדות לימוד, בית ספר על שם אסתר רובינשטיין, ישיבת "ראמיילס" וכו'.⁶ תלמידים יהודים למדו גם בבתי ספר יהודיים-פולניים.

עיתונות וספרות

גם העיתונות היהודית פרחתה בוילנה ובשנת 1931 מנתה שבעה עשר

⁵ קלויזנר, עמ' 610-613.

⁶ לייזר ראן: ירושלים דליטא מאויר ומתועד, ניו יורק, 1974 (להלן: ראן), עמ' 275-331; קלויזנר, עמ' 608-623.

כתבי עת: חמישה עיתונים יומיים, שלושה שבועונים ותקופונים אחרים. העיתון העיקרי של ה"יידישיסטים" היה "טאג" (יום), ששמו הוסב לעתים, עקב הגבלות הצנזורה, ל"אונזער טאג" (יומנו), וביטא השקפות מקורבות ל"בונד". הציונים הוציאו עיתון יומי משלהם "יידישע צייטונג" (עיתון יהודי), ששינה את שמו ל"צייט" (זמן).

בין ארגוני התרבות שפעלו בעיר ניתן לציין את "ארגון הסופרים והעיתונאים היהודים", שריכז את מיטב היוצרים ופעל לקידום זכויותיהם; ה"פע"ן קלוב" (ארגון משוררים וסופרים יידישאים) העולמי שמרכזו היה בוילנה וממנו ניהל את פעילותו הענפה בעולם היהודי. "אגודת סופרים עבריים" שפעלה למען הספרות העברית, ועוד. נודעה ברבים הוצאת הספרים של "האלמנה והאחים רום" (ביידיש ראם).⁷

בשנת 1925 נוסד יו"א – המכון המדעי היהודי (יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט) – שבמרוצת הזמן הפך למרכז המחקר הגדול והבולט בעולם בכל הקשור ליצירה בשפת היידיש. קדמה לו "החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה", שעסקה באיסוף מסמכים ומוצגים היסטוריים ופולקלוריסטיים, בראשותו של ש' אנ-סקי. הארגונים של "יונג ווילנע" (וילנה הצעירה) ו"יונג וואלד" (יער צעיר) ריכזו סופרים ומשוררים צעירים שעם הזמן נודעו ברבים. לפרסום רב זכתה הספרייה על שם סטראשון, שהכילה בשנת 1935 35,000 ספרים.

תיאטרון ומוזיקה

בתחום התיאטרון זכתה לכבוד רב ה"ווילנער טרופע" (הלהקה הווילנאית), שברבות הימים עזבה את וילנה והייתה מגיעה לעיר להופעות אורח. "אגודת ידידי התיאטרון" דאגה הן ללהקות ולתיאטראות השונים בוילנה, ביניהם תיאטרון בובות "מיידים", והן להבאת להקות מערים אחרות. בעקבות ביקור "הבימה" נוסדה בעיר "אגודת התיאטרון העברי". ב-1938 הוקמה תזמורת סימפונית יהודית.

⁷ קלויזנר, עמ' 484-492; 542-549; 508-518; ראן 361.

התאגדויות

בעיר פעלו איגודים יהודיים מקצועיים של רופאים, של עורכי דין, של בעלי בתים ושל סוכני מסחר. אגודות דתיות עסקו בהפצת תורה (כמו למשל "תפארת בחורים"), בהגברת השמירה על השבת והכשרות מול מגמת החילון ("שומרי שבת"), ועוד. ארגונים סוציאליים עסקו בסיוע ליתומים, לילדים עניים ולכלות נזקקות. בית החולים היהודי היה הגדול ביותר בעיר ובמקביל לו פעלו מוסדות עזר לחולים ולזקנים יהודים.⁸ בעיר פרחו חיים ציוניים, אך בה במידה תססה בה פעילות פרולטרית לא ציונית – של ה"בונד" (שנוסד בוילנה בשנת 1897) ושל הקומוניסטים, וכן של הזרמים הדתיים-אורתודוקסיים. כמעט בכל שנה התקיימו בוילנה ועידות של מפלגות ציוניות ושל מוסדות ציוניים, כמו "הקרן הקיימת לישראל", הסתדרות "החלוץ", "מכבי" ואחרים.

עולם תחתון

בצד החיים הנורמטיביים, ובתוך העושר התרבותי והלמדני, ידעה וילנה היהודית גם דמויות ותופעות מוזרות ומשונות, לעתים אף מעורבות בפלילים. אחת מהן, למשל, הייתה הארגון של הגנבים "אגודת אחים" ("האגודה" סייעה לחבריה בייעוץ משפטי ובמקרה של מאסר אחד החברים תמכה במשפחתו). קבוצה מיוחדת של אנשי העולם התחתון היו "די שטארקע" (החזקים) שהטילו את חתיתם על האוכלוסייה. חלקם נודעו בכינוייהם המיוחדים כמו "ארקע דער הונדערטער" (ארקה בעל המאה), "חצקל ממזר", "דודקה די טויז" (דודקה האס) וכדומה. בשנת 1925 נערך משפט נגד חמישים וששה פושעים יהודים ואף התנהלה מלחמת כנופיות יהודיות. אחדים מאנשי העולם התחתון נשפטו ונדרונו לתקופות מאסר שונות. עם זאת היה חלקם של העבריינים היהודים קטן בהרבה, גם באופן יחסי, מזה של שאר האוכלוסייה.⁹

⁸ כמו למשל, אגודת טא"ז (T.O.Z) – ראשי תיבות בפולנית של "האגודה למען הבריאות", שבמקור נקראה "אווזה" (O.Z.E.), בית חולים ליולדות ולילדים ובית מרפא לחולי רוח (קלויזנר, עמ' 648-650).

⁹ בין השנים 1929-1934 גדל מספר הפושעים היהודים ב־10% (לעומת גידול של 30%

ב. פעילות מפלגתית-ציונית בוילנה

התנועות הציוניות העבירו לוילנה את פעילותן העיקרית, וככל שהדבר התאפשר – את מנהיגיהן וחבריהן מהשורה, בין היתר:

1. ההנהגה הראשית של הנוער הציוני בפולין מתבססת בעיר, כ-1,400 איש.
2. מועצת "בית"ר" מתכנסת בעיר ומשתתפים בה נציגים מליטא, 1,400-1,000 חברי "בית"ר", אצ"ל ורוויזיוניסטים.¹⁰
3. מרכז החלוצי מכנס בוילנה את חבריו, אחרי שבשלב מוקדם יותר, עם עזיבת פולין, הוא התמקם בקובל, שבינתיים הועברה לשליטת ברית-המועצות, כ-2,000 איש, מכל התנועות.
4. הנהגת "השומר הצעיר" עוברת מפולין לוילנה ומנסה לרכז בה את כל חבריה, כ-700 איש.
5. במסגרת הנהלת הישיבות נעשות פעולות לרכז בעיר כמה שיותר בחורי ישיבה, 2,440 ועוד כ-170 רבנים ומורים.
6. בעיר מוקם "המשרד הארץ-ישראלי" הכפוף לסוכנות היהודית בירושלים ומוסמך לחלק סרטיפיקטים לארץ-ישראל. בראשו עומדים שלושה מנהיגים המייצגים את "הציונים הכלליים", "המזרחי" ו"פועלי ציון".
7. התנועות הציוניות מפעילות "קיבוצי הכשרה", על פי השתייכות מפלגתית (קיבוץ "שחרייה" התמקם ב"בתים הזולים" ברחוב סובוץ', אשר לאחר חיסול הגטו הפכו למחנה הק"פ, כמתואר בהמשך, 1,200 חלוצים).
8. פליטים בודדים או משפחות שנהנים גם הם מתמיכת "ועד הפליטים" ומעזרתם של ארגוני סיוע עולמיים כמו ה"ג'וינט" וה"היא"ס.

באוכלוסייה הלא-יהודית), ובסוף תקופה זו היו בבית סוהר 154 יהודים מתוך 1,741 אסירים שהיו 8%, כאשר באותו זמן היהודים היו כ-28% מהאוכלוסייה (קלויזנר, עמ' 662, 671).

¹⁰ ארד, עמ' 25-31; דב לוין, עמ' 216-219; דינה פורת: ריכוז הפליטים היהודיים בוילנה בשנים 1939-1941 מאמצי היציאה, עבודת מ"א בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, 1973 (להלן: דינה פורת), עמ' 8-10, וכן 17-22; דב לוין: "ירושלים דליטא כמקלט ארעי לפליטים יהודים במלחמת העולם השנייה", בתוך: אומה ולשון, מחקרים לזכרו של פרופ' טרסקובר, ירושלים, 1985 (להלן: דב לוין – פליטים), עמ' 102-105.

9. מתוך ההנהגה הציונית מפולין מגיעים ופועלים בוילנה משה קליינבוים (לימים סנה), יושב ראש ההסתדרות הציונית, מנחם בגין, נציב "בית"ר" (ולימים ראש ממשלה בישראל), ד"ר זרח ורהאפטיג, מנהיג "המזרחי"–"הפועל המזרחי", אברהם ביאלופולסקי ממנהיגי "פועלי ציון", וכן שמואל מלמאן מה"בונד".

10. התנועות הציוניות, למעט "בית"ר" והרוויזיוניסטים, היו מאוגדות במסגרת "הקואורדינציה" של תנועות הנוער הציוניות שסייעה לחברים בדיוור, בעבודה ובעלייה לארץ-ישראל.

התחושה הכללית של היהודים הייתה שהשלטון הליטאי לא יחזיק מעמד לאורך זמן, ובמוקדם או במאוחר וילנה תיפול לידי אחת השכנות הגדולות – ברית-המועצות או גרמניה הנאצית. רבים ניסו על כן לעבור למדינות אחרות, ובייחוד גילו בכך עניין הפליטים ששהו בעיר ממילא באורח ארעי. עם זאת, יציאת הפליטים מוילנה, בזמן השלטון הליטאי, הייתה מוגבלת מאוד (לארץ-ישראל עלו רק כ-400 איש),¹¹ ורובה נעשתה דווקא בזמן השלטון הסובייטי.

ג. היחסים בין יהודי וילנה לשכניהם הפולנים והליטאים

בעת השתלטות פולין על וילנה בשנת 1920, מנתה אוכלוסיית העיר כ-130,000 נפש והייתה רבת לאומים ואינטרסים. הפולנים היו רוב מוחלט: על פי נתונים שלהם היה מספרם ביולי 1919 כ-70,000 איש,¹² ולצדם התקיים מיעוט יהודי גדול שמנה בשנת 1920 46,500 נפש – 36% מכלל האוכלוסייה.¹³ בנוסף, חיו בעיר בלארוסים, ליטאים ומספר קטן של רוסים וגרמנים. הרוסים והבלארוסים פעלו בדרך כלל בשיתוף פעולה.

יחס השלטונות אל היהודים והקשר בינם ובין המיעוטים האחרים הושפעו במידה רבה מההתפתחויות שחלו בשנים האחרונות של מלחמת

¹¹ רב לוין, עמ' 222.

¹² קלויזנר, עמ' 156.

¹³ שלמה אטאמוק: יידן אין ווילנע, אקציע געזעלשאפט "ליטאנוס", ווילנע, 1990, עמ' 98.

העולם הראשונה, ומהחלטות ועידת ורסאי. בעיקר נודעה חשיבות להתרחשויות בין השנים 1917-1920 שבהן חלו חילופי שלטון תדירים. שינויים אלה הביאו להידרדרות במצבה הכלכלי של האוכלוסייה, פגעו במקורות ההכנסה ועוררו, במיוחד בקרב היהודים, חששות כבדים באשר לעתיד. התושבים, ובעיקר הפולנים, האשימו את היהודים בשיתוף פעולה עם משטרים קודמים וראו בהם אחראים לתלאות שפקדו אותם. כך למשל, כאשר וילנה עברה לראשונה לידי פולין (אפריל 1919) טענו הפולנים שהיהודים סייעו לבולשביקים בפעולות ההלאמה וערכו בהם פרעות, רצחו אחדים, הכניסו רבים למאסר ושדדו רכוש של מיליוני דולרים.¹⁴

נוכח תהפוכות הגורל האלה השתדל הציבור היהודי לנקוט עמדה ניטרלית, כדי שלא יבולע לו מצד זה או אחר, אך גם כאן נחלקו הדעות באשר לדרך הפעולה. ביטוי לכך ניתן כבר בתחילת השלטון הליטאי הראשון (בשנת 1918): הציונים צדדו בשילובה של וילנה בליטא והתנגדו לסיפוחה לפולין שבה נערכו באותה עת פרעות נגד יהודים, ואילו חוגי ה"בונד" והסוציאליסטים העדיפו את השלטון הפולני. בסופו של דבר התגבש בוילנה השלטון הליטאי, חל שיפור בתנאי החיים של האוכלוסייה והיהודים חשו הקלה ניכרת. יהודים אף נבחרו למועצה הארצית, ויתרה מזו, היה להם ייצוג בממשלה – שר ושני סגני שרים. הממשל היה דמוקרטי והמיעוטים נהנו ממידה רבה של אוטונומיה לאומית. בעיר הוקמה מועצה מוניציפאלית, שבה היו מיוצגים פולנים, ליטאים, יהודים ובלארוסים, וחל שיפור ניכר ביחסים בין הלאומים.

השלטון הפולני, שבא אחרי הליטאי, הביא לשינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת: מדיניות הפולניזציה הביאה להגדלת חלקם של הפולנים באוכלוסייה ולפגיעה בזכויותיהם של המיעוטים. בנוסף, יחסי העוינות עם ליטא ועם ברית-המועצות הביאו להקפאת הקשרים בין עמי המיעוטים לארצות השכנות ואלה נאלצו לחיות בנתק מאחיהם

¹⁴ ארד, עמ' 15.

שמעבר לגבול. גורל זה פקד גם את היהודים, אך הם יכלו להתנחם בחידוש הקשר המבורך עם יהודי פולין ובהידוק שיתוף הפעולה אתם. כתוצאה ממדיניות האפליה, שבה נהג הממשל המרכזי ושלטונות העיר, השתלטו הפולנים על המנגנון המוניציפאלי ועל אורחות החיים החברתיים – תרבות, חינוך, כלכלה ומסחר. המיעוטים נדחקו הצדה, ואף שוועידת ורסאי עיגנה את זכויותיהם בפולין החדשה, הן לא מומשו הלכה למעשה. המיעוטים בוילנה גם לא הצליחו ליצור חזית משותפת למאבק נגד האפליה וההתנכלויות מצד השלטון. במיוחד סבלו מהיחס המפלה היהודים. בשנת 1935, אחרי מותו של המרשל יוזף פילסודסקי (Jozef Pilsudski) נשיאה הכריזמטי והנערץ של פולין שבין שתי המלחמות, התחזקה המדיניות האנטישמית. אחד מגילוייה הבולטים היה הרחקת יהודים מהשירות הממלכתי ומהאקדמיה. עם זאת, בחיי היום-יום המשיכו היהודים והפולנים לקיים קשרים עסקיים ויחסי שכנות סבירים, ולעתים אף טובים. אנו מוצאים יהודים בקרב ארגונים מקצועיים (כמו למשל באיגוד עורכי הדין ובארגון הרופאים), וחלקם גם הצליחו להשתלב בחוגי האינטליגנציה ובחיים הציבוריים.¹⁵

עם הזמן התרופפה הקרבה בין היהודים למיעוטים אחרים בעיר. האוריינטציה של יהודי וילנה עברה בהדרגה אל אחיהם בפולין גופא והקשרים התהדקו. בזירה הבין-לאומית נוצר נתק בין פולין לברית-המועצות ועוינות גלויה שררה ביניהן. המצב בין פולין לליטא היה טוב בהרבה, אף שגם הוא היה מלווה בחשדנות ובחששות משני הצדדים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939, מנתה אוכלוסיית וילנה כ-200,000 תושבים, מתוכם כ-60,000 יהודים.

¹⁵ עם הזמן נעשו גם ניסיונות התקרבות בין יהודים לפולנים. כך למשל נערכו ב-1928 מפגשים בין סופרים של שני הלאומים, התקיימו חגיגות משותפות לזכרו של הגיבור היהודי-פולני ברק יוסלביץ (שהיה מפקד גדוד פולני במרד נגד הרוסים בתחילת המאה ה-19) וב-1930 ערך נשיא פולין מושציצקי ביקור של רצון טוב בבית הכנסת הגדול ונתקבל בכבוד הראוי (קלויזנר, עמ' 186).

ד. תקופת שינויי השלטון והשליטה הסובייטית

מפרוץ מלחמת העולם השנייה ועד תחילת "מבצע ברברוסה" – תקיפת ברית-המועצות על ידי גרמניה הנאצית ב-22 ביוני 1941 – עברה וילנה טלטלות עזות ושינויי שלטון שמזכירים במידה רבה את המצב שלאחר מלחמת העולם הראשונה. ארבע פעמים עברה השליטה על העיר מיד ליד, וכל כובש השאיר בה את אותותיו המובהקים. השלטון הסובייטי היה הממושך ביותר והוא גם זעזע באופן דרסטי את מערכות החיים של האוכלוסייה בתחומים הפוליטי, החברתי, הכלכלי, הלאומי והתרבותי. לשינויים שהוא חולל הייתה השפעה מרחיקת לכת על גורלם של התושבים מכל הלאומים: פולנים, ליטאים ובלארוסים, ובמיוחד על גורל היהודים.¹⁶

בהסכם ריבנטרופ-מולוטוב (שרי החוץ של גרמניה ושל ברית-המועצות) מ-23 באוגוסט 1939 ובתיקון שנעשה בו כעבור כחודש ימים, נקבעו הגבולות בין גרמניה לברית-המועצות לאחר הפלישה לפולין. על פי הנאמר שם יעברו לידי ברית-המועצות האזורים המזרחיים של פולין, ואילו ליטא, ובתוכה וילנה, תהיה תחת "השפעה סובייטית". הצבא האדום כבש את וילנה במחצית ספטמבר וכניסתו לעיר נתקבלה בברכה ובהתלהבות על ידי היהודים, נוכח חששם העמוק מפני השתלטות גרמנית. תקופת השלטון הסובייטי התאפיינה בזרימה של פליטים יהודים מפולין הכבושה ובתחילתם של מעצרים והגליה ללב רוסיה של ראשי כל המפלגות, פרט לקומוניסטית, שהוצגו כגורמים עוינים למשטר. בין הנפגעים היו מנהיגי מפלגות יהודיות – ה"בונד", התנועות הציוניות והאורתודוקסיות והאחרות.

הסובייטים שלטו בעיר כששה שבועות בלבד, וב-28 באוקטובר 1939 העבירו אותה לליטא. ההעברה נעשתה במסגרת הסכם כפוי שהתיר להם להקים בסיסים צבאיים בשטחה של ליטא העצמאית. אף שהמעבר מהשלטון הסובייטי לליטאי היה מלווה בפרעות מצד הפולנים

והליטאים,¹⁷ התייצב המשטר החדש בוילנה מהר למדיי, והיהודים זכו לעידן של פריחה שטרם ידעו כמותו בכל תולדותיהם בעיר. בראש ובראשונה, ראוייה לציון התפתחות המוסדות היהודיים במשמעותם הרחבה: מוסדות קהילה, סניפי מפלגות ותנועות נוער, מכוני תרבות ומחקר, מרכזי מסחר ותעשייה, ואחרים. בנוסף, וילנה הייתה למרכז הקליטה הגדול ביותר של פליטים יהודים, ומספרם הגיע לכדי 14,000 איש,¹⁸ מתוכם כ-70% פליטים משטחי פולין הכבושה על ידי הנאצים, והיתר גולים בכפייה וברצון לברית-המועצות בזמן השלטון הסובייטי בעיר. לוילנה זרמו גם יהודים מאזורים אחרים של ליטא, מתוך הנחה שבמצב החדש יוכלו להתקדם בחיים ולהשתלב במנגנון הממלכתי הודות לידיעת השפה הליטאית.

ה. וילנה תחת השלטון הסובייטי

תקופת השלטון הליטאי הסתיימה ביוני 1940, עם כיבושה של ליטא, כולל וילנה, על ידי ברית-המועצות. זמן קצר התקיים בה משטר קומוניסטי-עממי ואחריו הפכה ליטא לרפובליקה סוציאליסטית במסגרת

¹⁷ הפרעות נערכו בימים 28-31 באוקטובר 1939 והיו בהן פגיעות בנפש: יהודי אחד נרצח, כ-200 נפצעו והובאו לבתי חולים וכ-200 חנויות של יהודים נבזזו. היהודים חששו מפרעות נוספות ופנו לשלטונות לעזרה: התערבות הצבא האדום ששהה בקרבת וילנה ונקיטת אמצעי מנע על ידי הממשל הליטאי סיכלו כל ניסיון נוסף לפגוע ביהודים, לייזר ראן: אש פון ירושלים ד'ליטע, ווילנער פארלאג, ניו-יארק, 1959: על פיו הפרעות החלו בשבת, 28 בחודש, ונמשכו ב-29 וב-31 בחודש, ובוצעו על ידי פולנים. הצבא והמשטרה הליטאיים שיתפו עימם פעולה ועל פי כמה עדויות הן החלו על ידי השוטרים הליטאים, ולא ההמון (שם, עמ' 174, 189); ארד, עמ' 22-25; באלברישסקי, עמ' 74: מציין שהפרעות היו רק ב-30.9.1939 ונערכו על ידי ליטאים.

¹⁸ דב לויץ: תקופה בסוגריים 1939-1941, האוניברסיטה העברית – המכון ליהדות זמננו, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים-תל-אביב, 1989 (להלן: דב לויץ), עמ' 217. ברשימות הקהילה נרשמו 10,370 איש בסוף 1939 (שם, עמ' 216); יהודה באואר: "פעולות הצלה דרך וילנא", בתוך יד ושם קובץ מחקרים, כרך ט"ו, בעריכת ליוויה רוטקירכן, יד ושם, ירושלים, תשל"ג (להלן: באואר), עמ' 177. מתבסס בעיקר על מקורות הג'וינט; יצחק ארד: "ריכוז הפליטים בוילנא ערב מלחמת העולם השנייה", בתוך, כרך ט' המוזכר לעיל. מציין את מספר הפליטים כ-14-15 אלף ומביא את שמות מנהיגי התנועות (עמ' 172).

ברית-המועצות, ובירתה וילנה.¹⁹ סדרי השלטון הסובייטיים הפכו על פיהם את אורחות החיים של היהודים. על פי צו מ-1 ביולי 1940 בוטלו בליטא הסובייטית כל המפלגות, פרט לקומוניסטית, ונסגרו העיתונים הבלתי רשמיים. זו הייתה מכה קשה למפלגות הציוניות והדתיות ול"בונד" שהיו לב לבה של הפעילות היהודית בוילנה עשרות שנים. באחת נאסרו לימודי עברית, תנ"ך והיסטוריה יהודית והותרו לימודים רק בבתי ספר יידישאים שהוצאו מידיים פרטיות או ציבוריות ועברו לרשות הממשלה. כל הישיבות וה"חדרים" נסגרו; נאסר השימוש בשפה העברית בדיבור ובכתב; בידיש הונהג הכתיב הפונטי (בוטלו האותיות הסופיות ומלים עבריות נכתבו על פי ההגייה בידיש); הופסק הפרסום של כל העיתונים היהודיים והותר להוציא לאור רק את ה"ווילנער עמעס" (האמת הווילנאית) שהחליף את ה"ווילנער טאגבלאט" (יומון וילנה) והתקיים כשבעה חודשים;²⁰ כל הספריות הולאמו, אך כמה ספריות גדולות המשיכו לפעול בתור "ספריות עממיות". הספרים העבריים נפסלו וכך גם היצירות של סופרים שנחשדו בחוסר נאמנות למשטר. עם הזמן נסגרו או הולאמו מוסדות המחקר. ייוו"א הפך לחלק מהאקדמיה למדעים של הרפובליקה הליטאית והותר לו לעסוק רק בנושאי מחקר.

עם זאת, התגבש בעיר "התיאטרון החדש" שעם הזמן הכיר בו השלטון הסובייטי כתיאטרון יהודי ממלכתי ("ווילנער יידישער מעלוכישער דראמטעאטער"). כן המשיך לפעול תיאטרון הבובות "מיידים". שחקנים שהגיעו מפולין ומקובנה תרמו לרמתן הגבוהה של התיאטראות. ועד הקהילה חדל להתקיים ועימו כל המוסדות והשירותים הנלווים. בתי הכנסת פעלו במתכונת מצומצמת ביותר והרבנים ובעלי התפקידים הקשורים בדת ישראל איבדו את מעמדם הפורמאלי, וזאת על פי הקו

¹⁹ בשלב הראשון, מיד לאחר כניסת הצבא האדום, התקיים בליטא משטר סובייטי טוטליטרי עם מפלגה אחת – הקומוניסטית. ביולי נערכו בחירות שבהן "זכו" הקומוניסטים, על פי הודעת הממשל, בקרוב ל-100% מהקולות. בשלב זה, על פי "בקשת" הסיים הנבחר, צורפה ליטא ב-3.8.1940 לברית-המועצות (ארד, עמ' 20-21).

²⁰ דב לוין, עמ' 141; ארד, עמ' 31-33.

הנקוט בידי משטר הסובייטי באשר לאנשי דת. שירותי הקהילה (למשל קבורה) עברו לאחריות מוסדות העיר או בוטלו כליל.

התנועות הציוניות לא השלימו עם גזירות השלטון ותוך סכנת נפשות המשיכו בחשאי את פעילותן. הן השתדלו לשמור על הקשר בין החברים, לקיים פעולות הסברה ולפרסם כתבי עת וכרוזים. התנועות ייחסו חשיבות רבה לקיומו של הרצף האידיאולוגי הציוני והושיטו עזרה לחבריהן – ובעיקר להמוני הפליטים שהגיעו לוויילנה. כך למשל, ב"שומר הצעיר" הוחלט להתפזר אך "לא להתחסל", ואכן, החברים הנאמנים התארגנו בקבוצות של חמישה, שיגרו שליחים לערים אחרות וקיימו סמינריונים רעיוניים מחתרתיים; ב"בית"ר" התארגנו בחשאי תאים שעסקו בהפעלת כלי נשק וזיוף מסמכים; "הנוער הציוני" פיזר את חבריו לעיירות בליטא וההנהגה שמרה על קשר עימם. הפעילות המחתרתית נמשכה עד סמוך לפלישת הגרמנים לוויילנה.

מכה קשה הונחתה על היהודים בתחום הכלכלי-מסחרי. צווי ההלאמה של מפעלים, בתי מסחר, בנקים, ואפילו בתי מגורים גדולים, חלו על כלל האוכלוסייה של העיר, אך נראה שהיהודים נפגעו מכך באופן מיוחד. כך למשל, מתוך 370 מפעלים שהולאמו בוויילנה, 265 היו בבעלות יהודית ועוד שלושים ותשעה בבעלות מעורבת.²¹ עם הזמן נעלמו גם החנויות הפרטיות הקטנות ורבים איבדו את מקורות פרנסתם. בחלק מהמפעלים שהולאמו הועסקו הבעלים הקודמים כמנהלי עבודה, כשהם נתונים תחת פיקוח הממונים מטעם השלטון. המטרה הייתה לנצל את כישוריהם ואת זיקתם למפעל להשגת התפוקה הגבוהה ביותר. חלק ניכר מבעלי המלאכה אורגנו בקואופרטיבים ("ארטלים"), ורק מעטים הצליחו להתקיים כעצמאים. התנאים החדשים אילצו את היהודים לעזוב את מקורות הפרנסה המסורתיים, כגון מסחר, תיווך דירות, בעלות על מפעלים, משרות קהילתיות, מקצועות חופשיים עצמאיים, כמו קליניקות רפואיות ומשרדי עורכי דין, ולעבור לסטטוס חדש של שכירים. אפילו בעלי

²¹ דב לוין, עמ' 80.

מקצועות חופשיים נאלצו לעבור הסבה לשם עבודה במסגרת ממלכתית או קואופרטיבית. עם זאת נהנו היהודים, בדומה לשאר הלאומים, משוויון זכויות מלא ונפתחו בפניהם אפשרויות חדשות שלא היו להם בעבר במסגרת המשטרים הפולני והליטאי. כן הועמדו בפניהם משרות, במנגנון הממלכתי והמוניציפאלי, שהיו מעבר לטווח ההישג עד אז, ורבים גם מצאו את מקומם במשק ובחברה הסובייטיים. ניתנו להם גם אפשרויות ליהנות מההטבות המקובלות במשטר זה, כמו לימוד חינוך, שירותי בריאות חינוך, כרטיסי כניסה לתיאטרון ולמופעי תרבות במחירים סמליים, וכיו"ב.

בין השינויים מרחיקי הלכת שהתרחשו בוילנה ובליטא כולה, בזמן המשטר הסובייטי, בולטת לחיוב יציאה של יהודים מתחומי ברית-המועצות, ברובם המכריע פליטים מפולין. באופן מפתיע ומוזר, ובניגוד למדיניות הנהוגה של גבולות סגורים, נתנו השלטונות את הסכמתם יוצאת הדופן להגירה. כפי שצוין כבר החלה יציאת הפליטים עוד בזמן השלטון הליטאי, אך עיקרה היה בתקופה הסובייטית, בין ספטמבר 1940 למאי 1941. הדבר התאפשר הודות לפעולתם הברוכה של הקונסולים בקובנה – הבריטי, ההולנדי ובמיוחד סמפו (צ'יונה) סוגיהארה היפני. הקונסול הבריטי סיפק אלפי אשרות כניסה לארץ-ישראל; ההולנדי – למושבות ההולנדיות בדרום אמריקה קורסאו וסורינאם; וסוגיהארה ניפק רישיונות מעבר המוניים דרך יפן וסין. על סמך תעודות אלה הסכים השלטון של ברית-המועצות לאפשר למחזיקים בהן לצאת מתחומה. בסך הכול יצאו למערב כ-6,500 יהודים.²² תקופת השלטון הסובייטי בליטא התאפיינה במעשי הגליה והתעמרות

²² היציאה נערכה בשני צירים ראשיים: א. לארצות הברית – דרך מוסקבה, סיביר, יפן לסורינאם או קורסאו, במגמה להמשיך לארצות הברית. בפועל הצליחו המהגרים, פרט למעטים ביותר, להגיע ליעדם ורובם נותרו בסין. במתן האשרות טיפלו הקונסול ההולנדי פיליפ ריידיה והקונסול השוודי-דה-יונג (שהמשיך לפעול בשטוקהולם לאחר סגירת הקונסוליה בקובנה). בדרך זו עברו 2,500-3,000 איש. ב. לארץ-ישראל – דרך מוסקבה, אודסה ואיסטנבול. בדרך זו עברו כ-4,200 איש (דב לוין, עמ' 224-225); על פי דינה פורת (שם, עמ' 111) יצאו בסך הכול, בדרכים לעיל ואחרות כ-4,300 איש; באואר (שם, עמ' 180-182) מציין שניצלו 4,000 איש. הקונסוליות היו בקובנה ופעלו רק זמן קצר תחת השלטון הסובייטי – עד סוף אוגוסט 1940. עם זאת, התעודות שהן הנפיקו שימשו את היהודים חודשים רבים לאחר סגירתן.

ב"אויבי העם", ובכלל זה בחלק מהאוכלוסייה היהודית. מעשי הגירוש החלו עוד בזמן השלטון הסובייטי הראשון²³ וגברו באופן בולט בתקופה השנייה, שהחלה ביוני 1940. בין המגורשים היו מנהיגים ציוניים מכל הזרמים (ביניהם מנחם בגין), רבנים, ראשי ה"בונד" והרבה "בורז'ואים"²⁴ (בורגנים). הגירושים נעשו לרוב על פי רשימות שהוכנו מראש על ידי הנקוו"ד ("הקומיסריאט העממי לביטחון המדינה"), ללא משפט וללא אפשרות ערעור, בהפתעה ובמקרים רבים באישון ליל. תושבי העיר וליטא כולה מצאו את עצמם לפתע במצב של פחד, חוששים לגורלם ולגורל משפחותיהם. ההגליות לסיביר ולמקומות נידחים, בעומק ברית-המועצות, נמשכו לאורך כל תקופת השלטון הסובייטי, עד סמוך לכיבוש וילנה על ידי הגרמנים. בסך הכול גורשו מליטא כ-30,000 איש, בתוכם כ-7,000 יהודים – 23% בעוד חלקם באוכלוסייה היה רק 8%. בדיעבד גירושים אלה מנעו מהם את אימי השואה.²⁵ ההשתלבות של יהודים במנגנון הממלכתי נתפסה על ידי שכניהם הפולנים והליטאים כשיתוף פעולה עם משטר הדיכוי של ברית-המועצות. הם התעלמו מן העובדה הגלויה שהיהודים סבלו ממנו לא פחות מהם. מעשי הזוועה שביצעו הליטאים ביהודים מאוחר יותר, בתקופת הכיבוש הנאצי, תורצו על ידם במידה רבה כפעולות תגמול על התנהגות היהודים בזמן השלטון הסובייטי.

²³ אחד הקורבנות היה זלמן רייזין – מראשי יו"א ועורך העיתון "אונזער טאג".

²⁴ כינוי לבעלי מפעלים, סוחרים גדולים, בעלי בתים ואנשים שנחשבו לבעלי ממון.

²⁵ דב לוין, עמ' 317; ארד, עמ' 36 (נוקב במספר של 5,000–6,000 איש).

חלק א'

הכיבוש הגרמני ועיצוב החיים בגטו

"בשביל הגרמנים 300 יהודים
זה שלוש מאות אויבי האנושות.
בשביל הליטאים 300 יהודים
זה 300 זוגות נעליים, מכנסיים ובגדים".

קאזימייז' סאקוביץ', וילנה – אדמה ללא אלוהים,
תרגום מפולנית והוצאה לאור דב ברגמן, 2000, עמ' 28.

פרק 1

מהכיבוש הגרמני ועד גמר האקציות ההמוניות

א. כיבוש וילנה ותחילת ההתנכלויות ליהודים

ההתקפה הגרמנית על ברית-המועצות ("מבצע ברברוסה") החלה ב-22 ביוני 1941 ובאה על וילנה בהפתעה גמורה בהפצצות מן האוויר. בצירוף מקרים נדיר התקיימו ביום זה תרגילי התגוננות נגד מטוסים, וכך, תוך כדי הפעלת צופרים והדמיה של פיצוצים, החלו ההתקפות האוויריות של הגרמנים והתמרונים הפכו למציאות. וכך מתאר זאת מארק דבורז'צקי: "ההפצצות הן כאילו של פצצות ממש! ואיזה עשן! והאש הרי כמוה כאש ממש! מרחוק נראה בניין עטוף להבות".¹ ההפצצה החלה בבוקר, עוד לפני ההודעה הרשמית של שר החוץ הסובייטי מולוטוב על פתיחת המלחמה. בשעות הבוקר הופצץ שדה התעופה של העיר בפורובאנק ולאחר מכן תחנת הרכבת.² הפצצות גרמו לאבדות בנפש, לפציעות ולהרס של רכוש. בין הנפגעים היו גם יהודים.³

¹ מארק (מאיר) דבורז'צקי: ירושלים דליטא במרי ובשואה, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 1951 (להלן: דבורז'צקי), עמ' 17. דבורז'צקי היה רופא מקובל ונודע, משכיל וציוני פעיל. בגטו עבד במחלקת הבריאות והיה חבר במחתרת.

² אלכסנדר (סניה) רינדזיונסקי: חורבן וילנה, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז (להלן: רינדזיונסקי), עמ' 24.

³ עם הקורבנות של תחילת המלחמה נמנית סבתי טויבה (טויבע) זאלקינד; היא הסתתרה עם בני משפחתה בתוך ערימת עצי הסקה שהייתה בחצר ביתה ברחוב אנטוקול (Antokolska),

הציבור חש שכניסת הצבא הגרמני לוילנה היא עניין של שעות או של ימים ספורים. הצבא האדום החל בנסיגה ונטש את העיר. הקצינים והחיילים בעלי המשפחות ניסו, ככל שניתן, לצרף אליהם את נשותיהם וילדיהם. קומוניסטים, אנשי מנהל, ובעלי תפקידים ממלכתיים בשלטון הסובייטי עשו כל מאמץ לצאת את העיר ולא ליפול בידי הכובשים.

בתחנת הרכבת נאספו אלפים אך הנסיעה התאפשרה רק לבעלי רישיונות – בעיקר אנשי צבא ופקידות בכירה. רבים נסעו בעגלות רתומות לסוסים או הלכו ברגל, בניסיון להתרחק מהחזית המתקרבת. כבר בשלב זה, עוד לפני הגעת הגרמנים, החלו כנופיות של ליטאים במעשי התעללות והרג. חלקם אף באו משורות הצבא האדום ולבשו את מדיו. כנופיות הליטאים פגעו בחיילים רוסים ובמשפחותיהם, ובעיקר רצחו והתעללו ביהודים.⁴

האוכלוסייה היהודית התלבטה קשות: לרובה – משפחות עם ילדים, אנשים "מן השורה", עניים, זקנים – לא הייתה יכולת לצאת מהעיר; ואלה שכן יכלו לעזוב – הצעירים ובעלי האמצעים – ניצבו בפני דילמה קשה: האם לנטוש את משפחותיהם, להתנתק מסביבתם השורשית,⁵ ולהתחיל

ורסים של פצצה פגע בראשה והרג אותה במקום. אזכור האירוע מופיע בעדותי, תחת השם המקורי אהרון זאלקינד, מסמך המוזיאון היהודי ההיסטורי (ZIH) בוורשה מס' 0619 והעתק המסמך ביד ושם, מס' 12539 (להלן: עדות זאלקינד), עמ' 1. ברחוב זה נפגעו גם יהודים אחרים, כפי שמציין אסתרוביץ' לגבי בני משפחתו:

Memoirs of Samuel Esterowicz, translated from Russian and edited by Pearl Esterowitz Good, 1992, p. 238.

(להלן: אסתרוביץ'). כמו כן: אברהם סוצקבר: גטו וילנה, הוצאת שכווי, תל-אביב, תש"ז (להלן: סוצקבר), עמ' 7-8.

⁴ מאג. מ. באלבערישסקי: שטארקער פון אייזן, פארלאג מנורה, תל-אביב, 1967 (להלן: באלברישסקי), עמ' 113-114. כמו כן:

Mendel Balberyski: *Stronger Than Iron* (להלן: Stronger Than Iron) המתבסס על הספר בידיש (ר' השלמות לרשימה הביבליוגרפית); סימה סקורוביץ': נערה מוילנה במלחמות הנאצים, הוצאת המחברת, תל-אביב, 1989 (להלן: סקורוביץ'), עמ' 10; דבורז'צקי, עמ' 18; כמו כן: רייזל (רוז'קה) קורצ'אק: להבות באפר, מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספריית הפועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 1965, מהדורה שלישית, (להלן: קורצ'אק), עמ' 8.

⁵ כדברי דבורז'צקי, (שם, עמ' 18): "...אני מעלה צרור קטן על כתפי, מתכונן להליכה... בכל

לנרוד בתקווה שהדברים יסתדרו איכשהו. ואם ככלות הכול בחרו לצאת מווילנה, הם הועמדו בפני בעיה חמורה של היעדר אמצעי תחבורה וחוסר היכולת להשיג מקום ברכבת או ברכב. "...אנשים רצו לאן שרק יכלו ועם מה שהיה באפשרותם. הסצנות שהתרחשו בתחנת הרכבת, ועל יד מכוניות המשא שהיו ברשות מוסדות השלטון, לא ניתנות לתיאור. כל אחד רצה להינצל מאש הגיהנום המתקרבת. בפרט חיפשו דרכי מילוט בני נוער יהודים, אשר ידעו היטב איזה גורל מצפה להם אצל הגרמנים. בלא אמצעי תחבורה נסו אנשים ברגל באלפים..."⁶.

חלק גדול מאלה שהצליחו לצאת נאלצו בסופו של דבר לחזור לווילנה עקב קשיי התנועה, היעדר תעודות מעבר סובייטיות והתקדמות בזק של הצבא הנאצי שהצליח לחלוף על פני הבורחים.

את הלילה שלפני כניסת הגרמנים לעיר, בין 23 ל-24 ביוני 1941, מתאר הרמן קרוק, במלים אלה: "...הלילה... היה מלא מטוסים. הפעם כבר לא התפשטנו וכל כמה דקות רצנו למסדרון שהיה אמור לשמש לנו מקלט. כל שריקה של פצצה מתפוצצת מטשטשת ומבלבלת את המחשבות. רק בשעה שש בבוקר הכול נרגע"⁷.

יומיים לאחר תחילת המלחמה כבשו הגרמנים את העיר, בעוד החיילים הסובייטיים האחרונים נמלטים באי סדר. כלי רכב משוריינים, שמתוך צריחיהם הזדקרו ראשי המפקדים, אופנועים ואופנועי סירה, עברו ברחובות העיר במפגז רב רושם. על המדרכות עמדו התושבים וצפו בנעשה. הפולנים והליטאים קיבלו בהתלהבות רבה את החיילים הגרמנים. בשמחה גלויה הם בירכו את הכובשים שהצטיירו בעיניהם כמשחררים,

אשר אני פונה עיניים בוכות, מיואשות, מוצפות דמעות. אני משליך את צרורי... אין אני יכול להשאיר את האישה, את האם, את האב, את האחות..."

⁶ באלברישסקי, עמ' 114; שרה נשמית מספרת איך קצין סובייטי צעיר, שנסוג עם שיירה של כלי רכב וטנקים מאזור וילנה, אפשר לכמה מבני משפחתה לעלות על טנק, לצערם הדלק נגמר אחרי מחצית השעה והם נאלצו לחזור (שרה שנר-נשמית: ואל המנוחה לא באתי, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986, עמ' 62).

⁷ הערמאן קרוק: טאגבוך פון ווילנער געטא ניו-יארק, 1961 (להלן: קרוק), עמ' 4 (על קרוק ר' חלק ג', פרק 1, סעיף הספרייה).

ככוח שמרחיק מעליהם את השלטון הסובייטי השנוא.⁸ היהודים קיבלו את כניסת הגרמנים בדאגה עמוקה. הם הכירו את מעשי הגרמנים זה מקרוב, מאחיהם הפליטים שברחו לוויילנה מפולין הכבושה, ומתוך קטעי הידיעות שהגיעו משם. כעת הם מצאו את עצמם נתונים לחסדם המוחלט של הנאצים כשגורלם לוט בערפל. רק הילדים התרוצצו בין הבית לרחוב והתפעלו מהופעתם הנאה והמסודרת של החיילים הגרמנים.

מיד עם כיבוש העיר החלו הגרמנים לארגן בה את מוסדות השלטון. כבר מההתחלה הם זכו להיענות מלאה מהאוכלוסייה ומהארגונים הליטאיים שהשתלבו במנגנון הגרמני ופעלו בו במסירות. איך התרחש המעבר הדרסטי הזה מנאמנות מופגנת לשלטון הסובייטי, במסגרת הרפובליקה הליטאית, לדבקות נלהבת לשרת את הגרמנים ולפעול עימם יד ביד? וכיצד נעשו הליטאים גורם מרכזי ברצח העם היהודי בליטא, ובכלל זה בוויילנה, הן כזרוע מבצעת של המדיניות הגרמנית כלפי היהודים, והן מתוך יוזמה עצמית? הלוא תקופת ליטא העצמאית הייתה בין הברוכות ביותר בהיסטוריה היהודית בארץ זו והצטיינה בליברליות, פתיחות, עזרה לפליטים וחופש פעולה מובהק.

גם בהיותה רפובליקה סובייטית לא גילו הליטאים יחס מפלה כלפי היהודים. ואילו בתקופת השואה הם עמדו בקו אחד עם הגרמנים ונטלו חלק אכזרי, כיחידים וכקבוצות, ברצח העם היהודי.⁹ נראה כי היו לכך כמה סיבות: האחת, השנאה כלפי השלטון הסובייטי שחיסל את עצמאות המדינה הליטאית והפך אותה לרפובליקה סוציאליסטית במסגרת ברית-המועצות. הרגשה זו הועצמה בעקבות מדיניות ההלאמה הסובייטית והגירוש של "בורז'ואים" (בורגנים) ו"גורמים עוינים" שממנה נפגעו מגזרים שונים באוכלוסייה הליטאית. בנוסף, הליטאים חשו שהם נתונים

⁸ יחזקאל קרמרמן: מוויילנא "ירושלים דליטא" עד חיפה, הוצאת המחבר (ללא ציון מקום ההוצאה), תשנ"ה 1995 (להלן: קרמרמן), עמ' 57.

⁹ תופעה זו של שיתוף פעולה מלא עם הגרמנים ברצח יהודים נכונה גם לגבי שני העמים הבלטיים האחרים, הלטבים והאסטונים. ר' התייחסות לשאלה אצל: דב לויין: "לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין המיעוט היהודי שבתוכם בצל מוראות השואה ותוצאותיה", משואה, חוברת כ"א, 1993, עמ' 92-93.

לשליטתו של מנהל ציבורי זר שרוב הפקידות רוסית והיהודים מסייעים בידו. כתוצאה מכך, הזעם והטינה של האוכלוסייה הליטאית הופנו כלפי היהודים, וזאת, על אף היותם הנפגעים העיקריים של ממשל זה.

סיבה נוספת היא התקווה שטיפחו הליטאים להסתייע בגרמניה לקבלת עצמאות. עם ההשתלטות הסובייטית על הארץ ברח חלק מהמנהיגות הליטאית לגרמניה והתארגן שם במסגרת "חזית הפעילים הליטאיים" (L.A.F. – Lietuviu Aktyvistu Frontas), בראשותו של סגן אלוף קאזיס שקירפה. ארגון זה הידק את הקשר עם השלטון הנאצי ופעל נגד ברית-המועצות בין השאר בהקמת קבוצות מחתרת בליטא. "החזית" התאפיינה בשנאתה ליהודים והפיצה תעמולה אנטישמית חריפה. האידיאולוגיה שלה התבססה על הקמת ליטא חופשית, משוחררת לא רק מהסובייטים, "...אלא גם מהעול רב השנים של היהודים... בליטא שתשוקם מחדש לא

תהיינה לשום יהודי זכויות אזרחיות ולא אפשרויות של קיום".¹⁰

על רקע זה החלו לפעול יחידות ליטאיות של "פרטיזנים" שהורכבו מעריקי הצבא האדום ומתאי המחתרת לעיל, שביצעו רצח והרס בקרב יהודים. הן עשו זאת באופן עצמאי וב"התנדבות", או בשילוב עם היחידות הגרמניות. והיו גם מעשי רצח "פרטיים" שבהם שניים-שלושה ליטאים תפסו יהודים ורצחו אותם מתוך "יוזמה אישית", נקמנות ושנאת יהודים.¹¹ חלקם של הליטאים בהרג יהודי וילנה וליטא כולה היה אפוא לא רק בהיותם כוח משולב בתוך היחידות הגרמניות, אלא גורם עצמאי המבצע רצח יהודים מרצונו ומיוזמתו, ולכן אין מקום לקבל הסברים ופירושים אחרים, כפי שמנסים להציג מקורות ליטאיים.¹²

¹⁰ ארד, עמ' 46. מביא גם כרוז של "החזית", שפורסם ביום הפלישה לברית-המועצות או בסמוך לו; האנציקלופדיה של השואה, עורך ראשי ישראל גוטמן, יד ושם וספריית הפועלים, תל-אביב, 1990 (להלן: האנציקלופדיה של השואה), כרך ג', עמ' 498.

¹¹ עדות זאלקינד, עמ' 3: שני בני המשפחה של העד, דודו שלום ובנו הירש, יחד עם שכן שלהם נדקרו למוות על ידי כמה ליטאים וגופותיהם נמצאו בשדה לא הרחק מביתם. זה קרה בשבוע הראשון לכניסת הגרמנים לוילנה.

¹² Arunas Bubnys, *Vokiecu Okupuoata Lietuva (1941-1944)*, Lietuvos Gyventoju Genocido ir Rezistencijos, Tyrimo Centras, Vilnius, 1998.

על פי פרק התמצית באנגלית, עמ' 570-571, בובניס מציין ש"ליטאים רבים קיבלו את

ב.המנהל הגרמני והליטאי בוילנה

לאחר כיבוש וילנה ניצבו יהודי העיר בפני מבנה שלטוני לא ברור של גרמנים ושל ליטאים. הם לא הכירו את החלוקה ליחידות המשנה ואת ההיררכיות השונות של הממשל הגרמני ושל הקבוצות הליטאיות, אך זאת ראו: מסה אימתנית, בעלת יכולת בלתי מוגבלת, שמטילה על היהודים גזירות שנעשות קשות ומכאיבות מיום ליום. כעבור זמן מה התחוויר להם שהכוח העצום הזה מבצע מעשי רצח המוניים ביהודים. יהודי העיר התוודעו לשמות של מפקדים גרמנים וליטאים שנתנו להם את ההוראות, למדו את כתובות משרדיהם, וביטאו בחרדה את המלים "ס"ס וגסטאפו. הם ראו חיילים ושוטרים במדים, מסה אמורפית של גרמנים וליטאים הנושאת עימה הרס ומוות.

בממשל הגרמני בעיר חלו שינויים תדירים. התקופה הראשונה, בפיקודו של אוברלויטנאנט (סגן אלוף) מקס צנפפנינג (Zehnpfening), נמשכה כחמישה שבועות ונסתיימה ב-1 באוגוסט 1941. תקופה זו, שבה הוחל בחטיפות ובמעשי רצח המוניים של יהודים בפונאר, נחלקה לשתיים: בתשעת הימים הראשונים (עד 2 ביולי), הממשל בעיר היה גרמני-ליטאי משותף. הודות להתארגנות מוקדמת, באמצעות ועד פעילים בראשות הפרופסור ס' ז'אקיאויצ'יוס (Zakiaivicius), הצליחו הליטאים לתפוס את השלטון, להקים משטרה ולייסד מוסדות שלטון לאומי-עצמאי שפעלו בכפיפות לממשלה הזמנית בקובנה. מצב זה זכה להכרה גרמנית. הצווים

הצבא הגרמני כמשחרר מהכיבוש הסובייטי מהשנים 1940-1941. יחידות ליטאיות ומורדים אנטי סובייטים שיתפו פעולה עם הכוחות הגרמניים בהוצאת הסובייטים מליטא". לדבריו, הממשל הליטאי הזמני הוחלף בשלטון גרמני וש"באופן פורמלי הליטאים קיימו ממשל מרכזי אדמיניסטרטיבי על הארץ אך בפועל המנהל הליטאי היה רק מכשיר מקומי בידי שלטונות הכיבוש הנאציים". בהמשך הוא אמנם מציין שהנפגעים העיקריים היו יהודים, מהם נהרגו על ידי הגרמנים 95%, אך זה מובלע במסגרת התיאור הכללי של המדיניות הנאצית שכוונה כלפי יהודים, צוענים ומיעוטים אחרים, מורדים, פרטיזנים וכולי; יצחק ארד: תולדות השואה ברית-המועצות והשטחים המסופחים, יד ושם, ירושלים, תשס"ד (להלן: ארד ברית-המועצות). במחקר המבוסס על חומר תיעודי רב מציין ארד שבקובנה נערך פוגרום על ידי "פרטיזנים" ליטאים וליטאים מהשורה כבר בלילה שבין 25 ל-26 ביוני 1941 ובו הם רצחו כ-800 יהודים (שם, כרך ראשון, עמ' 209).

הראשונים להסדרת השלטון בעיר הוצאו על ידי מוסדות ליטאיים או ליטאיים במשותף עם גרמניים.¹³ בפרק זמן קצר זה היו הפגיעות בנפש ספוראדיות, והיקף ההרג של יהודי וילנה היה עדיין מוגבל. המצב היה שונה בערים אחרות של ליטא: בקובנה רצחו הליטאים כ-5,000 יהודים, ובשאוולי עוד כאלף.¹⁴ בראשית יולי הסתיים השלטון המשותף בעיר והגרמנים ביטלו את העצמאות של המוסדות הליטאיים. חלקם פוזר לחלוטין וחלקם הועבר תחת פיקוד גרמני ישיר, תוך חיסול כל סממן של ריבונות ליטאית. במקרה הטוב התירו הגרמנים לליטאים לקיים מסגרת עצמאית, ברמה של שלטון מקומי, והיה לכך ביטוי גם במנהל העירוני של וילנה. מכאן ואילך פעלו היחידות הליטאיות, לרבות משטרה וצבא, כמו גם ליטאים כפרטים, אך ורק במסגרות גרמניות.¹⁵

בכך החל חלקו השני של הממשל הצבאי שנמשך כחודש ימים. בתקופה זו, מהמרות והאכזריות בתולדות יהודי וילנה, הטילו הגרמנים גזירות חמורות על היהודים, שללו באופן מוחלט את זכויותיהם, התנכלו להם, השפילו אותם והחלו במעשי רצח המוניים.

הגוף העיקרי שהוציא לפועל את רצח היהודים, בזמן הממשל הצבאי, היה איינזאצקומנדו (א"ק - Einsatzkommando) 9, בפיקודו של ד"ר אלפרד פילברט (Filbert), שאותו החליף כעבור כחודש הא"ק 3, בפיקודו של שטאנדארטפירר (אלוף משנה) קארל יגר (Jäger). הא"ק 9 הכפיל כמעט

¹³ ארד, עמ' 48-49: כך למשל, הצו בדבר החזרת שוטרים ופקידים למשרותיהם מלפני הרפובליקה הסובייטית נחתם על ידי קוסטאס קאלנדרה, הממונה על ענייני פנים במחוז וילנה (פרטים עליו מובאים בהמשך). כריסטוף דיקמן (Dieckmann): "המלחמה ורצח יהודי ליטא", בתוך: מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, עורך אולריך הרברט (עורך מהדורה עברית דוד בנקיר), יד ושם, ירושלים, תשס"א (להלן: דיקמן). במחקר המלווה בתיעוד רב, ובכלל זה עדויות במשפטים של פושעי מלחמה נאציים, מציין דיקמן בעניין זה: "במעשי טבח שאכזריותם עולה על כל דמיון המשטרה הליטאית הופעלה על ידי ממשל הכיבוש הגרמני כבר בימים הראשונים למלחמה, ונמצאה תחת פיקוח גרמני" (שם, עמ' 276).

¹⁴ ארד, עמ' 51: בקובנה היו כ-36,000 יהודים ובשאוולי כ-8,000. משמע נרצחו כ-14% מיהודי קובנה וכ-12.5% מיהודי שאוולי.

¹⁵ ארד, עמ' 51-56: בכך נגוז החלום הליטאי לקבלת עצמאות מדינית בחסותה של גרמניה. בתוך זמן קצר גם פורקה הממשלה הזמנית בקובנה.

את כוחו בוילנה, עם שילובם של כ-150 ליטאים מתוך יחידת "המיוחדים" (איפאטינגי בוריא - Ypatingas burys/ypatingi buriai), ובפי היהודים – "האיפאטינגה". מלאכת ההרג נמשכה גם במסגרת הא"ק 3.

מעשי הרצח התבצעו במסגרת המדיניות הגרמנית של השמדת היהודים בארצות שנכבשו מברית-המועצות, מדיניות שהתגבשה כבר בשלבים הראשונים של "מבצע "ברברוסה" ופורסמה כחודשיים אחר כך (ב-13 באוגוסט 1941) על ידי רייכסקומיסאר אוסטלנד.¹⁶ במדיניות מופיעים כל ההוראות והצווים שכבר מומשו בעבר, כמו נשיאת טלאי צהוב, איסור שימוש ברכב פרטי ותחבורה ציבורית, החרמות רכוש, ביטול שחיטה כשרה, עבודת כפייה וכו',¹⁷ ובמסגרתה הותר להשתמש בסכום של 0.20 מארק ביום לנפש.

¹⁶ ארד, עמ' 67-69, עמ' 85-87; האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 81-88; ארד ברית-המועצות, עמ' 150: הגרמנים הפעילו ארבע איינזאצגרופן (א"ג Einsatzgruppen) – עוצבות מבצע, מ-A עד D, שנעו בעקבות כוחות הצבא שכבשו את השטחים המערביים של ברית-המועצות. תפקידן היה להוציא לפועל את המדיניות הנאצית באשר ל"גורמים עוינים" באוכלוסייה. הדבר התבטא בפועל ברצח יהודים, "מתנגדים" ופעילי המפלגה הקומוניסטית. היחידות הורכבו מאנשי שירות הביטחון ס"ד (SD – Sicherheitdienst) ומשטרת הביטחון סיפ"ו (Sipo – Sicherheitspolizei) שהיו בעלי תודעה נאצית מובהקת. א"ג A התלוותה אל הארמיות הצפוניות שכבשו את הארצות הבלטיות ובכלל זה את ליטא פרט לוילנה, ובמסגרתה פעלה א"ק 9 הכפופה ל-A"ג B. כאמור, היא הוחלפה על ידי א"ק 3 (מ-A"ג A). מפקדת א"ק 9 הייתה ברחוב מודרביץ' 36, שם גם שכן מטה הגסטאפו. מפקדת האיפאטינגה הייתה ברחוב וילנה (ווילנער גאס) 12 (קרוק, עמ' 46) ומפקדה הראשון היה סגן ראשון לוקושקוס (Lukoschos). החוקר כריסטוף דיקמן מציין, שאחד הגורמים העיקריים לרצח המידי של יהודי ליטא היה החשש של הממשל הגרמני ממחסור במזון, שנבע מההתפתחויות הבלתי צפויות במלחמה נגד ברית-המועצות. זה, יחד עם האנטישמיות ועם מדיניות הביטחון הנאצית שראתה באוכלוסייה היהודית כשלעצמה סכנה לייצוב האזור העורפי של החזית, הביאו להקצנת המדיניות האנטי יהודית ולמעשי הרצח המידיים וההמוניים (דיקמן, עמ' 304-305).

¹⁷ ארד, עמ' 79-85: על פי סדרי השלטון הגרמניים חולקו השטחים הכבושים במזרח לשני רייכסקומיסאריאטים: הצפוני – אוסטלנד, בפיקודו של היינריך לוזזה (Lohse), כלל את אסטוניה, לאטביה, ליטא ובלארוס, והדרומי – אוקראינה. שניהם היו כפופים לרייכסמיניסטר אלפרד רונברג, אשר שימש במקביל כאידיאולוג התורה הנאצית-גזענית. הממונה על גנרלצירק (מחוז ראשי) ליטא היה פון רנטאלן (Von Renteln) והיו בו עוד 4 קרייזגביטן (מחוזות משנה), נוסף על זה של העיר וילנה: קובנה העיר, קובנה האזור, וילנה האזור ושאוולי.

בראשית אוגוסט עבר השלטון בעיר מהממשל הצבאי לממשל האזרחי. במסגרת ארגון השליטה על השטחים, שנכבשו מברית-המועצות, נקבעה וילנה כקרייזגביט (מחוז משנה) הכפוף לגנראלבצירק (מחוז ראשי) ליטא שהשתייך לרייכסקומיסאריאט (פיקוד) אוסטלנד. בראש הממשל האזרחי בגביטסקומיסאריאט (מפקדת מחוז משנה) וילנה, מונה האנס כריסטיאן הינגסט (Hingst), בעוד צנפפנינג המשיך לפעול בתור מושל צבאי. הממשל האזרחי פעל בעיר עד לשחרורה על ידי הצבא האדום ביולי 1944, והסדיר את כל תחומי החיים של האוכלוסייה. בתקופה זו נמשכו האקציות נגד יהודים, הוקמו הגטו ומחנות העבודה של וילנה, ובסופו של דבר נרצחו כמעט כל יהודי העיר ורכושם נשדד. הטיפול ביהודים במסגרת הגביטסקומיסאריאט היה מופקד בידיו של פראנץ מורר (Murer),¹⁸ ששימש בתפקיד עוזרו של הינגסט והממונה על מחלקת המזון בממשל האזרחי של העיר. בתוקף תפקידים אלה הפך מורר לדמות מרכזית ומטילת אימה בחיי היהודים.¹⁹ נוסף על הממסד הגרמני, עסק ביהודי וילנה גם הממשל הליטאי המוניציפלי בראשותו של קארוליס דאבולוויצ'יוס (Dabulevicius). האחראי מטעמו לנושא זה היה פ' בוראקאס. הממונה על ענייני הפנים של העיר היה קוסטאס קאלנדרה,²⁰ וגם הוא עסק בנושא היהודי. במקביל פעלה גם מערכת עצמאית של הס"ס (יחידות משמר SS – Schutzstaffel), שהייתה כפופה, בראש ההיררכיה, למפקד העליון של הס"ס רייכספירר היינריך הימלר (Himmler). מערכת זו עסקה ישירות ברצח היהודים ובמסגרתה פעלו האיינזאצגרופן והאיינזאצקומאנדוס. בוילנה פעלה יחידה של משטרת הביטחון והס"ס שמפקדיה היו קציני ס"ס בדרגת אוברשטורמפירר (סגן אלוף). מראשית 1942 ועד אוקטובר 1943 שימש בתפקיד זה רולף נויגבאואר (Neugebauer). היחידה

¹⁸ על מעשיו בוילנה הועמד פראנץ מורר למשפט בגראץ (אוסטריה) בשנים 1962-1963, ויצא זכאי. כתב האישום מופיע אצל קורצ'אק, עמ' 393-395.

¹⁹ ארד, עמ' 85. מורר התחנך בהיטלריוגנדר. בגטו קראו לו בשפת רמזים "מ" (קרוק, בהערת שוליים בעמ' 30; באלברישסקי, עמ' 35).

²⁰ דבורז'צקי, עמ' 30.

הורכבה מחמש מחלקות, אחת מהן הגסטאפו שטיפלה בארגוני ההתנגדות ובכל "הגורמים העוינים". בגסטאפו היה מדור מיוחד לענייני היהודים בראשות האופטשטורמפירר מאייר (Mayer), שניצח על מלאכת הרצח. במפקדת הגסטאפו היה קצין קישור מיוחד להפעלת יחידת "המיוחדים" הליטאית.²¹ קציני הס"ס, שמילאו תפקיד זה, נודעו לשמצה בקרב יהודי וילנה. הראשון היה הורסט שוויינברגר (Schweinberger), שמילא את התפקיד בתקופת השיא של רצח יהודי העיר – בין אוגוסט 1941 לינואר 1942. הוא הוחלף באוגוסט הרינג (Hering) שפעל כחצי שנה, ומיוני 1942 ועד חיסול הגטו שימש בתפקיד זה מרטין וייס (Weiss).²² בעיר פעלה משטרת סדר ליטאית שהייתה כפופה ליחידות של המשטרה והס"ס הגרמנית,²³ בפיקודו של אנטאנאס אישקאוסקאס (Iskauskas). כן פעלה, בכפיפות ליחידה של משטרת הביטחון (סיפ"ו) ושירות הביטחון ס"ד הגרמנית, משטרת ביטחון ליטאית, בפיקודו של אלכסנדראס לילייקיס (Lileikis). יחידת משנה מיוחדת, בפיקודו של בליס-יונאס שידלאוסקאס (Sidlauskas), עסקה בהוצאה לפועל של מעשי הרצח. רוב רובם של בעלי התפקידים עוררו פלצות בקרב היהודים ונחרתו עמוק בתודעתם.

²¹ ארד, עמ' 85-86.

²² במקורות היהודיים (קרוק, דבורז'צקי, קורצ'אק, סוצקבר וכולי) מופיע השם "שוויינברגר" ואילו במקורות הגרמניים "שוויינברגר" ("Schweinberger") וכך הוא גם צוין על ידי ארד. ראו למשל: Documents Accuse, edited by E. Rozauskas, Gintaras, Vilnius, 1970, יד ושם 371-379 (להלן: מסמכים מאשימים). מרטין וייס ואוגוסט הרינג נדונו ב-1950 בבית משפט בוורצבורג (גרמניה) למאסר עולם ולשלילת הזכויות האזרחיות. גזר הדין מופיע אצל קורצ'אק, עמ' 390-392.

²³ ארד, עמ' 86-87: המפקדים הראשונים של שירותי הביטחון היו שפר (Schafer) ווולף (Wolf) והם הוחלפו בספטמבר 1941 על ידי גרט (Gerth) ובינואר 1942 קיבל את הפיקוד נויגבאואר (ר' גם דבורז'צקי עמ' 21; קרוק, עמ' 19).

ג. מצב היהודים עד הקמת הגטו: השפלה, חטיפות ורצח, פונאר, היודנראט

צווי דיכוי ואפליה

כבר מראשית הכיבוש הטילו הגרמנים והליטאים על היהודים צווים ופקודות של אפליה גזענית, ששיבשו לחלוטין את אורח חייהם, ואכפו באכזריות הוראות חמורות של השפלה וביזוי.

קרוק מציין ביומנו, ב-29 ביוני 1941: "היום הכניסה המשטרה הליטאית חידוש בתורים לחנויות... בצד אחד יעמדו שמים (יהודים) ואילו נוצרים יעמדו בצד שמאל", והוא מוסיף באירוניה: "ניסיון להוציא לפועל את חוקי נירנברג... באמצעות ליטאים". וכן: "...הייתי מן הסתם ה-500 בתור... אנשים הולכים מכות... אחד מלשין על השני בפני השוטר הליטאי... והוא נהנה ומתעלל. אני מרגיש איך הדם שותת ממני... אני בורח מהתור ונשאר בלי לחם".²⁴

המחסור בלחם הביא לתורים ארוכים לפני המאפיות והחנויות, והתושבים נאלצו לעתים לחכות שעות. בזמן ההמתנה היו הסדרנים הליטאים והפולנים מוציאים את היהודים מהשורה ומעבירים אותם לסוף התור. ואם פולני בעל מצפון ניסה להעיר או להתנגד למעשיהם, הוא הסתכן בהעלבה ולעתים נענש במכות. היהודים החלו לאפות בעצמם את הלחם ומיני הבצק.²⁵ הקנייה בשווקים הוגבלה ליהודים רק לשעתיים ביום, בין 10 ל-12, וגם זאת לא בכולם. כמו כן, נאסר עליהם למכור או להחליף מוצרים ברחובות. בבתים נוצר מחסור. זרם הצווים המשפילים והמגבילים נמשך: חל איסור ללכת על המדרכות אלא רק על הכביש, וגם אז מצד ימין וביחידות – זאת כאשר חלק גדול מהרחובות מרוצף אבנים ולא אספלט; נאסר עליהם לבקר בגנים ציבוריים ובטיילת של העיר; הרחובות הראשיים – גדימינו (מיצקייביצ'ה), טרוקי, פילימו (זאוואלנה), הגרמנים (דייטשע), הרחב (ברייטע), כיכר הקתדרלה ואחרים – נסגרו

²⁴ קרוק, עמ' 7.

²⁵ קרוק, עמ' 7; דבורז'צקי, עמ' 9; באלברישסקי, עמ' 122.

כליל בפני יהודים, ומי שגר בהם נאלץ ללכת עד הפינה הקרובה וממנה לעבור לרחוב אחר; על היהודים נאסר להיכנס לבתי קולנוע, לתיאטראות, לבתי קפה ולמסעדות, לבתי מרחץ עירוניים, לבתי חולים ולמוסדות אחרים. בכל המקומות האלה נתלו שלטים עם הכתובת "הכניסה ליהודים אסורה!". היהודים נצטוו להחזיר לתחנות המשטרה מקלטי רדיו, טלפונים ואופניים, ונאסר עליהם להשתמש בתחבורה ציבורית. הם נדרשו, על פי צו מיוחד, לרשום במשטרה את כלי הרכב הממונעים המעטים שהיו ברשותם.

היהודים ניסו לעקוף את ההוראות ולהקל ככל הניתן על תנאי החיים. כך למשל, הם פתחו מעברים בין חצרות שאפשרו להם לנוע בלא להזדקק לרחובות הראשיים, וגם נעזרו בשכניהם הפולנים כדי לערוך קניות. לאחר פרסום הצו, בדבר נשיאת טלאי צהוב, היו שהעזו והלכו בלעדיו על אף העונש הצפוי אם היו נתפסים. מרצים וסטודנטים יהודים הוצאו מהאוניברסיטאות וסולקו מכל משרה ממלכתית-ציבורית. רופאים ורוקחים הורחקו מבתי חולים, בתי מרקחת, מרפאות ומוסדות רפואה אחרים.²⁶ מספר מנדל באלברישסקי, ששימש מנהל בית מרקחת: "...לבית המרקחת הגיעה הודעה שעליי להעביר אותו לידי המאגיסטר באלקובסקי שמונה במקומי למנהל... הודעה אחרת ציינה, שכל הרוקחים היהודים מסולקים, החל מאחד ביולי ממשרותיהם... הוא (באלקובסקי) התנצל בפניי שהדבר נעשה מאחורי גבו". באלברישסקי ועמיתיו עדיין השתעשעו בתקווה שהעיר לא תחזיק מעמד לאורך זמן ללא אנשי הרפואה היהודים,²⁷ אך בתוך זמן קצר רוב הרוקחים נרצחו ורק רבע מהם נותר בחיים בזמן הכניסה לגטו. שפר גורלם של הרופאים היהודים, שניצלו באורח פלא בזכות קשרים אישיים עם הרופא הראשי במפקדה הגרמנית שסיפק להם תעודות עבודה, "שיינים".²⁸ ליהודים הותר להשתמש רק במרפאה אחת,

²⁶ קורצ'אק, עמ' 12; סוצקבר, עמ' 10, 12; ארד, עמ' 59-60; באלברישסקי, עמ' 137.

²⁷ באלברישסקי, עמ' 123.

²⁸ באלברישסקי, עמ' 132. הקשר נוצר על ידי הגברת ד"ר חולם שככל הנראה למדה יחד עם רופא המפקדה ד"ר צלך. הוא סיפק להם שיינים שהגנו עליהם מפני חטיפות ומאסרים.

ברחוב פילימו, שתופעלה בידי סגל רפואי יהודי בלבד. התנועה בעיר הוגבלה עד לשעה שמונה בערב, אך ליהודים היא הותרה רק עד חמש-שש. על היהודים נאסר לבוא במגע עם לא-יהודים, ואף לא לברך אותם בשלום. אחד הצווים ביטל את השחיטה הכשרה, ומאחר שאצל רוב יהודי וילנה היא הייתה מושרשת עמוק במסורת, הם נאלצו להפסיק לאכול בשר או לערוך שחיטה במחתרת, תוך סיכון חיים.

טלאי צהוב

היהודים נדרשו לשאת סימן זיהוי מיוחד – אות קלון מהתקופות החשוכות של ימי הביניים. על פי צו מס' 1 של הממשל האזרחי, שפורסם ב-2 באוגוסט 1941, חלה עליהם החובה לשאת טלאי לבן במידות של 10X10 סנטימטר, שבתוכו עיגול צהוב ובמרכזו האות J (שמשמעה Jude – יהודי). את הטלאי, שהוצג בתחנות משטרה, היה עליהם לשאת על צד שמאל של החזה ועל הגב. בבתים החל "ייצור" של טלאים וחיפוש אחר בדים צהובים. היו מקרים שבהם התארגנו קבוצות של שכנים והכינו את הטלאים בכמות "מסחרית": "...את 'בגדי המלכות' ייצרנו מהווילון הצהוב. שני הצעצועים (הכוונה לטלאים) נתפרו על חליפת הקיץ הבהירה...", כותב באלברישסקי; החובה לשאת טלאי חלה על כל יהודי, זכר ונקבה, מגיל 10(!), ואי-ציות גרר עונש כבד וכדברי דבורז'צקי: "...כל מי שנתפס ברחוב מחוסר טלאים לא חזר לביתו לעולם..."

הצווים הראשונים בדבר אות זיהוי ליהודים פורסמו עוד בתקופת הממשל הצבאי, והשתנו מדי כמה ימים, סותרים זה את זה וגורמים לבלבול מוחלט. לראשונה נדרשו היהודים לענוד את הסרט הלבן עם מגן דוד צהוב בתוכו על הזרוע הימנית; ב-8 ביולי הוצא צו, הפעם מטעם המושל הצבאי החדש צנפפנינג, שיש לשאתו על החזה ועל הגב; ושוב, לאחר כמה ימים שונתה ההוראה והפעם היה על היהודים לענוד סרט שרוול, ברוחב עשרה סנטימטר, עם עיגול או מגן דוד צהוב שבתוכו האות J. בסופו של דבר נקבעה המתכונת של טלאים על הגב והחזה, והיהודים נשאו אותם במשך כל תקופת הגטו.

החרמות, חטיפות, עבודת כפייה ולקיחת בני ערובה

יחד עם כל הצווים המגבילים החלו הגרמנים להשתמש ביהודים לעבודות כפייה. חלקם הועסקו בעבודות מקצועיות, כמו נגרות ומסגרות, אך הרוב הגדול נוצל לעבודות "שחורות" – העמסה ופריקה, ניקיון, סבלות וכיו"ב. מקומות העבודה העיקריים היו מחנות צבא, תחנת הרכבת, שדה התעופה ומבנים ודירות שהועברו לרשות מפקדות הצבא והממשל. עד להתארגנות היודנראט, וקביעת צינור מוסדר לאספקת כוח עבודה, היו תופסים את היהודים ברחובות, בלא שתהיה להם אפשרות להצטייד בדברים חיוניים – מבגד ועד מגבת – וקשה מכך, בלי שתינתן להם אפשרות להודיע למשפחות מה קורה אתם. את החטיפה ביצעו הן חיילי הוורמאכט לצורכי הצבא, והן אנשי הביטחון והמשטרה הגרמניים והליטאיים למטרותיהם, לפעמים אף מתוך תחרות ביניהם. לעתים נשארו היהודים שנתפסו בעבודה ימים שלמים וחוסר המידע על גורלם הדאיג את המשפחות עד ייאוש.

הגרמנים גם נהגו לקחת בני ערובה כדי להבטיח את מילוי ההוראות. כך למשל, כבר ביומיים הראשונים של הכיבוש נלקחו על ידי הממשל 100 בני ערובה, מתוכם שמונים יהודים, שעל פי המודעות שהתפרסמו בעיר נועדו להבטיח את השקט ולמנוע מעשי מרי וחבלה.²⁹ על היהודים נאסר למכור דירות ולעבור לדירות אחרות. מפעלים, בתי מלאכה וחנויות שהיו ברשותם הוחרמו.

בליל ה-13 ביולי, שחל בי"ז בתמוז תש"א (יום צום במסורת היהודית), היה "יום הרבנים": הגרמנים עברו עם רשימות מוכנות של רבני העיר והוציאו אותם מבתייהם. כל מי שנלקח לא חזר יותר. בחצר בית המדרש ברובע שניפישוק הדליקו הגרמנים מדורה ושרפו ספרי תורה וספרים

²⁹ באלברישסקי, עמ' 127; דבורז'צקי, עמ' 22-23. על פיו נלקחו 60 יהודים, מתוכם רק 6 חזרו; קורצ'אק, עמ' 12; קרוק, עמ' 29: מובא שם תצלום של "צו מספר 1" שפורסם על ידי הינגסט, הגביטסקומיסאר של וילנה, המחייב נשיאת הטלאים; ארד, עמ' 92; סוצקבר, עמ' 11: על פיו סרט השרוול היה כחול והמגן דוד היה לבן; מאשה רולניק: אני חייבת לספר, הוצאת אחיעבר, ירושלים, 1965 (להלן: רולניק), עמ' 15; קרמרמן, עמ' 58; רינדזיונסקי, עמ' 27.

אחרים. היהודים שהיו שם חויבו לרקוד מסביב ולקפוץ לאש. רבים מהם נלקחו ולא חזרו. ברחוב נובוגרוד נערך ב-17 ביולי מצוד אחר גברים יהודים. החיילים הגרמניים תפסו אותם בכיכר השוק, בחצרות ובבתים, העמיסו על משאיות והובילו אותם לכלא לוקישקי. חלקם נורו במקום. כעבור כמה ימים הם הובלו לבורות ההריגה בפונאר (בפולנית Ponary ובליטאית Paneriai), כמתואר בהמשך. מדי פעם נערכו חיפושים בבתי יהודים באמתלה של חיפוש נשק. תוך כדי החיפושים היו הגרמנים והליטאים לוקחים עימם חפצי ערך שמצאו: תכשיטים, זהב וכסף. אם התגלה "חשוד" בהחבאת "חפצים אסורים", הוא נלקח ללא שוב.³⁰

כאפונעס (החוטפים)

הדבר הקשה ביותר, בתוך רצף הגזירות שבפניהן הועמדו היהודים, היו מעשי החטיפה שהחלו בראשית יולי. הדעה המקובלת בציבור, שהנחטפים נלקחים לעבודה, התבססה על הודעות של מקורות גרמניים. חיזוק לכך נמצא בעובדה שכל החטופים היו גברים, וכי מה יכול להיות אחרת? האפשרות הנוראה הזאת, של רצח מאסיבי של יהודים, הייתה מעבר לכל היגיון. אדם בר דעת לא היה יכול להעלותה בדמיונו. רק אחרי שבועות וחודשים החלו העובדות להתבהר ולחדור להכרה, ואפילו אז עוד היו כאלה שתודעתם סירבה לקבל אותן.

החוטפים כונו "כאפונעס", מלשון "כאפן" – לחטוף בידיש. הם הורכבו מיחידות של שירותי משטרה ובראש וראשונה מא"ק 9 שהוחלפה כעבור זמן מה בא"ק 3. כוחות הביצוע העיקריים היו היחידות הליטאיות, במיוחד של ה"איפאטינגה", וליטאים "מזן השורה" ששולבו בתוך האיינזאצקומנדו. תחילה נערכו החטיפות ברחובות העיר, והטלאי הצהוב הקל על מלאכת הזיהוי. כאשר היהודים החלו להסתגר בבתים, עברו החיפושים והחטיפות לתוך החצרות והבתים. "הם היו סורקים את רובעי היהודים, בית אחר בית, ומוציאים מהם יהודים מגיל שלוש עשרה ועד זקנים. גם יהודים שפגשו

³⁰ דבורז'צקי, עמ' 20-27.

בדרכם ברחובות העיר צורפו לשיירות; הם הובלו לבית הסוהר לוקישקי, ומשם לפונאר, להריגה".³¹ בדרך כלל היו נכנסים ליטאים אחדים לבית של יהודים ומצווים על הגברים לצאת לרחוב, שם היו מארגנים אותם בקבוצות. לעתים, בעיקר בתקופה הראשונה, הדברים נעשו במתינות יחסית, ונאמר ליהודים לקחת עימם מגבת וסבון. לפעמים ניתנה להם שהות להתארגנות אישית, כמו החלפת בגד, כניסה לשירותים וגמר ארוחה. לרוב היחס היה בוטה והחטיפה נעשתה תוך צעקות, איומים והפעלת כוח. הקבוצות הורכבו מיהודים שרוכזו ממספר בתים סמוכים. הם סודרו בשורות של חמישה והוצעדו בקצב מזורז, כשהחוטפים מפקחים עליהם. נשות החטופים שניסו להצטרף לצעידה, כדי לראות מקרוב לאן הם מובלים, לא יכלו לעמוד בקצב ההליכה ואחרי כמה קילומטרים נאלצו לוותר ולחזור על עקבותיהן. כדי להינצל מהחטיפות החלו היהודים להסתתר. בציבור השתרשה המלה מאלינה (אולי גם משורש "מלונה") – מקום מחבוא. המאלינות היו לגורם חיוני בחיי היהודים בעיר.

במעשי החטיפה השתתפו גם סייענים מתוך האוכלוסייה המקומית, ובעיקר צעירים שעשו את מלאכתם מתוך רצון או תמורת כיכר לחם! הם היו בולשים אחר תנועות המתחבאים בחצרות ובבתים, מעבירים את המידע ואף משתתפים בחטיפה.³²

פונאר

יער פסטורלי, מוקף חוות חקלאיות של איכרים פולנים, במרחק של כעשרה ק"מ מדרום לוויילנה. היער שימש מקום קיט ומרגוע לתושבי העיר בחגים ובסופי שבוע. לפני המלחמה הכינו בו הסובייטים בורות גדולים ועגולים לאחסנת מיכלי דלק שיהיו מוסתרים ומוגנים מהפצצות.

³¹ רינדזיונסקי, עמ' 29: על פיו החטיפות החלו ב-13 ביולי והיהודים החטופים הובלו למפקדת הגסטאפו. הם, יחד עם 300 יהודים שנעצרו קודם לכן, הובלו למחרת היום לפונאר ושם נרצחו. לפי ארד (שם, עמ' 6-7) פעולות הרצח החלו כבר ב-4 ביולי.

³² דבורז'צקי (שם, עמ' 21) וסוצקבר (שם, עמ' 13) מציינים שחוטף היה מקבל 10 רובל לגולגולת; ארד (שם, עמ' 68) ורינדזיונסקי (שם, עמ' 30) מציינים שאישורי תשלום על חטיפה בהוצאת ה"איפאטינגה" היו במוזיאון היהודי בוויילנה אחרי השחרור.

הבורות לא היו בגודל אחיד: קוטרם נע בין חמישה עשר לחמישים מטר ועומקם בין שלושה לשמונה מטרים. הבורות היו מוקפים בתלוליות עפר שהוצא בעת החפירה. ליד היער עברה מסילת ברזל. יער פונאר הפך בידי הנאצים לאתר רצח של עשרות אלפים של יהודי וילנה ושל אלפי לא-יהודים – שבויים סובייטים ואזרחים שנחשדו בפעילות עוינת כלפי המשטר. מספר הקורבנות שם נאמד בכמאה אלף. הבורות שימשו קברי אחים.

היהודים היו מובאים ליער ישירות מהחטיפות או מכלא לוקישקי ששימש תחנת ביניים וויסות. מאחר שבמקרים רבים קצב תפיסת היהודים לא תאם את יכולת ההרג בפונאר, שימש הכלא מקום ריכוז ארעי.³³ התנאים בכלא היו קשים ביותר. העצורים חיו בצפיפות נוראה, בלכלוך, ברעב ובצמא, והיו נתונים להתעללויות הגרמנים והליטאים. לפעמים נאלצו לחכות כך ימים ואפילו שבועות.

את מלאכת הרצח ההמוני בפונאר ביצעו שלושה כוחות של אנשי א"ק 9, בשיתוף פעולה עם ליטאים: הכוח הראשון עסק בהעברת היהודים מהעיר אל היער. ההעברה מכלא לוקישקי נעשתה באמצעות משאיות, ואילו החטופים מהרחובות הובלו במשאיות או הוצעדו ברגל. בכוח זה היו בעיקר ליטאים; הכוח השני שימש כוח אבטחה וכלל גרמנים רבים יחסית. הוא דאג לכך שאזור הרצח יהיה סגור לכול ואף לחיילי הוורמאכט, ומנע בריחה של ניצולים מהבורות; הכוח השלישי היה יחידת היורים, בפיקודו של אוברשטורמפירר (סגן) פראנץ שאושוץ (Schauschutz) מא"ק 9, והורכב ברובו מליטאים. אנשי היחידה הם אלה שהרגו את הקורבנות בבורות.

³³ כך למשל התמלא כלא לוקישקי לאחר החטיפות ההמוניות ברובע זארצ'ה ב-14 ביולי, ברחוב נובוגרוד ב-17 ביולי ובשניפישוק (דבורז'צקי, עמ' 20, 23, 25-27; קורצ'אק, עמ' 11-12; קרוק, עמ' 23); לזר (ליטאי), חיים: חורבן ומרד, הוצאת "משואות", תל-אביב, תש"י-1950 (להלן: לזר), עמ' 26-27, 29-30. אף שגורלם של היהודים בכלא לוקישקי היה ידוע מראש, בכל זאת אירעו מקרים יוצאי דופן שבהם הצליחו כמה להינצל. בדרך כלל זה קרה בעקבות הדרישה של יחידה צבאית גרמנית לשחרר עובד חיוני שנתפס והוכנס לכלא. הפנייה ליחידה נעשתה לרוב על ידי בני המשפחה כצעד ייאוש ועל פי רוב לוותה בתשלומי שוחד.

היהודים שהובאו לפונאר רוכזו באזור המתנה, שם נדרשו להתפשט לחלוטין ולמסור את דברי הערך. לאחר הרישום היו קושרים להם את העיניים, או מכסים את הפנים, ומובילים אותם בטור עורפי אל הבור, בקבוצות של עשרה-עשרים איש, או חזים איש ביד רעהו. את הטור הוביל ליטאי. עם הגיעם לבור היו מעמידים אותם לאורך תלולית העפר שהקיפה את הבור ויורים בהם מרובים. הקורבנות, ובכללם אלה שרק נפצעו, היו נופלים לבור. לאחר מכן היו מכסים אותם בשכבת אדמה דקה ואם נראה מישהו זז, ירו בו מלמעלה. אחרי קבוצה אחת באה קבוצה אחרת, וכך הלאה. ביום אחד היה אפשר לרצוח עד 500 איש.³⁴

שיטת ההריגה בפונאר מתוארת ביומנו של קאז'ימיר סאקוביץ' (Sakowicz), שהיה עד לנעשה: "היהודים הובלו למקום ריכוז (שכונה) בסיס. ציוו עליהם לשכב עם הפנים מטה. לאחר מכן לקחו (מדי פעם) כמה תריסרים והוליכו אותם לקרבת הבור. כאן הכו אותם, התעללו בהם ופקדו עליהם להתפשט. משלב זה הופעלו כמה שיטות הריגה: הראשונה – התקינו קרש ("Trampolina") מעל לבור וכאשר הנידונים למוות נעמדו עליו הרגו אותם ביריות; השנייה – הוליכו כמה תריסרים אל שפת הבור ושם ירו בהם; השלישית – השליכו אותם אל תוך הבור ושם זרקו עליהם רימונים; הרביעית – הוליכו אותם בטורים, עדיין לבושים, בתוך התעלות, שם ציוו עליהם להתפשט. לאחר מכן ירו בהם ממכונות ירייה. יהודים ישבו על הדרך ולא ידעו שבעוד זמן מה הם ייהרגו".³⁵

³⁴ ארד, עמ' 74-78. הנתונים מתבססים על מסמכים ממשפטו של פילברט, מפקד א"ק 9, 04/20-19-11 ודוח איינזאצגרופן, מספר 21 מ-13 ביולי 1941 (הערה 30 בעמ' 379) ביד ושם; ניסן רזניק: ניצנים מאפר: סיפורו של חבר הנוער הציוני ממקימי ארגון הפפ"א בגטו וילנה, הוצאת יד ושם משואה, ירושלים, תשס"ג (להלן: רזניק), עמ' 64-65.

³⁵ Kazimierz Sakowicz, *The Ponary Diary*, deciphered and elaborated by Rachel Margolis, Wilno, translated from Polish by Lawrence Weinbaum (להלן: יומן סאקוביץ'), עמ' 21-22. קאז'ימיר סאקוביץ', פולני שגר עם משפחתו בקרבת יער פונאר ניהל יומן חשאי של מה שראה ושמע. היומן נתגלה לאחר המלחמה, אך תורגם לאנגלית רק כעבור כ-60 שנה והופיע בהוצאה ארעית, ללא ציון תאריך (ככל הנראה 2001-2002). המחבר עוקב מקרוב אחר המשלוחים המגיעים לפונאר ומביא ביומנו פירוט כמעט יומיומי של מספרי הקורבנות, המשאיות המובילות, קבוצות היהודים שמגיעות רגלית וקולות

במהלך חודש יולי 1941 רצחו אנשי הא"ק 9,500 יהודים – כמעט כולם גברים. המשמעות הטרגית הייתה ש-5,000 משפחות, כ-15,000 נפש, נותרו ללא בעל ואב, ללא מפרנס ודואג. כעבור כחודשיים, כאשר ייכנסו יהודי וילנה לגטו, מצבן של משפחות אלה יהיה קשה כפליים וכל טרחת הקיום תיפול על כתפי הנשים.

הידיעות על הנעשה בפונאר דלפו בהדרגה ונתקבלו בחוסר אמון מוחלט. כותבי היומנים מזכירים את המקום רק בסוף יולי, וגם אז כמקום עבודה. ב-20 ביולי מציין קרוק שהגיעו שמועות בדבר ירי בפונאר שנתפסו כהודעות שווא. היו גם שפטרו את הסיפורים של תושבי הסביבה על היריות הבלתי פוסקות ביער בכך שהם אנטישמים שרוצים לפגוע ברוחם של היהודים. היודנראט מיאן לקבל את השמועות.³⁶

הירי. השימוש בקרש ("הטרמפולינה") אפשר ליורים להרחיק את הקורבנות משפת הבור לכיוון המרכז, שם ערמות המומתים היו נמוכות יותר; היומן הופיע בעברית, בתרגום מפולנית ובתוספת הערות על ידי דב ברגמן, בשם וילנה – פונאר אדמה ללא אלוהים, עריכה אילנה שובל, הוצאה לאור דב ברגמן, 2000 (להלן: ברגמן), עמ' 28.

³⁶ דבורז'צקי, עמ' 28-29; קורצ'אק, עמ' 11: מציינת שהיהודים העובדים ברחוב לגיונובה (המוביל לפונאר-א"ע) רואים מכוניות משא הנוסעות לפונאר וסבורים שהן מובילות את החטופים לתחנת הרכבת שבמקום, כדי להעבירם למקומות עבודה שונים; קרוק, עמ' 24-25: השמועות עברו מפה לאוזן בסודי סודות. אחת מהן הובאה על ידי משרתת, שהתחקתה אחרי מעבדה החטוף. על פי עדות זאלקינד, עמ' 3, עקבה אמו אחרי בעלה שהיה בקבוצת חטופים עד כלות כוחותיה במבואות פונאר: שם מסרו לה התושבים הפולנים ששומעים יריות ביער. כשסיפרה זאת למשפחתה ולשכנים, התגובה הייתה שאלה דברים של אנטישמים. שפירא-רוזנצווייג, שהתגוררה בכפר פונאר מציינת: "שכנינו הלא-יהודים אמרו לנו ששם ביער מוציאים יהודים להורג. התייחסנו לדבריהם באי-אמון. אמרנו בלבנו – סתם שמועות שהגויים האנטישמיים מפיצים". יטה שפירא-רוזנצווייג: גם בפונאר היינו, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ט (להלן: שפירא-רוזנצווייג), עמ' 15; לזר מציין (שם, עמ' 37): "בקרבת האחוזה אנו פוגשים גוי. גם היום, הוא מספר, הרגו הליטאים 400 יהודים ביער. השומעים אתם את היריות? כך הם רוצחים מדי יום ביומו. מביטים בו בעיניים בוהות. האם הוא לועג לנו או שהוא רוצה להטיל מורד בלבנו? קרוב לוודאי שאינו אלא מטורף או פטפטן בעלמא". כאשר הוא וחבריו סיפרו בגטו שבפונאר יורים בכל היהודים המובאים מהעיר, כמעט עשו בהם שפטים על "הפצת בדותות וזריעת בהלה" (שם, עמ' 43); רזניק מביא את סיפורן של שתי מורות, קאהן וברנשטיין, שהצליחו לצאת בחיים מהבור ותיארו את מה שקורה בפונאר (שם, עמ' 64).

עם הזמן החלו גם להגיע סיפורים מצמררים של נשים ושל ילדים שניצלו מהיריות וחזרו לעיר. קרוק וקורצ'אק מספרים על מפגש עם יהודית טרויאק, ילדה בת אחת עשרה מרחוב שאוולי 11, שהובלה לפונאר ב-2 בספטמבר 1941. הילדה שניצלה ויצאה מתוך הבור, יחד עם חמש נשים נוספות, נפצעה בזמן הירי וטופלה בידי אחת הנשים. המפגש נערך בבית החולים ברחוב שפיטאלנה, ובו היא נתנה תיאור מפורט של תהליך הרצח. קרוק גם מביא את סיפורה של הנערה פסה שלום, בת השש עשרה, שניצלה מהבור בפונאר: "למזלה", הכדור שנורה לעברה פגע באמה שהייתה לצדה. קורצ'אק מביאה את סיפוריהם של שני ניצולים נוספים, המורה טימה כץ וכגן, שהובאו לפונאר בראשית דצמבר. דבורז'צקי מספר על המפגש עם פסיה אהרונוביץ', אימא לשניים, שניצלה אף היא באותו זמן. אחרי ששמע ממנה את אשר עבר עליה – המעצר בכלא לוקישקי, ההובלה לפונאר, הריכוז בכיכר ההמתנה, ההליכה אל הבור, היריות, והתחושה שהיא חיה וסביבה רק גופות, ההיחלצות מהבור והחזרה לעיר – הוא מציין: "להאמין או לא? האמת היא זו או הזיית דמיון חולני? כך התרוצצו הרהורים במוחי".

גם אחרי הקמת הגטאות התהלכו שמועות שפונאר זה הגטו השלישי, ושהעירייה מעבירה לשם לחם מדי יום ביומו. באלברישסקי מספר שהוא עצמו שמע את דבריה של ניצולה מפונאר ששכבה פצועה בבית החולים בגטו. הניצולה תיארה בפרטי פרטים איך ירו בקבוצה גדולה של יהודים, איך הכדור פצע אותה, ואיך בכל זאת הצליחה להגיע לגטו. רופאים אחדים שעמדו סביבה הצביעו על רקתם, לציין שהיא איבדה את השפיות.³⁷ לקח עוד זמן עד שהוחזרה במלואה, ללא ספק ופקפוק, משמעותו האמיתית והנוראה של פונאר.

פונאר שימש אתר הריגה במשך כל תקופת השלטון הנאצי בוילנה. גם לאחר חיסול הגטו, ובמשך חודשים רבים, נשלחו לשם יהודים שנתגלו מדי פעם במאלינות, ויהודים שהוצאו ממחנות העבודה של העיר. נוסף

³⁷ באלברישסקי, עמ' 207-208. קרוק, עמ' 51-54; סוצקבר, עמ' 76; קורצ'אק, עמ' 56-60; דבורז'צקי, עמ' 39-41; קרוק, עמ' 51-54.

על אלה, נרצחו בפונאר יהודים שהובאו מקובנה, מגרמניה ומצ'כיה, וכן לא-יהודים, כמו שבויי מלחמה סובייטים ואזרחים בני לאומים שונים שהואשמו בפעילות אנטי גרמנית.

בספטמבר 1943 החלו הגרמנים למחוק את העקבות של מעשי ההרג בפונאר. הדבר נעשה במסגרת "מבצע 1005", מבצע סודי שנועד לטשטש את סימני הרצח ולמחוק כל עדות למעשי הפשע שבוצעו במחנות המוות ובאתרי הרצח ההמוניים.³⁸ לביצוע העבודה הפעיל הגסטאפו, בפיקודו של מרטין וייס, צוות של שבעים יהודים, תשעה שבויים רוסים ופולני אחד (שנעצר על שהחביא ילדה יהודייה). הם שוכנו בפונאר, בתוך בור עגול בקוטר חמישה עשר מטרים ובעומק שמונה מטרים. במשך היום שרפו גופות ובלילה היו יורדים בסולם מיוחד אל תחתית הבור ושם היו קושרים את רגליהם בכבל קצר שאפשר להם רק לעשות צעד. האנשים חולקו לקבוצות עבודה: חופרי בורות שפתחו את קברות ההמונים והוציאו את הגופות; סבלים שהובילו אותן אל מוקדי האש; שורפי הגופות שהקימו ערימות עצים דמויות פירמידה ("מוקדים") ולתוכן הכניסו את הגופות, על פי שיטה מיוחדת; ספקי העצים שדאגו להביא את העצים הנדרשים שאותם כרתו ביער; טוחני העצמות שריכזו עצמות שלא נשרפו וכתשו אותן במכתש לאפר; מנפי האפר שהיו מנפים את האפר ועם גילוי עצמות היו מחזירים אותו לכתישה; ולבסוף, מטשטשי העקבות שערבבו את האפר עם האדמה ושפכו אותו לתוך הבורות. במוקד אחד היו שורפים כ-3,500 גופות והבעירה נמשכה שבוע עד עשרה ימים. ההדלקה נעשתה באמצעות פתילים טבולים בשמן ובבנזין. על פי הוראת הגרמנים נאסר על העובדים השימוש במלים "גופה", "חלל" או "מת", והם נדרשו להשתמש במונחים "דמות", "עצם" או "חפץ". היו מקרים שבהם שורפי הגופות

³⁸ בראש המבצע עמד שטאנדארטנפירר (אלוף משנה) פאול בלוכל ולניהולו הוקמו יחידות מיוחדות בשם "זונדרקומנדו 1005", שהתבססו על יחידות של איינזאצקומאנדו. שיטת העבודה הייתה אחידה למדי: הוצאת הגופות מבורות הירי, שריפתן במוקדים, טחינת העצמות שלא נשרפו ופיזור האפר על פני שטחים נרחבים. העבודה נעשתה כמעט אך ורק על ידי יהודים, שעל ידי כך זכו לעוד כמה חודשי חיים, אך נאלצו להעביר אותם בתנאים נפשיים ופיזיים קשים ביותר (האנציקלופדיה של השואה, עמ' 665-667).

זיהו בין הקורבנות בני משפחה. מספר על כך יצחק דוגים, אחד הניצולים: "בהניחי את המתים על המוקד הכרתי את משפחתי: אמי, אשתי, שלוש אחיות ושתי בנות אח. את אשתי הכרתי לפי שרשרת הצוואר שנתתי לה במתנה לחתונתנו. כשעברה כבר אשתי על המוקד הורדתי מצווארה את השרשרת. את שתי התמונות הקטנות, שלי ושלה, שהיו בתוך המדליון, כבר בלעה האש".³⁹ שורפי הגופות היו מודעים לגורל המצפה להם וחיפשו דרך להינצל. לאור השמירה הקפדנית, ואמצעי הביטחון שננקטו כלפיהם, הם החליטו על בריחה באמצעות מנהרה תת קרקעית מבור המגורים שלהם אל מחוץ לגדרות האתר – מרחק של כשלושים וחמישה מטר. חפירת המנהרה נעשתה בלילות, בעבודת כפיים מפרכת, תוך הסתייעות בכף וביתד. את החול פיזרו באופן הדרגתי, בלי שיבחינו בו מבחוץ. בראש הפעולה עמדו יצחק דוגים ושלמה גול. עבודת החפירה והצבת התמיכות נמשכה כשלושה חודשים. בליל 15 באפריל 1944 החלה הבריחה: האסירים ניסרו את טבעות הכבלים באמצעות פצירה ומסודרים בעשירות יצאו במהירות מתוך המנהרה. למזלם הרע גילו אותם אנשי המשמר הגרמני ורובם נורו. חמישה עשר הצליחו להינצל ולהגיע לפרטיזנים ביערות רודניקי – ביניהם דוגים, גול ומרדכי זיידל.⁴⁰

הקמת היודנראט

ב-4 ביולי 1941 נצטוו יהודי וילנה להקים נציגות (יודנראט) ולהציגה למחרת היום לממונה הליטאי על ענייני הפנים של העיר, קוסטאס קאלנדרה. הצעדים שליוו את הפקודה היו תמוהים ביותר והדרישה לא הופנתה, כמצופה, אל ההנהגה היהודית המסורתית, אל מוסדות הקהילה או אל אנשי ציבור בולטים ומקובלים. במקום זאת, הגיעו כמה גרמנים

³⁹ סוצקבר, עמ' 188-201; דבורז'צקי, עמ' 422-423.

⁴⁰ האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 961; ארד, עמ' 351; סוצקבר, עמ' 197-199: על פיו הבריחה הייתה ב-29 במאי 1944. יצוין שבריחה דומה נערכה כארבעה חודשים קודם לכן מהפורט התשיעי (אתר ההריגה של יהודי קובנה): היא התבצעה בליל חג המולד, 24 בדצמבר 1943, ובה הצליחו כל 64 האסירים לברוח דרך מנהרה שהכינו מבעוד מועד (האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 964).

לחצר בית הכנסת הגדול, ה"שולהויף", ודרשו לראות את הרב. מאחר שרבה של העיר, הרב יצחק רובינשטיין, שהה באותה עת בארצות-הברית, וקודמו, הרב המפורסם חיים עוזר גרודזנסקי, נפטר זמן מה קודם לכן, הובא לפניהם השמש חיים מאיר גורדון, ועליו ציוו להרכיב את נציגות היהודים. היה ברור שמשימה זו היא מעל לכוחותיו, ונכבדי הקהילה ביקשו להיפגש עם קאלנדרה שהבהיר להם כי יש להרכיב את היודנראט בתוך עשרים וארבע שעות, וכי עליו לכלול עשרה חברים. קרוק ציין ביומנו: "עוד באותו ערב נערכה התייעצות שבה השתתפו חמישים ושבעה איש, נציגים מהציונים, השמאל, האינטליגנציה, בעלי מלאכה, סוחרים לשעבר, סופרים, מורים וכולי". בלט בהיעדרו ד"ר יעקב ויגודסקי, מהמנהיגים הנערצים של יהדות וילנה, שבכוונה תחילה לא הוזמן למפגש כדי לא לסכן את חייו. ההתכנסות הייתה דרמטית: מצד אחד חלה על הנאספים החובה להקים יודנראט, ומצד אחר קינן בהם החשש שמא יצטרכו לערוב בחייהם על כל חריגה מדרישות הגרמנים. בקול שבור הודיע היושב ראש, ד"ר גרשון גרשוני הקשיש: "לו הייתי יותר צעיר הייתי בעצמי הולך לשם. אני גוזר על כך שכל מי שייבחר כאן חייב לקבל זאת". וגרשוני, תוך התייפחות שאליה הצטרפו רבים מהנוכחים, העמיד את עצמו לשירות הציבור.⁴¹ מתוך ראיית החברות ביודנראט כקידוש השם, נבחרו לבסוף עשרה נציגים שייצגו מגזרים שונים של הציבור הווילנאי. הם היו אנשי ציבור מוכרים ומכובדים, רובם פעילים בקהילה היהודית לפני המלחמה שהיו מעין המשך להנהגה המסורתית. ליושב ראש נבחר המהנדס שאול (סאול) טרוצקי (מחוגי התעשיינים), כסגנו – המהנדס אנטול פריד ("אינטליגנציה עובדת"),

⁴¹ קרוק, עמ' 8-12, 25-32; רינדזיונסקי, עמ' 28; סוצקבר, עמ' 13-14: על פיו זה היה ב-14 ביולי; קורצ'אק, עמ' 12; דבורז'צקי, עמ' 30-32; באלברישסקי, עמ' 131-132, 135-136; ארד, עמ' 61-65. מצב שונה לחלוטין היה בקובנה, שבה נבחר היודנראט ("מועצת הזקנים" – Altestenrat) על ידי הציבור היהודי ובראשו הוצבו ד"ר אלחנן אלקס, איש ציבור נודע, ולייב גורפינקל, מנהיג ציוני ותיק (האנציקלופדיה של השואה, כרך ה', עמ' 1071).

ולתפקיד מזכיר נבחר אברהם זיידשנור (סוחרים).⁴² היודנראט התמקם ברחוב סטראשון 6, בבית שהיה שייך לקהילה היהודית ושפעלה בו גם ספריית "מפיצי השכלה".

ההשתתפות ביודנראט לוותה בחילוקי דעות פנימיים והיו לה לא מעט מתנגדים. הנימוק העיקרי היה "שמועצה זו, על אף רצונה הטוב, תהיה בסופו של דבר מכשיר בידי הגסטאפו". עוד טענו השוללים, כי יהיה עליה לציית לגרמנים בכול ובאופן זה להקל עליהם את המלאכה. כך למשל, "פועלי ציון (צ.ס.)" ו"התאחדות" החליטו שלא להשתתף ביודנראט, ובמקום זאת לחפש דרכי פעולה חלופיות.

כשלושה שבועות לאחר הקמת היודנראט יצאה הוראה להגדיל אותו מעשרה לעשרים וארבעה איש. ב-24 ביולי 1941 נוספו ארבעה עשר חברים שהבולטים בהם, ד"ר יעקב ויגודסקי, עורך הדין שבתאי מילקאנוביצקי, עורך הדין גריגורי (גרישה) יאשונסקי ויואל פישמן ששימשו מאוחר יותר, בתקופת הגטו, חברים ביודנראט של הגטו.⁴³ הגדלת היודנראט לא הביאה לשינוי בתפקידיו ובאופן פעילותו.

כבר מתחילת קיומו נדרש היודנראט להיענות לדרישות הקשוחות של הממשל. אחד מתפקידיו המרכזיים היה לספק כוח עבודה על פי דרישת הממונים. הצרכנים היו הממשל הצבאי, ולאחר החלפתו הממשל האזרחי, יחידות צבא ויחידות ליטאיות. הייתה זו משימה קשה ביותר, כי היהודים

⁴² קרוק, עמ' 10-12: חברים נוספים היו הרב שוב מהחוגים הדתיים; אליעזר קרוק מבעלי המלאכה; עורך דין פנחס קון מהסוחרים והאינטליגנציה העובדת; הרופאה רוזה שאבאד-גאורונסקה; ד"ר אליהו (אליאש) סדליס; ישראל ורבלנסקי – יושב ראש הקהילה לפני המלחמה וכן יוסף שאבאד; דבורז'צקי, עמ' 30.

⁴³ חברים נוספים היו שאול הופמן (אופמן), פעיל בקהילה בתקופה שלפני המלחמה, מחוגי בעלי המלאכה; עו"ד נחום סופר; שאול פיטוכובסקי – בעבר סגן ראש העיר שאוולי, הגיע לוילנה עם סיפוחה לליטא; הרב כץ; רבינוביץ; אברהם זאלקינד – לשעבר נשיא איגוד הסוחרים; ד"ר לובה חולם; עורך דין בוריס פרנס – עסקן ציוני אשר שימש זמן מה כיושב ראש הקהילה; יוסף שקולניצקי ועורך דין לאון קאצנלסון (ארד, עמ' 64, 378-379); קרוק, עמ' 25-26: על פיו היה חבר נוסף ביודנראט ד"ר ליבר; דבורז'צקי, עמ' 31: הוא מונה עוד כמה חברים נוספים כגון א' לאנגבורט, חיים טראפידו, עורך דין סרולוביץ, משה שליט וד"ר גרשוני; באלברישסקי, עמ' 131: על פיו, ויגודסקי לא היה חבר ביודנראט, אך הביע הסכמתו לסייע ככל שיידרש.

נהגו להשתמט מיציאה לעבודה, עקב התנאים הקשים והניצול הרב. כעבור זמן מה התהפך המצב והם החלו לחפש עבודה כדי לזכות בשיינים. היודנראט שימש כתובת למצוקות היהודים ואליו היו פונים בבקשות עצה ועזרה. דוגמה לכך מביא קרוק: "אתמול התאספו בחצר היודנראט כ-400 נשים ודרשו מהיודנראט שיחזיר את בעליהן שנמצאים כבר שלושה שבועות בעבודה ויחליפם באחרים. הנשים בחרו שתי נציגות שניהלו את המשא ומתן עם היודנראט". בניסיון קשה ביותר עמד היודנראט במה שכוונה "הקונטריבוציה". ב-6 באוגוסט 1941 הטילו הגרמנים על יהודי וילנה גזירה חדשה – תשלום כופר בסך חמישה מיליון רובל (סכום השווה לחצי מיליון מארק, על פי שער ההמרה של 10 ל-1 שנקבע על ידי הממשל הגרמני). הדרישה הוגשה ליודנראט על ידי מורר הממונה על ענייני היהודים בממשל.⁴⁴ בשלב ראשון היה עליהם להביא, עד השעה 9:00 בבוקר שלמחרת, שני מיליון רובל; ובשלב השני להשלים את יתרת הסכום. שלושה חברי יודנראט היו אחראים אישית לביצוע ההוראה והם הוזהרו שאי מילויה, על כל פרטיה, יעלה להם בחייהם. שניים מהם אף הוכנסו למעצר. ההוראה עוררה חרדה עמוקה בקרב הציבור היהודי שלא ראה כל אפשרות מעשית לאסוף בן לילה סכום כזה, מה גם שהתנועה ברחובות הייתה אסורה ליהודים משש בערב. החלה פעולת איסוף מזוהזת ומקיפה. קרוק מציין: "הידיעה על חמשת המיליונים התפשטה כאש בשדה קוצים. נוצרו קבוצות איסוף ספונטניות. הגברים הורידו שעונים והנשים טבעות – עד שש בערב נצבר סכום נכבד. לאחר ליל ספירה התברר שנאספו 667,000 רובל, חצי ק"ג זהב, יהלומים רבים וכ-200 שעונים".⁴⁵ במועד שנקבע הובא הסכום לפני מורר, עם בקשה לתת שהות של עוד כמה ימים להשלמת האיסוף. מורר, תוך צעקות ואיומים, סירב להאריך את המועד, וכדי להדגיש את חומרת הדרישה הוכנסו למעצר עוד שלושה חברי יודנראט. את המזוודה עם הכסף הוא לקח בלא לתת כל אישור.

⁴⁴ קרוק, עמ' 31, 28-31; באלברישסקי, עמ' 136-137; רינדזיונסקי, עמ' 32-33; קורצ'אק, עמ' 12-13; לזר, עמ' 36.

⁴⁵ קרוק, עמ' 30; קורצ'אק, עמ' 13 – חוזרת על נתונים אלה בדיוק.

אחרי שכמה בכירים ביודנראט (טרוצקי, שאבאד וליובה חולם) החליטו לפעול אצל הינגסט עצמו הקל מורר על התנאים, אך "יעץ" שכל יום יופקד בבנק סכום נוסף. באותו יום בצהריים שוחררו כל עצורי היודנראט. פעולת האיסוף נמשכה עוד כמה ימים, וסכום הקונטריבוציה הגיע ל-1,490,000 רובל, 16.5 ק"ג זהב ו-189 שעונים. היו אלה ימים של אימה ושל ייאוש לכל יהודי העיר. היודנראט המשיך בפעילותו עד סמוך לכניסה לגטו וייסוד יודנראט חדש.

שיינים

כפי שצוין, בתחילה נטו היהודים שלא לצאת לעבודה. היו לכך כמה סיבות: תנאי ההעסקה הקשים ביחידות הגרמניות והליטאיות; אי מתן שכר ותמורה בעבור העבודה; התנגדות עקרונית לסייע לגרמנים; ובנוסף לכול אלה – הסכנה להיחטף בידי הכאפונעס. עם הזמן חל אצלם שינוי מהותי במגמה זו וכולם השתוקקו להשתבץ בעבודה שאפשרה קבלת תעודת עבודה – שייין. השיינים הוצאו על ידי היחידות המעסיקות וכל עוד היו בתוקף סיפקו לבעליהם הגנה בפני חטיפות, דבר שנחשב ל"פוליסת ביטוח חיים" יקרת מציאות. כתוצאה מכך הופעל על היודנראט לחץ כבד לקבלת עבודה. לא היה אדם מאושר ממי שעלה בידו לקבל שייין. כותב על כך באלברישסקי: "כעבור כמה שעות כבר היו לנו תעודות עבודה (שיינים) גרמניות אמיתיות וכשרות, עם צלבי קרס... אין לתאר את אושרנו". גם קרוק, שניסה לחמוק מעבודה אצל הגרמנים, מוסיף: "...הובלנו לבנים במריצה, ניקינו את החצר, עבדנו במחסן, והעיקר – בפעם הראשונה הלכתי חופשי ברחוב... הלכתי עם שייין!"⁴⁶ אך החופש הזה היה לתקופה מוגבלת: בגבור קצב הרצח

⁴⁶ באלברישסקי, עמ' 156: הוא הועסק בבדק בית ברחוב פילימו (זאוואלנה) 12, שם הכינו מערכת חדרים בעבור מרכזניות ואלחוטאיות גרמניות. בין השאר הביאו לשם רהיטים מבתים יהודיים נטושים, שתושביהם גורשו; קרוק, עמ' 36: הדבר נרשם ביומנו ב-27 באוגוסט 1941, למעלה מחודשיים מאז הכיבוש הגרמני.

בפונאר, והקושי לתפוס יהודים, החלו אנשי ס"ס והמשטרה לחטוף עובדים עם שיינים, ובכלל זה קבוצות שלמות שהלכו לעבודה או ממנה. אפילו בחצר היודנראט נתפסו יהודים והובלו לפונאר. וכך נוצר מצב של "ניגודי עניינים" בין הס"ס והכאפונעס, שחיפשו את ראשיהם של היהודים, ובין יחידות הצבא הגרמני שנזקקו לידיהם. בעימות זה המנצחים היו החוטפים, אך היו מקרים שבהם הצליחו מפקדי צבא לשחרר עובדים "שלהם" אפילו מתוך הכלא.⁴⁷ בשיינים נקבע מדרג: החשוב ביותר היה שיין שהוצא על ידי הס"ס והמשטרה; השני בחשיבותו היה של יחידות צבא, שלא תמיד הוכר על ידי הכאפונעס; ובתחתית הסולם היו האישורים הליטאיים שאותם כיבדו בעיקר הליטאים עצמם. עם הכניסה לגטו נוצרו מערכות חדשות של שיינים שהתחלפו חרשים לבקרים וגרמו בלבול, הטעיה וחוסר ודאות בקרב היהודים.

"הפרובוקציה הגדולה" ופינוי השטח המיועד לגטו

במסגרת המדיניות הגרמנית של השמדת העם היהודי בוצעה בוילנה אקציה רחבת ממדים שכונתה בפי היהודים "הפרובוקציה הגדולה". היה זה השלב הראשון בגטואיזציה של יהודי העיר. התושבים התוודעו אליה ב-1 בספטמבר 1941, כאשר ברחובות פורסמה מודעה בשלוש שפות – גרמנית, ליטאית ופולנית – מטעם הגביטסקומיסאר הינגסט, ולפיה, ביום הקודם נורו על חיילים גרמניים יריות מהמארב ושניים מהיורים ("באנדיטים" בלשון ההודעה) היו יהודים. בהמשך נאמר שהם נתפסו מיד ונורו למוות במקום, וכדי למנוע מעשים כאלה בעתיד יופעלו על היהודים אמצעי ענישה חדשים וחמורים ביותר, ביניהם איסור לנוע ברחובות מהשעה 15:00 עד 10:00 למחרת, למעט בעלי תעודות עבודה תקפות. כן צוין שכל הציבור היהודי נושא באחריות למעשה.

⁴⁷ קרוק כותב ביומנו ב-9 ביולי (שם, עמ' 18): "תפיסת קבוצות מאורגנות, שנועדו לעבודה אצל הגרמנים, הפכה לתופעה יומיומית... הגרמנים מודיעים, שאין להם מה לומר – והליטאים, שיש להם פקודות. קורה לעתים קרובות, שעוברים ושבים גרמנים משחררים יהודים מידי הליטאים..."

בפועל, אכן נורו מספר יריות, אך הדבר נעשה בידי שוטרים ליטאים. הייתה זו פרובוקציה לשמה, ללא כל אחיזה במציאות, ששימשה אמתלה לפינוי היהודים מהרחובות שבקרבת מקום הירי לשם הקמת הגטו. עוד בלילה שלפני פרסום ההודעה (בין 31 באוגוסט ל-1 בספטמבר) החלו הגרמנים להוציא יהודים מהאזור הזה. הדבר נמשך שלושה ימים שבהם נראו מחזות קורעי לב. קרוק כותב ביומנו ב-1 בספטמבר: "...מובילים עיוורת, סוחבים חבילות... דוחקים ומגרשים. נשים בוכות ונראה שהן מהוות 80 אחוז מהמגורשים. הגברים היו בעבודה, ובזמן הביניים (הזה) גירשו את בני הבית. ואכן, אתמול אירעו מקרים שבהם גברים חזרו לבתיהם ומצאו את השער נעול ואת בני הבית נעדרים. במקרים אחדים ריכזו אנשים מכל הסביבה בחצר אחת גדולה ולאחר מכן גירשו אותם הלאה".⁴⁸

סוצקבר מספר מה עבר עליו בליל 31 באוגוסט: "...שוויינברגר הקיף, יחד עם עוזריו וייס והרינג ופלוגת רובאים מיוחדת, את הרובעים היהודיים... שוויינברגר התרוצץ על פני החצרות עם מגלב, הלקה וציווה שייצאו מהחצרות מיד, תוך עשר דקות. אפשר לקחת רק חבילת יד... מי שלא יירד בזמן יירה במקום. אני ישנתי אז, אך צליפת שוט קטעה את שנתי. קפצתי מהמיטה וראיתי לפני את שוויינברגר עם כלבלב לידו. הוא התרוצץ בבית, הצליף בפני התושבים וגירש אותם לחצר. פרצופו נחרת בזיכרוני. ירדתי לחצר. יהודים, עם חבילות בידיהם, עמדו עם נשיהם וטפם וחיכו לישועה. כולם דיברו כי הנה מובילים אותם לגטו. ואף על פי כן לא האמין איש לכך. ואם העז מישוהו לומר כי יובילו אותם למקום אחר – מיד עורר עליו חמת זעם וקללות נמרצות... לחצר נכנסו עשרים שוטרים. מפקדם ציווה על הקהל להסתדר ארבעה-ארבעה בשורה. שוויינברגר נשא נאום כי מובילים אותנו לגטו, שנלך בשקט ונציית לפקודות. הוא הוציא תיבת סיגריות והציע לעשן. עשרים הרובאים הוציאו אותנו בכידונים שלופים, משער החצר. זה היה בחצות. מלפניי ומאחוריי נהרו מחנות מסמטאות וחצרות אחרות. בבואנו לזאוואלנה, קרוב יותר לבית סוהר

⁴⁸ דבורז'צקי, עמ' 37-39; סוצקבר, עמ' 27-28; קרוק, עמ' 43-49; ארד, עמ' 97-102; באלברישסקי, עמ' 159-166.

לוקישקי, כבר ראו כולם כי לא מובילים אותנו לגטו. נשים החלו לבכות, למרוט שערותיהן...".

האזור שנועד לגטו היה הרובע הישן של העיר שהיה מיושב בצפיפות ביהודים. הפולנים המעטים יחסית שגרו שם נדרשו לעזוב.

המגורשים הועברו תחילה לכלא לוקישקי, שם הם הוחזקו כמה שעות ועד יום בתנאים קשים ביותר של צפיפות, ללא מזון ומים ובלי אפשרות להשתמש בשירותים. בזמן השהייה בכלא נלקחו מהם חפצי הערך. מלוקישקי הם הועברו לפונאר. הגברים הועברו בצעדה רגלית והנשים והילדים הועברו ברגל ובכלי רכב.

"הפרובוקציה הגדולה" כוונה לרצח יהודי העיר וכאקציה מתוכננת היטב, הראשונה בסדרת האקציות שבוצעו עד סוף שנת 1941, היא גבתה מחיר דמים כבד של 5,000 נפש.⁴⁹

שלא כמו בתקופת החטיפות, באקציה זו נרצחו משפחות יהודיות שלמות. הפגיעה הייתה קשה במיוחד בנשים ובילדים שחלקם היו כבר ללא אבות או שהגברים היו באתרי העבודה מחוץ לאזור. כשהסתיימה, נותרו רחובות שלמים מרוקנים מתושבים, מוכנים לקליטת יהודי העיר בגטו שעתיד היה לקום בתוך ימים ספורים.

חיסול היודנראט, מות יעקב ויגודסקי

פעילותו של היודנראט נקטעה באחת ב-2 בספטמבר 1941, תוך כדי אקציית "הפרובוקציה הגדולה". לפתע פתאום הגיעו שוויינברגר ועוזריו למשרד היודנראט, בסטראשון 6, ועצרו ששה עשר איש מתוך עשרים ושניים שהיו שם. בין העצורים היו עשרה מחברי היודנראט וביניהם יושב הראש שאול טרוצקי. כולם הובלו לפונאר ושם נורו למוות. בכך הקיץ הקץ על היודנראט שהתקיים כחודשיים בלבד. בתקופת קיומו הוא

⁴⁹ על פי ארד (שם, עמ' 99), המספר נע בין 3,700 ל-8,000 נפש, כאשר המספר הנמוך מתבסס על דוח מפקד א"ק 3 ומתייחס רק ליום אחד, 2 בספטמבר. מכאן ברור שהוא אינו מלא, מאחר ומעשי הרצח בוצעו גם ב-1 וב-3 בספטמבר; קרוק (שם, עמ' 44) וקורצ'אק (שם, עמ' 14) נוקבים במספר של 5,000; דבורז'צקי (שם, עמ' 37) מציין 10,000.

נאלץ להתמודד עם גזירות קשות ובלתי מוכרות עד אז – לספק עובדים לפי דרישות הגרמנים והליטאים, לעמוד מול החרמות רכוש, ולטפל ב"קונטריבוציה" ובמעשי הכאפונעס. ברגע שיהודי וילנה עמדו להיכנס לגטו נעשה היודנראט מיותר והגרמנים גזרו את דינו. הם לא נזקקו יותר לשירותיו בתהליך הגירוש לגטו – משימה שנועדה להתבצע בידי גרמנים וליטאים.⁵⁰ ובאשר לגטו עצמו – לממשל הגרמני לא היה כל קושי להורות על הקמת יודנראט חדש, מתאים לתנאים החדשים.

בכך נותרה יהדות וילנה ללא הנהגה וללא כתובת לשעת הצורך. יתרה מזו – המנהיג הוותיק, האמיץ ובעל המוניטין, יעקב ויגודסקי, מת באותה עת בכלא לוקישקי. אף שלא היה לו תפקיד פורמלי, הוא האציל מרוחו על ההנהגה ועל "עמך", וידע לעודד את העם בתקופה הקשה ההיא. מספר דבורז'צקי, שבשעת דחק הלך ויגודסקי לגסטאפו לדרוש צדק ו"... שם מחה בפני ראש הגסטאפו, מורד, על מעשי הפשע שעושים הגרמנים בקרב האוכלוסייה היהודית. מורד לא ענה אף מלה. הוא עטה זוג כפפות לבנות (שלא להיטמא ממגע ביהודי...), וטלטל את הזקן בן השמונים ושש במורד המדרגות". ויגודסקי הקשיש והחלש הפגין אומץ לב עד הרגע האחרון של חייו, וגם על כך זכה להוקרה רבה.⁵¹

ד. הקמת הגטאות

הכניסה לגטו בוילנה הייתה אקט חד של יום אחד. שלא כמו בגטאות רבים אחרים (ורשה, קרקוב, לודז', קובנה, שאוולי), שבהם המעבר נמשך ימים אחדים ואף שבועות, בוילנה המעבר בוצע בבת אחת, בשבת, 6 בספטמבר 1941, שבאלברישסקי קרא לה "פרשת לך לך" – "השבת השחורה של ירושלים דליטא!".

⁵⁰ האמתלה הפורמלית הייתה שהיודנראט לא עמד בדרישת הגרמנים לספק להם 10 עגלות עם סוסים. הגרמנים ידעו היטב שכל העגלות והסוסים שהיו בידי היהודים הוחרמו בעבר. היודנראט הצליח במאמצים רבים לספק חלק מהדרישה, אך כל זה היה ללא הועיל (קרוק, עמ' 46-48; ארד, עמ' 99-100; באלברישסקי, עמ' 164-166).

⁵¹ קורצ'אק, עמ' 13-14; דבורז'צקי, עמ' 31, 33-36; סוצקבר, עמ' 14-15; באלברישסקי, עמ' 147-149.

אף כי התחושה שעומד לקום גטו הייתה תלויה באוויר זה זמן רב, אף אחד לא ידע מתי זה יקרה ואיך זה יתבצע. לחלק מיהודי וילנה בא הדבר בהפתעה מוחלטת, כפי שמציין רינדזיונסקי: "בשבת, 6 בספטמבר השכם בבוקר, כשהתכוננו לקום וללכת לעבודה, נודע לנו שהרובע שלנו מוקף שוטרים – אין יוצא ואין בא. מיד גם נפוצו שמועות על העברה לגטו. לא היה מה לעשות נגד הגזירה הזאת. התחלנו להתכונן להליכה לגטו...". שום פרסום לא ניתן לגירוש לגטו, ובשונה מאירועים קודמים (החרמות רכוש, "הפרובוקציה הגדולה" ועוד), ומהנוהג בערים אחרות, ההעברה נעשתה ללא כל התראה. שוטרים וחיילים גרמנים וליטאים התייצבו בתוך החצרות והבתים עם כלי נשק וכידונים ועוררו אימה. בצעקות ובמעשי אלימות הם ציוו על היהודים לארוז את החפצים ולעזוב את בתיהם מיד – ולכל היותר בתוך חצי שעה – כפי שמציינת שרה שמעונוביץ בזיכרונותיה: "פרצו אלינו שוטרים ליטאים השכם בבוקר... וציוו עלינו לפנות את הדירה. לשם כך הקציבו לנו רבע שעה. מותר לנו לקחת חפצים ככל שנוכל לשאת ובזה עושים עימנו חסד גדול שלא כל יהודי זוכה... מצאנו את עצמנו ברחוב יחד עם הרבה יהודים אחרים. מובילים אותנו אל הגטו שהוקצה בשבילנו".⁵²

היהודים נאלצו להשאיר את כל רכושם בבתיהם. הם לקחו עימם רק את החיוני ביותר ומה שהיה בכוחם לשאת. הריהוט, הכלים והנכסים, שצברו במשך שנים ארוכות, נותרו מאחור. פה ושם אלתרו מריצות ואלונקות מקרשים שאותן נשאו כמה אנשים יחד. על פי הוראת הגרמנים, העגלות רוכזו בשוק העץ והועמדו לרשות השלטון, וממילא לא הותר להשתמש בהן. היו שמכרו את חפציהם לשכנים והיו שמסרו אותם, מתוך תקווה שבבוא היום יקבלו אותם חזרה. היו גם כאלה שהרסו והשחיתו אותם כדי

⁵² שמעונוביץ, שרה: וילנה, סוף הדרך, זיוטה, תל-אביב, 1989, עמ' 11-12; ואברהם קרן-פז (קרפינקס) מספר בעניין זה: "...מהרגע שהודיעו לנו (צריך היה) תוך חצי שעה להכין את כל המטלטלין שאפשר לקחת..." (עדותו במסמך כ-77/3 א-77 במכון ז'בוטינסקי ולהלן: עדות קרן-פז, עמ' 6). באלברישסקי, עמ' 166-167; קרוק, (שם, עמ' 64) מציין, ש"ביום ששי, 5 בספטמבר, העיר כולה דיברה על כך שבכל יום יגרשו אותנו לגטו...". הדבר גם מצוין בעמוד 59, שנכתב ב-5 בספטמבר; רינדזיונסקי, עמ' 34.

שלא יפלו בידי השונאים. מספר דבורז'צקי: "נזכר אני בפסנתר. רץ אל המטבח, נוטל את הגרזן ופותח מהר את מכסה הפסנתר. אני מטיח את הגרזן במנענעים הלבנים ומרסק אותם... לבל ינגן בו הגרמני ולבל ייהנה ממנו!". גם קורצ'אק מציינת ש"רבים היהודים המשחיתים את רכושם. חפצים יקרי ערך עולים באש". האנשים התלבשו בבגדים רבים ככל שיכלו, והילדים קטנים סחבו חפצים כפי יכולתם. הבתים ננעלו, המפתחות נמסרו לשוערים, וכל הרכוש היהודי הוחרם בעבור הממשל. מציין סוצקבר: "... כינסו את כל קבוצות היהודים לחצר. אמרו שם לחכות... את כולם עקרו עם שחר מן הבית. לא הרשו לקחת כמעט כלום מהחפצים, ומיד לאחר שבעלי הבתים עברו את ספיהם, חתמו את הדלתות ובכניסה הדביקו פתק: 'רכוש גרמני'. החצר רחשה יהודים, עוללים שאך זה נולדו, ישישים לפני גסיסתם, נשים הרות – הכול מעורב ביורה הרותחת".⁵³

היחס של השכנים הפולנים לא היה אחיד. היו שהשתתפו מעומק לב בצערם של היהודים וניסו לעזור ככל שהתאפשר. באלברישסקי מציין: "השכנים התחילו להיפרד. בשער פרץ בכי תמרורים בין הנשים המבוגרות. האדם כנראה עשוי אבן וברזל, אם יכול לשאת רגעים כאלה". וממשיך באשר להליכה לגטו: "הליטאי נתן לי כמה דקות מנוחה, אך כאשר רציתי לשים שוב את שתי החבילות על הגב בשום אופן לא הצלחתי. מה לעשות?... באותה שנייה קפץ מהמדרכה גוי, תפס את החבילות והניח אותן על גבי... איזו תדהמה. הסצנה נמשכה שניות אחדות, אבל אותי היא הצילה". והיו כאלה שניצלו את ההזדמנות לקנות חפצים בזיל הזול, במחירים סמליים, שבכל זאת סיפקו ליהודים המוכרים כמה רובלים.

⁵³ סוצקבר, עמ' 36. ב-5 בספטמבר פורסמה הודעה שחייבה לרכוז את כל העגלות למחרת היום (קרוק, עמ' 59, 64; קורצ'אק, עמ' 18: לפיה ההודעה התפרסמה ב-6 בספטמבר). כוונתה של ההודעה התחוויה ביום הגירוש: היא נועדה מחד גיסא להכביד על היהודים את ההליכה לגטו ומאידך גיסא, לספק לגרמנים ולליטאים אמצעים להעברת הרכוש היהודי שנותר בבתיים.

דבורז'צקי, עמ' 47; קורצ'אק, עמ' 18 מזיכרונותיו של נער בן 13, שבזמן המעבר לגטו היה בן 7: "מותר היה לקחת חפצים כמה שכל אחד יכול היה לשאת. לי לא היה כוח לשאת משא כבד כל כך, אז השארתי את כל החבילה על הדרך" (עדות זאלקינד, עמ' 4).

והיו כאלה שעטו על השלל ולקחו מהבתים מכל הבא ליד, אפילו כאשר הבעלים עוד היו בתוכם.⁵⁴

המעבר לגטו היה כרוך במאמצים פיזיים מרובים ביותר. היום היה חם והאנשים התקדמו בקושי רב, מזיעים בבגדיהם הרבים, מהמשאות ומתלאות הדרך. מקצתם עברו מרחקים קצרים, אך רבים נאלצו לכתת רגליהם קילומטרים, מהפרברים המרוחקים אל מרכז העיר. היהודים רוכזו בקבוצות שהגיעו למאות ואף לאלפי איש, והובלו תחת משמר גרמני וליטאי קפדני. על התושבים הנוצרים נאסר להושיט עזרה. הפרת ההוראה הייתה כרוכה בסיכון חיים. ככל שהצעידה התמשכה נחלשו ההולכים והותירו על הדרך את חפציהם. על מסלולי ההליכה היו פזורות חבילות שנאספו מאוחר יותר בידי התושבים. במקרים לא מעטים גזלו הפולנים רכוש מההולכים במסווה של רצון לסייע: היו לוקחים את המזוודה או את החבילה של היהודים, כביכול כדי לעזור בסחיבה, ונעלמים אתה. פולנים רבים עמדו לצדי הכביש, עקבו אחר ההולכים, קראו קריאות גנאי והביעו שמחה לאיד. קשה במיוחד היה מצבן של הנשים הרבות שבעליהן נרצחו בתקופת החטיפות. אלפי אלמנות כאלה נאלצו להסתדר ללא ראשי המשפחה, וכל הנטל הכבד של המעבר לגטו נפל עליהן ועל ילדיהן.

הקמת הגטו נתקבלה בקרב היהודים בדעות חלוקות. יש אשר ראו בה סוף פסוק לחייהם ושלל לפני החיסול, ויש שדווקא התנחמו. האחרונים ראו בגטו מפלט ומגן מההתנכלויות הבלתי פוסקות של הגרמנים, של הליטאים ושל השכנים הפולנים; הם ראו בחומות הגטו עטיפה שתאפשר את קיומם בין אחיהם, בנייתוק מהסביבה העוינת.

⁵⁴ באלברישסקי, עמ' 172-173; קרוק (שם, עמ' 74-75) מפרט כמה מקרים של סיוע על ידי נוצרים, כמו למשל הענקת חבילות בשר להולכים; עזרה לפועלים יהודים שעבדו במפעל גרמני על ידי הובלת חפציהם במשאית המפעל; שיחוד השוטרים הליטאים על ידי נוצרי אציל נפש, כדי שיקלו על ההולכים ברחוב אנטוקול ועוד; קרוק (שם, עמ' 62-63) כותב: "הנוצרים באים לעזור – ידידים, חברים, פועלים מאותו בית מלאכה. אחרים באים לקנות וקונים בחצי מחיר, אחרים באים כמו תנים – מחכים כבר לרכוש היהודי".

היהודים לא ידעו היכן יהיה הגטו, ואפילו בשלב ההליכה אליו לא הבינו לאן מועדות פניהם. בשמועות שנפוצו הוזכרו מספר מקומות: רובע שניפישוק (שמעבר לנהר הוויליה), רובע נובוגרוד (מחוץ לעיר), הרובע היהודי המסורתי (ברחובות סביב בית הכנסת הגדול), ואף הוזכרו העיירות פודברודז' ודרוסקיניקאי (דרוסקניק בפי היהודים) שבקרבת וילנה. התשובה ניתנה ממש ביום הגירוש, ולרבים תוך כדי ההליכה. אז גם הוברר שלמעשה קיימים שני גטאות שכונו מספר 1- "הגדול" ומספר 2- "הקטן".

הגטאות הוקמו ברחובות ובסמטאות שפוננו בשעת "הפרובוקציה הגדולה", ברובע היהודי שבלב העיר.⁵⁵

הגטו הראשון כלל את הרחובות האלה: רודניצקה (Rudninku), שפיטאלנה (Ligonines), שאוולי (Siauliu), האטליזים (יאטקעווער- Mesiniu), סטראשון (Strasuno/Zemaitijos), דיסנה (Dysnos), לידא (Lydos), וקטעים קצרים של הקארמליטים (Karmelitu), זאוואלנה (Pylimo) וארקליו (קונסקה- Arkliu). באוקטובר 1942 צורף אליו רחוב אושמיאנה (Asmenos). עם הזמן נוספו כמה בתים ברחוב הגרמנים (דייטשע - Vokieciu).

הגטו השני השתרע על רחוב הזגים (גלעזער גאס- Stikliu), היהודים (יידישע גאס- Zydu) וקטע מרחוב הגאון (המשך רחוב האטליזים), והוא היה מצפון לגטו הראשון. רחוב הגרמנים הפריד בין הגטאות, אך נשאר ארי משני צדיו. שער הכניסה לגטו מספר 1 היה מדרום, ברחוב רודניצקה, ואילו לגטו מספר 2 מצפון, ברחוב הגאון.⁵⁶

היהודים ידעו רק שהם "הולכים לגטו", ולא דבר מעבר לכך. ההולכה לגטאות לא הייתה מקרית והכול התבצע על פי תוכנית שהממשל הגרמני

⁵⁵ השמות של רחובות הגטאות מובאים כאן, ככלל, על פי השמות הפולניים בהגייה יידישאית, כפי שהיו נפוצים בין היהודים; אם לשם הייתה משמעות הוא תורגם לעברית, כמו למשל גלעזער גאס ויאטקעווער גאס, שצוינו כרחוב הזגים ורחוב האטליזים בהתאמה. כמו כן נרשמו באותיות לטיניות השמות הליטאיים, כפי שהם נהוגים היום (ר' גם נספח כ"א עם השמות הליטאיים).

⁵⁶ ר' פירוט מפות בנספח ב'.

הכין מראש. העיר חולקה לשלושה אזורי פינוי מרכזיים: מאזור אחד הוליכו את היהודים לגטו מספר 1, מאזור שני לגטו מספר 2, ואילו יהודי האזור השלישי, כ-4,000 נפש, יועדו להמתה; הם הובלו לכלא לוקישקי ובתוך יומיים-שלושה נשלחו לפונאר. באזור זה היו הרחובות זאוואלנה (פילימו), טראקאי (טרוקי), פוהולאנקה הגדולה והקטנה ונגלובה, וקאלוואריה וזווייריניץ שמעבר לנהר.

טורים של מאות ואלפים הגיעו עד לשערי הגטאות, ולפעמים אף הוכנסו לרחוב מסוים שבתוך הגטו. כדי לזרז את הכניסה נפתחו מעברים זמניים בתוך החומות החוסמות (לגטו מספר 2 ברחוב היהודים ולגטו מספר 1 ברחובות סטראשון ולידא, ובסמטת גיטקה טויבס). הכניסה לגטו ולכלא לוקישקי נמשכה יום אחד, משעות הבוקר המוקדמות ועד הלילה, שהתארך בעוד לילה (בין 6 ל-7 בספטמבר), בשל האקציה ברחוב לידא. בלילה זה נתפסו כ-2,000 יהודים שהובאו לשם רק כמה שעות קודם לכן והובלו ללוקישקי ומשם לפונאר. ב-7 בספטמבר הועברו היהודים האחרונים שעדיין נותרו בבתים: היו אלה חולים, נכים וזקנים שלא יכלו לנוע בכוחות עצמם, ולצורך העברתם השתמשו בעגלות.

המעבר דרך השערים אל תוך הגטו נתקבל על פי רוב בהקלה רבה ובהרגשה שנגמר הסיוט של ההליכה, של הסחיבה המתישה של החבילות, של התנכלויות הליטאים המלווים ושל לעג הצופים מן הצד. כותב באלברישסקי: "אולי זה בלתי ניתן להבנה, אבל זאת עובדה שעם חציית שער הגטו ירדה אבן מהלב... תודה לאל, העיקר שאנו בינינו לבין עצמנו". וקורצ'אק מציינת: "...ולנו, חבורה זו, העומדת עדיין מן העבר השני של הרחוב בציפיית חרדה, נראה כאושר הרגע שבו ניכנס כבר לגטו".⁵⁷

⁵⁷ סוצקבר, עמ' 38; ארד, עמ' 103-107; דבורז'צקי, עמ' 48-49. מרחוב לידא נכללו בתחום הגטו רק הבתים שבצד הדרומי ואילו הרחוב עצמו וכל הבתים שבצד הצפוני נותרו בצד הארי. החלונות, הדלתות ושערי הכניסה לחצרות שבצד הגטו נאטמו. כדי לאפשר גישה אליהם, נפתחו מעברים מיוחדים מהחצרות של רחוב סטראשון הסמוך. בשלב הכניסה לגטו המעברים עוד לא היו מוכנים ורחוב לידא היה למעשה מנותק משאר הגטו. הקשר עימו היה באמצעות שערים זמניים בקצוות של רחוב לידא ורחוב סטראשון. הם היו קרובים זה לזה וכדי לעבור מרחוב לרחוב היה צורך לצאת החוצה מתחום הגטו. על פי

מיד עם כניסתם לגטאות הועמדו היהודים בפני בעיה חמורה של מחסור במקומות מגורים. ברחובות הצרים והקצרים נדחסו כ־40,000 איש, לעומת כ־5,000 – פי שמונה. על פי דוח המדור הסטטיסטי של הגטו, המביא פרטים באשר לשלושת החודשים הראשונים של גטו מספר 1, על שטח שגרו בו קודם כ־3,750, חיו עתה 29,000 איש. הראשונים הצליחו לתפוס דירות ריקות, אך ככל שההמונים המשיכו לזרום החלו הדירות להתמלא והצפיפות גברה והלכה. אנשים חיפשו פינה בחדר שבה יוכלו להניח את ראשם ומיטלטליהם המעטים. בחלק מהדירות נותרו רהיטים, דבר שהקל על ההתארגנות הראשונית, אך גזל שטח. במקרים רבים פורקו ספות, ארונות ומזנונים או הוצאו אל מחוץ לחדרים. אלה שהגיעו ראשונים ניסו לשמור חדר או פינה בעבור בני משפחה או חברים, כדי להיות ביחד – ניסיונות אלה לא עלו יפה בדרך כלל, עקב הלחץ העצום של הנכנסים. חלק מהאנשים, ובתוכם ילדים קטנים, לא מצאו מקום ונאלצו להעביר את הימים הראשונים בפרוזדורי בתים, בחצרות, במרתפים או פשוט ברחוב.

הלילה הראשון בגטו היה טראומטי במיוחד בעבור יהודי וילנה ונחרת עמוק בזיכרונם. אחרי המשבר של נטישת הבתים והרכוש, לאחר כל מוראות הדרך והתלאות במציאת פינת מגורים, ובצל הידיעות המקוטעות על אובדן בני משפחה ומכרים, הם מצאו עצמם מנותקים מאורח חייהם הרגיל, מצטופפים עד אימה בדירות זרות, עם אנשים בלתי מוכרים. חלקם אף היו עדים למעשי הגירוש מרחוב לידא.

גם ברחובות הייתה צפיפות קשה. המעבר מצד אחד של הרחוב לצדו השני או ההתקדמות לאורכו היו כרוכים במאמצים ובזמן. בתוך כל זה היו גם כמה בני מזל שנשארו בדירותיהם המקוריות שבשטח הגטו. כך למשל קרה לדירות ברודניצקה 27 ובזאוואלנה 44, שבאופן מקרי לחלוטין

ארד, ייתכן והגרמנים נוכחו לדעת תוך כדי הגירוש לגטו, שאין בו מספיק מקום לכל האלפים והחליטו לרצוח חלק מהם כבר בשעה זו. רחוב לידא הסגור היה נוח מאוד למטרה זו והטורים שהגיעו לשם נשלחו לכלא לוקישקי ולפונאר. באלברישסקי, עמ' 178; קורצ'אק, עמ' 19.

הגרמנים והליטאים פסחו עליהן בשעת "הפרובוקציה הגדולה" ודייריהם ניצלו ונשארו לגור בהן בתקופת הגטו. היו גם שהתחבאו בזמן האקציה הזאת וכך ניצלו ונותרו בדירותיהם. העברת היהודים לגטאות קיבלה ביטוי בעיתון הליטאי הרשמי Naujoji Lietuva (ליטא החדשה). ב-7 בספטמבר 1941 נאמר שם שיום קודם לכן העבירה הנהלת העיר וילנה את היהודים לשני אזורים שהוקצו בעבורם שבהם התגוררו מרביתם. ניתן פירוט הרחובות בכל אזור וצוין שאין ביניהם מעבר, אלא דרך שערים. העיתון אף ציין שהפעולה עברה באופן מסודר ומאורגן.⁵⁸

⁵⁸ קרוק, עמ' 256; א. סוצקווער – ש. קאטשערגינסקי קאלעקציע: "מאטעריאלן פון ווילנער געטא", יד ושם, מיקרופילם 1195JM בחמישה גלילים מתוך המקור בייו"א (להלן: אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי), מסמך 291. על פי מקורות אלה שטח הגטו היה 34,500 מ"ר, מזה ניתן היה לנצל רק 23,500 מ"ר. מאלה אשר בכל זאת הצליחו להתקבל לדירה של חברים היה רינדזיונסקי. בדירה היו כבר כ-70 איש (שם, עמ' 39) ועדיין, לדבריו "התנאים בדירתנו היו באופן יחסי יותר טובים מאשר אצל אחרים" (שם, עמ' 40). קרוק מספר (שם, עמ' 67-68), שהוא העביר את הלילה הראשון במרתף לח בסטראשון 13, אחרי שבמשך היום שכן בחצר הבית: הוא ירד למרתף כאשר ירד גשם; קורצ'אק (שם, עמ' 22-23) מספרת, ש"ימים רבים היו בני אדם רובצים למאותיהם בחצרות תחת כיפת השמים"; היא ועוד 4 חברים מתנועות הנוער הצליחו רק "אחרי שלושה ימים ולילות בחצר" לתפוס חדר זעיר בדירה ברחוב סטראשון 15. היא מוסיפה: "כשנכנסנו לכאן לראשונה נתגלה לפנינו מחזה מזעזע: חדר זה חי! עוד פועמים בו חייהם של דייריו הקודמים... חייכו אלינו תמונות ילדים. זעקו באלף פיות מכתבים קרועים... התגוללו שמלות... עמדו מיטות לא מוצעות... ועל השולחן המאובק שיירי סעודה..."; ראן-צ'ארני מציינת, שישנו על הרצפה בלי להוריד את הבגדים ו"היינו דחוסים כמו דגים בחבית" (Jean Ran-Tcharnyi, *The Unbelievable* Truth, Svyturis Publishers, Vilnius, 2000 (in Russian 1993). (להלן: ראן-צ'ארני), עמ' 75-76); דב ברגמן מספר שהוא ואמו הגיעו למשפחת מכרים שגרה ברחוב שפיטאלנה ו"...מצאנו פינה נוחה מתחת לשולחן גדול, ששימש לרחל'ה, הבת הבכירה, ולבעלה, מיטת כלולות" (דב ברגמן: השמיים נאטמו מעלינו, משרד הביטחון ההוצאה לאור, תל-אביב, 1997 [להלן: ברגמן השמיים נאטמו], עמ' 30); דבורז'צקי; ברוך שוב מצייין: עד לשעות הצהרים היו אנשים עולים בלי הפסק לדירה למצוא לעצמם פינת מגורים ומהם שנשארו וגרמו לציפופם הנוסף של קודמיהם, עד שהנוכחים החליטו שהדירה התמלאה דיה ואין עוד מקום לנפש נוספת... פרקנו את החבילות והתרמלים וכבשנו לנו 'שטח מחייה'". ברוך (בורקה) שוב: מעבר לשמי העננה, עורך דרור לוי, הוצאת מורשת בית עדות על שם מרדכי אנילביץ', תל-אביב, 1995 (להלן: מעבר לשמי העננה), עמ' 50; רינדזיונסקי, עמ' 39 – לגבי הדירה ברחוב רודניצקה ושולמית שפיר (לאזבן), בראיון אתי ב-11 במאי 2000 – עדות מספר 7 (243) במדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית (להלן: עדות שולמית שפיר) לגבי הדירה בזאוואלנה; באלברישסקי מספר (שם, עמ' 179) על מקרה

ה. האקציות ההמוניות עד סוף שנת 1941

אל שני הגטאות גורשו כ־40,000 יהודים. לגטו מספר 1 – הגדול – הוכנסו 29,000-30,000 איש, ולגטו מספר 2 – הקטן – בין 9,000 ל־11,000 איש. תקוות היהודים, שבגטו יהיה להם אולי יותר טוב, התבררו במהרה. על הגטאות עבר גל אכזרי של אקציות שהמשיכו את מעשי ההרג הקודמים. הרצח המסיבי הזה הסתיים בסוף שנת 1941, ורק לאחר מכן באה רגיעה יחסית שנמשכה כשנה וחצי. הייתה זו "תקופת היציבות" של גטו וילנה.

לאורך שנת 1941, מרגע הכיבוש הגרמני ועד סיום השנה, נרצחו בעיר כ־37,000 יהודים.⁵⁹ האקציה האחרונה לפני הגירוש לגטאות הייתה ביום

כזה בגטו השני: בעלת הבית (והיא בלבד מכל משפחתה) ניצלה ונתנה לו ולמשפחתו פינה בדירתה. הוא גם מציין, שבמקרים אחדים דיירים שכבר תפסו דירות לא אפשרו לאנשים חדשים להיכנס וכדבריו "האגואיזם האנושי 'משחק' אפילו בשוליים של החיים"; ארכיון מורשת D. 1. 362.

⁵⁹ הנתונים מתבססים על יומנו של קרוק ועל מקורות אחרים וסיכומם אצל ארד. בעניין זה יצוין, שקיים קושי בקביעת מספר הקורבנות והמקורות מראים נתונים שונים. ארד (שם, עמ' 181-187) מציג ומנתח שלושה מקורות: 1. דוחות גרמניים, 2. יומנו של קרוק, 3. דוח הלר/יומן שור. המקורות הגרמניים הם בעיקר דוחות א"ק 9 וא"ק 3 ובמיוחד "מסמכים מאשימים" וכן:

The Einsatzgruppen Reports, edited by Y. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector, Holocaust Library, New York, 1989

יד ושם I-IV-1 (להלן: דוחות איינזאצגרופן). דוח הלר הוא סקירה היסטורית שהוגשה במרץ 1942 על ידי ד"ר הלר ל"מטה רזנברג" על פי דרישתו ובסיומו מוצגים נתוני הרצח (סקירה זו מובאת אצל קורצ'אק, במהדורה משנת 1946, בעמודים ש"ג-ש"ט). שור מציג ביומנו נתונים דומים לאלה של הלר וסביר להניח שהתבסס עליו. הנתונים של קרוק מובאים ביומנו (שם, עמ' 259-261) והם מופיעים כמעט ללא שינוי אצל קורצ'אק (שם, עמ' 61). וגם כאן סביר להניח, שהיא התבססה על קרוק. סיכום הנתונים של המקורות השונים המוצגים אצל ארד נותן את התמונה הבאה לגבי מספר הנרצחים היהודים:

התקופות	מקורות גרמניים	קרוק	הלר/שור
מהכיבוש הגרמני ועד הגירוש לגטו	9,644	21,000	38,000
מהגירוש לגטו ועד סוף 1941	17,237	27,547	23,898
סך הכול	26,881	48,547	61,898

הקמתם, ב־6 בספטמבר 1941. כפי שצוין, ביממה זו נתפסו 6,000 יהודים (בכלל זה היהודים שנתפסו ברחוב לידא) שהועברו ישירות, או דרך כלא לוקישקי, לפונאר, ושם נרצחו.

כעבור כשבוע, ב־15 בספטמבר, התקיימה האקציה השנייה. באמתלה של הקלת תנאי הצפיפות בגטו מספר 1 הועברו ממנו 3,550 איש, כביכול לגטו מספר 2. רק כ־600 הגיעו לשם והרוב, 2,950 איש, נרצחו.⁶⁰

כעבור שבועיים, ב־1 באוקטובר שחל ביום כיפור, נערכה אקציה בשני הגטאות. היא החלה בצהרי היום. 800 איש שלא היו בידיהם שיינים (באותו זמן – שיינים לבנים) הוצאו מגטו מספר 2 ונלקחו בידי גרמנים וליטאים. האקציה נמשכה גם בשעות הערב ונתפסו בה עוד 900 יהודים. באותו לילה התקיימה אקציה גם בגטו מספר 1: 2,200 יהודים הובאו לשער בטענת שווא שעליהם להחתיים את השיינים. הם הוצאו אל מחוץ לשער ולא חזרו עוד. בסך הכול נרצחו 3,900 נפש.⁶¹

מתוך הטבלה נראה, שהפער הגדול ביותר בין המקורות קיים לגבי התקופה שמהכיבוש הגרמני ועד הקמת הגטו. הסיבה העיקרית לכך היא נקודת המוצא – כמה יהודים היו בוילנה בזמן הכיבוש? הלך העריך את מספרם ב־76,000, קרוק ב־60,000, וארד בלא פחות מ־57,000. לתוך הגטאות נכנסו בין 40,000 ל־42,000 איש ונתון זה אף מופיע בעדותו של מורר (משפט מורר, יד ושם, 10/233-TR, מספר 94 (להלן: משפט מורר), עמ' 218-220). בחינת הנתונים מובילה למסקנה שהמקורות הגרמניים (אשר בין השאר התבססו על הרישומים שנעשו בתוך פונאר) לוקים בחסר ודי לציין, שאין בהם אזכור כלשהו של אקציות יום כיפור. מצד שני אצל הלר/שור קיימת הערכת יתר, הנובעת מהנחת היסוד המוטעית שלהם בדבר מספר היהודים בוילנה ביום הכיבוש. זו גם הסיבה להערכת יתר – המתונה יחסית – של קרוק.

לאור הנאמר כאן נוכל לסכם ולציין את מעשי ההרג כדלהלן: עד הכניסה לגטו נרצחו כ־16,000 איש (ובכלל זה יום הכניסה לגטו) ובתוך הגטו נרצחו עד סוף שנת 1941 לפחות עוד כ־21,000 (אף מורר בעדותו מציין מעל ל־20,000), סך הכול כ־37,000 קורבנות. מספר זה קטן מהסיכום האריתמטי של מספרי הנרצחים בכל אקציה ואקציה המופיע אצל קרוק.

⁶⁰ קרוק, עמ' 76-77; דבורז'צקי, עמ' 94-95; קורצ'אק, עמ' 26. ככל הנראה קורצ'אק ודבורז'צקי מסתמכים על קרוק. על פי המקורות הגרמניים נרצחו 1,267 איש (ארד, עמ' 182), נתון שמעורר ספק, מאחר ועל פי קרוק מרחוב סטראשון בלבד נלקחו 1,100 איש. אצל הלר צוין המספר 2,000.

⁶¹ קרוק, עמ' 259. אין אזכור לאקציה במקורות הגרמניים. הלר/שור מציינים 2,300.

לאחר יומיים נערכה אקציה בגטו מספר 2. היא נמשכה יומיים (3-4 באוקטובר) ובה הועברו לפונאר 2,000 איש.⁶² אקציה נוספת, שבה נתפסו 3,000 יהודים, נערכה ב־16 באוקטובר.⁶³

ב־21 באוקטובר 1941, אחרי ארבעים וששה ימים, תמו ימיו של גטו מספר 2. רוב תושביו, כ־2,500 איש (על פי המקורות הגרמניים – 2,367), נשלחו לפונאר ומעטים הגיעו לגטו מספר 1. וכך תיאר אחד מיושבי הגטו ביומנו את הסיום של האקציה: "ביום האחרון של האקציה, הליטאים עצמם התירו לאנשים עם חבילות לרוץ לגטו הראשון. הסצנות האלה של ריצות המעבר היו קורעות לב... בהתייפחויות ובכי התנשקו עם קרובים ומכרים. הורים איבדו את ילדיהם וילדים את הוריהם. זעקות הכאב פרצו לשמיים אשר היו אילמים ובוכים. ירד גשם סתווי, קר וחודר".⁶⁴

באותו יום התקיימה אקציה של נכים וזקנים ובה נרצחו 140 איש. מתוך רבבת היהודים שנכנסו לגטו השני, נותרו בחיים מעטים בלבד. מעתה היה קיים בוילנה רק גטו אחד – "גטו וילנה".

ב־24 באוקטובר נערכה האקציה הראשונה של "השיינים הצהובים". הייתה זו האקציה הגדולה והאחרונה, ובה נספו כ־5,000 איש.⁶⁵ אקציה זו התנהלה באופן שונה מהקודמות: בעלי השיינים – ובאותה תקופה היו

⁶² קרוק, עמ' 260; ארד, עמ' 182; על פי מקורות גרמניים המספר כמעט זהה – 1,983 נפש; הלר/שור מציינים 2,000.

⁶³ קרוק, עמ' 259. אין אזכור לאקציה במקורות הגרמניים. הלר/שור מציינים 2,300, קרוק, עמ' 260; על פי מקורות גרמניים נרצחו 1,146 איש (ארד, עמ' 182); הלר/שור מציינים 3,000.

⁶⁴ תאריך זה מובא אצל ארד (שם, עמ' 182) ואצל באלברישסקי (שם, עמ' 248). קרוק (שם, עמ' 260) ועל פיו גם קורצ'אק (שם, עמ' 61) מציינים את יום החיסול כ־29 באוקטובר. לדעתנו צריך לקבל את התאריך של 21 באוקטובר, מאחר ובאלברישסקי חי בגטו מספר 2 ומספק עליו נתונים רבים ומפורטים ואילו אצל קרוק מתגלים פה ושם אי־דיוקים תמוהים בסיכום מספרים; לאזאר אפשטיין: יומן מגטו וילנה, מסמך E 1563 ביד ושם (להלן: אפשטיין), עמ' 30-31. היומן כתוב בידיש.

⁶⁵ קרוק, עמ' 260; ארד, עמ' 182; על פי המקורות הגרמניים נרצחו 3,881 יהודים, אך מופיעה בהם גם אקציה, בין 27 ל־29 באוקטובר ובה נרצחו 1,533 איש, שאיננה מוצגת אצל קרוק. הסך הכול המוצג בהם הוא לפיכך 5,414 איש והוא גדול בכ־400 איש מהמספר של קרוק. הלר/שור מציינים 5,000.

בשימוש השיינים הצהובים – שעבדו ביחידות חוץ, נצטוו לעבור עם משפחותיהם אל אתרי העבודה, ואילו בעלי השיינים שבקרב עובדי הגטו (שמספרם היה קטן יחסית) ומשפחותיהם נדרשו להתרכז בחצר היודנראט, ברודניצקה 6. כל מי שנותרו בבתים וברחובות היו לפיכך ללא תעודות, "בלתי לגליים", ועל כן בני תפיסה שנדונו לפונאר. ושוני נוסף – באקציה הזאת נטלה חלק פעיל המשטרה היהודית. משפחה של בעל שיין הוגבלה לארבע נפשות בלבד: ראש המשפחה העובד (גבר או אישה), בת (או בן) זוג ורק שני ילדים עד גיל שש עשרה. בכך נוצר מצב טרגי במיוחד בעבור משפחות אורגניות בנות שלושה ילדים ומעלה. לאחר סיום האקציה חזרו בעלי השיינים לדירותיהם בגטו.

בין 3 ל-5 בנובמבר נערכה האקציה השנייה של "השיינים הצהובים" ובה נרצחו 1,200 איש.⁶⁶ הפעם נדרשו בעלי השיינים הצהובים לעבור עם משפחותיהם לשטח של גטו מספר 2, שנותר ריק מתושביו לאחר החיסול. וכמו באקציה הראשונה, שוב חזרה הטרגדיה של המשפחות בנות חמש נפשות ומעלה, אך במקביל עשו היהודים מאמצים בלתי פוסקים "לזווג זיווגים" ולהוסיף אנשים לשיינים של משפחות קטנות, עד המכסה המותרת של ארבע נפשות. וכך למשל, אם אלמנה נרשמת כאשתו של בנה הבכור, ואחיו הקטנים "נעשים" בניו, גיסה "הופכת" לבת וכיו"ב. המעבר בשערים העמיד משפחות פיקטיביות כאלה בפני חרדות קשות. מספר דבורז'צקי, שרשם את אחותו, הצעירה מאשתו רק בשמונה שנים, בתור בת: "...עוד מעט יגיע תורי... מיד יכירו בה כי לא בתה היא... אחותי לבושה שמלת ילדה ומטפחת לראשה ואילו אשתי צונפת את ראשה בסודר, למען תראה יותר זקנה... הדומה היא כבר לאם? האם אהיה אני דומה לאב? ... אולי תשחק לנו השעה והדבר יעלה בידינו? ואולי נכשל כולנו, ארבעתנו יחד?". הוא גם מתאר כיצד יעקב גנס (גענס, Gens), מפקד משטרת הגטו באותו זמן, הציל ילד ממש ברגע האחרון: "...והנה שורות מספר לפני צועדים בשורה אחת אב, אם וילד אחד. גנס

⁶⁶ קרוק, עמ' 260; ארד, עמ' 182: זה גם המספר הנקוב על ידי הלר/שור. המקורות הגרמניים מציינים 1,341.

מונה: אחד-אב, שניים-אם, שלושה-ילד. ופתאום הוא שופך מפיו קיתון של גערות על האב: גולם שכמוך, היכן איבדת את ילדך השני? האב פותח במלמול: אין לי ילד שני... גנס מפסיק אותו... מכבדו במכת מקל... מטיל... את גולת מטהו על צווארו של הנער בן השנים עשרה שהוצא קודם מן השורה... ומצרפו כרביעי למשפחה...".⁶⁷

עד סוף שנת 1941 נערכו עוד שלוש אקציות, כולן קטנות יחסית: ב-3-4 בדצמבר – אקציית "אנשי העולם התחתון" שבה נרצחו 157 איש; ב-15 בדצמבר – אקציית "עובדי הגסטאפו", יהודים שעבדו בבניין הגסטאפו נתפסו יחד עם משפחותיהם בבלוק המגורים שלהם בגטו ונשלחו לפונאר, סה"כ כ-300 איש; והאקציה האחרונה, ב-20-21 בדצמבר, של "השיינים הוורודים", שבה נרצחו 400 איש.⁶⁸

לסיכום: עם כניסת הגרמנים לוילנה נותרו בה כ-60,000 יהודים. עד הקמת הגטאות נרצחו כ-16,000 ועוד כמה אלפים הסתתרו בצד הארי או עברו למקומות אחרים. לגטאות נכנסו כ-40,000 יהודים, מחציתם נרצחו באקציות השונות שהתקיימו עד סוף שנת 1941 (ובכלל זה 6,000 ביום הכניסה). ב"תקופת היציבות" חיו בגטו כ-20,000 איש,⁶⁹ שבהם עוסק ספר זה.

⁶⁷ דבורז'צקי, עמ' 90.

⁶⁸ קרוק, עמ' 260; ארד, עמ' 182: המספרים לעיל תואמים גם את נתוני הלר/שור, למעט האקציה של "העולם התחתון", המצוין כ-78. אקציות "העולם התחתון" ו"עובדי הגסטאפו" אינן מופיעות במקורות הגרמניים ולגבי "השיינים הוורודים" אין כמעט שוני – 385 איש; רינדזיונסקי, עמ' 60; קורצ'אק, עמ' 61.

⁶⁹ על פי דוח יגר מ-1.12.1941 נותרו בגטו וילנה 15,000 יהודים, שהם עובדים ומשפחותיהם. בנוסף נותרו 15,000 בקובנה ו-4,500 בשאוולי ובסך הכול 34,500 יהודים בליטא. דוח יגר, מסמך 1-53-0 ביד ושם, עמ' 7, מופיע אצל יצחק ארד: "הפתרון הסופי" בליטא באספקלריית התיעוד הגרמני, בתוך יד ושם קובץ מחקרים, כרך י"א, יד ושם, ירושלים, תשל"ח, עמ' 181-209.

פרק 2

ריכוז היהודים בגטאות וארגון החיים בתוכם

עם הקמת הגטאות היה הכרח ליצור מסגרות ארגוניות לטיפול במכלול העצום של בעיות האוכלוסייה ולמניעת תוהו ובוהו. הדבר היה חיוני ביותר בעבור היהודים וגם עלה בקנה אחד עם האינטרס הגרמני: הממשל היה זקוק לכוח העבודה היהודי ולקבלתו בצורה מסודרת, ואילו ליהודים היה צורך ליצור לעצמם מוסדות לטיפול בנושאי שיכון, עבודה, אספקת מזון ושמירת חוק. כפי שכבר צוין, היודנראט, שהוקם מיד לאחר הכיבוש, חוסל בידי הגרמנים בראשית ספטמבר. עם הכניסה לגטאות נוצר צורך לייסד בכל גטו יודנראט חדש ועימו יחידות משטרה שיאכפו חוק וסדר.

א. גטו מספר 2 (הקטן) – פעילות היודנראט וארגון החיים בתקופת קיומו

חיי היהודים בגטו מספר 2 משתקפים בהתארגנות ובפעילות היודנראט שלו שחיו היו קצרים כשם שכל קיומו של הגטו היה קצר – ששה וחצי שבועות בסך הכול. בזמן כניסת היהודים לגטו – בשבת, 6 בספטמבר 1941 – מינו הגרמנים את ראש היודנראט באקראי. הורסט שוויינברגר יחד עם פראנץ הינגסט ופראנץ מורר, שניהל את מבצע הגירוש, נתקלו באיזיק לייבוביץ' – שותף בחנות תכשיטים לשעבר, אדם חסר כל ניסיון בפעילות ציבורית – ובו במקום מינו אותו לראש היודנראט. באופן דומה

נבחרו גם חברי היודנראט: נחום לווט, זליג לוויין – בעבר בעל חנות יינות, פלדמן – פליט מפולין שהגיע לוילנה, ושניידרוביץ' – בעל מסעדה. לתפקיד מזכיר נבחר יעקב ז'ירובסקי מווילקומיר.¹

יכולת הפעולה של היודנראט, שהתמקם ברחוב האטליזים, הייתה מוגבלת מאוד והאוסף המקרי של חבריו לא אפשר לו לטפל ביעילות בבעיות הבסיסיות של האוכלוסייה. עם כל רצונם הטוב, לייבוביץ' וחבריו לא היו מסוגלים להתמודד עם המשימות הקשות שניצבו בפניהם בתחומי דיור, סידורי עבודה, טיפול בחולים ואספקת מזון. לייבוביץ' ניסה לשלב בהנהגת הגטו אנשי ציבור מוכרים ובעלי כושר ארגוני מוכח. לשם כך הקים מעין "יודנראט ביצועי", ובו הפקיד את הניהול בפועל של המחלקות השונות בידי אנשים בעלי שם ויכולת ביצוע, ואת חברי היודנראט הממונים השאיר בתפקידיהם באופן סמלי, רק כדי לייצג אותו כלפי הגרמנים. המבנה החדש הזה, תופעה מיוחדת בניהול הגטאות תחת השלטון הנאצי, התגבש במשך כשבועיים.

¹ באלברישסקי (שם, עמ' 182) מתאר את מעשה המינוי של לייבוביץ' במלים האלה: "שוויינברג... פקד עליו: אתה תהיה זקן (ראש) היהודים, מובן?...".

Mendel Balberyski: *Stronger Than Iron, The Destruction of Vilna Jewry 1941-1945: an Eyewitness Account*; Revised and Edited by Theodore Balberyski, Translated from the Original Yiddish Edition by Abraham Cykiert and Theodore Balberyski, Gefen, Jerusalem-New York, 2000.

גם בגטו מספר 1 הרכבת היודנראט הייתה שרירותית, והיא נעשתה כך בערים רבות, כמו למשל ביאליסטוק, גרודנו, לובלין, מינסק ולובלין (ישעיהו טרונק: יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, יד ושם, ירושלים, תשל"ט 1972 [להלן: טרונק], עמ' 39).

מבנה היודנראט "הביצועי":

בעלי התפקידים:

- ראש היודנראט ("זקן היודנראט") – אייזיק לייבוביץ'.
- מחלקת דיור בראשות מנדל באלברישסקי.
- מחלקת אספקה בראשות חיים רמיגאלסקי.
- מחלקת בריאות בראשות ד"ר ולדימיר פוצ'טר (פאטשטער).
- משרד העבודה בראשות יעקובסון (יאקאבסאן).
- מחלקת בתי ספר וילדים בראשות ישעיהו (שעיה) גזונטהייט.
- משרד רישום וכתובות בראשות זאקהיים.
- המשטרה בראשות עורך דין פאוורסקי.

ראש מחלקת הדיור מנדל באלברישסקי היה רוקח במקצועו ונבחר לתפקיד בזכות כישוריו וההיכרות בינו ובין לייבוביץ'. המצב בשטח היה מורכב ביותר: מצד אחד היו חדרים ודירות שנתפסו בידי בעלי השפעה או בעלי כוח, ובכללם אנשי הזרוע מקרב העולם התחתון של וילנה שמנעו כניסה מכל אדם נוסף, מצד אחר היו מגורים שבהם נדחסו עשרות אנשים, ערירים ובודדים וילדים ללא הורים, וכן משפחות שלמות ומשפחות שבהן בן או בת הזוג נרצחו.²

² באלברישסקי, עמ' 184, 194-205.

היחסים בין הדיירים היו מתוחים ביותר, על סף התפוצצות, כל אחד ניסה לשמור על הפינה שתפס. הדיירים היו אוסף מקרי לחלוטין של אנשים שבאו משכבות חברתיות שונות – אינטליגנציה, פשוטי עם, סוחרים ובעלי מלאכה. כ-11,000 איש, שהיו דחוסים בתוך שלושים ושש חצרות נאלצו להתקיים בצוותא בתנאי צפיפות ומחסור קשים לתיאור.³ תפקידה של מחלקת הדיור היה לתת תמונת מצב על הנעשה, לווסת את התושבים בין הדירות וגם לספק מגורים ליהודים שהגיעו מדי פעם מהגטו הראשון. תזוזות בלתי פוסקות של תושבים, שנבעו מאיחוד משפחות; מעבר לדירות של מכרים; כניסה למרתפים ולעליות גג מוזנחים וכו', היקשו על מלאכת הרישום, אך לבסוף נבנתה רשימה שכללה 9,000 שמות.⁴

פעולה מבורכת נוספת הייתה אספקת דיור לחולים, לזקנים ולגלמודים שלהם הוקצו מקומות בכמה קלויזים – בתי כנסת קטנים. המחלקה גם מצאה מענה לצורכי הציבור – המרפאה, למשל, שוכנה באולם הקריאה של ספריית סטראשון שב"שולהויף" – מתחם בית הכנסת הגדול (ובכך גם התאפשרה שמירה על הספרים יקרי הערך); בית הספר הוקם במבנה של "בית הכנסת של הקברנים", אף הוא ב"שולהויף", והמתגוררים בו פונו לדירות אחרות. כן נקבעו חדרים בעבור בית הילדים ונעשו שיפוצים בבתים נטושים וחרבים כדי להכשירם למגורים.

כדי לקיים סדר ופיקוח בתחום הדיור מונה לכל בית מנהל בית, האחראי על הסדר והניקיון, ולו היו כפופים מנהלי הדירות. בגטו הראשון היה תפקיד של מנהל חצר או גוש, שנקרא בשם הרוסי "אופראבדום", קיצור של "מנהל בית", והוא היה ממונה על כמה מנהלי בתים.

³ על פי דוח משיבת היודנראט מיום 10 בספטמבר 1941. הדוחות רשומים במחברת, מסמך D. 1.398 במורשת. נוסף על האישים שהוזכרו הופיעו בישיבה גם מר וגברת גוטשטאלט וחייט.

⁴ ארד, עמ' 114: מתבסס על פרוטוקול משיבת היודנראט ב-13 בספטמבר 1941, מסמך D.1.398 במורשת; באלברישסקי, עמ' 197.

מחלקת האספקה

טיפלה באספקת מזון לתושבים. המצרכים היו אמורים להגיע מהממשל העירוני בתור הקצבה ותמורת תשלום, והיודנראט היה אמור למכור אותם על פי מפתח חלוקה מוגדר. אלא שבפועל זה התנהל אחרת: לחם, למשל, הגיע לגטו רק ביום השני או השלישי ונחטף במהירות. עם הזמן הגיעו עוד מספר משלוחים מטעם העירייה, אך באופן בלתי סדיר ובכמויות מוגבלות. מה שבכל זאת אפשר קיום ליהודי הגטו היו המצרכים שהם עצמם הביאו בזמן הכניסה לגטו או שנמצאו בתוך הדירות הריקות שדייריהן המקוריים נלקחו לפונאר בשעת "הפרובוקציה הגדולה", ומצרכים שהוברחו אל הגטו על ידי העובדים בחוץ.

משרד מחלקת האספקה שכן ברחוב היהודים, בקרבת החומה שבקצה הגטו, ועל ידו הוקמה נקודה של חלוקת מצרכים. המחלקה ארגנה "מטבח" ובו מים רותחים שסופקו בתשלום סמלי לאלפי האנשים שיצאו לעבודה בבוקר, וכן נעשו הכנות להקמת מטבח ציבורי, אך ההתפתחויות הקדימו את הביצוע.⁵

מחלקת הבראות

טיפלה בתחום התברואתי של הגטו והקדישה תשומת לב רבה למניעת מגפות שהיו עלולות להתפשט בשל הצפיפות בגטו. המדור האפידמיולוגי-סניטרי במחלקה דאג בפועל לשמירה על ניקיון והיגיינה. אנשי המדור ביקרו מדי יום בבתים ובדירות, ועל ידי הסברה ושכנוע הצליחו להגיע להישגים מרשימים. כן הוקמה מרפאה עם מחלקות מקצועיות שבהן שובצו רופאים על פי תחומי ההתמחות שלהם. היא

⁵ דבורז'צקי, עמ' 118; באלברישסקי, עמ' 184-199. הוא מציין (שם, עמ' 194) שכל כיכר לחם שקלה 2 ק"ג ונמכרה ב-5 רובל. אין פרטים בדבר אופן המכירה, כמויות הלחם, מי הצליח להגיע אליו וכולי; העיתון Naujoji Lietuva מיום 24.9.1941 מציין בהקשר זה, שאספקת הלחם לגטו נעשית על ידי החברה "רוטא" וחלוקתו בתוך הגטו מתבצעת באמצעות מנהלי הבתים. היא נעשית אחת ליומיים ולדבריו, המנות הן כמו בעיר (ארכיון מורשת D.1.362); קרוק, עמ' 59, הערת שוליים 88.

מוקמה באולם הקריאה של ספריית סטראשון. את מכשירי הטיפול הביאו עימם הרופאים עם הכניסה אל הגטו. במרפאה פעל בית מרקחת קטן בפיקוחו של הרוקח שנקר. התרופות רוכזו במקום אחד וניתנו כעזרה ראשונה. חולים שנזקקו לרופאים מומחים, שלא היו בנמצא בגטו השני, היו עוברים לגטו הראשון ומקבלים שם את הטיפול הנדרש. המעבר נעשה בקבוצות, בליווי שוטר יהודי.

משרד העבודה

ראג לאספקת עובדים ליחידות שונות של הצבא, למוסדות ולמפעלים, על פי דרישות הממשל. המשרד ניהל רישום של עובדים מקצועיים וקישור בינם ובין הממשל. העובדים, שבאו במגע שוטף עם אנשי הממשל, נחשפו לעלבונות והתעמרויות מצדם. משרד העבודה השתדל להשיג כמה שיותר שיינים בעבור יהודי הגטו, ולעומת מחלקות אחרות, שהמגע שלהן עם המוסדות הגרמניים והליטאיים היה מועט יחסית, כמו הבריאות, הדיוור ועוד שנחסכו מהן השפלות וסיכונים, משרד העבודה ניצב בפני קשיים רבים.

מחלקת בתי הספר והילדים

עמדה בפני המשימה המורכבת של טיפול בילדי הגטו ובייחוד בילדים הרבים שהתייתמו מהוריהם. הודות לפעילותם המסורה והנמרצת של המורים ושל המחנכים, בראשותו של שיעה גזונטהייט שנרצח כעבור זמן קצר באחת האקציות, החלו הלימודים בבית הספר ששכן כאמור בבית הכנסת של הקברנים. במקביל נעשו סידורים לספק לינה ולבוש בסיסי לילדים הגלמודים, שהיה חסר בימיו הראשונים של הגטו, אך בהמשך נאסף במחסני היודנראט מהחפצים שהותירו אלפי הנרצחים.

משרד הרישום והכתובות

נודע בחשיבותו בהיותו מרכז לאיתור בני משפחה שהופרדו זה מזה. במהלך הכניסה לגטאות, ולאחר האקציות, נותרו אלפי יהודים בלא כל

ידיעה על מקום קרוביהם. המשרד היה כתובת לפניות תושבי הגטאות והוא סיפק להם את המידע המבוקש. חרף השינויים התדירים והאקציות המסיביות ניסה המשרד להכין רשימה של כל התושבים. המשרד גם הפעיל סניף דואר וטיפל בהעברת מכתבים אינטנסיבית עם סניף הדואר בגטו מספר 1.

המשטרה היהודית

מילאה תפקיד מורכב מאוד של שמירת הסדר הציבורי והרגעת הרוחות בקרב שכנים מסוכסכים. בנוסף, היא נדרשה להשתתף עם הגרמנים ועם הליטאים באקציות השונות. ואכן, השוטרים התלוו לאקציות, אך עשו זאת בלי לקחת בהן חלק פעיל, בניגוד למשטרה היהודית בגטו מספר 1. מנדל באלברישסקי מעיד על שני מקרים שבהם שוטרים יהודים הצילו את משפחתו ממוות בטוח. המשטרה מילאה תפקידים נוספים, כמו שמירה בשער, לצד השוטרים הליטאים; ליווי קבוצות לגטו הראשון, ובכלל זה חולים; ליווי קצינים גרמנים וליטאים שנכנסו לגטו במסגרת תפקידם, וכיו"ב.

כניסת היהודים לגטאות נעשתה על פי אזורי מגורים והריבוד החברתי שנוצר בהם היה מקרי בלבד. בתוך זמן קצר החלו חילופי אוכלוסין בין הגטאות – בעלי מקצוע ובעלי כושר עבודה מובהק הועברו לגטו הראשון, ואילו בגטו השני רוכזו זקנים, חולים ובלתי כשירים לעבודה. בכך הפך הגטו השני ל"נחות" ול"בלתי פרודוקטיבי" בעיני הממשל הגרמני, וכך נחשב גם בקרב היהודים עצמם, ולכן כל מי שהיה יכול ניסה לעבור לגטו הראשון והיודנראט נאלץ לתפקד בצל התחושה שהגטו השני יהיה ראשון להתנכלויות מצד הגרמנים.

ביודנראט התגבשה התפיסה שהוא ומשטרת הגטו לא ייקחו חלק באקציות ולא יספקו לגרמנים את מכסות היהודים שדרשו. על כן, פעולות החיפוש, הריכוז והשילוח בוצעו בידי גרמנים וליטאים בלבד, ואילו שוטרי הגטו רק התלוו אליהם בלי למסור יהודים לידיהם. תופעה ייחודית זו ראויה לציון ונבעה כנראה מההרכב האנושי של חברי היודנראט, החל

בלייבוביץ' עצמו – אנשי "עמך", הקשורים בטבורם לבני העם, ולא עסקנים "מקצועיים", פעילים של מפלגות או נציגים של האינטליגנציה הגבוהה, כמו אלה שאיישו את מנהלת הגטו הראשון.

נוכח הצרכים המעיקים, שגברו מיום ליום, תוגברה הנהלת היודנראט במזכירות עם מחלקה משפטית, בראשותו של עורך הדין סמילג, ובמחלקת כספים בראשותו של ה' קאשוק. מקום מושבו של היודנראט היה בבית כנסת ברחוב הגאון 1, ומשם ניהל את פעילותו.

ב-21 בספטמבר נערך מפגש בין נציגי היודנראטים של שני הגטאות לשם החלפת דעות ובחינת אפשרויות לשיתוף פעולה. המפגש הסתיים ללא תוצאות, לאחר שהתברר כי הפערים לא ניתנים לגישור. מול המדיניות הנקוטה בגטו השני הציג אנטול פריד, ראש היודנראט של הגטו הראשון, את עמדתו, ולפיה על המשטרה היהודית למלא את רצון הגרמנים ולספק את המכסות הנדרשות. לדבריו, כך יימנעו מעשי אכזריות שלוחי רסן מצד הגרמנים והליטאים התופסים יהודים באופן בלתי מבוקר, אף מעבר לדרישותיהם. נראה גם שנציגי היודנראט הזה הפגינו יחס של התנשאות כלפי אנשי היודנראט של הגטו "הבלתי מועיל", ואף ייתכן שהיו להם כבר ידיעות בדבר חיסולו הקרוב.

לאחר ההתארגנות הראשונית, שהייתה מלווה בהלם הכניסה לגטו, בתסכול העמוק של אי מציאת קורת גג וקושי להשיג פת לחם, נאלצו יהודי הגטו להסתגל לתנאים החדשים ולשמור ככל האפשר על שגרת חיים שתבטיח את קיומם הפיזי. דבר זה הושג בעיקר באמצעות עבודה מחוץ לגטו. וכך, מדי בוקר יצאו קבוצות של גברים ונשים ליחידות העבודה אצל הגרמנים והליטאים, שכללו מתקני צבא ומשטרה, מפעלים ומוסדות. רישום וויסות העובדים נעשה, כאמור, בידי משרד העבודה של היודנראט. אף שהעבודה הייתה מתישה, והיהודים לא קיבלו בעבודה שכר, הם יצאו אליה ברצון. היו גם מקרים שבהם נוצרו קשרים טובים עם המעסיקים הגרמנים שדאגו לא אחת ליהודים "שלהם".⁶ העבודה

⁶ באלברישסקי, עמ' 199-212; ארד, עמ' 121, 123-126, 164-166; קרוק, עמ' 85: בין נציגי היודנראט של הגטו השני הוא מונה את ד"ר ראן, שלא הוזכר במקורות אחרים. כמו

אפשרה להם לבוא בקשרי מסחר עם האוכלוסייה בצד הארי ולהבריח מצרכים חיוניים לגטו. יתרון נוסף היה השיינים שקיבלו מיחידות הצבא והמשטרה שהעניקו ליהודים תחושה שהם מוגנים.

אלא שאי יעילותם של השיינים הוכחה כבר באקציה של יום כיפור, ורק לאחר זמן ניתן תוקף לשיינים שהונפקו והוחתמו בידי ה"סוציאלאמט" (Sozialamt) – המשרד שטיפל בעבודה בגביטסקומיסאריאט. את קבוצות העבודה ליווה חייל גרמני שהוחלף עם הזמן בראש קבוצה יהודי – הבריגדיר.

בתוך תחומי הגטו הייתה תעסוקה מצומצמת ביותר והיא באה לידי ביטוי בעיקר במשרדי היודנראט עצמו, במרפאה, בבית הספר ובבית המרחץ ששימש גם את תושבי הגטו הראשון. עם יציאת הקבוצות לעבודה היו נשארים בגטו המועסקים האלה ואתם בני המשפחה של העובדים בחוץ, זקנים, ילדים וחולים. נעשו מאמצים בלתי פוסקים לקיים מסגרת חינוכית לילדים ולתת בית לילדים יתומים.

אחרי האקציות הראשונות הידלדלה אוכלוסיית הגטו באופן קיצוני וחלו שינויים בהרכבה. בעלי כושר עבודה הועברו בהדרגה לגטו הראשון ואילו בגטו השני רוכזו "הבלתי כשירים". תחושתם של תושבי הגטו השני, שהם יהיו הראשונים לחיסול, התבררה כנכונה: הגרמנים חיסלו את הגטו ב-21 באוקטובר 1941, ואחרוני היהודים, למעט כמה עשרות שהועברו לגטו הראשון, נרצחו בפונאר. מרגע זה ולמשך שנתיים בקירוב, קורות יהודי וילנה הם כאמור קורות גטו מספר 1.

ב. ארגון היודנראט בגטו מספר 1 ("הגטו")

היודנראט הוקם למחרת הכניסה לגטו, ב-7 בספטמבר 1941.⁷ כשלוש רבבות יהודים היו רחוסים בשטח מצומצם, חסרי אונים, שבורים מאבדן

כן, מובא שם, בהערת שוליים מס' 119, חבר נוסף, נחום חייט. אזכור זה מתבסס על גביית עדותו של קאצ'רגינסקי.

⁷ באלברישסקי, עמ' 253-254; קרוק, עמ' 69, 71; ארד, עמ' 112-114; יאשונסקי צורף כעבור מספר ימים.

יקיריהם, תשושים מתלאות הדרך, ללא אמצעים, באנדרלמוסיה מוחלטת וללא כל הנהגה. בחירת היודנראט הייתה אקראית, בדומה למה שתואר במקרים קודמים: מורר, שהסתובב בתוך הגטו, פגש במפתיע את אנטול פריד שאותו הכיר מהיודנראט הקודם ובו במקום הטיל עליו להקים יודנראט שהוא, פריד, יעמוד בראשו ויצרף אליו ארבעה חברים. פריד ניגש מיד למלאכת ההרכבה ובחר אנשים שהכיר מהיודנראט הקודם ושזכו להינצל כמוהו. הוא בחר בשבתאי מילקאנוביצקי, ביואל פישמן ובגרגורי (גרישה) יאשונסקי. החבר הרביעי היה המהנדס גריגורי גוכמן, שהסכים לכהן בתפקיד רק לאחר הפצרותיו של פריד והבטחתו שהוא יעסוק בנושאים טכניים בלבד. פריד היה יהודי מתבולל שלא היה מעורה בחיי הקהילה ומבחינת מעמדו החברתי השתייך למה שכוונה "אינטליגנציה עובדת". כל ניסיונו הציבורי היה ניהול קופת חיסכון בנקאית בעיר. שלושת החברים האחרים היו עסקנים מפלגתיים בכירים: גריגורי יאשונסקי ויואל פישמן ב"בונד", ושבתאי מילקאנוביצקי, ששימש בעבר כסגן ראש ועד הקהילה, בחוגים הציוניים. החבר החמישי, גריגורי גוכמן, נחשב לבלתי מפלגתי, אך נטה ל"בונד". בולטת על כן העובדה שהרכב היודנראט הושתת על פעילים מפלגתיים כשלנציגי "הבונד" כוח רב. כבר ביום הייסוד ערך היודנראט כנס של עשרים אנשי ציבור מוכרים, בעיקר בעלי תפקידים מהיודנראט הקודם. הם נתבקשו לתרום ולסייע להנהגה החדשה של הגטו. ההרכב האנושי של היודנראט, והמאמצים הכנים שעשה להרחבת מעגל התומכים, עזרו לו להתקבל בקרב תושבי הגטו כהמשכה של ההנהגה הלגיטימית שהייתה בעבר, וזאת, על אף מיעוט ההערכה כלפי פריד עצמו. יחד עם היודנראט הוקמה גם משטרת הגטו, "המשטרה היהודית", שבראשה הוצב יעקב גנס. פריד התרשם מאוד מכישוריו של גנס, מאישיותו ומניסיונו הצבאי בליטא העצמאית. היודנראט ומפקדת המשטרה השתכנו בבניין של "הגימנסיה הריאלית", ברחוב רודניצקה 6. כל אחד מחברי היודנראט נשא באחריות לפעילות המחלקה שהוא עמד בראשה:⁸

⁸ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 279 – טבלת ארגון; קורצ'אק, עמ' 77; ארד, עמ' 115-117, 235-236; באלברישסקי, עמ' 300-302. רינדזיונסקי, עמ' 42-43.

– ראש היודנראט ומנהל המחלקה הכללית והמשרדים הנלווים – אנטול פריד.

– מחלקת אספקה בראשות גריגורי יאשונסקי.

– מחלקת דיור והמחלקה הטכנית בראשות גריגורי גוכמן.

– מחלקת בריאות בראשות שבתאי מילקאנוביצקי.

– משרד (לשכת) עבודה שאותו ניהל למעשה אהרון בראודה (ברוידא),⁹ אם כי להלכה עמד בראשו חבר היודנראט יואל פישמן (פישמן שימש בפועל מקשר בין שני הגטאות). בתפקיד מזכיר שימש אברהם זיידשנור.

ב־11 ביולי 1942 חלו שינויים פרסונליים משמעותיים ביותר בניהול היודנראט ובקווי הפעולה שלו: בראש היודנראט הועמד יעקב גנס, וכמפקד המשטרה היהודית התמנה סאלק דסלר; פריד הועבר מתפקידו והופקד על מנהלת הגטו (מנהל המחלקה הכללית ביודנראט); בראש מחלקת האספקה הועמד חיים טראפידו; גריגורי יאשונסקי מונה למנהל מחלקת התרבות שהוקמה עם הזמן; יוסף גלאזמן הוצב בראשות מחלקת הדיור, ואילו גריגורי גוכמן נקבע כאחראי על בתי המלאכה ועל הנושאים הטכניים. בכך חל גם מפנה חשוב ביחסי הכוחות המפלגתיים ביודנראט, ומעתה גברה השפעתם של הציונים שהתחזקה והלכה עם הזמן.

כבר בשלבים הראשונים של היודנראט הסתמנה מגמה של פרוטקציה ושל מסירת תפקידים לבני משפחה, למכרים, לקרובים ולחברים מהתנועה ומהמפלגה. באלברישסקי מציין: "...באופן כזה הפכו מחלקות אחדות לריכוזים מפלגתיים",¹⁰ דבר שהביא להסתייגות ולהתרחקות של הציבור מההנהגה ומוסדותיה.

⁹ בראודה הגיע לוויילנה מקובנה, שם הוא הגיע למעמד נכבד של סגן קונסול של מדינה זרה. היה בעל אמצעים והשתייך בגטו לחוגי האריסטוקרטיה (באלברישסקי, עמ' 335); טראפידו הגיע מקובנה, שם שימש כמנהל אדמיניסטרטיבי של העיתון "אידישע שטימע". השתייך לתנועה הציונית (קרוק, עמ' 69, הערת שוליים 97).

¹⁰ באלברישסקי, עמ' 301.

לאחר כל אקציה היה נראה שהיודנראט יקרוס ולא יוכל להמשיך. תחושה זו נבעה הן מתוך האובדן בנפש של פעילי היודנראט והן מתוך המאמצים הנואשים שהם עשו כדי להציל את עצמם ואת יקיריהם, דבר שהעמיד את ענייני הכלל במקום משני. ובכל זאת, הצרכים השוטפים וחיי היום-יום החזירו את היודנראט פעם אחר פעם לפעילות סדירה.

המחלקה הכללית

הייתה הגוף המרכזי שפיקח על עבודת שאר המחלקות, תיאם את הפעילות ביניהן והשגיח על כל הנעשה בגטו. כאן נערכו המפגשים עם בעלי התפקידים הגרמנים והליטאים, וכאן זומנו ישיבות היודנראט והוצאו ההוראות והחוזרים מטעמו. הישיבות התנהלו בידיש וגם המסמכים התפרסמו בשפה זו. דוגמה לניסיון "להשתית את חיי הגטו על יסודות בריאים, נורמליים ויציבים" אפשר לראות כבר בחוזר מספר 1 של המחלקה, מ-7 בנובמבר 1941. בחוזר נכתב, בין השאר, שעל מנהלי המחלקות להגיש "פרויקט מדויק כיצד לייעל את העבודה במחלקות... ולהראות באיזה אופן יועסק אך ורק סגל עובדים חיוני ביותר... העבודה תהיה בת שמונה שעות, משעה 8 בבוקר עד 1 בצהריים, ומשעה 3 עד 6 בערב...יום המנוחה השבועי יהיה יום ראשון, למעט הספרייה והטיפול בילדים שיישארו פתוחים בימי ראשון..."¹¹ ובכך ניתנה לתושבים אפשרות להחליף ספרים בזמנם הפנוי. המחלקה גם הסדירה את נושא השכר לעובדי היודנראט שהושתת על שש קטגוריות, מ-38 מארק עד 86 מארק לחודש, והוציאה הנחיות באשר לאורח החיים בגטו וקשרי העבודה בין מחלקות היודנראט. במחלקה פעלו מספר יחידות משנה: משק (ולרשותו עמדו ששה מחסני ציוד); משרד כתובות (רישום); ספרייה; מדור סטטיסטי והנהלת חשבונות. המשטרה היהודית השתייכה גם היא למחלקה שמאוחר יותר נעשו בה שינויים מבניים ופרסונליים.¹²

¹¹ באלברישסקי, עמ' 303. בחוזר מס' 19, מינואר 1942, שעות העבודה אחר הצהריים צומצמו ל-4-6 (שם, עמ' 306).

¹² אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 279 – טבלת ארגון.

מחלקת האספקה

עסקה בהבאת מזון ובחלוקתו, ובהפעלת המטבחים הציבוריים. היא מילאה תפקיד חיוני ביותר ונאלצה להתמודד עם הקשיים שערמו לפניה השלטונות הגרמניים והליטאיים, כדי להיענות לצרכיה האמיתיים של האוכלוסייה היהודית. את מצרכי המזון סיפק לגטו המנהל הליטאי של העירייה. האספקה הייתה תמורת תשלום על פי הקצבה לנפש, ולצורך החישוב נלקחו בחשבון רק אנשים עובדים עם שיינים ובני המשפחה שלהם. המצרכים הועברו להנהלת הגטו ומחלקת האספקה טיפלה במכירתם לתושבים על פי מנות מוקצבות, בהתחשב בזכאות שקבעה ההנהלה ובמחירים שאישרה. הסדר זה היה פורמלי, בפועל הייתה האספקה מותנית ברצונם של הגרמנים ושל הליטאים שהשתנה מדי פעם וגרם למוסדות לתחושות של חוסר ביטחון וחשש. היו זמנים שהאספקה הגיעה במועד ובמלואה (ולעתים אף במנה מוגברת – כאשר נוצר עודף בעיר הממשל "הפגין אהדה לעובדים היהודיים"), והיו זמנים – וזה היה המצב על פי רוב – של קיצוצים חריפים במנות מזון. בנוסף, באורח בלתי צפוי היו מגבירים מדי פעם את החיפושים בשער הגטו, דבר שצמצם את היקף ההברחות לתוכו. מחלקת האספקה הקימה מטבחים ציבוריים שסיפקו בצהריים ובערב ארוחות של מרק לנצרכים ולילדים. היו תקופות שמטבחים אלה סיפקו כ־100,000 ארוחות לחודש, מתוכן 80 אחוז חינם.¹³

במסגרת מחלקת האספקה פעלו מטבחים, חנויות ומחסני חלוקת מזון, מאפיות, הסקה (אספקת עצים) וכיו"ב. בצד מחלקת האספקה פעל באופן עצמאי, גם כן בכפיפות ליאשונסקי, המשרד לטיפול בילדים.

מחלקת הדיוור והמחלקה הטכנית

עסקו בשיכונם של אלפי היהודים שהועברו לגטו ובהכשרה למגורים של חורבות ושל דירות הרוסות באמצעות מהנדסים, טכנאים ובעלי

¹³ באלברישסקי, עמ' 313–330, בעיקר טבלה מספר 2.

מקצוע. המחלקות לא רק השתדלו לספק קורת גג לכל אחד, אלא אף הקצו מבנים למוסדות ציבור, ובמרוצת הזמן הקימו בתי מלאכה וסדנאות שהעסיקו חלק ניכר מהתושבים. מחלקת הדיוור גם דאגה לצורכי החימום של הדירות בחורף הקשה. במסגרת המחלקה פעלה גם מנהלת הבתים שהייתה ממונה על מנהלי הבתים והחצרות. המחלקה הטכנית ריכזה כמה מדורים מקצועיים: בתי מלאכה, מחנות (מחוץ לגטו); בינוי, ומחלקה סניטרית-טכנית עם מדור אלקטרומכני.¹⁴

מחלקת הבריאות

טיפול בנזק הרגיש ביותר של שמירת הבריאות של אוכלוסיית הגטו ומניעת מחלות. הצפיפות במגורים, תנאי הסניטאציה הירודים ברחובות, המחסור וחרדת המוות היו איום מסוכן לפריצת מגפות, לתחלואה קשה ולמעשי ייאוש. המחלקה התארגנה כדי לתת מענה לכל מפגע צפוי. רופאים מעולים וידועי שם, רוקחים, אחיות רחמניות ומיילדות יצרו צוות יעיל וברמה מקצועית גבוהה. מנהל מחלקת הבריאות שבתאי מילקאנוביצקי לא היה רופא ועל כן נקבע ד"ר שאדובסקי כרופא ראשי שהיה אחראי על תפעול המחלקה מבחינה מקצועית.

מחלקת הבריאות הורכבה ממספר יחידות משנה שהגדולות והחשובות שבהן היו בית החולים, המרפאה והמדור הסניטרי-אפידמיולוגי. בית החולים נוהל בתחילה על ידי ד"ר מיכאל ברודסקי (בראדסקי) שהוחלף מאוחר יותר בד"ר אליהו (אליאש) סדליס.

המרפאה, שבראשה עמד ד"ר קלמן שפירא, הייתה הכתובת הראשונה שאליה פנו תושבי הגטו עם בעיותיהם הרפואיות – בהם קיבלו טיפול וממנה נשלחו רופאים לביקורי בית.

המדור הסניטרי-אפידמיולוגי, שבראשו עמד ד"ר לאזאר אפשטיין, דאג להיגיינה, לניקיון ולמניעת מחלות בגטו.

¹⁴ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 279 – טבלת ארגון.

עוד הפעילה מחלקת הבריאות מדורים קטנים, ביניהם בתי תה, פיקוח תברואתי על המטבחים הציבוריים, מכבסה ציבורית, שני בתי מרחץ וכיו"ב. כמו כן הופעל מדור בית עלמין לנפטרים בגטו. הקבורה נערכה בבית העלמין בזארצ'ה חינם, ובדמבובקה (היום שסקיניה - Seskinie) תמורת תשלום, על פי יכולתה של המשפחה.¹⁵

במסגרת מחלקת הבריאות הופעלו גם שירותי רוקחות ואספקת תרופות. הם התבססו על בית המרקחת של בית החולים שהיה לבית המרקחת של הגטו כולו.

מחלקת הבריאות הצליחה במשך כל תקופת הקיום של הגטו למנוע התפשטות מגפות ולקיים רמה גבוהה של היגיינה וניקיון, ולספק שירותי בריאות חיוניים.

משרד העבודה

ניהל את המערכת החיונית של תעסוקת תושבי הגטו ושיבוץ עובדים לעבודות מחוץ לגטו, על פי דרישות שהגיעו מהממשל הגרמני. משרד זה, יותר מכל מחלקה אחרת ביוזנראט, בא במגע אינטנסיבי ויומיומי עם המוסדות הגרמניים והליטאיים. היה עליו לספק כוח אדם ל"עבודות השחורות" וגם מומחים בתחומים שונים, כגון נגרות, מסגרות, פרוונות וחייטות, בעבור היחידות הצבאיות, המפעלים והמוסדות הגרמניים והליטאיים. במסגרת המשרד פעל מדור בתי מלאכה וסדנאות, בראשותו של המהנדס מרכוס, שחלש על חמישה מפעלים בתוך הגטו. למשרד העבודה נודעה חשיבות רבה ביותר בזכות השיינים שניתנו לעובדים והודות לאמצעי המחיה שסיפק – שכר עבודה, מועט ככל שהיה,

¹⁵ באלברישסקי, עמ' 351, 386-389, 357-367, 395; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 279 – טבלת ארגון; דבורז'צקי, עמ' 295-296, 299-301. אפשטיין הגיע מקובנה. בעבר היה פעיל במפלגה הסוציאל-דמוקרטית הליטאית ומטעמה אף הגיע ל"סיים" הליטאי (באלברישסקי, עמ' 378). בגטו וילנה כתב יומן ששימש אחד המקורות בספר זה. קורצ'אק, עמ' 73: ברשות חברה קדישא היה הסוס היחיד בגטו אשר הוביל את עגלת המתים.

ואפשרויות סחר והברחה. חשיבותו עלתה עוד יותר כאשר אומצה מדיניות "הפרודוקטיביזציה", והוא הפך למוסד בעל מעמד מרכזי ביותר בחיי הגטו.

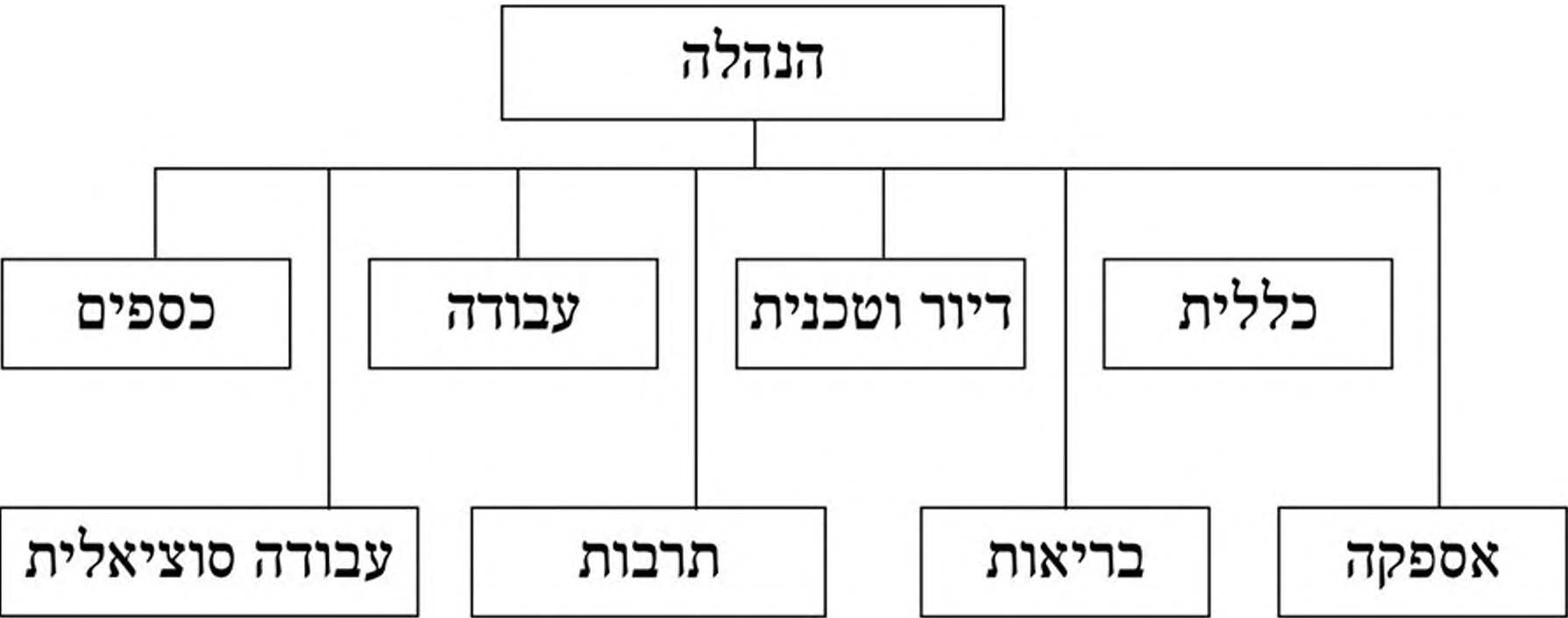
במסגרת משרד העבודה פעלה "משטרת העבודה" – יחידה מיוחדת שנועדה לפקח על הסדר ביחסי העבודה בין הפועלים היהודים לממונים הגרמנים. משטרת העבודה הייתה זכאית להטיל עונשים על "מפרי משמעת". בתחום הסדרי העבודה, אך לא בכפיפות ישירה למשרד העבודה, פעלה "מועצת הבריגדירים" – התארגנות של ראשי קבוצות העבודה. עם הזמן הוקמה גם "ועדת בוררות" ששימשה בית דין לענייני עבודה, וטיפלה בסכסוכי עבודה שבין עובדים לבין עצמם ובין עובדים לממונים עליהם. משרד העבודה הפעיל כוח משטרת עזמאי משלו שסייע בשמירת הסדר ובמילוי ההוראות של הממשל הגרמני.

עם כניסת הגטו לתקופת היציבות התרחב היודנראט והוקמו מחלקות נוספות. בכך הוא התאים את עצמו לצרכים החדשים ונתן ביטוי מוסדי לנושאים שגם באותה עת היו חשובים ביותר. אחת מהן הייתה מחלקת התרבות, שבראשה הועמד יאשונסקי שהועבר אליה ממחלקת האספקה ואת מקומו שם תפס חיים טראפידו. בכך הוכרה החשיבות של חיי הרוח בגטו שמעתה טופלו במחלקה מיוחדת.

מחלקה נוספת הייתה מחלקת כספים שנדרשה לטפל בתחום הרחב של חשבונאות, מסים, תשלומים, משכורות וכו'. בראשה עמד ה' קאשוק, ומדור מיוחד, בהנהלת אברהם זיידשנור, טיפל בגביית מסים מהבריגדירים. כן הוקמה המחלקה לעזרה סוציאלית שעסקה בנושאי חברה, סיוע לחסרי אמצעים, עזרה הדדית, אגודות התנדבותיות וכיו"ב. בראשה עמד עו"ד בנימין סרולוביץ'.¹⁶

¹⁶ באלברישסקי, עמ' 345-347: ועדת הבוררות הורכבה מחמישה נציגים: היושב ראש היה באגריאנסקי מהיודנראט, מטעם הבריגאדירים היו שניים: אוזליאנסקי וקאמרמאכר ועוד שניים היו נציגי העובדים: בארון ואטינגר.

מחלקות היודנראט:

ג. אוכלוסיית הגטו מבחינה דמוגרפית ותעסוקתית

הכניסה לגטו הביאה לשינויים דרסטיים באורח חייהם של היהודים, בתנאי המגורים, בסולם הערכים ובמדרג הכלכלי-חברתי. בגטו הם עברו למצב חדש, שהתגבש אחרי תקופת האקציות ההמוניות, ובו ניהלו את חייהם החל מינואר 1942 ועד חיסולו בספטמבר 1943. אף שהאוכלוסייה מנתה רק עשרים אלף איש – שליש ממספרה לפני המלחמה – הייתה זו בבואה של כל שכבות העם, מקבץ של אנשים שניצלו במקרה, ללא העדפה של מעמד זה או אחר. כלי עזר רב חשיבות בבחינת מצבם של התושבים הוא מפקד האוכלוסין שנערך בגטו בסוף מאי 1942 שהיה חלק ממפקד כלל ארצי שהקיף את כל ליטא ובתוך כך גם את העיר וילנה. במפקד הגטו נרשמו שמות הדיירים בכל בית ודירה, עיסוקיהם ושנת הלידה שלהם. כחודש אחרי המפקד נערך בגטו סקר שהשלים את הקודם.¹⁷ המפקד הקיף 14,454

¹⁷ הרשימות המקוריות נתגלו על ידי ד"ר רחל מרגוליס בארכיון הלאומי הליטאי שבווילנה בשנות התשעים של המאה ה-20. הן היו כתובות ביד על גבי טפסים וניירות רגילים. הרשימות עובדו ופורסמו על ידי המוזיאון היהודי הממלכתי על שם הגאון מווילנה בשני כרכים:

Vilnius Ghetto: *Lists of Prisoners*, Valstybinis Vilniaus Gaono zydu muziejus, Vol. I in 1996, Vol. II in 1998.

איש, 5,544 משפחות, ואפשר להניח בוודאות שאלה היו תושבים לגליים שלא חששו לציין את פרטיהם. הגטו הכיל שבעים ושניים בתים בלבד, ממוקמים בעשרה רחובות-סמטאות. שלושה רחובות היו גדולים: רודניצקה עם ששה עשר בתים; סטראשון עם חמישה עשר; ושפיטאלנה עם ארבעה עשר. אחריהם באו שאוולי ולידא עם ששה בתים כל אחד; זאוואלנה (פילימו) והאטליזים עם ארבעה כל אחד; דיסנה והקארמליטים עם שלושה כל אחד; וארקליו עם בית אחד. רחוב אושמיאנה וכמה בתים ברחוב הגרמנים, שצורפו לגטו כחמישה חודשים לאחר המפקד, לא קיבלו במפקד ביטוי כלשהו.¹⁸

קשר משפחתי

המשפחה הממוצעת 3.3 נפשות. כפי שצוין, הגרמנים הגבילו את גודל המשפחה לארבעה: השיין ניתן לראש המשפחה העובד והותר לו להוסיף עוד שלוש נפשות. עם זאת נותרו בגטו משפחות קטנות רבות של אדם בודד או זוג, והמספר הממוצע של 3.3 משקף את המגמה של "צירוף" אנשים. הנתון גם משקף את המצב הטרגי שבו בני משפחה רבים כבר לא היו בין החיים.

קרוב לשליש (31%) מהאוכלוסייה היו "ראשי משפחה" (בין אם גבר ובין אם אישה); כחמישית היו בני/בנות זוג של ראשי המשפחה; כחמישית (22%) היו "הילד הראשון"; וכשמינית (13%) "הילד השני". "הילד השלישי" במשפחה היו רק 4%, וזה מחזק את הבעייתיות של רישום ילד שלישי. גם אב או אם של ראשי המשפחה היו בסך הכול 4%.

(להלן: רשימות תושבי הגטו). הן כתובות ליטאית ואילו המאמרים וההסברים הנלווים כתובים ב-3 שפות: ליטאית, רוסית ואנגלית. פרטים והרחבה לגבי המיפקד ניתנים שם במאמר:

Guzenberg, Irina: *The Vilnius Ghetto and the Population Census of 1942*.

¹⁸ לצורך עיבוד הנתונים המופיעים ברשימות התבססנו מבחינה מתודולוגית על מדגם אקראי של 1,909 נפש, המהווים 13.2%.

הרכב גילים

התפלגות קבוצות הגילים בגטו, בהתבסס על המדגם, הייתה שונה מזו שלפני המלחמה. ילדים עד גיל ארבע עשרה היו רבע מאוכלוסיית הגטו – 13% פחות מחלקם באוכלוסייה לפני המלחמה. אין זאת אלא ששכבה רגישה זו נפגעה יותר מאחרות עקב האקציות השונות והתנאים הקשים בגטו; קבוצת הגיל 15-19 הייתה 13%, כ-3.5% יותר ממשקלה לפני המלחמה ונראה שהיא הצליחה יותר "להסתדר" ולהינצל; גילאי 20-39 היו כשליש מהתושבים, בדומה למשקלם לפני המלחמה, והם היו הקבוצה הגדולה ביותר בגטו ועיקר כוח העבודה; הקבוצה הבאה, גילאי 40-59, הייתה קרוב ל-30% מהאוכלוסייה, כ-10% יותר מחלקם לפני המלחמה, דבר שמצביע על הסתגלותם לתנאים ועל היותם מרכיב יסודי בכוח העבודה, בדומה לקבוצה שלפניה; מבוגרים מגיל ששים ומעלה היו מיעוט שבמיעוט – רק כ-1%, לעומת כ-9% לפני המלחמה, ואפשר לומר בביטחון שהם היו הנפגעים העיקריים.

מגדר

האוכלוסייה נחלקה ל-6,669 גברים ו-7,822 נשים (46% לעומת 54% בהתאמה). ההפרש נובע מהאקציות של הכאפונעס, בחודשים יולי-אוגוסט 1941, שבהן נרצחו בפונאר גברים בלבד. בחנו את המגדרים גם על פי קבוצות גיל כדי לבדוק אם היו שכבות שבהן גברים או נשים נפגעו באופן קשה יותר. התוצאות מוצגות בטבלה להלן:

טבלה מספר 1: גברים ונשים על פי קבוצות גיל:

קבוצת גיל	גברים		נשים		סה"כ אנשים
	מספר	אחוז	מספר	אחוז	
0 – 14	228	47.5	252	52.5	480
15 – 29	188	41	270	59	458
30 – 44	258	44.9	316	55.1	574
45 – 59	181	54.8	149	45.2	330
60 ומעלה	9	42.9	12	57.1	21
סה"כ	864	46.4	999	53.6	*1,863

* 46 חסרים.

מתברר מהטבלה לעיל שבכל קבוצות הגיל גדול מספר הנשים ממספר הגברים. ההפרש משמעותי בעיקר בקבוצת הגיל 15-29, שבה הוא מגיע ל-59 אחוז נשים לעומת 41 אחוז גברים. עם זאת עולה מספר הגברים על מספר הנשים בקרב גילאי 45-59 (קרוב ל-55 אחוז לעומת 45 אחוז). אין הסבר לתופעה זו.

בקבוצות הגיל ששים ומעלה, אחוז הנשים גבוה יותר (57.1% נשים לעומת 42.9% גברים), אך מספר המקרים מועט ביותר (סה"כ 21), ואין לייחס משמעות לכך.¹⁹

¹⁹ קיימת אי התאמה של שני מקרים בין הטבלה לעיל ובין הטבלה של "הרכב הגילים של אוכלוסיית גטו וילנה, מאי 1942" ו"האוכלוסייה היהודית בפולין, דצמבר 1931", המובאת בנספח ג': הראשון בקבוצת גיל 30-44 (המספר שם 575) והשני בקבוצה 45-59 (המספר שם 331). אין לכך משמעות סטטיסטית.

תנאי מגורים

התפלגות האוכלוסייה על פי הרחובות מוצגת בטבלה להלן:

טבלה מספר 2: הפריסה של אוכלוסיית הגטו – יחידים ומשפחות – לפי רחובות:

הרחוב	יחידים		משפחות	
	מס' הנפשות	אחוזים	מס' המשפחות	אחוזים
ארקליו	35	1.9	15	2.6
דיסנה	61	3.2	19	3.3
הקארמליטים	91	4.9	30	5.2
שפיטאלנה	314	16.8	97	16.8
לידא	115	6.1	35	6.0
האטליזים	13	0.7	6	1.0
זאוואלנה	73	3.9	23	4.0
רודניצקה	482	25.8	149	25.8
סטראשון	478	25.5	141	24.4
שאוולי	209	11.2	63	10.9
סה"כ	1,871 *	100%	578	100%

* 38 חסרים.

אנו רואים, שבשני הרחובות הגדולים של הגטו, רודניצקה וסטראשון, גרו כמחצית מתושבי הגטו – כרבע בכל רחוב. לעומת זאת, ברחוב שפיטאלנה התגוררו רק כשני שלישים ממספר התושבים ברחובות האלה, אף שמספר הבתים בו היה דומה – ארבעה עשר (לעומת חמישה עשר בסטראשון וששה עשר ברודניצקה). מתברר שמי שגר ברחוב זה (והיו בו רבים מהצוות הרפואי) חי בתנאים נוחים הרבה יותר מאשר ברחובות אחרים.

בגטו נוצרו גושי מגורים של עובדים על פי אתרי העבודה – "איינהייט" (מחנה צבאי או בזיקה לצבא), מפעל, בית מלאכה וכו' – או תחום עיסוק. כך

למשל, "גוש החייטים" ברחוב רודניצקה היה 9 ו-11; גוש העובדים בגסטאפו בסטראשון 1, 2, 3; גוש פועלי מסילת הברזל ברודניצקה 10; גוש עובדי רפואה ("הגוש המדיציני") לסוגיהם בשפיטאלנה 7, 9, 11 וגם זאוואלנה 44 ו-46; גוש אנשי המשטרה היהודית והנהלת היודנראט ברודניצקה 6 (חצר היודנראט) והקארמליטים 5; גוש פקידי היודנראט בסטראשון 6 ו-40 וכו'.

ארקליו היה הרחוב של נכבדי הגטו. היה בו בית אחד, מספר 3, שבו התגוררו חשובי היודנראט והמשטרה ואח"מים אחרים, ביניהם אנטול פריד ראש הגטו; יעקב גנס מפקד המשטרה; סולומון גנס אחיו; חיים טראפידו, שבתאי מילקאנוביצקי, גריגורי גוכמן וגריגורי יאשונסקי, מנהלי מחלקות ביודנראט; יוסף גלאזמן סגן מפקד של משטרת הגטו; ישראל סגל (במאי); מנרל באלברישסקי (רוקח וכותב ספר זיכרונות) ועוד.

צפיפות המגורים הגיעה לכדי 12.8 נפש לדירה (14,454 נפש ב-1,128 דירות). נתון זה מתייחס לאוכלוסייה הלגלית, אך היות שבפועל חיו בגטו כ-20,000 איש, הרי שהצפיפות הממשית הייתה של שבע עשרה נפשות בדירה אחת!²⁰ מאחר שהדירות בבתים של הגטו היו קטנות, בנות שניים-שלושה חדרים, התגוררו בחדר אחד בין 5.7 ל-8.5 נפשות.

הרכב התעסוקה

רוב המועסקים בגטו היו עובדי מחט – 28.4%; שיעור העובדים הכלליים והבלתי מקצועיים היה כ-16%; ועובדי עץ ודומיהם – 14%; רופאים ועובדי בריאות היו 5% (מזה 1.6% רופאים); עובדי היודנראט על משרדיו השונים, משטרת הגטו, מורים, שחקנים וכולי הגיעו לכדי 6.5%. באותה תקופה (סוף מאי 1942), יותר מ-50% היו מועסקים וב-8% מהמשפחות עבדו שני בני הזוג גם יחד (210 משפחות לעומת 228 משפחות שבהן עבד בן משפחה אחד או אף אחד).

²⁰ דבורז'צקי, עמ' 120. הדברים הנמסרים כאן מאששים עקרונית את נתוני המדגם; כפי שצוין כבר, המפקד לא סיפק את מלוא הנתונים על מספר הדירות בכל בית והדבר הערים קשיים בחישוב הצפיפות, היינו, מספר הנפשות בדירה. מצאנו מפלט בסוגיה זו על ידי שימוש בנתוני הסקר.

בתחום המחט, 78% מהמועסקים היו נשים, ובתחום עבודות המשרד – 66%. הגברים, עם זאת, היו הרוב המוחלט בעיסוקי "הצווארון הכחול" – עבודות פיזיות לסוגיהן – למעט הקטגוריה של עובדי מחט. בעיסוקי הבריאות היה שיעור הגברים 60% וחלקם בין הרופאים היה כ-75%.

סיכום

מאפיינים בהרכב הדמוגרפי של הגטו בסוף מאי 1942:

- המשפחה הממוצעת מנתה 3.3 נפשות והורכבה בעיקר מראש משפחה ובן/בת זוג. רק 22% מהתושבים היו "הילד הראשון" וכ-13% "הילד השני". כלומר, שני הילדים הראשונים במשפחה היו שליש מהאוכלוסייה. התא המשפחתי היה קטן בהיקפו, נראה כי בשל מעשי הרצח של הגרמנים, בתקופה שקדמה למפקד, והן בשל קשיי רישום בני משפחה פיקטיביים בשיינים (דבר שהשתנה עם הזמן).
- מספר הנשים עלה על מספר הגברים ב-8% (46% לעומת 54%). ההפרש המספרי נשמר בכל קבוצות הגיל עד ארבעים וארבע, והוא משתנה רק מגיל ארבעים וחמש.
- המבוגרים, בני הששים ומעלה, היו חלק קטן ביותר באוכלוסייה (קצת יותר מ-1% לעומת 9% לפני המלחמה), ונראה כי הם היו הנפגעים העיקריים מהכיבוש הנאצי; גם ילדים עד גיל ארבע עשרה נפגעו יותר משכבות גיל אחרות – בעוד חלקם לפני המלחמה היה כ-30% מכלל האוכלוסייה היהודית, הרי שבקרוב תושבי הגטו היה חלקם רבע.
- בדירה אחת התגוררו בממוצע שבע נפשות (אף שלפי הנתונים הלגליים המספר הוא 12.8).
- בכירי הגטו חיו ברחוב ארקליו וחלקם ברחוב שפיטאלנה (כשליש מהרופאים גרו בשפיטאלנה). כמחצית מאוכלוסיית הגטו התגוררה בשני הרחובות הראשיים: רודניצקה וסטרשאון (הבית מספר 9/11 ברחוב רודניצקה נתפס כמעט כולו בידי חייטים ותופרות).
- יותר ממחצית האוכלוסייה עבדה, ובקרוב 50% מהמשפחות עבדו שני בני הזוג. חשוב להזכיר שמדובר בנתונים הפורמליים, לתושבים

הבלתי לגליים, כחמישית מכלל התושבים, אין ביטוי במפקד ויש להניח כי חלקם לא עבדו, חלקם עסקו במלאכות שונות בתוך הגטו, ובכלל זה מסחר ושירותים והאחרים היו ילדים. מבין המועסקים, הרוב המוחלט (87%) היו עובדי "הצווארון הכחול", מתוכם כשליש היו עובדי מחט (ובקטגוריה זו שיעור הנשים היה 80%); שיעור עובדי היודנראט, על משרדיו השונים, ובכלל זה משטרת הגטו, מורים ושחקנים וכיו"ב, היה כ-6.5% מהמועסקים; ועובדי בריאות, כולל רופאים, כ-5%.

נתונים אלה משקפים את המצב ביום המפקד, בנקודת זמן שבו הגטו היה בתקופת "היציבות". אין בהם כדי להציג את מלוא השינויים שעברו תושבי הגטו בתחום מבנה המשפחה, תנאי המגורים, התעסוקה וכיו"ב, בתקופה שלאחר מכן שנמשכה עד החיסול הסופי בספטמבר 1943.

ד. אוכלוסיית הגטו מבחינה חברתית-מעמדית והריבוד החברתי החדש

בגטו ניטשטשו ונעלמו הדפוסים החברתיים והכלכליים של יהודי וילנה שהתגבשו במשך עשרות שנים. האובדן הנורא והשוני הקיצוני בתנאי החיים ניתקו את הרצף המסורתי וקבעו מדרג חברתי חדש שבראשו עמדו אלה שהייתה להם יכולת לגלית ומעשית להתקיים, משמע בעלי שיינים, אנשים עם אפשרויות להשיג מזון, שהצליחו להשתלב בממסד הגטו וכיו"ב. מי שעמדו בעבר בראש הפירמידה – נושאי משרות בקהילה, בעלי הון ומעסיקים, רבנים, אקדמאים ודומיהם – הוחלפו בבעלי מלאכה, פקידים בכירים ביודנראט ובמשטרה ובמברחי סחורות. באופן אירוני היו כאלה שדווקא בגטו הגיעו לפסגה שלא יכלו להגיע אליה לפני המלחמה. אחרים, שכל חייהם נהנו מכבוד ומיוקרה, מצאו עצמם בתחתית המדרג החדש.

כבר עם הכניסה לגטו התגלו הבדלים במצבם הכלכלי של התושבים. אלה שהעזו להכניס כסף ודברי ערך ואלה שמזלם שיחק להם ומצאו דירות עם רכוש, היו במצב טוב יותר מזה של האחרים. בין "המאושרים" האלה היו רבים מבני המעמד הנמוך – עגלונים, פועלי תחבורה, חנוונים, מבריחים "מקצועיים", אנשי כספים – אנשים שגם בימים כתיקונם פעלו

בגבול שבין מותר ואסור והיו בעלי אומץ, תחכום וניסיון כדי להבריא חפצים לגטו. דווקא אנשים מהמעמדות הגבוהים והאינטליגנציה – עובדי ציבור בכירים, אמנים, מורים, סופרים ובעלי מקצועות אקדמיים – שהורגלו כל חייהם לפעול על פי חוק, צייתו לצווים הגרמניים ונכנסו לגטו רק עם מה שהותר – חבילה ושלושים מארק בלבד לנפש.

וכך מציין דבורז'צקי: "גם בגטו זקוק היה האדם למזל... היו אנשים שנקלעו לדירה של עשיר לשעבר... מצאו לפניהם בית מלא כל טוב: רהיטים, מיטות, כלי שולחן... מזונות... תפוחי אדמה... עצי הסקה... והיו גם 'לא יוצלחים' שגורלם הביאם לתוך חורבה רעועה, דירת עניים... שאין בה דבר. ולפי שגם לא הביאו עימם כמעט ולא כלום, נשארו בגטו בלי כל אמצעים, קבצני גטו". החפצים שהובאו לדירות, או שנמצאו בהן, קיימו תושבים רבים שגם מכרו אותם והחליפו במזון. הדבר נעשה או בגטו עצמו או – וזה בעיקר – במקומות העבודה בחוץ, תוך יצירת קשר עם מכרים פולנים, שכנים מהעבר, איכרים ו"סוחרים" חדשים, שמצאו בעיסוק זה פרנסה טובה ואף אפשרות להתעשר, עם כל הסיכונים הכרוכים בכך. מציינת שולמית שפיר: "התקיימנו מזה שהיו לנו חפצים מהתקופה שלפני הגטו ומכרנו אותם בהדרגה. לא היה הרבה... אבל פת לחם הייתה". בתנאים החדשים היה חשוב ביותר להיות מועסק ובעל שיין. לחסרי מקצוע היה קשה להשתלב במערך העבודה והם ניסו להסתדר איכשהו, על ידי תחבולות וקשרים אישיים. רבים הציגו את עצמם כבעלי מלאכה: חייטים, נגרים, תופרות וסורגות וכיו"ב, בתקווה שיצליחו בעבודה בעזרתם של בעלי המקצוע "אמיתיים". וכך מורה, סוחר, רוקח ופקיד הפכו למסגר, לבנאי, לשומר בית ולרוקמת.

הבריגדירים

בהיררכיה החברתית של הגטו הגיעו הבריגדירים – ראשי קבוצות העבודה – למעמד בכיר.²¹ על פי רוב היו אלה אנשים שקיבלו את התפקיד

²¹ עדות שולמית שפיר, עמ' 3; דבורז'צקי, עמ' 122-127; באלברישסקי, עמ' 340-345; ארד, עמ' 247-249, 270-271.

בזכות מקצועיותם, סגולותיהם המנהיגותיות או היכולת להידבר ולהתחבב על המפקדים הגרמנים של ה"איינהייטים" (מגרמנית *Einheit* – יחידה או אתר העסקה). המגע היומיומי של הבריגדירים עם הממונים הגרמנים והקשרים שנוצרו ביניהם זיכו אותם בזכויות יתר לעצמם ולעובדיהם, ואף בהשגת שיינים בעבור עובדים נוספים. במקרים לא מעטים אף הצליחו להציל פועלים ומקורבים שלהם מכלא לוקישקי, לאחר שהגרמנים "שלהם" התערבו לטובתם אצל הגסטאפו.

הבריגדירים השתדלו לקיים את הקשרים עם מעסיקיהם בכל דרך אפשרית, ובכלל זה שוחד, הענקת מתנות למפקדים ולמשפחותיהם, ביצוע עבודות פרטיות, מסירת מעשי אמנות ומתנות, שנעשו במיוחד על ידי הפועלים היהודים, וכיו"ב. הבריגדירים פרסו את חסותם על אנשיהם גם בתוך הגטו עצמו ודאגו להם בסדרי הדיור, בקבלת תוספות מזון ובהרחבת השירותים האישיים, כמו למשל, תספורת אחרי שעות העבודה, פתיחת בית המרחץ בשעות הערב המאוחרות וכיו"ב. כמה בריגדירים היו בעלי עוצמה ואפילו מנהיגי הגטו נהגו בהם כבוד, ביניהן היו דוד קפלן-קפלנסקי, האחראי על יחידת העבודה בבורבישק; ורון (וואראן) במרכז הבריאות הגרמני, נתן קאמרמאכר מהיחידה שעבדה בגסטאפו; וייסקופ, האחראי על בית המלאכה לחייטות בתוך הגטו, שסיפק בגדים לצבא הגרמני והעסיק יותר מ-150 עובדים ועובדות. וייסקופ הוא דוגמה מובהקת לאיש פשוט שעלה לרום ההיררכיה וזכה לכינוי "מלך הגטו", ואף העז להמרות הוראות של גנס. בסופו של דבר, במאי 1942, הוא הודח מתפקידו (ויותר מאוחר נרצח בפונאר), דבר שהביא לחיזוק מעמדו של גנס.²²

רוב הבריגדירים מילאו את תפקידם בנאמנות ובהגינות, תוך דאגה אמיתית לאנשיהם, אך היו גם כאלה שניצלו את מעמדם להפקת טובות

²² וייסקופ היה חייט, איש פשוט ביותר, שהגיע למעמד של בריגאדיר של ה"שניידער שטובע". הוא יצר קשרים טובים עם הגרמנים שעבד אתם. באמצעותם, ובעזרת שוחד, הבריח לגטו מצרכים שונים. בזכות קשריו הוא אפילו שחרר יהודים מכלא לוקישקי. וייסקופ צבר הון וידע לתרום ביד רחבה למטרות צדקה ולפעילות תרבותית. מחד גיסא הוחזק על ידי התושבים כ"מלך" ומאידך גיסא לעגו לבורותו ולגינוניו, וסביב דמותו התהלכו בדיחות ואנקדוטות.

הנאה ולהתעשרות אישית.

עם הזמן התגבש פורום מיוחד – "אסיפות הבריגדירים" – שנפגש אחת לשבוע, בימי ראשון בערב, באולם שברודניצקה 7 (לשעבר הבנק היהודי), ונדונו בו נושאים בעלי עניין משותף, כמו יחסי עבודה בין הבריגדירים לפועלים ובינם ובין הגרמנים; הקשרים עם פקידות היודנראט וכיו"ב. האסיפות שימשו גם במה להעברת אינפורמציה ועדכונים לציבור מטעם גנס והנהלת היודנראט שהיו אמינים יותר מאלה שפורסמו ב"ידיעות הגטו" ובמודעות רחוב ואפשרו גם למסור דברים שלא היה נוח לציננים בכתב. פרט לעניינים הפורמליים והענייניים שהועלו באספות הבריגדירים התקיימו גם תוכניות בידור והרצאות.

בחורף 1942 הקים גנס את "מועצת הבריגדירים" – נציגות בת שבעה חברים של הבריגדות הבולטות – שבראשה עמד דוד קפלן־קפלנסקי, לשעבר עסקן תרבות מקורב לייוו"א. המועצה הייתה נפגשת אחת לחודש ומלבנת נושאים הקשורים בעבודה ובפועלים. במידה רבה היו הבריגדירים מעין חוליית קישור לא רשמית בין הנהגת הגטו ובין הציבור הרחב, וחלקם אף היו פעילים בארגונים, כמו ועד העזרה הציבורי או וועד העזרה לחורף, דבר שהוסיף להם חשיבות ויוקרה.

לצד הבריגדירים פעלו בקבוצות עבודה גדולות ה"קולוננפירר" (מגרמנית Kolonnenführer) – מובילי הקבוצות (הטורים). תפקיד זה שחרר את הבריגדירים ממלאכת הולכת האנשים אל מקומות העבודה והחזרתם שחייבה ארגון בטורים, ספירה, דיוקבהתיצבות, הופעה נאותה והיגיינית, ותנועה מרוכזת ברחובות. גם הם נהנו ממעמד מועדף, אם כי לא זהה לזו של ראשי הקבוצות.

בחודשים האחרונים של הגטו נוצר מצב חדש, שבו התגמדו לנוכח סכנת המוות המאיימת כל יתרונות הבריגדירים. בתקופה זו החלה יציאה מוגברת לפרטיזנים, והממשל הגרמני הוציא צו ענישה קולקטיבית שעל פיו בכל מקרה של בריחת עובד ממקום העבודה או מהדרך, הבריגדיר יישא בתוצאות. הפקודה לא מנעה את הבריחות, והתוצאה הייתה שבריגדירים רבים הוצאו להורג יחד עם משפחותיהם. דוגמה בולטת

לכך היה המקרה של "קבוצת לאון" – יציאה לפרטיזנים של קבוצת "לאון" בראשות יוסף גלאזמן ב-24 ביולי 1943: הקבוצה עלתה על מארב. חלק מחבריה נתפסו ואחדים נהרגו. על פי המסמכים ודיסקיות הזיהוי שהגרמנים מצאו אצלם, הם איתרו את הבריגדירים ורצחו אותם ואת בני משפחותיהם בפונאר.²³

עובדי היודנראט והמשטרה

לעובדי היודנראט והמשטרה היה מעמד על. הם נהנו מכל הפריבילגיות ובראש וראשונה שיינים בטוחים להם ולמשפחותיהם. יתרה מזו, בכל ההחלפות של התעודות הם תמיד היו בין הראשונים שקיבלו את השיין "הנכון". עמדתם אפשרה להם במידה רבה לקבוע את גורלו של איש הגטו ולדאוג למקורביהם. בנוסף, נהנו עובדי היודנראט מהטבות כלכליות בולטות כמו שירותי קואופרטיב ומנות מזון מוגדלות. גם השוטרים, ובייחוד המפקדים, היו בסטטוס גבוה, והציבור פחד מהם והשתדל שלא להיכנס עימם לעימות כלשהו. כוחו של השוטר היה רב ביותר, בעיקר בזמן האקציות שבהן היה יכול לגזור את דינו של אחיו היהודי למוות, ודי היה בהעלמת עין שלו כדי להשאירו בחיים.

סוחרים ומבריחים

הסוחרים והמבריחים הגדולים, שפעלו באופן מאורגן ובקנה מידה סיטונאי, הצליחו להתבסס, לחיות ברווחה ולהתעשר. מעמדם בגטו היה איתן והשפעתם רבה. כך גם בעלי מלאכה וראשי מפעלים שייצרו מוצרים באופן בלתי לגלי ובעלי המאפיות שאפו ומכרו לחם מעבר למכסה שנדרשו לספק, האחראים למתפרות שהרוויחו ממכירת בגדים שתפרו מעבר לנורמות הפורמליות, וכן בעלי מסעדות ובתי קפה שהתעשרו מעסקיהם הפרטיים.

²³ בין הקורבנות הייתה גם קבוצת זקנים שגנס כלא בבית הסוהר של הגטו, מתוך כוונה לשלחם לפונאר במקום הבריגדירים. ניסיון זה לא צלח: הגרמנים גילו את הדבר ורצחו את כל הבריגדירים (ארד, עמ' 318-320). שור (שם, עמ' 105) מציין שהיו 11 בריגדירים.

מנקי ארובות

בתוך כל התמורות שהתחוללו בציבור הגטו צברה כסף רב קבוצה קטנה וסגורה של מנקי הארובות. ניקוי ארובות היה באופן מסורתי מקצוע של יהודים ולממשל הגרמני לא הייתה כל בררה אלא לאפשר להם להמשיך בעיסוקם. הם קיבלו שיינים והותר להם לצאת ולהיכנס לגטו באופן חופשי על פי "צורכי התפקיד". מנקי הארובות ניצלו היטב את המצב והיו מברייחים סחורות בדלייהם המפויחים. יתרה מזו, הם שימשו מקשרים בין אנשים בגטו למכריהם בצד הארי ומעבירים מכתבים, מידע וחפצי ערך. עם הזמן הוכפל מספר מנקי הארובות והגיע לארבעים. הדבר נעשה ביוזמת היודנראט שארגן קורס מיוחד במקצוע זה. בין בוגריו היו עורכי דין, מורים, רופאים וסוחרים שזכו לא רק לקיום בסיסי, אלא אף "לעלות מדרגה". היודנראט היה מודע למצבם המצוין של מנקי הארובות ולא אחת הטיל עליהם מסים מיוחדים ששימשו לשיחוד גרמנים ולמטרות אחרות.²⁴

פליטים

מקום רב חשיבות בתפקידי הניהול של הגטו מילאו הפליטים מפולין והמהגרים שהגיעו מליטא. יעקב גנס, מפקד המשטרה היהודית, ומיולי 1942 ראש הגטו, שהגיע מליטא הוא דוגמה בולטת, אך היו גם רבים אחרים, כמו גריגורי יאשונסקי מפולין ששימש מנהל מחלקת האספקה ובהמשך מנהל מחלקת התרבות, עד להדחתו ב־1943; מנהלי המחלקות ביודנראט, אהרון ברוידא (בראודה) וחיים טראפידו מליטא; יוסף גלאזמן, סגן מפקד המשטרה בזמן שגנס עמד בראשה, ולאחר מכן (עד להדחתו על ידי גנס) מנהל מחלקת הדיור, מנהיג בית"ר וחבר המטה של המחתרת בו בזמן גם הוא מליטא; קציני המשטרה הבכירים יוסף מושקאט, איזידור פרוכט מפולין; משה לוואס, מפקד משמר השער; לאזאר אפשטיין, מנהל המדור הסניטרי־אפידמיולוגי ורפאל אוסטר, ראש המשטרה הסניטרית,

מליטא; בראש הספרייה עמד הרמן קרוק מוורשה שהגיע למעמד חשוב בגטו מתוקף תפקידו ואישיותו. קרוק תיעד ביומנו את חיי הגטו; ניסן רזניק, חבר המטה של ארגון המחתרת פפ"א (פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע – ארגון הפרטיזנים המאוחד) שהגיע מפינסק, בלארוס, ובגטו ניהל מטבח ציבורי; ליאו ברנשטיין, מנהל מחלקת התרבות אחרי יאשונסקי וצמח פלדשטיין, עורך "ידיעות הגטו" ("געטא ידיעות"), מליטא; בוריה ביניאקונסקי, ראש הגטו ממש בימיו האחרונים, הגיע גם הוא מליטא, וכיו"ב.

נשאלת השאלה, איך קרה שדווקא אנשים שזה מקרוב באו לעיר "השתלטו" על התפקידים החשובים בגטו? האם המנהיגות המקומית, שנודעה כל כך בארגון ובחוסן פנימי, איבדה פתאום את עוצמתה ולא מצאה בתוכה מועמדים ראויים?

נראה שכמה גורמים השפיעו על כך. הבולט שבהם הוא מעשי הרצח של תחילת הכיבוש שהביאו למותם של רבים ממנהיגי הקהילה וראשי הציבור של וילנה. גורם נוסף הוא הגלייתם של חלק ממנהיגי העיר על ידי הסובייטים עוד קודם לכן. החלל שנוצר בעקבות ההגליה התמלא בפליטים וב"ליטאים", ביניהם אנשי מעלה ואנשים בעלי יכולת ביצועית מובהקת. הפליטים גם חוו על בשרם את התנכלויות הנאצים יותר מהווילנאים וגילו ערנות וחשדנות למעשיהם. זה סייע בידם, לפחות בשלבים הראשונים, לחמוק ממוות ביתר הצלחה מאשר אחיהם, ילידי העיר. באשר ליהודי ליטא, הם החלו להשתלב בממשל הווילנאי עוד בתקופת השלטון הליטאי והליטאי-רוסי, לא מעט בזכות ידיעת השפה הליטאית שהייתה זרה לחלוטין ליהודי העיר. זה עזר להם לבסס את מעמדם במנגנון השלטוני גם לאחר הכיבוש, ביכולתם לקיים מגע עם הפקידות והמשטרה הליטאית. לזאת צריך להוסיף את הקשר ההדוק שקיימו המהגרים והפליטים זה עם זה, ואת העזרה שהושיטו זה לזה שנבעו לא מעט מהמצב הארעי המשותף שבו הם היו שרויים. יהודי העיר לא קיבלו ברצון את "השתלטות הזרים" וחלף זמן עד שהבינו שבין אם היית פליט או וילנאי מקורי, בסופו של דבר את כולם יפקוד אותו גורל אכזרי.

"די שטארקע"

שכבה דקה בעלת "ייחוס" מפוקפק הייתה ה"שטארקע" ("החזקים") – אנשי זרוע ואנשי העולם התחתון ששורשיהם היו נטועים בשולי החברה היהודית לפני המלחמה. השפעתם בגטו הצטמצמה לאחר עונשי תלייה שהוטלו על כמה מחבריהם באמצע 1942. עם זאת ידעו היודנראט והמשטרה היהודית להשתמש בהם למטרותיהם, ובעיקר בחודשי הגטו האחרונים כשהחלו המשלוחים לאסטוניה וללאטביה וגבר העימות עם המחתרת.

צעירים

בגטו התקיימה תנועה מחתרתית מאורגנת של מאות צעירים שפעלה באופן אקטיבי נגד הגרמנים בעיקר ביערות הפרטיזנים.

סיכום

המדרג החברתי של הגטו והמתחים הפנימיים בין שכבות הציבור ובין אדם לחברו היו פועל יוצא של מדיניות הרצח הנאצית שכפתה על היהודים תנאי חיים בלתי אנושיים, סובבה אותם בכחש ושתלה בהם תקוות שווא. האנשים ניהלו את חייהם תחת איום מוות בלתי פוסק, בין תחושת אבדון מתקרב ובין שביב תקווה שיגיע יום ההצלה. ועל אף המהפך הקיצוני של סדרי החברה המשיכו האנשים בגטו וילנה לחיות, עד לימיו האחרונים של הגטו, בצורה מאורגנת ונורמטיבית, עם חיי תרבות עשירים, ומוסדות עזרה סוציאלית, מבלי לגלוש לתוהו ובוהו.

ה. המשטרה היהודית (משטרת הגטו)

מבנה

המשטרה היהודית, ובראשה יעקב גנס, הוקמה עם ייסוד היודנראט, ב־6 בספטמבר 1941. המשטרה הייתה אמורה להיות אחת המחלקות ביודנראט, וכפופה לו, והיה עליה לאכוף את החוק ולשמור על הסדר בגטו. במסמך המציג את מבנה היודנראט, מופיעה המשטרה על מדוריה השונים כאחת המחלקות בתוכו, מאורגנת על פי המבנה המוצג בטבלה בהמשך.²⁵ בתוך זמן קצר החלה המשטרה לפעול כגוף עצמאי, בלא לקבל את מרותו של אנטול פריד. הדבר הוביל לעימות חריף בין פריד לגנס על הבכורה בהנהגת הגטו, שבו הייתה ידו של גנס על העליונה: באמצע 1942 הוא נבחר על ידי הממשל הגרמני ל"נציג הגטו וממונה על המשטרה". המהפך השלטוני ביודנראט הביא גם לשינוי בראשות המשטרה: סגן מפקד המשטרה יוסף גלאזמן הורחק מהתפקיד ונתמנה לראש מחלקת הדיור, ולמפקד המשטרה (קומנדאנט) מונה סאלק דסלר.²⁶ גלאזמן, ששימש במקביל, ובאופן סמוי, אחד ממנהיגי המחתרת וייצג בה את בית"ר, זכה לפופולריות רבה ונהנה מהערכה עמוקה בקרב תושבי הגטו.²⁷

²⁵ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 279 – טבלת הארגון. ארד, עמ' 235-241; באלברישסקי, עמ' 420-425; קרוק עמ' 304-305; דבורז'צקי, עמ' 381-382; ראן, עמ' 400. המבנה המוצג בטבלה התגבש עם הזמן ואין התאמה מלאה בין המקורות.

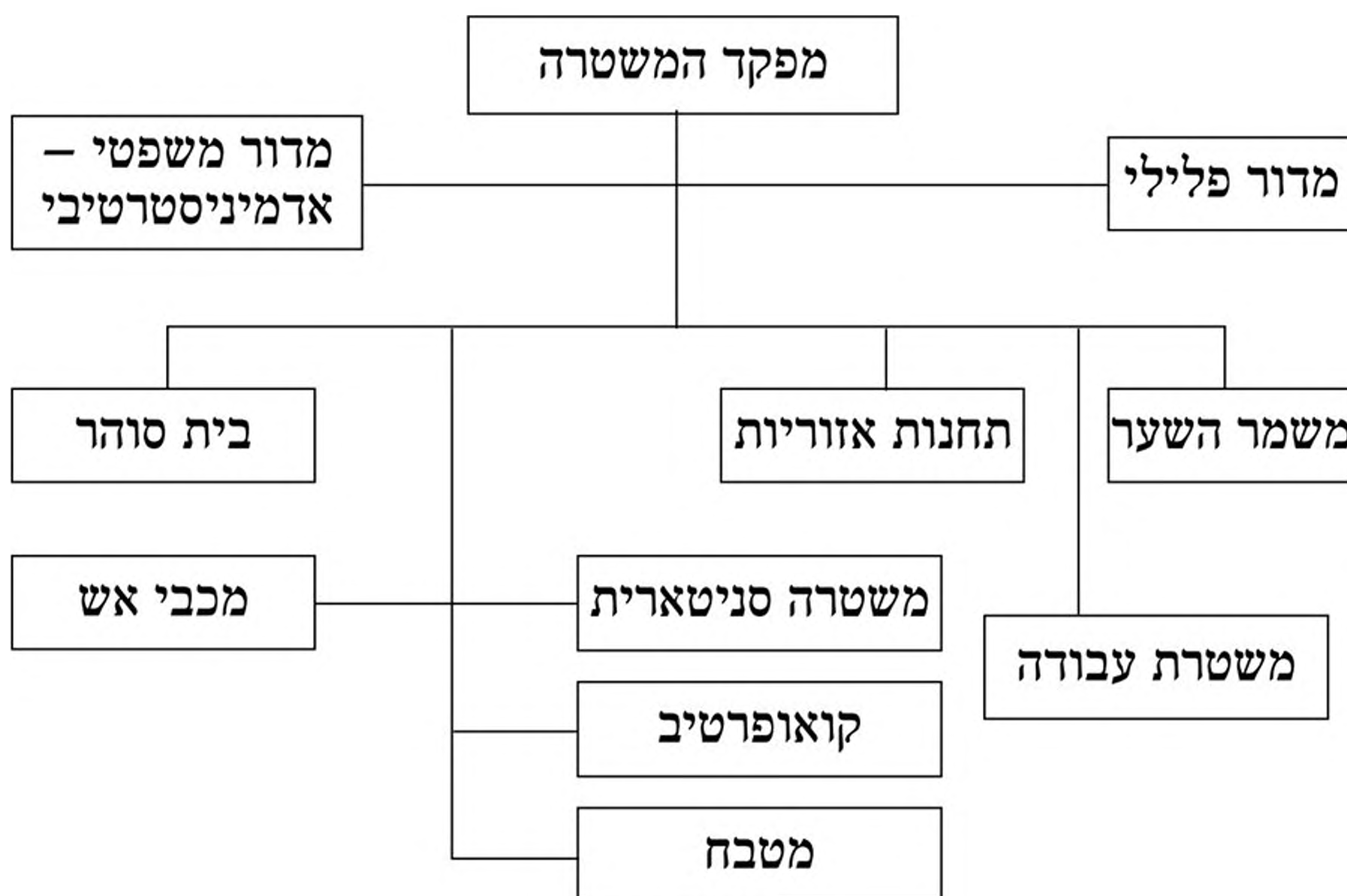
²⁶ לגלאזמן קדם בתפקיד תקופה קצרה אוברהארט שנבחר בידי גנס מיד עם הקמת המשטרה. אוברהארט הגיע לגטו מגרמניה (באלברישסקי, עמ' 470). במשך הזמן נחשד בקיום קשר סמוי עם הממשל הגרמני.

²⁷ יוסף גלאזמן נולד באליטה שבליטא בשנת 1913. הוא הגיע לוויילנה מקובנה, בזמן שהעיר סופחה לליטא. גלאזמן שימש נציב בית"ר בכל ליטא. היה דמות נערצת בעיני חברי תנועתו ומוערך ביותר אצל חברי המחתרת. היה בר שיח עם ראשי התנועות האחרות. בעל הופעה מרשימה. לאחר עזיבת המשטרה, ויותר מאוחר ההדחה ממשרד הדיור (לאחר פעולת אושמיאנה), גלאזמן הועבר לתקופה קצרה למחנה עבודה פרשה. במחתרת הפפ"או היה, יחד עם אבא קובנר, סגנו של המפקד יצחק ויטנברג. גלאזמן נהרג בהיותו בפרטיזנים ביום כיפור תש"ד-1943 (לזר, עמ' 220; ביוגרפיה של גלאזמן שנכתבה על ידי אחיו יעקב – מסמך כ"א-7/9/19/3 במכון ז'בוטינסקי; חיים לזר: "גדוד פרטיזנים יהודים ראשון בפיקודו של יוסף גלאזמן", בתוך המשקיף מיום 19.9.1947, הנמצא באסופת מאמרים במסמך פ"136 4/7 במכון ז'בוטינסקי).

היחסים בין גנס לגלאזמן התבססו בתחילה על הערכה ואמון, אך עם הזמן החל גלאזמן להביע מורת רוח גלויה מתפקוד המשטרה ומהתנהגות השוטרים. דברי הביקורת, שאליהם נלוו רגשי קנאה של גנס כלפי סגנו על מעמדו הציבורי, ניזונו גם מרכילות מרושעת והסתה של דסלר והמקורבים אליו, וגרמו בסופו של דבר לקרע ביניהם ולהעברתו של גלאזמן מהמשטרה.

דסלר התקבל בגטו כהיפוך גמור לגלאזמן – גס רוח, נצלן, אימתני ומעורר סלידה, שרק התנאים החריגים של הגטו אפשרו לו להגיע לעמדה כה גבוהה. בעיני התושבים הוא נחשב כאיש סודם של אנשי הגסטאפו.²⁸

מבנה המשטרה היהודית:

²⁸ דסלר היה בנו יחידו של סוחר עשיר, אשר מילא תפקידים ציבוריים ותרם לענייני צדקה. באלברישסקי (שם, עמ' 420) מתאר אותו כ"גבוה, רחב ממדים, בעל פרצוף מלא ומבט קהה", וקרוק (שם, עמ' 305) מציין: "...אף פעם לא התחבר לאנשים ואף פעם לא היה לו ידיד. כולם התרחקו ממנו כמו ממגפה... הדבר היחיד בחייו – הקריירה הפתאומית במשטרה. כאן הוא נעשה 'נוציודה' (יהודי מועיל – א"ע), מקבל את הרשות להתהלך על המדרכה, ללא טלאי, לנסוע על אופניים והעיקר: נעשה משתף פעולה עם הגסטאפו וגיבור, שמציל יהודים מלוקישקי וכו'".

תחנות המשטרה (פאליציי רעווירן) מוקמו בשלושת אזורי הגטו. מפקד תחנה מספר 1, שנמצאה ברחוב רודניצקה, היה רב סרן איזידור פרוכט; מפקד תחנה מספר 2, שנמצאה בשפיטאלנה 11, היה סאלק דסלר (עד עלייתו בתפקיד); ומפקד תחנה מספר 3, שהייתה בסטראשון 8, היה ג' גרונר. בכל תחנה היו חמישה עשר-עשרים שוטרים. במרוצת הזמן חלו שינויים אחדים בפיקוד על התחנות, עם מינוים של נתן רינג, ליאו ברנשטיין ופאוסט.

ראש המדור המשפטי ותובע משטרתי היה עורך דין א' פאוורסקי שעמד בראש המשטרה בגטו השני, בתקופת קיומו, ואחרי חיסולו עבר לגטו הראשון. סייע לו צ'סלאב נוסבוים-אלטאשבסקי שהיה בעבר עורך העיתון הפולני "רפובליקה" בלודז'.

יחידה רבת חשיבות הייתה משמר השער שתפקידה היה לבדוק בשערי הגטו את כל היוצאים ובאים. בהתאם להוראות הממשל הגרמני נעשתה השמירה, בצד החיצוני של השער, בידי שוטרים גרמנים וליטאים, ואילו בחלק הפנימי היא נעשתה בידי משמר השער של המשטרה היהודית. הביקורות בוצעו בידי השוטרים היהודים, בעוד הגרמנים והליטאים משגיחים על הנעשה מהצד. לפיכך היה בידי משמר השער כוח ניכר, ואנשיו יכלו להחרים סחורות, להעניש "עבריינים" במקום, וגם להביאם למשפט. הסחורות המוחרמות מצאו דרכן ליעדים שונים, כגון מחסני היודנראט, קואופרטיב המשטרה וכיסים פרטיים, ובתיאום עם המשמר נערכו גם עסקאות הברחה, לעתים בקנה מידה נרחב, שמתוכן יצא המשמר נשכר. יחד עם כל זה, תפקיד המשמר היה אחראי וקשה ולא אחת נאלץ לשאת מעשי השפלה ועונשין מצד הגרמנים והליטאים ואף לעמוד בסכנת חיים, נתון לגחמות נציגי הממשל. בצמוד לשער היה חדר המשמר שבו שהו שוטרי המשמרת בעת הפוגה מעבודתם. מפקד משמר השער היה משה לוואס (לב), דמות שנואה על תושבי הגטו.²⁹

²⁹ באלברישסקי, עמ' 420-425, 431-427; ארד, עמ' 236; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 284; לזר, עמ' 191; ראן, עמ' 440; מזכיר גם תחנה בסטראשון 13. איזידור (מאיר) פרוכט היה רב סרן בצבא הפולני. מאוחר יותר היה חבר במחתרת. חבר בית"ר.

למעט חלק קטן מהשוטרים, למשמר השער היה שם רע בקרב הציבור.

המשטרה הסניטרית

עסקה בשמירה על הוראות התברואה ועבדה יחד עם מחלקת הבריאות. בראש המשטרה הסניטרית עמד רפאל אוסטר שנקט אמצעים נמרצים נגד מפירי החוק, מאזהרה ודוח ועד הבאה למשפט וכליאה.

משטרת העבודה

עסקה במגזר הרחב מאוד של המועסקים, בין אם בתוך הגטו ובין אם מחוצה לו. בתחום טיפולה היו מקרים שבהם לא קוימו הכללים המחייבים בכל הקשור לעבודה, כמו: איחורים, אי התייצבות, סכסוכים בין עובדים, גניבות, אי ציות להוראות הממונים וכיו"ב. קשת עיסוקיה הנרחבת השתרעה מהפועל הפשוט ביותר ועד הבריגדיר. בין מפקדיה היו ז'יראנובסקי ואבל אפרוימצ'יק (בן-אפרים, פרוימצ'יק).³⁰

המדור הפלילי

טיפל בפלילים של הגטו, כגון מעשי גניבה ושוד, מסחר ללא רישיון, מקרי רצח וכיו"ב. בראשו עמד הנריק זאגייסקי. במסגרת המשטרה היהודית פעלו עוד כמה יחידות קטנות. אחת מהן הייתה מכבי אש, שטיפלה בשריפות שפרצו בגטו. כך למשל במרוצת פברואר 1943 היא כיבתה שבע דליקות. יחידה נוספת הייתה משרד כתובות ("מעלדע-אמט" או "אדרעסן-ביוּרָא"), שטיפל ברישום הכתובות של תושבי הגטו ובעדכון. כמו כן פעלה יחידת משטרה קטנה (בת ששה שוטרים) במחנה קיילים, בכפיפות למשטרת הגטו (עם הקמת מחנה הק"פ היו גם בו כמה שוטרים).³¹

לוואס הגיע לוילנה מליטא. באלברישסקי (שם, עמ' 429) מגדירו כ"בחור צעיר מקובנה, אשר עם הזמן הצטיין ביחסו האל-אנושי והסדיסטי".

³⁰ עדות טריגור, עמ' 2-3 (בטעות צוין אבא פרוימצ'יק).

³¹ ראן, עמ' 441; הפרטים בדבר השריפות מופיעים בעמוד 6 ב"דיעות הגטו" מס' 29 מיום

היקף המועסקים במשטרת הגטו לא היה קבוע והוא השתנה על פי ההתפתחויות. ביוני 1942 היו בה 200 שוטרים, משמע עשרה שוטרים לכל 1,000 תושבים, אך היו תקופות שהיקף המועסקים הגיע ל-260 ומעלה (בגטו קובנה למשל היחס היה 8.6 שוטרים לכל 1,000 איש)³² ובלט בו מספרם הרב יחסית של הרוויזיוניסטים. וכך נוצר מצב שבו היודנראט היה תחת השפעה בונדאית ואילו המשטרה נטתה לכיוון רוויזיוניסטי-בית"רי ובדרגי הפיקוד שלה נמצאו גלאזמן, דסלר, מושקאט, פרוכט ואחרים וגם בשורות השוטרים הפשוטים ודרגי הביניים מספרם היה ניכר. ניתן לציין כמה סיבות לכך: ראשית – ההכשרה המעין צבאית שקיבלו הצעירים בפעילויות בית"ר הקלה עליהם לעמוד בתנאי הקבלה של המשטרה; שנית – התועלת שבשירות המשטרה שאפשר קבלת שיינים ונתן סיכוי טוב "להסתדר" בגטו הן לשוטרים ולמשפחותיהם והן למקורבים אליהם; אחרי שהראשונים החלו בכך הצטרפו אליהם יותר ויותר חברים; ושלישית – חלק לא מבוטל מאנשי בית"ר היו חברים במחתרת ונכנסו למשטרה בהסמכתה ואף בשליחותה, כדי לעקוב מקרוב אחר הנעשה במשטרה ולספק אינפורמציה. הציבור הרחב בגטו, שלא היה מודע למניעים הסמויים, גינה את התופעה.³³

7 במרץ 1943; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי: מציין את יחידת המשטרה בקיילים (מסמך 265א') ונותן פירוט של הוראות למכבי אש (מסמך 550 בסליל 3); ראיון שקיימתי עם אירנה לוסקי ביום 23.4.2000, מסמך 3(234) במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: עדות אירנה לוסקי) עמ' 1: היא מציינת שעבדה במשרד הכתובות שפעל במסגרת משטרת הגטו; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 505 מציג את ההוראות למכבי אש.

³² רישומי הגטו, מסמך 398; באלברישסקי, עמ' 422; ארד, עמ' 236; האנציקלופדיה של השואה, כרך ה', עמ' 1071: בקובנה על אוכלוסייה של 17,500 איש היו 150 שוטרים; מספרם הצטמצם והלך: בספטמבר 1941, שבועיים אחרי הקמת הגטו, היו 270 שוטרים, בראשית ינואר 1942: 208, במאי: 177 ומנובמבר: 152; דב לוין: "המשטרה היהודית בגטו קובנה בעיני עצמה", בתוך יד ושם קובץ מחקרים, כרך כ"ט, בעריכת דוד זילברקלנג, יד ושם, ירושלים, תשס"א (להלן: המשטרה היהודית בקובנה), עמ' 149.

³³ כך למשל מספר שמעון לוסקי, בראיון שקיימתי עימו ב-23.4.2002, כי אחיו חיים התגייס למשטרה מטעם בית"ר, ואביו, שלא ידע את המניע, לא דיבר עימו חצי שנה. העדות (ר') מסמך 4(343) במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית [להלן:

שוטרי הגטו נשאו סימני זיהוי: בהתחלה זה היה סרט לבן עם מגן דוד כחול על הזרוע, ועם הזמן החלו ללבוש מדים מיוחדים, לחבוש כובע ואף לנעול מגפיים, דבר שיצר אסוציאציה מרה של משטרה גרמנית-ליטאית.

איוש ותפקוד

הפעילות של המשטרה היהודית התמקדה בשני תחומים עיקריים, השונים במהותם זה מזה. האחד היה התפקיד הרגיל של כל משטרה בחברה והוא שמירה על הסדר ואכיפת החוק, ואילו השני היה יוצא דופן – הוצאה לפועל של האקציות בגטו על פי דרישות הממשל הגרמני. פעילות זו קיבלה ביטוי בסדרה של מעשים אכזריים, כמו תפיסת אנשים בבתים וברחובות, חיפוש במאלינות, ריכוז הנתפסים בקבוצות והשגחה שלא יברחו והובלת הקבוצות לשער ומסירתן לגרמנים עד למילוי המכסה הנדרשת. לפיכך היו אלה שוטרי הגטו ולא הגרמנים והליטאים שעמדו בעימות ישיר מול אחיהם והדבר הוליד למצב הטרגי שבו הציבור ראה אותם כגוף עוין ומתנכל האשם בחטיפת יקיריו ובהובלתם למוות.

תושבי הגטו פחדו מהשוטרים ועם זאת חשו כלפיהם בוז ומשטמה שגברו נוכח מעשי האלימות והיחס הנוקשה שגילו חלק מהם. בכך אפשר למצוא דמיון בין יחס הציבור למשטרה היהודית בוילנה לזה של גטאות רבים אחרים, ובעיקר הגטאות הגדולים של ורשה ולודז'.³⁴

הפעילות המשטרית התקבלה בתחילה בהבנה ואפילו באהדה. תושבי הגטו הבינו שיש חשיבות בקיום הסדר הציבורי, בפתרון סכסוכים בין

עדות שמעון לוסקי, עמ' 1).

³⁴ הגירושים ההמוניים מגטו ורשה לטרבלינקה ביולי-ספטמבר 1942 נערכו בעזרת משטרת הגטו שעשתה בשבועות הראשונים את כל פעולות האיסוף והריכוז ב"אומשלאגפלאץ"; לאחר מכן, ובכלל זה האקציות של ינואר ואפריל 1943, זה נעשה בידי גרמנים, אוקראינים ולאטבים (האנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 474-475).

בגירושים ההמוניים מגטו לודז' לחלמנו, במחצית הראשונה של 1942, עסקה משטרת הגטו בריכוז היהודים בנקודות איסוף (משם הם נלקחו על ידי הגרמנים). האקציה של ספטמבר 1942 נעשתה בידי הגרמנים, והמשטרה היהודית לא הייתה פעילה. היא המשיכה במעשיה, ריכוז יהודים בנקודות איסוף, בשעת חיסול הגטו ביולי-אוגוסט 1944 (האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 619-620).

שכנים וכו'. היחס השתנה לחלוטין ברגע שהמשטרה החלה להשתתף באקציות, דבר שהתחיל באופן מוגבל באקציית יום כיפור (ורק בגטו הראשון) וגבר בהמשך, עד היותה כוח ביצוע עיקרי. רק בסוף, במשלוחים האחרונים לאסטוניה, על סף פרוץ המרד בגטו ולאחר הריגתו של גנס, שוב הצטמצם חלקה והיו אלה הגרמנים והליטאים שעשו את עיקר פעולות הגירוש.

מה בכל זאת הניע אנשים "מן השורה" להיכנס למשטרה היהודית ובכך לעזור לגרמנים במלאכת הרצח של אחיהם, וכפועל יוצא לעמוד מול הנידוי והשנאה של תושבי הגטו? הסיבה המרכזית לכך הייתה השיין, הערובה לחיים. רצון הקיום של האדם ומשפחתו עמדו מעל לכל שיקול אחר. אפילו התחושה שהביטחון הוא זמני ושבאחד הימים יגיע גם תורו שלו, לא היה בה כדי להרתיע אותו מלהתגייס למשטרה. המחשה לכך אפשר למצוא בדבריו של השוטר חיים מולצ'אדסקי בן הששים: "נו... מה יכולתי לעשות? ללכת לעבוד אצל הגרמנים אינני יכול... כסף אין לי. לחיות אני רוצה, לאכול אני חייב, ובנוסף לכול יש לי משפחה, אז הלכתי למשטרה. שוחד איני לוקח, אינני ספקולנט ואני גם לא מלשין".³⁵

שיקול אחר היה האפשרות להתקדם בסטטוס החברתי של הגטו וליהנות מהטבות כלכליות – משכורת, מנות מזון משופרות, שירותי הקואופרטיב וכו'. דבר זה דרבן בעיקר אנשים חסרי השפעה בקרב הציבור הווילנאי, רובם מהמעמד הנמוך, שראו לפתע פתאום סיכוי והבטחה לעתיד, ולו גם קצר, טוב יותר. במלים אחרות – אנשים שניצלו את ההזדמנות שנקרתה בדרכם בנסיבות הזמן והמקום. היו גם אנשים שנכנסו למשטרה בהשפעת חבריהם במעין פעולת שרשרת של "חבר מביא חבר". ודוגמה לכך היא כאמור מספרם הרב יחסית של הרוויזיוניסטים. בנוסף, חלק מהשוטרים היו, כפי שכבר צוין, חברים במחתרת ומילאו את תפקידם בתיאום עימה ובשליחותה. כתוצאה מהאמור לעיל נמצאו בשורות המשטרה מגוון רחב של אנשים, אנשים בעלי מוסר, משכילים, רחמנים, רגישים ומתחשבים

³⁵ באלברישסקי, עמ' 422.

בצער הזולת מחד גיסא, ואנשים קלי דעת, תאבי בצע ואנוכיים שניצלו את מעמדם החדש לתועלתם הפרטית ולעשיית הון מאידך גיסא, והיו אף כאלה שנהגו כלפי אחיהם באכזריות ובסדיזם לשמם. לפעמים הגיעו הדברים לידי כך שבית הדין של הגטו נדרש לטפל בהתנהגותם החריגה של שוטרים ואף לגזור עליהם עונשים.³⁶ פסקי הדין התפרסמו ברבים ב"ידיעות הגטו". נראה גם שבמשטרה השתרשה הנורמה של קבלת שוחד והיא הפכה למפגע רציני בפעילותה, עד שבספטמבר 1942 החליף דסלר את סגל העובדים בין שתי תחנות. אחד השוטרים שנודע לשמצה היה ברנשטיין, שהפגין יחס אכזרי והתנהגות שלוחת רסן כלפי תושבי הגטו. אחרי השחרור הוא נתפס על ידי אנשי המחתרת ובמשפט שערכו לו דנו אותו למוות ואת גזר הדין הוציאו לפועל.³⁷

האם משטרת הגטו שהופעלה על ידי ראש היודנראט גנס סייעה, ואפילו שלא מדעת, למנגנון הרצח הגרמני? אין ספק שגם ללא עזרת מוסדות היהודים הגרמנים היו מוציאים לפועל את מדיניות ההשמדה ודי לציין את כל פעולות הכאפונעס, הכניסה לגטו והאקציות הראשונות והאחרונות, שכולן נעשו בידי הגרמנים ועוזריהם. המסקנה הזאת נתמכת גם על ידי השוואת התפקוד של היודנראט של וילנה עם זה של העיר הקרובה אליה בליטא – קובנה.³⁸ על אף השוני הרב באופיים של

³⁶ להלן מספר דוגמאות: במקרה אחד, שוטר ממשטרת העבודה פגע באופן קשה באישה (עיקם עצם בגולגולתה) ונדון לשלושה חודשי מאסר, תשלום פיצויים גבוהים ותשלום הוצאות המשפט. במקרה אחר, השוטר ולאדימיר ר' (לא נמסר שם המשפחה) גנב חתיכת בד, תער ואבן משחזת, מתוך משלוח חפצים שעליהם שמר, ונדון גם הוא לשלושה חודשי מאסר. ואילו במקרה שלישי, השוטר פ' ס' נדון לששה שבועות מאסר ו-30 מארק קנס, בגין קבלת שוחד על שחרור מעבודה (באלברישסקי, עמ' 425-426).

³⁷ באלברישסקי, עמ' 212-213; עדות שמעון לוסקי, עמ' 3: המשפט נערך בראשותו של אבא קובנר. לוסקי היה בין מבצעי גזר הדין, יחד עם עוד שלושה חברי מחתרת.

³⁸ יצחק ארד: "היודנראטים בגטאות ליטא: קובנה וילנה", בתוך דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945, יד ושם, ירושלים, תש"ם (להלן: היודנראטים בגטאות ליטא), עמ' 95. השוני בין היודנראטים התבטא במספר מישורים: בוילנה הוא מונה על ידי הגרמנים ובקובנה נבחר על ידי ציבור הגטו; בקובנה הוא סייע למחתרת ובוילנה לא; בוילנה הוא נענה לדרישות הגרמנים בתפיסת יהודים בגטו ובקובנה נמנע מכך ועוד כיו"ב. הדמיון ביניהם היה בעיקר לגבי רעיון ההצלה וההישרדות ואימוץ

היודנראטים (והמשטרות) האלה ואופן פעולתם התוצאות הטרגיות בשטח היו דומות.

ראוי, עם זאת, לבחון את הממד המוסרי ואת ההתנהגות האנושית. בפנינו ניצבת השאלה המצפונית הקשה, "מי שמך?", בשם איזו סמכות עליונה היו גנס ואנשיו רשאים לערוך סלקציות ולהחליט מי יחיה ומי ימות? האם היה מוצדק ונכון להקריב חלק אחד של הציבור – ובעיקר חולים, זקנים ו"בלתי פרודוקטיביים" – ולהותיר בחיים אחרים? ולשאלה זו מתלווה הטענה הקשה כלפי המשטרה, על התנהגותה חסרת הרחמים ועל גבהות הלב שהפגינה כלפי בני עמה בזמן האקציות. אין עוררין על כך שהשוטרים נאלצו לפעול במסגרת פקודות בלתי מתפשרות ושאי מילוין היה עלול לעלות להם בחייהם. ואולי, הימנעותם מפעולה הייתה מגדילה את מספר הקורבנות, אך עם זאת אין בכך כדי להצדיק את הברוטליות, את הגסות ואת חוסר האנושיות של פעולותיה.

אף כי מדובר במיעוט בלבד, ואולי רק כמה עשרות שוטרים, תושבי הגטו הדביקו את התווית הזאת למשטרה כולה. המחשה מובהקת לדברים אלה ניתן למצוא ב"אקציה של אושמיאנה" שנערכה, על ידי משטרת גטו וילנה, ב-23 באוקטובר 1942 בעיירה אושמיאנה, המרוחקת כתשעים ק"מ מווילנה. היה זה אחד המקרים הנדירים שבהם ניתן חופש פעולה מלא למשטרה יהודית של גטו אחד בגטו אחר.³⁹ באקציה השתתפו שלושים

האידיאולוגיה של פרודוקטיביזציה. המסקנה היא שתפקוד היודנראטים הושפע מתנאי המציאות שהכתיבו הגרמנים, ועל אף ההבדלים ביניהם, דרכי הפעולה והתוצאות, היו בסופו של דבר דומות.

³⁹ סביב אוקטובר 1942 החלו הגרמנים לחסל את כל הגטאות הקטנים. במחוז וילנה התקיימו גטאות בארבע עיירות: אושמיאנה, סווינציאן, מיכאילישוק וסול ובתוכם היו גם יהודים מהסביבה הקרובה. לאושמיאנה (בה היו יהודים מסמארגון, שאפראני ועוד) הגיעו השוטרים של גטו וילנה ב-19 באוקטובר. הם עשו עבודת הכנה בשיתוף פעולה עם היודנראט המקומי, שכללה בין השאר אספקת שיינים (!) ורישום התושבים. הוכנה רשימה מיוחדת של זקנים וחולים. פרט לדסלר ובכירי המשטרה, אף אחד לא ידע מהי מטרת הביקור של המשטרה. היודנראט ותושבי הגטו אפילו קיבלו עידוד מכך ששוטרים יהודים, ולא גרמנים וליטאים, נמצאים בקרבם ועוזרים בארגון. ביום האקציה התחלקה המשטרה היהודית לשלושה כוחות משימה לשם ריכוז ומיון היהודים: אחד הביא יהודים מהבתים, השני מבית הכנסת והשלישי פעל במגרש האיסוף. הקורבנות הוסעו בעגלות

שוטרים (ועל פי שור – עשרים ושניים שוטרים), בראשות דסלר, שערכו סלקציה בקרב 4,000 יהודי המקום. הדרישה הגרמנית הייתה להוציא מן הגטו 1,500 איש "מיותרים" (בעיקר זקנים, אלמנות עם ילדים, חולים ויתומים). גנס ניהל משא ומתן, שכלל גם שוחד, עם וייס, המפקד הגרמני של האקציה, והוריד את המספר ל-600 ולבסוף ל-406 איש. הקורבנות היו זקנים וחולים שנבחרו, על ידי המשטרה היהודית של וילנה, על פי רשימות של היודנראט המקומי. אין ספק, שמבחינה עובדתית פעילות המשטרה צמצמה את האבדות בנפש עד למינימום האפשרי וגם השאירה בחיים צעירים, ילדים, נשים וגברים בעלי כושר עבודה, שבהם ראה גנס את עתודת העם היהודי לאחר השחרור. יתרה מזו, זמן מה לפני פעולת אושמיאנה נערכו אקציות בעיירות הקטנות קימלישק וביסטריץ שבהן השתתפו רק גרמנים וליטאים שרצחו את כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל. גנס טען לאחר האקציות האלה שלו היה הדבר נמסר לידיו, יהודים רבים היו ניצלים. מכל מקום, לאחר האקציה של אושמיאנה נטל גנס את האחריות לפעילות המשטרה ובנאום מלא כאב וצער הצדיק את המעשה.⁴⁰

איכרים למרחק של כ-8 ק"מ מחוץ לעיר ושם נרצחו בנוכחות 7 שוטרים יהודים. קרוק מציין, שלדסלר, רינג ולוואס היו אקדחים. לצורך המבצע צוידו השוטרים היהודים במדים מיוחדים ובאלות. בהיוודע דבר משלוח השוטרים לאושמיאנה, יצאה לשם נציגת הפפ"או ליזה מגון להזהיר את התושבים בדבר האקציה הצפויה, אך דבריה לא זכו לאוזן קשבת (גריגורי שור: רשימות מגטו וילנה 1941–1944, הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה, תל-אביב, תשס"ב (להלן: שור), עמ' 74–75; ארד, עמ' 279; קרוק, עמ' 397–381). יחס שונה לחלוטין כלפי האוכלוסייה היהודית הפגינה המשטרה היהודית בקובנה. היא פעלה על פי תקנון התנהגות מיוחד וחלק ניכר ממנה שיתף פעולה עם המחתרת. ב"אקציית הילדים" ב-27.3.1944 אף נתפסו על ידי הגרמנים 140 שוטרים של הגטו והובלו לפורט התשיעי, מתוכם נרצחו במקום 40 (ובניהם, מפקד המשטרה באותו זמן, משה לויץ) על שסירבו להסגיר סודות של המחתרת (המשטרה היהודית בקובנה, עמ' 156); פנקס הקהילות ליטא, העורך דב לויץ, יד ושם, ירושלים, תשנ"ו [להלן: פנקס הקהילות ליטא], עמ' 546–545, 553–554).

⁴⁰ פרוטוקול של הכינוס שהוקדש לאקציה של אושמיאנה, מסמך; D.1.357 זליק קלמנוביץ': יומן מגטו וילנה וכתבים מן העזבון שנמצא בהריסות, "מורשת" הוצאת ספריית הפועלים, תל-אביב, 1977 (להלן: קלמנוביץ'), עמ' 41–42; ארד, עמ' 279–285; רינדזיונסקי, עמ' 100–101; קורצ'אק, עמ' 125–127. הכינוס, בהשתתפות בכירי הגטו, נערך ארבעה ימים אחרי האקציה ונועד להרגיע את הרוחות הסוערות.

בין המסנגרים עליה היה גם זליק קלמנוביץ', איש רוח וספר שזכה להערכה רבה בקרב המשכילים והציבור הרחב כאחד, שאמר: "הכול אשמים או יותר נכון הכול נקיים וקדושים, ויותר מכולם אלה המוציאים לפועל ממש. הם מוכרחים לעצור ברוחם, הם חייבים להתגבר על עינוי הנפש, הם פוטרם את האחרים והם חושכים את נפשם מצער". פעולת אושמיאנה הבליטה גם את הפן הנוסף של המשטרה – את התנהגותם המתנשאת והנהנתנית של חלק מהשוטרים ואת הולכת השולל של הציבור. וכך מציין קרוק בהערות הסיכום שלו: "...במשך הימים הספורים שהמשטרה היהודית בילתה שם שתו שלושים השוטרים 100 בקבוקי וודקה... נערכה הילולה משותפת של המשטרה היהודית והליטאית... השוטרים הביאו עימם לוילנה שקים מלאים עם תכשיטים וכסף...", ומוסיף: "די ברור שבקרוב יהיה צורך באקציה דומה ואז השוטרים היהודים ישתוקקו לעשות זאת".⁴¹ גם שור מגנה ביומנו במלים חריפות ביותר את מעשי השוטרים היהודים: "...לבושתנו ולחרפתנו, קבוצה זו (של השוטרים) הייתה מורכבת מיהודים, אשר הגרמנים הטילו עליהם ברוב ציניות וסדיזם את ביצוע המלאכה הבזויה... יום לפני כן הגיע לגטו (וילנה) נציג הגסטאפו וייס והביא אתו כובעי צבא ליטאיים שהוצמד אליהם סמל של מגן דוד עשוי מתכת. באותו יום החלו השוטרים היהודים להסיר מן העוברים ושבים מעילי עור כדי להלביש בהם את חברי המשלחת לאושמיאנה... מראה השוטרים היהודים, בכובעי הצבא הליטאי על ראשיהם החוזרים מביצוע משימתם הבזויה, העיד על התדרדרותם המוסרית לדרגה הנמוכה ביותר של אנשים הרצים לשרת את רוצחי עמם. הם נהנו לשחק את התפקיד שהוטל עליהם, נעשו אכזריים, חצופים וגסי רוח, ונהיו אדונים לחייהם ומותם של אחיהם לצרה האומללים...".⁴² תושבי הגטאות באושמיאנה ובוילנה השלימו עם הפעולה וראו בה הרע במיעוטו. ובכל זאת השאלה – האם מבחינה

⁴¹ קלמנוביץ', עמ' 86-87. קרוק, עמ' 380-381.

⁴² שור, עמ' 74; קרוק כותב באירוניה על חיקוי החיים של הגטו ("הקריקטורה" בלשונו) ומציין לגבי המשפט: "הכול עושה רושם של חיים: מנהלים חקירות, יושבים בכלא, מחייבים לחתום על הצהרות, מעצר וכו'" (שם, עמ' 162).

מוסרית גנס ואנשיו היו רשאים לגזור דין מוות על פי שיקול דעתם והאם זכאי יהודי לחרוץ את גורלו של אחיו נותרת בעינה.

ו. המנגנון המשפטי ובית הסוהר

בגטו פעל מנגנון משפטי שמילא את הפונקציות המשפטיות המקובלות בחברות מאורגנות. הוא הורכב משופטים, תביעה וסנגוריה, ודן במגוון רחב של עברות, שחלקן נבעו מהתנאים הספציפיים של הגטו, כמו אי נשיאת טלאי צהוב, הליכה ברחוב אחרי השעה המותרת, רוכלות, הברחת סחורות בשער, זיוף או גניבת שיינים, אי שמירת חוק ההאפלה וכיו"ב; עברות אחרות היו סכסוכי שכנים, סחיטה, הונאה במסחר, גנבות, הפרעה או התנגדות לשוטרים, שוד ואפילו רצח.

בית המשפט נוסד, על דעת הממשל הגרמני, בראשית 1942. ב־6 באוגוסט, לאחר שגנס נקבע כראש הגטו, הוא מינה שופטים חדשים על פי שתי ערכאות שיפוט: בערכאה הראשונה מונה ישראל קפלן ליושב ראש, והחברים היו דעאול, סולומון, נוטס, מרכוס, גאוונדו וחבויניק; לערכאה השנייה, שהייתה ערכאת ערעורים, מונו שבתאי מילקאנוביצקי ליושב ראש, והחברים סרולוביץ', גריגורי יאשונסקי ודניאל קצנלסון והמזכיר אבל אפרוימצ'יק.⁴³ בית המשפט התמקם ברחוב רודניצקה 4. על אף מעמדו הרם וההרכב המכובד של חבריו הוא לא היה רשות שיפוטית עצמאית, אלא היה כפוף ליודנראט ולמשטרה (כזכור במבנה המשטרה נכלל מדור משפטי־אדמיניסטרטיבי). בית המשפט גם לא היה מוסד שיפוטי יחיד; במקביל התקיימה מערכת שיפוטית של המשטרה שהחלה לפעול עוד לפניו והמשיכה גם לאחר מכן. כן הוקמה מאוחר יותר ועדת בורות שטיפלה בעיקר בסכסוכי שכנים.

בית המשפט היה בבואה של חיי הגטו והנושאים שטיפל בהם הצביעו על הטרדות והמצוקות היומיומיות של התושבים, על היחסים בינם לבין עצמם ובינם לבין מוסדות השלטון. מקרים רבים היו סכסוכי שכנים שנבעו

⁴³ אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 324, הודעה מס' 72 של ראש הגטו: לתובע ולסנגור היו תלבושות מיוחדות בזמן המשפט (סוצקבר, עמ' 42).

מתנאי המגורים. מציין דבורז'צקי: "הצפיפות בחדרים הייתה בלי נשוא, וכתוצאה מזה היו קטטות אינסופיות, בעיקר בין נשים, על התור להרתחת מים, לשטיפת רצפות, להרקת עביטי האשפה ועוד..."⁴⁴. הסמכות של בית המשפט בגזירת הדין באה לידי ביטוי בעונשים, כגון ביטול תביעה, זיכוי, אזהרה, קנס כספי, מאסר, מאסר עם קנס כספי ואפילו גזר דין מוות. המחשה לפעילות בית המשפט ניתנת ברוח של המדור הסטטיסטי של היודנראט למחצית הראשונה של שנת 1942. על פי הרוח, בית המשפט דן ב-115 מקרים פליליים שבהם היו מעורבים 172 איש. העונשים שנגזרו היו: 74 איש נידונו למאסר, 15 איש נידונו לקנס ולמאסר, 8 קיבלו אזהרות ו-6 נידונו למוות; זוכו 40 ובוטלו 13 (קיים הפרש בלתי מוסבר של 16 מקרים בין סיכום המקרים לבין המספר הכולל הנקוב). סכום הקנסות הגיע ל-1,990 ר"מ. בית המשפט גם דן ב-79 תביעות אזרחיות שהסתכמו ב-1,322 ר"מ. במקביל לכך נדונו בפני שופטי משטרה ושופט יחיד 90 מקרים שבהם היו מעורבים 187 איש.⁴⁵

פעילות הענישה העיקרית בגטו וילנה נעשתה לא על ידי המערכת השיפוטית, אלא על ידי תחנות המשטרה ומשמר השער. כך למשל, בתחנה (רעוויר) מספר 1, בחודש יוני 1942, טופלו 415 מקרים, מהם 222 בגין הפרעות מנוחה ותנועה, 37 על הליכה ללא טלאי, 32 על אי קיום האפלה ושימוש בחשמל, 13 על הליכה ברחוב לאחר השעה המותרת, 20 בגין רוכלות, ועוד 91 על עברות שונות (מתוכן 51 מקרים על גרימת לכלוך). הרוב המוחלט של המוענשים, 348 במספר, היה נשים ורק 67 היו גברים, דבר שמבליט את הקשיים בחיי היום-יום ואת המתחים והסכסוכים בין השכנות (הגברים ברובם היו בעבודה) שנגרמו בעטיים.

⁴⁴ דבורז'צקי, עמ' 283-285; קורצ'אק, עמ' 346-347; באלברישסקי, עמ' 431; קרוק, עמ' 162, 165, 343-344, 358, ארכיון מורשת; D.1.339. ארד, עמ' 241-244.

⁴⁵ תקנון מערכת המשפט ניתן במסמך 323 באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי ותקנון העונשין במסמך 324. רישומי הגטו, מסמך 376; קורצ'אק, עמ' 346; באלברישסקי, עמ' 431; ארד, עמ' 242.

ל-61 איש נקבע מעצר עד 24 שעות, ל-5 אנשים עד שבוע ימים, ועוד הוטלו קנסות בסך 272 ר"מ. בתחנה מספר 2 הקנסות שהוטלו היו גבוהים יותר והגיעו ל-368 ר"מ. בתחנה זו טופלו באותו חודש יוני רק 292 מקרים, מתוכם 49 איש נשלחו למעצר עד 24 שעות (לא היו מעצרים לתקופות יותר ארוכות). כך למשל חל גידול דרסטי של פי 17 (!) במעצרן של נשים בבית הסוהר: מ-30 עצורות בינואר 1942 עד 508 ביוני אותה שנה, בזמן שאצל הגברים הגידול היה רק פי 9 בקירוב – מ-105 ל-909.⁴⁶ הענישה התמקדה בעיקר בהטלת קנסות, שנעשתה כמעט באופן אוטומטי, על פי "תעריף" מותאם לעבירה. כותב על כך קרוק: "...מענישים על כל דבר... על איחור בהרשמה (במשטרה) משלמים 5 רובל... מי שנתפס מדליק נר או מפעיל קומקום חשמלי משלם קנס... קנס על הליכה (ברחוב) אחרי השעה 19:00 (3 רובל)... על הבאת חבילות מצרכים יותר מדי גדולות... מחרימים את החבילות...", הקנסות וההחרמות הועברו למשטרה והגדילו את תקציבה.⁴⁷

"ידיעות הגטו" נהג לפרסם את המשפטים ואת פסקי הדין. כך למשל, בגיליון מספר 25 מסופר על שמואל פ', שגר בדירת קרקע ברחוב הקארמליטים 7: בעקבות נזילת מים בקומות שמעליו הוא התנפל במכות על מנהלת הבית. בגין התנהגותו התוקפנית הוא קיבל עונש וחויב בתשלום דמי המשפט. בגיליון מספר 31 מתואר למשל מקרה שבו ברחוב סטראשון 2 רבה מנהלת הדירה עם שכנתה באותה דירה והטיחה בה קללות נמרצות: היא נמצאה אשמה על ידי בית המשפט; במקרה אחר נדונה יטה ש' למאסר ולקנס על גילוי התנגדות למשטרה (ואילו יצחק ק', שנוכח באותו מעמד, יצא זכאי); במשפט אחר הואשם אופסקין בסחיטה,

⁴⁶ ארכיון מורשת D.1.354 מביא את דוח המדור הסטטיסטי/משטרה. בטבלה מספר 6 מוצגת הפעילות של שלוש התחנות במחצית הראשונה של 1942. ב-28.5.1942 בוטלה התחנה השלישית. הנתונים בדבר הגידול בעצורים מובאים במסמך D.1.339.

⁴⁷ קרוק, עמ' 145-146; דוגמה לצו מאסר שהוצא על ידי משטרת העבודה היהודית, ניתנת בנספח כ'. אוסף של צווי מאסר ניתן במסמך כ7א – 2/6/13 במכון ז'בוטינסקי. העיתון היה מ-24.1.1943: המקרה אירע באמצע הלילה והנזילה נבעה מקומה ג', משם המים עברו לקומה ב' והמשיכו לדירתו של שמואל פ' (דבורז'צקי, עמ' 285).

באמצעות מכתב בעילום שם לגברת אז' שבו הוא איים לרצוח את בעלה אם לא תעביר סכום כסף כדרישתו: הוא נדון לששה שבועות מאסר; מקרה שונה היה זה של אמה ז' שעבדה במסילת הברזל ורצתה להשתחרר מזה. היא ידעה שאם לא תלך לעבודה תהיה צפויה למעצר על היעדרות ועל כן שכרה שכנה שהלכה לעבוד במקומה. דבר המרמה נתגלה ושתי הנשים נדונו לשבוע מאסר ועל אמה ז' גם הוטל קנס; מקרה חמור היה של קצין המשטרה היהודית אוברהארט: הוא הועמד לדין בחשד להלשנה לאחר ששלושה אסירים, שריצו עונש בבית הסוהר של הגטו, נלקחו על ידי משטרת הביטחון הגרמנית ונרצחו בפונאר. אוברהארט נמצא אשם ונגזר עליו עונש של סילוק מהמשטרה.

האירוע הקשה ביותר שבו טיפל בית המשפט היה מעשי הרצח של הרצל לידס, ב-2 בפברואר 1942, ושל בחור הישיבה יוסף גרשטיין ב-3 ביוני אותה שנה. גופתו של לידס נתגלתה במרתף בסטראשון 9 וחקירת המשטרה לא העלתה דבר. באשר לגרשטיין נתקבלה במשטרה הודעה על היעלמו. על פי רמזים שקיבלה מידידו ערכה המשטרה חיפושים מאומצים ועוד באותו לילה גילתה את הגופה במרתף בשאוולי 1. לאחר חקירה הוברר שגרשטיין נרצח על ידי כנופייה של חמישה חברים מהעולם התחתון: התברר שבהבטחה של אספקת מצרכים במחיר מוזל, בעבור אנשי הישיבה, הם פיתו אותו להגיע עם הכסף למרתף ושם רצחו אותו. במהלך החקירה אף הובהר שאנשי הכנופייה הזאת רצחו גם את לידס. כבר למחרת, ביום ה-4 ביוני, הועבר המקרה לבית המשפט שהתכנס על פי אישור היודנראט בהרכב מורחב של חמישה שופטים – סרולוביץ', נוטס, חבויניק, דעאול ומרכוס. בית המשפט מצא אותם אשמים וגזר עליהם פה אחד עונש מוות בתלייה. במהלך המשפט הובא בפני השופטים מקרה נוסף, של יאנקל אבידון שניסה בסוף אוקטובר 1941 לדקור את השוטר יעקב גרינפלד: השוטר רק נפצע והמתנקש ברח לגטו לידא. בהיותו שם השתתף אבידון בשוד וברצח כומר ואף הלשין בפני הממשל הגרמני שהיודנראט נותן חסות לפליטים מווילנה ומחלק להם תעודות שהם כביכול תושבי המקום. התוצאה של ההלשנה הייתה טרגית: הגרמנים הוציאו להורג ששים

פליטים וששה חברי יודנראט, ביניהם מפקד המשטרה היהודית. במרץ 1942 חזר אבידון לגטו וילנה ועם בואו הוכנס למעצר משטרתי. בשעת משפט הכנופייה הוא צורף לרשימת הנאשמים ברצח ונדון למוות. גזר הדין אושר על ידי חמשת חברי היודנראט והוצא לפועל על ידי המשטרה היהודית בו ביום, בשעה שלוש אחר הצהרים, בחצר שברחוב האטליזים. אלפי תושבים באו לצפות במאורע שעורר התרגשות ומתח רב. היו כאלה שהביעו רצון לשמש תליינים, כמו למשל מפקד משמר השער לוואס, והיה אף יהודי שהביא חבלים וביקש להשתמש בהם לתלייה.⁴⁸

הגטו ראה במעשי הכנופייה "חרפה ציבורית שבתנאים של הגטו יכולים להימצא אנשים שמסוגלים לבצע מעשי רצח נוראים בקרב יהודי הגטו".⁴⁹ התושבים הזדהו עם המשפט והעונש וחשו הקלה ויתר ביטחון עם סילוק כנופיית הרוצחים. לפני הוצאת גזר הדין לפועל נשא גנס בפני הנוכחים נאום: "שוטרים וחברי יודנראט, מתוך 75 אלף יהודי וילנה נותרו 16 אלף. 16 אלף חייבים להיות אנשים טובים, ישרים ועמלים. כל מי שלא יהיה כזה מצפה לו אותו סוף כמו לנידונים של היום. כל מקרה כזה נעניש ובמו ידינו נחסל. היום אנו מוציאים לפועל גזר דין על ששה רוצחים יהודים, אשר הביאו למותם של יהודים. את גזר הדין תבצע המשטרה היהודית, אשר שומרת על הגטו ותמשיך לשמור עליו. המשטרה מוציאה לפועל את גזר הדין בתוקף תפקידה. אנו מתחילים".⁵⁰ למחרת היום פרסמו היודנראט והמשטרה מודעה בדבר האירוע – מעשי הרצח, החקירה, המשפט וגזר הדין ואישורו. על המודעה חתמו ראש היודנראט ומפקד המשטרה. מאז לא נשנו מעשי הרצח בגטו וילנה.

⁴⁸ הגיליון מ-8.4.1942 (קורצ'אק, עמ' 347); באלברישסקי, עמ' 297-299; ארד, עמ' 244-242; קרוק, עמ' 276-280; דבורז'צקי, עמ' 285 הגרמנים ריכזו את יהודי הגטו בכיכר ואבידון עבר ביניהם והצביע על אלה שאינם מקומיים ועל פי זה הם נתפסו על ידי הגרמנים והוצאו להורג. העבריינים היו לייבל גרודזנסקי, הירש ויטוכובסקי, שני האחים יצחק ואליהו גייוואוש ויאנקל פוליקאנסקי; שור, עמ' 88: מציין שהגופה של גרשטיין נתגלתה במרתף הבית בשאוולי 3 והשמות של כמה רוצחים רשומים בשינוי קל.

⁴⁹ קרוק, עמ' 278.

⁵⁰ קרוק, עמ' 277; ארד, עמ' 243.

בית הסוהר

שכן בסמטת לידא 7. מאחר שחזית הבית פנתה לצד הארי האטום, הגישה אליו הייתה דרך החצר של סטראשון 6. בראש בית הסוהר עמד תחילה לנדאו, ולאחר מכן סרן פרדיננד בייגל, ועבדו בו (במאי 1943) אחד עשר איש נוספים. רובם המוחלט של האסירים היו שפוטים ליום או יומיים. כך למשל, בחודש ינואר 1942 היו במאסר 135 איש (מתוכם כרבע נשים) וכ-40 אחוז מהם נדונו למאסר של יום אחד ועוד כ-45 אחוז – של יומיים. בחודשים הבאים גדל מספר האסירים, וביוני 1942 הוא הגיע לכדי 1,427 איש (מתוכם כשליש נשים). הגידול הבולט הזה נבע בעיקר מהפעילות של משמר השער – 987 מקרים, ואילו מפסיקות בית המשפט הגיעו למאסר רק ששים וחמישה איש, היתר הובאו מתחנות המשטרה במהלך המחצית הראשונה של 1942. בסך הכול שהו בבית הסוהר 3,656 איש, מתוכם הגיעו אליו רק תשעים (2.5%) על פי פסיקת בית המשפט, וכל היתר ממעצרים של המשטרה (ובכלל זה משמר השער).⁵¹ חלקן של הנשים בסנקציות שהטילה המשטרה היה גדול באופן ניכר מזה של הגברים.

כדי לעמוד במכסות שדרשו הגרמנים נהגה משטרת הגטו להשתמש באסירים מבית הסוהר שהועברו קודם כול לכלא לוקישקי. כדי להצניע את המעשה מעיני הציבור נהגו להשתמש בשער קטן, שהיה סמוך לבית הסוהר והוביל לסמטת לידא הארית (כך למשל הוצאו שלושת האסירים שהוזכרו לעיל במשפטו של אוברהארט). אלפי אנשים עברו דרך בית הסוהר בכל תקופת קיומו.

⁵¹ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 284 מציין את לנדאו; באלברישסקי, עמ' 247-248: בייגל נהרג בתחילת ספטמבר 1943 באופן מקרי לחלוטין: הוא עמד בחלון דירתו ברחוב זאוואלנה וכדור תועה מחילופי ירי בצד הארי פגע בו למוות; שור, עמ' 116; ראן, עמ' 444. טבלה של המדור הסטטיסטי של היודנראט לגבי מספר האסירים בבית הסוהר במחצית הראשונה של 1942 (מסמכי מורשת D.1.339 ו-D.1.341).

ז. גנס בראש הגטו ודוקטרינת ההצלה באמצעות עבודה

ב-11 ביולי 1942 מינה הממשל הגרמני את יעקב גנס, שהיה ממונה על המשטרה היהודית, לראש הגטו. פריד נקבע כאחראי לנושאים אדמיניסטרטיביים ודסלר מונה למפקדה הישיר של המשטרה. את אקט ההחלפה מתאר קרוק: "היום... בשעה היעודה הגיעו 'האורחים' וביקשו שחברי היודנראט יתאספו. הם התרכזו בחדרו של מר פריד. מיד לאחר מכן נכנסו הינגסט, מורר, בוראקאס ועוד אחד. היודנראט וגנס נעמדו בשורה... הינגסט התיישב ומורר פתח מכתב חתום והקריא אותו: 'היות שמשרד העבודה צריך להוציא לפועל עבודה חשובה, והיות שהיודנראט לא תמיד פועל במהירות, והביצוע כפוף לשיבוט והחלטות, מפוזר בזאת היודנראט ובמקומו מתמנה כבעל הבית של הגטו מר גנס. מר פריד ישמש כממונה לעניינים אדמיניסטרטיביים ודסלר לענייני משטרה'. הקריאו ועזבו".⁵² המינוי של גנס היה פרק סיום למאבק מתמשך, שהחל עוד בראשית 1942, בינו ובין פריד על הנהגת הגטו. למעשה כבר מימיו הראשונים של הגטו היה גנס, כמפקד המשטרה, בעל סמכויות ביצוע עצמאיות. עם הזמן הוא הרחיב את סמכויותיו, תוך כרסום הדרגתי במעמדו של פריד, עד שנעשה בפועל ל"בעל הבית" של הגטו. ב-17 ביולי פרסם גנס הודעה לתושבי הגטו ובה הצהיר על התמנותו לתפקיד.⁵³ ההשתלטות של גנס התאפשרה הודות לכמה גורמים: בראש וראשונה אישיותו הדומיננטית והאמביציוזית של גנס, וכישוריו הביצועיים מול דמותו האפרורית של פריד וריחוקו מאנשי הגטו. בנוסף, לרשות גנס עמדו היכולת והכישרון ליצור קשרים עם הגרמנים והליטאים ולזכות בהערכה ובהתחשבות. פניותיו של פריד אל הממשל הושבו ריקם לא אחת, אך כאשר חזר גנס עליהן זכה להתייחסות שונה ואף לקבלת אישור. בהשוואה בין שני האישים האלה, אין ספק כמעט שגנס עלה על פריד בכל הקריטריונים של מנהיגות, ושהיה ראוי יותר ממנו לעמוד בראשות הגטו. פריד הצטייר כ"פולני טיפוס, עם סיגריה, אלגנטי, עם מטפחת

⁵² קרוק, עמ' 304. קרוק מגדיר את המהפך כ"פוטש".

⁵³ קרוק, עמ' 143; הודעת גנס מופיעה בארכיון מורשת D.1.352.

בכיס, עם מקל, כמו פיגורה בתיאטרון", כדברי אירנה לוסקי, שהכירה אותו באופן אישי. הגטו ידע שפריד נבחר לתפקידו באופן מקרי, ללא התאמה, והתושבים התייחסו אליו בזלזול ולעג וראו בו אדם קטן שדואג לאינטרסים האישיים שלו.⁵⁴ על מסמכים שונים של היודנראט הוא היה חותם לעתים קרובות בפולנית.

גנס היה שונה לחלוטין וחייו התנהלו באופן אחר. הוא נולד ב-1903 בעיירה ליד שאוולי. אביו עסק במסחר. אחרי שנתיים של לימודים בבית ספר תיכון התגייס גנס לצבא הליטאי. בהיותו כמעט בן שבע עשרה עבר קורס קצינים ושירת בגדוד חיל רגלים, שם הגיע לדרגת סגן ואף זכה באות הצטיינות. בשנת 1924 התחתן גנס עם אישה ליטאית ולזוג נולדה בת. כעבור זמן מה השתחרר מהצבא והחל לעסוק לפרנסתו בהוראה בבתי ספר יהודיים בערי שדה (בין השאר לימד ליטאית והתעמלות). לאחר מכן עבד כמנהל חשבונות ראשי במשרד המשפטים בקובנה ובמקביל השלים שם את הלימודים באוניברסיטה וקיבל הסמכה במשפטים ובכלכלה (בשנת 1935). בהמשך הוא מילא תפקיד בכיר בקואופרטיב הגדול "ליטוקיס". בשנת 1938, במסגרת שירות המילואים, הועלה גנס לדרגת סרן. עם הפיכתה של ליטא לרפובליקה סובייטית הוא פוטר מהעבודה, בגלל עברו, ועבר לוויילנה שבה התגורר אחיו סולומון. בזכות קשרים אישיים הוא קיבל עבודה במחלקת הבריאות בעיר, ועם כיבושה על ידי הגרמנים נתמנה למנהל האדמיניסטרטיבי של בית החולים היהודי. פריד הכירו בתפקיד זה, כאשר התחבא בבית החולים בזמן הגירוש לגטו, והתרשם מיכולותיו.

עם קבלת תפקיד ראש הגטו ("געטא-שעף", עם כינוי פורמלי של "געטא-פארשטייער" – "נציג הגטו") הפך גנס לדמות הדומיננטית

⁵⁴ עדות אירנה לוסקי, עמ' 1; קרוק קורא לו ביש גדא (שלימזל), גנגסטר, אחד שמתייחס לאוכלוסייה כאל כלבים (שם, עמ' 117-118), אדם שביקש מהגרמנים רשות להתהלך בעיר על המדרכה וללא טלאי ונרחה על ידם באופן קטגורי (שם, עמ' 227). הוא גם מביא שיר בפולנית המציין שפריד מנהיג כביכול את הגטו, אך בפועל גנס מחזיק אותו בישבנו (שם, עמ' 204).

והכל יכולה של הגטו, שהטביעה את חותמה על כל קורותיו. בכך ניתן להשוותו לראשי הגטאות הגדולים – אדם צ'רניאקוב בוורשה, וחיים רומקובסקי בלודז'.⁵⁵ אך בעוד ההיסטוריה נוטה לשפוט את הראשון לחיוב ואת השני לשלילה, הרי שההערכה כלפי גנס ופועלו בגטו וילנה שנויה במחלוקת עמוקה. במידה רבה הוא מצטייר כגיבור של טרגדיה יוונית שגורלו נחרץ והוא ממשיך לפעול מתוך אמונה פנימית שיצליח לשנותו, ולבסוף הולך אל המוות במודע ובאומץ. על אף חילוקי הדעות בין גנס למחתרת, ועל אף הטענות שהטיחו כלפיו חברי המחתרת והתושבים בגטו, קיימת אחדות דעים על כך שהאמין באמת ובתמים כי מדיניותו תהיה בסיס להישרדות. נאמן לתפיסה זו, גנס עשה מאמצים להציל את הצעירים ובעלי כושר העבודה שבהם ראה את ההבטחה לעתיד העם. מאמציו הכנים זכו להכרה אצל כל כותבי היומנים וספרי הזיכרונות אף בין מבקריו החריפים ביותר, כמו דבורז'צקי, קרוק, באלברישסקי, סוצקבר, רינדזיונסקי, שור ולזר. דברי הביקורת שנמתחו על גנס מתמצים בעיקר בדרך הביצוע ומעל לכול – בקוצר ראיית המציאות והבנת מטרתם של הגרמנים – רצח טוטלי של העם היהודי. דבורז'צקי קרא לו "מושיע שקר".

בסופו של דבר גנס שילם בחייו על מעשיו. הגרמנים רצחו אותו כשבועיים לפני חיסול הגטו, ואף שהוא ידע את הצפוי לו ויכול היה להינצל, בזכות אשתו הליטאית, הוא בחר ללכת בדרכו, אל המוות.⁵⁶ מציין גאביק הלר ביומנו: "ביום שבו לקחו את גנס באו פעמיים להזהיר אותו (הרי היו לו חברים ליטאים), שיש נגדו פסק דין מוות ושיברח. שאל

⁵⁵ צ'רניאקוב התאבד ביולי 1942, כשהחלה האקציה הגדולה בגטו ורשה: הוא לא היה מסוגל, מבחינה מצפונית, לעמוד בדרישות הנוראות של הגרמנים – אספקת אלפי יהודים מדי יום לרצח. רומקובסקי רדה בגטו לודז' (ואף כונה על ידי התושבים "הקיסר" או "המלך"), סיפק את רצונות הגרמנים בקשיחות רבה כלפי בני עמו ולבסוף, באוגוסט 1944, נרצח על ידם באושוויץ.

⁵⁶ דבורז'צקי, עמ' 399–404; באלברישסקי, עמ' 254–255; ארד, עמ' 114–115 והערות שוליים 10 בפרק ט', עמ' 381–382; קרוק, עמ' 77–78 והערות שוליים 104; סוצקבר, עמ' 42; רינדזיונסקי, עמ' 42–43, 62–64; קורצ'אק, עמ' 71, 77; שור, עמ' 120–122; לזר, עמ' 181–182.

אותם (גנס): 'ומה יהיה על הגטו?' ענו לו: 'את זה איננו יודעים', אז הוא (גנס) נשאר".⁵⁷

הדוקטרינה שגנס פיתח התבססה על ההנחה שהגרמנים לא יפגעו ביהודים כל עוד הם מביאים תועלת ומסייעים להם במאמץ המלחמתי. על פי תפיסה זו, כוח העבודה היהודי והתוצרת שהם מספקים, ובכלל זה התפוקה של בתי המלאכה שבגטו עצמו, הם גורם חשוב בעבור הגרמנים. לפיכך ייחס גנס חשיבות עליונה ל"פרודוקטיביזציה" – הפיכת תושבי הגטו לעובדים ולמועילים ככל שניתן, כדי שהממשל הגרמני לא יוכל לוותר על שירותיהם וישאירם בחיים. וכך ביטא זאת גנס (יחד עם בראודה) באסיפת עם בקיץ 1943: "...בל נרמה את עצמנו: מנקודת ראות פוליטית אנו שווים אפס בעיני הגרמנים. איננו קיימים ואיננו צריכים להתקיים. כזה הוא החוק של הנאצים לגבי היהודים. אם חלקנו עדיין בחיים, זה רק הודות לכך שלצדנו נזקפים כמה יתרונות משקיים. אנו מספקים דבר יקר מציאות – כוח עבודה. ככל שיהיו יותר עובדים ויותר תוצרת, כך יהיה להם יותר חשוב לקיים את הגטו..."⁵⁸. קו זה ננקט גם על ידי ראשי גטאות אחרים: אפרים באראש בגטו ביאליסטוק מכריז, כי צריך "לעשות את הגטו לאלמנט כה מועיל לשלטונות, עד שיהיה חבל להשמידו", ובגטו לודז' – "...ניצול עבודת היהודים... הפך לאבן היסוד במדיניותו של רומקובסקי".⁵⁹

⁵⁷ היומן של גאביק הלר (העלער) מופיע באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, כתוב ביידיש וכולל רק עמודים ספורים. היומן מתאר את ימיו האחרונים של הגטו. גאביק הלר היה חברו של יצחק רודאשבסקי, אשר כתב יומן מפורט שפורסם אחרי המלחמה. ניתוח היומן של הלר על פרטיו נעשה על ידי ד"ר נתן כהן מהאוניברסיטה העברית במאמרו "ימיו האחרונים של גטו וילנה – דפים מיומן", המובא כאן לקוח ממאמר זה.

⁵⁸ באלברישסקי, עמ' 337; במאמר מערכת של "ידיעות הגטו" גיליון 20 מ-8 בינואר 1943, המסכם את השנה שחלפה (1942), מצוין בין השאר: "...רק דבר אחד יכול להציל אותנו ולהעביר אותנו דרך הסערה וזה העבודה. עבודה ללא חכמות, עבודה עם סדר ועם משמעת. העבודה מעניקה תקווה אפילו במצוקה הגדולה ביותר".

⁵⁹ שרה בנדר: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה 1939–1943: בתקופה הסובייטית, ותקופת הכיבוש הגרמני והגטו, חיבור לדוקטורט, אוגוסט 1994, עמ' 110; מיכל אונגר: החיים הפנימיים בגטו לודז' 1940–1944, חיבור לדוקטורט, דצמבר 1997 (להלן: מיכל אונגר), עמ' 135 וכמו כן: מיכל אונגר: לודז' אחרון הגטאות בפולין, יד

העיקר הוא להרוויח זמן – "איבערלעבן" (לשרוד). בהתאם לקו זה הורחבה רשת בתי המלאכה ותושבים רבים, ובכלל זה נשים ונוער, הוכנסו למעגל התעסוקה במפעלי הגרמנים בתחום הגטו ומחוצה לו. וכך מספר העובדים עלה מינואר לדצמבר 1942 ב־50 אחוז והגיע ל־9,000 איש – יותר ממחצית האוכלוסייה הלגלית, וביוני 1943 הגיע מספרם ל־14,000 איש.⁶⁰

בסופו של דבר מאמצי הפרודוקטיביזציה והפיכת הגטו למחנה עבודה אחד גדול לא הועילו במאום, וכשיצאה הפקודה מהימלר לחסל את הגטאות, גם גטו וילנה לא ניצל מהגזרה.

ושם, ירושלים, תשס"ה, עמ' 326.

⁶⁰ אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 288 – דוח המדור הסטטיסטי של היודנראט. ר' גם פירוט בפרק הבא.

חלק ב'

כלכלת גטו וילנה

"אל יהיה איש רעב בגטו"

סיסמת ועד העזרה הציבורי

*

יהודי הגטו

זכרו, העבודה חוסכת דם!

סיסמה מתוך "ידיעות הגטו" מספר 1

פרק 1

המשאבים הכלכליים

א. כוח עבודה ותעסוקה

כבר מראשית כיבוש וילנה, בד בבד עם מעשי ההרג ההמוניים, החל ניצול של יהודים לצורכי עבודה. וכך, בעוד חלקם נרצחים בפונאר, נאלצו הנותרים בחיים לעסוק בעבודות כפייה על פי דרישות הממשל הגרמני. רובם הגדול הועסקו בעבודות שחורות – ניקיון, אחזקת מבנים וחצרות, סבלות, חפירה וכו', ומקצתם בעבודות מקצועיות, כמו נגרות, מסגרות, פרוונות ומכונאות רכב. היהודים שירתו בעיקר את יחידות הצבא והמנהל האזרחי; הם עבדו במחנות צבאיים, ברכבת, בשדה התעופה, בתחנות משטרה – ובכלל זה של הליטאים – במתקנים עירוניים, בבתי חולים ואפילו במפקדת משטרת הביטחון.

עם הקמת הגטו עבר הדגש בהדרגה למפעלים גדולים מחוץ לו, לבתי מלאכה בתוכו ולמחנות עבודה בסביבות וילנה. ככל שחלף הזמן ונמשכה תקופת היציבות התגבשו דפוסי התעסוקה ועלה מספר היהודים שנכנסו למעגל העבודה. גברים ונשים גילאי חמש עשרה־ששים נחשבו כשירים לעבודה, וכאלה היו בגטו כ־15,000 שהיו כ־76% מכלל האוכלוסייה.¹

¹ בעניין זה ר' טבלה מספר 1: "גברים ונשים על פי קבוצות גיל".

המנהל הגרמני החל לנצל את הפוטנציאל הזה כבר מהרגע הראשון, ועשה בו שימוש גדל והולך. זה התבצע בכפייה, בתוקף ההוראות, אך זכה עם זאת להיענות של גנס, בכפוף לתפיסת הפרודוקטיביזציה שלו והבלטת התרומה של כוח העבודה היהודי לכלכלת המלחמה הגרמנית. כך, בראשית 1942 היה מספר העובדים כ-6,000 ובסוף אותה שנה הגיע לכ-9,200 – גידול של יותר מ-50%!²

הגידול המשמעותי היה במחצית הראשונה של השנה, ואילו בין יולי לדצמבר הסתכם בכ-1,200 איש בלבד. נראה שהסיבה העיקרית לכך היא ההתייצבות של מספר ה"איינהייטים" (אתרי/יחידות העבודה מחוץ לגטו) וההתגבשות של מספר המועסקים בכל אחד מהם. בדצמבר חל שינוי במגמה ומספר אתרי העבודה גדל מ-273 ל-346, ונוספו כ-150 עובדים בלבד (ככל הנראה היו אלה אתרי עבודה קטנים למדי, ובמקביל פחת מספר המועסקים באתרים האחרים). מספר העובדים בספטמבר היה 9,062, באוקטובר 9,090, בנובמבר 9,117 ובדצמבר 9,270. בתקופה זו (יולי-דצמבר 1942) עלה מספר המועסקים בתוך הגטו עצמו מ-1,393 ל-1,897.

באפריל 1943 הגיע מספר המועסקים ל-10,115: 6,139 גברים ו-3,976 נשים (60 ו-40 אחוז בהתאמה). ביוני עלה מספרם ל-14,000, כלומר תוספת של כ-40% במשך חודשיים! גידול זה נבע בעיקר מהרחבת רשת בתי המלאכה בגטו שהעסיקו בתקופה הנדונה כ-3,000 עובדים. ועוד – כפי שמציין "ידיעות הגטו" – "נעשים מאמצים להעלות את המספר בעוד 4,000 ואחר כך בעוד 5,000".³ אם שאיפה זו הייתה מתממשת היה מספר המועסקים מגיע ל-16,000, מעבר למאגר הפוטנציאלי של כוח העבודה בגטו, והיה צורך להכניס למעגל

² אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי: דוח המדור הסטטיסטי של היודנראט, מסמך 288; כך למשל בחודש מרץ 1942 עבדו ביחידות חוץ 5,306 איש, מתוכם 3,977 גברים ו-1,309 נשים (רישומי הגטו, מסמך 377).

³ רישומי הגטו, מסמך 380; באלברישסקי, עמ' 340; ארד, עמ' 272. קרוק, עמ' 524. מובא אצל קורצ'אק, עמ' 355: מתוך גיליון "ידיעות הגטו" מסוף יוני 1943.

העובדים בני נוער מתחת לגיל חמש עשרה ומבוגרים מעל גיל ששים. בפועל הדבר לא התממש; באוגוסט ובתחילת ספטמבר 1943 החלו השילוחים למחנות הריכוז באסטוניה ובלאטביה, ובשליש האחרון של ספטמבר בא הקץ על הגטו.⁴

הממשל הגרמני השתמש לצרכיו גם באוכלוסיות הארצות הכבושות – פולנים, רוסים, צ'כים, בלארוסים, ליטאים ואחרים – וחלקן אף שולחו לגרמניה גופא. אף שגם הם עבדו בכפייה ובתנאים קשים, אין להשוות את מצבם לזה של היהודים: בראש ובראשונה הם היו מיעוט מבני עמם ושנית, והחשוב מכול, לא נשקפה סכנה לחייהם כל עוד עשו את הנדרש מהם. לא זה היה המצב בקרב היהודים, אלה נוצלו באינטנסיביות ובהיקף רחב, תוך התאכזרות, סדיזם והשפלה, בתנאים של עבדות ובסכנת מוות בלתי פוסקת. ככל שנתארכה המלחמה גברה חשיבותו של כוח העבודה היהודי שהיה נוח לתפעול, זמין בכל עת ונתון כולו לחסדי הגרמנים. ואף שלכאורה זה היה אמור לתת תקווה להישרדות, דבר לא הועיל ודינם של היהודים נחרץ למוות.

ב. התעסוקה בגטו – מנהלת הגטו ובתי המלאכה

כוח העבודה בגטו תועל לשני אפיקים: הראשי – עבודות מחוץ לגטו; המשני – עבודות בתוך הגטו עצמו. את כוח התעסוקה בתוך הגטו הפעילה מנהלת הגטו, בראשות היודנראט. רוב העובדים איישו את התפקידים בתוך מחלקות היודנראט ובשירותים שהוא סיפק לאוכלוסייה. ענף מיוחד בתוך זה היו בתי המלאכה אשר עסקו בייצור ובתיקונים. בתחילה היו רוב המועסקים קשורים למנהלת ומשולבים בתוך מוסדותיה השונים, עם תחילת תקופת היציבות הגיע מספר העובדים לאלף, מהם שלושה רבעים עובדים קבועים עם שיינים, והשאר עובדים יומיים ללא תעודות.

⁴ דבורז'צקי מציין שעבר באופן אישי חמישה מחנות באסטוניה ואת המחנות שטוטהוף ודאוטמרגן (שם, עמ' 429) והיה בין המעטים שניצלו.

טבלה מספר 1: התפלגות המועסקים⁵
מועסקים במוסדות הגטו (נכון למחצית הראשונה של ינואר 1942)

המחלקה	מספר העובדים התקניים	מספר העובדים היומיים (זמניים)	מספר העובדים סך הכול	באחוזים מסך כל העובדים
הנהלת היודנראט	6	-	6	0.6
מחלקה כללית, קופה, דואר, מחסנים וטיפול סוציאלי	25	-	25	2.5
מחלקת אספקה	73	-	73	7.3
טיפול בילדים	22	-	22	2.2
ספרייה	14	-	14	1.4
משרד העבודה	16	-	16	1.6
מחלקת בריאות (ללא בית החולים)	142	15	157	15.7
בית החולים	147	-	147	14.7
מחלקת דיור	95	2	97	9.7
מחלקה טכנית	57	174	231	23.1
מדור הסקה	6	-	6	0.6
בתי מלאכה	6	-	6	0.6
בית עלמין	8	-	8	0.8
משטרת הגטו	137	56	193	19.3
סך הכול	754	247	1,001	100

⁵ הנתונים מעובדים על פי הטבלה המוצגת אצל באלברישסקי, עמ' 305.

הערות לטבלה מספר 1:

- הטבלה נכונה לרגע נתון. עם הזמן חלו שינויים בארגון מנהלת הגטו, במספר העובדים ובסוג התעסוקה.
- מתוך הטבלה בולטות כמה תופעות: תשומת לב רבה הוקדשה לנושא הבריאות – קרוב לשליש מהמועסקים (כ-31%) עבדו במחלקת הבריאות ובית החולים (ולכולם, למעט חמישה עשר העובדים היומיים, היו שיינים).
- "המעסיק הראשי" היה מחלקת הדיור והמחלקה הטכנית ובהן שליש מכלל המועסקים בגטו. המחלקה הטכנית לבדה (שהייתה הממונה העיקרית על בתי המלאכה) העסיקה כרבע מהעובדים.
- 25% היו עובדים יומיים שנחשבו לבלתי לגליים. מחוסר ברירה ולאור הצרכים הדחופים בשטח היודנראט השתמש בהם ואף שילם להם שכר. כל זאת ללא ידיעת הממשל הגרמני.⁶
- מקום חשוב תפסה גם המשטרה היהודית שמתוכה קרוב ל-30% היו עובדים יומיים ששימשו כוח עזר למשימות שונות.

במחצית השנייה של שנת 1942 חלו שינויים משמעותיים בהרכב המועסקים. לצורך השוואה מובאים בשורה הראשונה של טבלה מספר 2 להלן, נתוני ינואר 1942 מתוך טבלה מספר 1 לעיל:⁷

⁶ עם הזמן זכו עובדים יומיים לקבל שיינים משפחתיים ורודים (באלברישסקי, עמ' 305).

⁷ באלברישסקי, עמ' 312: הטבלה מתבססת על דוח המדור הסטטיסטי. בטבלה מופיעות מחלקות הדיור והטכנית בנפרד וכאן הן אוחדו. כמו כן, המחלקה הכללית מופיעה שם תחת השם "אחרות", עם הסבר בהערות שוליים שהיא כוללת את ההנהלה, המחלקה הכללית, כספים וכו', כמצוין כאן בהערה המסומנת בכוכבית; מסמך 293 של אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי מביא את דוח המדור הסטטיסטי, ובו מספר המועסקים ביולי שהינו 1,397 ובאוגוסט 1,437, התואם כמעט במלואו את הנתונים בטבלה וכך זה גם מופיע במסמך 294. במסמך 288 צוין, שבדצמבר 1942 מספר העובדים במחלקה הטכנית היה 496 (בינואר אותה שנה זה היה רק 254) ובמחלקת הדיור מעל ל-300 והמספר הכולל של המועסקים בהנהלת הגטו זהה לנתון שבטבלה – 1,897 איש.

טבלה מספר 2: מועסקים במוסדות הגטו במחצית השנייה של שנת 1942

החודש	מחלקה כללית (*)	מחלקת בריאות	מחלקת אספקה	מחלקת דיור וטכנית	מחלקת תרבות	משטרה	סך הכול
ינואר	61	326	73	334 (**)	14	193	1001
יולי	103	375	80	425	179	231	1,393
אוגוסט	110	384	83	446	188	227	1,438
ספטמבר	129	343	79	531	194	229	1,555
אוקטובר	154	404	86	549	195	239	1,627
נובמבר	154	405	86	608	202	248	1,703
דצמבר	198	401	87	759 (***)	208	244	1,897

הערות לטבלה מספר 2:

(*) בעמודה זו נכללים הנהלת היודנראט, המחלקה הכללית ויחידות הביקורת, כספים, הסקה ובית עלמין, וכן משרד העבודה, טיפול סוציאלי ומחלקת התעשייה.

(**) כולל 22 – טיפול בילדים.

(***) בחודש דצמבר עברו סקציית הרמונט ועוד כמה עובדים מהמחלקה הטכנית למחלקת הדיור.

• מתוך הנתונים לעיל משתקף הגידול הניכר במספר העובדים במרוצת השנה: מ-1,001 בינואר ל-1,897 בדצמבר – תוספת של כ-90%.

• במחצית השנייה של השנה, מיולי לסוף דצמבר, גדל מספר המועסקים בגטו ב-36% (מ-1,393 ל-1,897).

• השינוי המהותי ביותר חל בהעסקת עובדים בבתי המלאכה של הגטו, בכפוף לקונספציה הכללית של גנס ש"עבודה תציל ממוות". ככל שרעיון זה, על ביטוייו השונים, כגון "פרודוקטיביזציה", "גטו יצרני"

ו"גטו תועלתי למאמץ המלחמתי הגרמני", השתרש יותר בקרב מנהלת הגטו ובציבור כולו, כך גדל בהתמדה מספרם של המפעלים ושל העובדים והעובדות.

בתחילה הוקמו בתי מלאכה קטנים (ווארשטאטן) של בעלי מקצוע ספציפיים שטיפלו בתיקון תקלות ובשיפור מצב המבנים הישנים וחסרי התשתיות. בכך הועסקו שרברבים, נגרים, חשמלאים, זגגים, פחחים ועוד. בתי המלאכה היו חלק קטן יחסית מכלל מקומות העבודה בגטו, אך בהדרגה עלה היקפם ותחומי פעילותיהם התרחבו. לרשת המפעלים הגדלה התווספו מתפרות, מספרות, בתי סריגה, סנדלריות וכדומה, ויחד עימם עלה מספר עובדי "הצווארון הכחול", כגון סבלים, עוזרים לבעלי מקצוע וכיו"ב. המחשה לכך מתקבלת במחלקה הטכנית ובמחלקת הדיור שבשתיהן רוכזו המפעלים, בתי המלאכה והסדנאות למיניהם. שתי המחלקות נתנו את השירותים והתוצרת לשאר מחלקות היודנראט ולציבור הרחב בגטו, ובעיקר סיפקו את הדרישות של המנהל הגרמני וההזמנות הפרטיות של קצינים ושל פקידים.

את העובדים במחלקות אלה ניתן לציין כ"עובדי בתי מלאכה". טבלה מספר 3 להלן משקפת את הגידול שחל בהם במחצית השנייה של שנת 1942.⁸

⁸ הנתונים מתבססים על טבלה מספר 2 לעיל.

טבלה מספר 3: מספר עובדי בתי מלאכה בהשוואה למועסקי הגטו האחרים במחצית השנייה של שנת 1942

חלקם של העובדים בבתי מלאכה מכלל המועסקים בגטו (באחוזים)	מספר העובדים			החודש בשנת 1942
	סך הכול	בבתי מלאכה	במנהלת הגטו	
30.5	1,393	425	968	יולי
31.0	1,438	446	988	אוגוסט
34.1	1,555	531	1,024	ספטמבר
33.7	1,627	549	1,078	אוקטובר
35.7	1,703	608	1,095	נובמבר
40.0	1,897	759	1,138	דצמבר

הערות לטבלה מספר 3:

- מתוך הטבלה משתקף בבירור לא רק הגידול המספרי של המועסקים בגטו, אלא גם חלקם היחסי של עובדי בתי המלאכה שעלה בפרק זמן של חצי שנה מ־30.5 אחוז ל־40 אחוז – גידול של 33 אחוז, ויש בכך כדי להצביע על תהליך הפרודוקטיביזציה.
- מגמה זו המשיכה ביתר שאת בשנת 1943 וביוני הגיע מספר עובדי "הצווארון הכחול" – עובדים מקצועיים ועוזריהם – ל־3,000.

הקמת המפעלים נעשתה על פי הוראות היודנראט שקבע גם את סוג המפעל, כמות העובדים וטיבם. אם בתחילה הם נועדו לתת מענה לבעיות הבערות של תנאי המגורים והקיום בגטו, הרי שעם הזמן הוסט ייעודם לשירות המנהל הגרמני והליטאי. בתי המלאכה עברו בהדרגה לשירות כמעט מלא של הצבא הגרמני וכוחות העזר שלו, כשהם מספקים להם מגוון מוצרים, כגון מדים ובגדים אחרים, נעליים, רהיטים, קופסאות

קרטון, מכשירים חשמליים וכיו"ב.⁹

היקף המוצרים וכמויותיהם חיזקו את התחושה בקרב תושבי הגטו שכוח העבודה היהודי אכן חשוב לגרמנים והפיח בהם תקוות. דבורז'צקי מציין: "יש בזה כדי להשפיע... על החלטותיהם (של הגרמנים) בנוגע לגורלו של הגטו". ביטוי להלך רוח זה ניתן מדי פעם ב"ידיעות הגטו". כך למשל, גיליון מספר 30 (מרץ 1943) מדווח על הקמת בית מלאכה לסריגה, ברחוב רודניצקה 6, שעובדות בו שתיים עשרה נשים; ידיעה נוספת מספרת על פתיחת קו ייצור של כפות מתכת במפעלים הגדולים ומציינת שהן "ייצרו בעזרת כבשן היציקה החדש שהותקן בזמן האחרון"; במודעה לקהל מתבקשות עקרות הבית לאסוף אפר ולהעבירו לנקודת איסוף ברחוב שאוולי 8, כדי לעבדו לסבון ולמי סבון וכי "בעד אפר טוב ונקי אפילו ישולם כסף"; במקום אחר מסופר על הרחבת ייצור העמילן והעסיס מקליפות תפוחי אדמה, ואף כי "ניתנת הרשות לייצר סוכריות מעסיס העמילן" וכיו"ב. גיליון מספר 1 מדווח על הכפלת המשמרות בבתי המלאכה לקדרות; בבתי המלאכה לקליעת סלים, שם העבודה נעשית כבר בשתי משמרות, יוגדל מספר העובדות בכל משמרת ויגיע ל-100; הוגשה הזמנה גדולה מהנהלת הק"פ לבית המלאכה המכני הגדול לאספקת סולמות עץ – לפחות 100 בחודש.

שווי המחזור של בתי המלאכה המכניים, בהנהלת המהנדסים מרכוס ורייבמן, הגיע בחודש פברואר 1943 ל-37,869 מארק. מספר בעלי ההזמנות מחוץ לגטו היה עשרים ושבע, והמזמין הגדול ביותר היה, באופן פרדוקסלי, דווקא מחלקת העיתונות והתעמולה של המנהל הגרמני. הזמנות גדולות היו גם מבית החרושת "ליטוקיס", ממשרדי

⁹ נוסף על המוצרים שהוזכרו, יצרו בתי המלאכה בעבור הגרמנים והליטאים: דוודים, גגות, סנדלי עץ, מנורות נפט ועוד. לשימוש תושבי הגטו יצרו: פנכות אוכל סגורות וקומתיות ("מענאשקעס"), מנעולים ומפתחות, צינורות ואביזרים לשרברבות, גרביים, נעליים, כובעים, מי סודה ולימונדה וכדומה; הוקמו תחנת קמח קטנה, מפעל קטן לסכרין וכמו כן מעבדה לייצור סבון מעצמות סוסים, עמילן מקליפות תפוחי אדמה, מיץ מתפוחי אדמה קפואים, ויטמינים וכדומה. היו בתי מלאכה לקליעת סלים ומחצלות (בהן השתמשו בתבן בתור חומר גלם), לסריגה וכדומה (דבורז'צקי, עמ' 139-142; קורצ'אק, עמ' 76-77).

הגביטסקומיסאריאט וכו'. שווי המחזור בבתי המלאכה של התעשייה הקלה היה בחודש זה 49,551 מרק, כשאת המקום הראשון בייצור תופסת המצבעה, ואחריה: בית מלאכה לשעונים, הסנדלרייה, סדנת החייטות וכו'.¹⁰

בצד המפעלים שהוזכרו לעיל, היו גם בתי מלאכה קטנים פרטיים, פרי יוזמה של בעלי מקצוע, עם רצון ויכולת להגדיל את הכנסותיהם. בין השאר הם ייצרו ממתקים, סיגריות מאולתרות, סבון, אבקת שיניים, סוגים שונים של מאפה, מטעמים (למשל דג מלוח שעשוי מכרוב) ועוד. חלקם עסקו, בשעותיהם הפנויות ובימי א', בתיקונים בבתי הלקוחות או בבתי המלאכה שלהם.

¹⁰ "ידיעות הגטו", גיליון מספר 31, המופיע אצל קורצ'אק, עמ' 358. דוגמה נוספת לפעילות בתי המלאכה ניתנת בטבלה להלן, המפרטת היקפי הלקוחות וההכנסות של המספרות, הסנדלריות והמתפרות במחצית הראשונה של 1942 (באלברישסקי, עמ' 411, על פי דוח המדור הסטטיסטי):

מספר הלקוחות וגודל ההכנסות בשלושה סוגים של בתי מלאכה במחצית הראשונה של 1942:

החודש	2 מספרות(*)		סנדלריות (10 עובדים)		מתפרות (11 עובדים)	
	מספר הלקוחות	הכנסה ברוטו במארק	מספר הלקוחות	הכנסה ברוטו במארק	מספר הלקוחות	הכנסה ברוטו במארק
ינואר	2,289	866	334	701	104	898
פברואר	4,334	1,606	315	988	110	1,015
מרס	5,348	2,159	433	1,404	107	1,125
אפריל	5,770	2,396	379	1,305	137	1,651
מאי	5,074	2,153	350	1,178	155	1,974
יוני	5,105	1,994	331	1,361	177	1,761

(*) בינואר הייתה מספרה אחת עם 5 עובדים, מפברואר 2 מספרות עם 11 עובדים (ביוני רק 10).

ג. עבודות מחוץ לגטו

רוב עובדי הגטו הועסקו בעבודות חוץ. מקומות העבודה נחלקו לשלושה סוגים עיקריים:

א. אתרי עבודה רגילים (מחנות ותחנות צבא ומשטרה, בתי חרושת וכו').
ב. מחנות עבודה גדולים בתוך העיר.

ג. מחנות עבודה בסביבות וילנה שבהם גם התגוררו הפועלים.
בשעות הבוקר המוקדמות היו אלפים יוצאים לאתרי העבודה השונים, מאורגנים בקבוצות ובטורים, וחוזרים לגטו עם ערב.

מקומות העבודה היו רבים ופזורים על פני העיר כולה, בין השאר תחנת הרכבת, שדה התעופה בפורובאנק, מפעלי תעשייה (ובהם בית החרושת הגדול "ליטוקיס"), מפעל לייצור נשק בורבישק, מחנות צבא (איינהייטן), מתקני משטרת הביטחון, תחנות משטרה גרמניות וליטאיות, מנהלת העיר וילנה ועוד. בתוך כל אלה בלטו שני מפעלים גדולים שהעסיקו יהודים רבים: קיילים לעיבוד פרוות והק"פ (HKP) Heeres Kraftfahrpark/Ost/562, סדנאות לתיקון רכב צבאי. כבר באוקטובר 1941 הפך קיילים למחנה עבודה סגור שאליו הועברו בעלי המלאכה ומשפחותיהם עד סמוך לשחרור וילנה. בתחילה היו בו כ-800 איש ובהדרגה הגיע מספרם ל-1,250. המפעל הוקם ברחוב מינדאוגינס (Mindaugienes), לשעבר שפטיצקי-Szepticki) 7-8, בשני בלוקים גדולים וכמה מבני עזר, והיהודים חיו בו בתנאים טובים יחסית. גם הק"פ הפך למחנה סגור, אך זה קרה בספטמבר 1943, לקראת חיסול הגטו. בעיני אנשי הגטו נחשבו המועסקים במפעלים אלה בני מזל. עובדי הק"פ רוכזו במבנים סמוכים זה לזה ברחוב לידא 3, 5, 7, 9, 11 ו-13.

תמונת התפלגות העובדים, למחצית השנייה של 1942, הוכנה בטבלה להלן בידי המדור הסטטיסטי בגטו:¹¹

¹¹ רישומי הגטו, מסמך 380; באלברישסקי, עמ' 340. בטבלה גם מצוין מספר אתרי העבודה בתקופה זו, שהיה 234 ביולי, 255 באוגוסט, 265 בספטמבר, 255 באוקטובר, 273 בנובמבר ו-346 בדצמבר.

באשר למחנה קיילים, יצוין שהוא הוקם בזכות פעילותו של אוסקר גליק, שגם ניהל אותו.

טבלה מספר 4: פירוט המועסקים במחצית השנייה של שנת 1942

סך הכול כולל	מספר המועסקים בגטו	מספר המועסקים ביחידות חוץ				החודש
		סך הכול	במפעלים פרטיים	במוסדות ומפעלים אזרחיים-ציבוריים	ביחידות צבאיות	
8,064	1,393	6,671	211	2,505	3,955	יולי
8,596	1,438	7,162	249	3,039	3,870	אוגוסט
9,062	1,555	7,507	296	3,068	4,143	ספטמבר
9,090	1,627	7,463	377	3,040	4,046	אוקטובר
9,117	1,703	7,414	440	2,909	4,061	נובמבר
9,270	1,897	7,373	481	2,785	4,107	דצמבר

הערות לטבלה מספר 4:

- מהטבלה מתברר שבחודשים אוגוסט-ספטמבר התווספו לעבודות חוץ כ־840 עובדים (כ־12%), ומאז היה המצב סטטי פחות או יותר. במקביל עלה בהתמדה מספר המועסקים בגטו עצמו שנבע מהגידול במספר בתי המלאכה.
- מספר אתרי העבודה מחוץ לגטו השתנה מדי חודש על פי צורכי הגרמנים, ובמיוחד בין יולי לאוגוסט (גידול של 8%), אוקטובר לנובמבר

גליק היה יהודי מווינה, שהגיע לוויילנה בזהות מזויפת של פולקסדויטשה. הוא ניצל את האינטרס שהיה לממשל הגרמני בייצור ביגוד חם לחיילים, ושכנע את פקידיו להקים מפעל פרוות (בליטאית: קיילים) ולשכן לידו את אנשי המקצוע היהודים עם משפחותיהם, כדי לקבל מהם את התפוקה המרבית. המפעל הוקם בשטח של בית החרושת לאביזרי חשמל אלקטריט (שצוירו נלקח בידי הסובייטים בזמן הנסיגה מהעיר). גליק עמד בראש המפעל כארבעה חודשים, עד שנתגלתה זהותו האמיתית והגרמנים הרגו אותו ואת אשתו, בפברואר 1942. בכל תקופת פעילותו השתדל גליק, תוך סיכון נפש, להקל על אחיו היהודים, שור, עמ' 53-55; ארד, עמ' 130-131; עדותו הרשומה, בתפוצה מוגבלת וללא ציון תאריך, של: Israel Gitelson (Jerome), *The Forgotten Hero, Oscar Glick and C.C. Kailis*.

(גידול של 7%) ובאופן מיוחד בין נובמבר לדצמבר (27%). עם זאת, לא חלו שינויים ניכרים במספר עובדי החוץ ובהרכבם.

- ככל שחלף הזמן גדל חלקו היחסי של הצבא והמפעלים הקשורים עימו בניצול כוח העבודה היהודי. הדבר משתקף היטב בנתונים אלה: בדצמבר 1942 הועסקו באיינהייטים 4,107 איש, שהם כ-45% מכלל 9,270 המועסקים. אם נוסיף לכך את המפעלים הציבוריים-אזרחיים הקשורים בצבא, מספר המועסקים בסקטורים אלה הגיע ל-6,892, שהם 71% מהמועסקים. כעבור מחצית השנה עברו בעבור הוורמאכט בלבד 13,800 יהודים, שהם כ-74% מכלל אוכלוסיית הגטו! לא בכדי מציין קרוק, שזה "אחוז מעורר פליאה".¹²

תנאי העבודה בחוץ לא היו אחידים והם נקבעו במידה רבה על פי ההתייחסות האישית של הממונים הגרמנים והליטאים והקשרים שנוצרו בינם ובין הבריגדירים והעובדים האחרים. במקומות עבודה פרטיים היו התנאים נוחים יותר, עם אפשרויות רבות יותר "לקחת" דברים ולסחור עם הסביבה. באתרים שהפיקוח הישיר על היהודים היה בידי שירותי הביטחון והמשטרה, כמו למשל שדה התעופה והרכבת, היחס היה נוקשה והעבודה קשה. העבודה בשדה התעופה הייתה כרוכה בקושי נוסף – מרחק של מספר קילומטרים ממרכז העיר שאותו נאלצו העובדים לעבור ברגל. אך היו גם הפתעות לטובה: לא אחת התגלו, אפילו בתוך יחידות הצבא, אנשים בעלי לב שסייעו לעובדים ולעובדות, בין אם בהעלמת עין ובין אם באופן פעיל, ואפשרו להם לקחת מצרכים, כגון מזון מחדר האוכל, שאריות בגדים וכיו"ב. אף בתוך מפקדת הגסטאפו יצר הבריגדיר קאמרמאכר קשרים טובים עם מספר גרמנים שרמזו לו לא אחת על אקציות צפויות ועזרו בחיי היום-יום. שמעון לוסקי מספר שעבד באיינהייט של יחידה צבאית אוסטרית, ברחוב לגיונובה 2, ואנשיה התייחסו יפה ליהודים. הטבח עצמו, סיפר, היה נותן לו אוכל שנותר מארוחת הצהריים ואותו היה מביא לבני משפחתו.¹³

¹² קרוק, עמ' 601. קרוק כתב זאת ב-14.7.1943 בהתבסס על ההנחה, שבגטו יש כ-18,650 איש.

¹³ עדות שמעון לוסקי, עמ' 1; גם בקובנה הועסקו יהודי הגטו בהקמת שדה תעופה. הוא נבנה

עבודה בהיקף גדול מאוד התנהלה על ידי "קבוצת בניין גיזלר", שליד ארגון "טודט" הגרמני. היא העסיקה כ־1,000 יהודים בעבודות בניין בתחנת הרכבת, חלקם מתוך המחנות שמסביב לוויילנה.¹⁴ היחידות הגרמניות שהעסיקו עובדים מהגטו היו מעבירות דוח שבועי למשרד הגביטסקומיסאר. בדוח כזה, שהוכן בידי משרד הבנייה של העירייה ומתייחס לשבוע שבין 1-6 בינואר 1943, מצוין שהועסקו מדי יום בין עשרים לעשרים ושניים איש, רובם הגדול בלתי מקצועיים (ששכרם הוא 0.15 מארק לשעה), שניים עד ארבעה מקצועיים (0.23 מארק לשעה) ורק מומחה אחד (עם שכר של 0.29 מארק).

כאמור, חלק נוסף מכוח העבודה של הגטו הועסק במחנות עבודה מחוץ לעיר. המחנות הוקמו למטרות מוגדרות כמו: הוצאת כבול, כריתת עצים, עזרה בחוות חקלאיות והנחת פסי רכבת. בדרך כלל היו במחנות אלה כמה עשרות עובדים צעירים, אך היו גם מחנות עם מאות אנשים. המחנות, שהשמירה והפיקוח עליהם הופקדו בידי המשטרה הליטאית, היו ממוקמים במרחב של וילנה רבתי, בטווח של עד חמישים קילומטרים מהעיר. העבודה בכבול הייתה קשה במיוחד ונעשתה מבוקר עד ערב בתוך מים ובז' סמיך. עם זאת, העובדים, שגרו בצריפי עץ, נהנו משקט יחסי ומתנאי מחיה נוחים. המחנות הגדולים היו: סורוק טאטאר, ביאלה ואקה, ז'ז'מר (כשלושים קילומטרים מקובנה, עם כ־1,000 יהודים מוויילנה ואושמיאנה); רשה (עם כ־400 איש), בזדאן וקנה. מחנות נוספים היו זאטרוצ'ה, צ'ארני בור (צ'רנאבור), וילקופוליה (פארודומינו), מיישגאלה, וויה (וועוויע), קארגה וילה (קארגע-וויילע), יאדי, פודברודז'

בפרוור אלקסוט, כ־5 ק"מ מהגטו, ובכל יום הם נאלצו ללכת את המרחק הזה הלוך וחזור. בבנייה הועסקו גברים ונשים ובתקופות מסוימות הגיע מספרם לכדי 3,000 איש. הם עבדו בתנאים קשים, בשתי משמרות של 12 שעות כל אחת, בכפור החורף ובלהט הקיץ (פנקס קהילות ליטא, עמ' 547).

¹⁴ קרוק, עמ' 482: הנתונים מתייחסים לסוף מרץ 1943; "ידיעות הגטו" מספר 31, מובא אצל קורצ'אק, עמ' 361: העבודה התנהלה שם משעה 05:30, עת הפועלים היהודים היו נמסרים לשומרים של "טודט" בשער הגטו, עד 17:00. בזמן העבודה היו העובדים מקבלים בצהרים ארוחה של מרק ולחם.

(ובו כשבעים גברים ונשים), וילייקה החדשה (ניי-ווילייקע – Nowa Wilejka), סווינציאן החדשה (ניי-סווינציאן, עם כ-100 גברים ונשים), איגנאלינה (עם כ-100 גברים ונשים), אושמיאנה, סאלי, מיכאלישוק, קרנובקה ווצ'ריסקי (Vecheriski).¹⁵ בשלושת המחנות הגדולים של קנה, בזדאן וביאלה ואקה היו באפריל 1943 כ-1,500 עובדים. אחרי חיסול הגטו התקיים מחנה בקוזלובה רודה, ובמאי 1944 נשלחו אליו מאתיים עובדים מהק"פ שכולם נרצחו כעבור זמן קצר.

חלק מהמחנות, כמו למשל ביאלה ואקה, בזדאן וזאטרוצ'ה – הוקמו עוד לפני הכניסה לגטו, תוך ניצול מידי של כוח העבודה היהודי. על אף העבודה הקשה והחששות לעתיד, התברר בדיעבד שאנשי המחנות לא נפגעו מפעולות הכאפונעס וזכו להצלה זמנית. מחנות אחדים היו נסגרים בחורף מחוסר אפשרות להפיק כבול ונפתחים מחדש באביב. בתקופת הסגירה היו העובדים מוחזרים לגטו ומשתלבים בו.¹⁶ מנהלת הגטו קיימה קשר עם עובדי המחנות והתייחסה אליהם, באופן טבעי, כאל חלק מאוכלוסיית הגטו. היא דאגה למצבם הבריאותי, טיפלה בשיפור מצב ההיגיינה והתנאים הסניטאריים, ואף שיגרה אנשי מקצוע לעריכת ביקורת רפואית.

¹⁵ באלברישסקי, עמ' 347; שור, עמ' 101-102: מציין את מחנות קנה, בזדאן וביאלה ואקה ואת רצח היהודים בזמן חיסול המחנות האלה; קרוק מציין את מעשי הרצח בביאלה ואקה (שם, עמ' 589-590), קנה ובזדאן (שם, עמ' 597) ורשה (שם, עמ' 599); ארד, עמ' 298-300: מתאר את חיסולם של המחנות שהוזכרו לעיל (בהתבסס על המקורות האלה) ושל מחנה ז'ז'מר; נתונים כלליים על המחנות בתוך וילנה וסביבתה מובאים ב: Guzenberg Irina: "The 1942 General Census in Lithuania: The Labor Camps of Vilnis Ghetto" בתוך רשימות תושבי הגטו, חלק II (להלן: גוזנברג), עמ' 45-64. הם מתבססים על המסמכים הארכיוניים ועל מקורות נוספים כמו שור וארד; רינדזיונסקי (שם, עמ' 98) מזכיר את מחנות קרנובקה; קורצ'אק, עמ' 140. בסך הכול היו על פי הנתונים שרוכזו כאן 22 מחנות.

¹⁶ קרוק, עמ' 490; דבורז'צקי, עמ' 25; ראו גם הפרק "הסיום הטראגי", כך למשל, 700 איש מביאלה ואקה ורשה שוכנו בראשית מרץ 1943 בגטו ברחוב פילימו (זאוואלנה) 4 (קרוק, עמ' 493); כמו כן הוחזרו לגטו במרץ 1943 העובדים ממחנה סורוק טאטאר (ארד, עמ' 298). בסוף נובמבר 1942 נפתחה אכסנייה ברחוב האטליזים 4, ובה שוכנו באופן זמני העובדים שהוחזרו ממחנות היער (קרוק, עמ' 417). חלק ניכר מהעובדים שב למחנות כעבור חודש-חודשיים.

מספר היהודים במחנות הגיע בתקופת השיא – מרץ-יוני 1943 – ל-3,500 איש, רובם המוחלט עובדים ועובדות ורק מקצתם בני משפחה.¹⁷ גורלם של אנשי המחנות היה כגורל יהודי הגטו: רובם המוחלט נרצחו בחודשים יוני-יולי 1943 בתוך אתרי העבודה; בקנה ובזדאן הם נשרפו חיים בצריפים המרכזיים; בחלק קטן מהמחנות הועברו עובדים לגטו לפני החיסול. רק בודדים הצליחו להציל את נפשם על ידי כך שהתחבאו או ברחו ליערות והצטרפו מאוחר יותר לפרטיזנים או חזרו לגטו.

ד. סחר חליפין עם הגויים

הפקודות הגרמניות אסרו על סחר בין יהודי הגטו לתושבי הסביבה. לעובר על החוק היה צפוי עונש חמור שבעבור היהודים משמעותו הייתה מאסר ומוות. ואכן, עשרות יהודים הובאו לכלא לוקישקי ולפונאר בגין עברות סחר. באחד המקרים נורו למוות שש נשים יהודיות שנסעו ברכבת לביאלה ואקה לצורך מסחר; במקרה אחר הוכנסו לכלא בגלל הברחות ששה עשר איש, ביניהם שלוש עשרה נשים, שבעבור זמן מה נורו למוות (בתוך קבוצת הנרצחים היו גם כמה לא יהודים).

ב-30 באפריל 1943 רצחו הגרמנים את הזוג אהרון ורבקה שולקין שיצאו לכפר ליד וילנה לקנות מצרכים. הם נורו למוות במקום. בעקבות מקרה זה פרסם גנס אזהרה לבל יימצאו יהודים מחוץ לעיר. ובכל זאת, על אף כל הסיכונים, לא פסקו המסחר וההברחות שמבחינת תושבי הגטו היו כורח המציאות.

ואם ההסתכנות של היהודים מובנת, נשאלת השאלה מה הניע את הגויים לשתף פעולה עם היהודים במסחר ובהברחות, ולהעמיד את חייהם בסכנה כל כך גדולה. נראה שהסיבה העיקרית הייתה רווח כספי – האפשרות להתעשר ולהסתדר בחיים בתוך זמן קצר. זה אמור הן לגבי המוכר הקטן – האיכר מהכפר שציפיותיו היו צנועות ביותר,

¹⁷ להלן סיכום המספרים, שהוזכרו קודם: 1,500 איש בקנה, ביאלה ואקה ובזדאן; 100 בסווינציאן החדשה, 100 באיגנאלינה, 70 בפודברודז', 1,000 בז'ז'מר, כ-400 ברשה, סך הכול 3,170 איש ועוד באומדן יותר מ-300 בכל שאר המחנות.

והן לגבי ספקים גדולים ומתווכים למיניהם שהרוויחו הון ושאפו לחיי רווחה ועושר בעתיד.

סחר החליפין התנהל על פי רוב באתרי העבודה ובקרבתם. הוא התבסס על קשר עם אדם אמין מהסביבה שהיה מספק את המצרכים הנדרשים ובתמורה מקבל כסף או שווה כסף, כמו: בגדים, פרוות, זהב ותכשיטים. מעטים ביותר היו הגויים שסיפקו מצרכים מתוך מניעים הומניטריים. באתרי העבודה, שבהם המשטר והפיקוח לא היו מחמירים, היו היהודים מצליחים לחמוק ולערוך קניות מזון בכפרי הסביבה. סחר החליפין היה מטרה שכל עובד ועובדת שאפו אליה, וכל עוד היו בידיהם "אמצעי תשלום", הם ניצלו אותם כדי להציל את חייהם או להקל עליהם. עם הזמן נוצר גם מעמד של "מתווכים": יהודים שעבדו בחוץ, במקומות נוחים, גילו תושייה ויוזמה אישית והחלו למכור חפצים של אנשים שלא הייתה להם האפשרות לצאת מתחומי הגטו. הם היו מקבלים עמלה תמורת השירות הזה, על פי המוסכם בין הצדדים. גם "משרדים לעסקי קומיסיון" הוקמו, בתוך דירות מתווכים, והיו תחנת ביניים בין המעוניינים למכור חפצים לאלה שעבדו בחוץ וביצעו את המכירה בפועל. לפעמים היו המתווכים מזמינים ומרכזים סחורות, על פי הביקוש של הצרכנים בחוץ, ומרוויחים אחוז מסוים מערך המכירה. היו אנשים שהתעשרו מפעולות אלה.¹⁸ אך הסחר הגדול, בקנה מידה סיטונאי, התנהל לא על ידי אנשים פרטיים, אלא על ידי גופים מאורגנים, אפילו בשיתוף היודנראט. הבעיה המרכזית הייתה כיצד להבריח את הסחורה לגטו ואיך לעבור בשלום את משמר השער. קושי זה, בהיקף קטן יותר אך לא פחות מסוכן, עמד בפני כל יהודי ששב מעבודתו עם מצרכים.

ה. הברחות ומסחר בתוך הגטו

הפקודות הגרמניות לא זו בלבד שאסרו על סחר כלשהו בין יהודים ללא יהודים, אלא גם אסרו באופן חד משמעי על הכנסת מצרכים לגטו.

¹⁸ קרוק, עמ' 370 ו-412 (נרשמו ב-13 באוקטובר וב-17 בנובמבר 1942) בהתאמה; ארד, עמ' 251-252; ארכיון מורשת 1.4638 D. עדות שמעון לוסקי, עמ' 1; דבורז'צקי, עמ' 134-135.

ההוצאה לפועל של ההוראות הייתה בידי השומרים בשער הגטו שהורכבו משוטרי משמר השער של המשטרה היהודית ומאנשי משטרה וביטחון ליטאים וגרמנים. משמר השער היה מפקח על השבים מהעבודה, בודק אותם ועורך בהם חיפושים כל אימת שעלה חשד להברחת מצרכים. מדיניות הבדיקות לא הייתה עקבית: היו תקופות שבהן המעבר היה פשוט וקל, ללא חיפושים, תוך התעלמות ועצימת עין מצד השוטרים, והיו זמנים של בדיקות מדוקדקות ושל עונשים חמורים. העובדים אף פעם לא ידעו מה מצפה להם בשער, והשיבה לגטו הייתה מלווה בחרדה תמידית. לא אחת היה מורר עצמו מגיע לשער ועורך חיפושים, אך למעשה די היה בהופעתו כדי שהמשמר יעבור לקיצוניות ויפגין את "יעילותו" במילוי התפקיד. במקרים כאלה היו השוטרים היהודים מוכיחים את חריצותם ולא חוסכים מכות מ"הפושעים". ביומנו מספר שור כי ב-5 בספטמבר 1942 (במלאת שנה לגטו) הופיע פתאום מורר בשער ודרש לערוך חיפושים. כל מי שנתפס עם לחם או עם מצרכי מזון אחרים קיבל מלקות מידי השוטרים. ההכאה נעשתה במבנה ריק ליד השער או בתחנת המשטרה עצמה: "הנשים יצאו משם מתייפחות ומתקינות את בגדיהן, הגברים אחזו את מכנסיהם, המופשלים עדיין, ובכעס עצור חרקו שיניים. המכים היו שוטרים יהודים... מורר רווה נחת..." מאריה נוטיק מציינת בעדותה שמורר היה מחרים בשער כל מה שמצא אצל הנכנסים לגטו. השוטרים היו עורכים מעצרים שלא אחת נסתיימו בשילוח לפונאר. מקרה בולט כזה אירע לזמרת האהובה של תיאטרון הגטו לובה (לאה) לוויצקה. בשעת חיפוש היא נעצרה בשער כשבאמתחתה קילו גריסים, יחד עימה היה המאגיסטר סטופל. על פי הוראת הגרמנים הם הועברו לכלא לוקישקי וכעבור זמן קצר נורו בפונאר.¹⁹

לפעמים היה מתחוויר לקבוצות המתקרבות לשער שנערכים בו חיפושים מחמירים, ואז השתדלו להיפטר מהמצרכים, עם כל ההפסד הכספי הכרוך

¹⁹ שור, עמ' 71-72; עדותה של מאריה נוטיק (Maria Notik) בפולנית, ב-22.12.1945, במכון היהודי ההיסטורי, שהעתק שלה נמצא ביד ושם, מסמך M-49/1294 (להלן: נוטיק), עמ' 12.

בכך, רק כדי לא להיתפס. לעתים שיחק להם המזל ומשמר השער בעצמו היה מעביר אזהרות לעובדים החוזרים על המתרחש בשער, דבר שהותיר להם זמן להתארגן מבעוד מועד.

יהודי הגטו פיתחו טכניקות ושיטות כיד הדמיון להברחת מצרכים. אחד האמצעים השימושיים ביותר היה בגדיהם. הם נהגו להוסיף מעיל או בגד עליון אחר על כל מלבושיהם, ובתוכם להחביא את המצרכים; בתוך מכנסיים ובחלקי לבוש אחרים נתפרו כיסים מוסתרים; בנעליים הוכנו חורים בתוך הסוליות (או בתחתית הנעל שאליה מתחברת הסוליה) ולתוכם היו מכניסים מטבעות; נשים היו "מרפדות" את החזיות עם שקיות קמח, גריסים ומוצרים אחרים; היו שמים תחבושות דמה על זרוע או במקום אחר כשבתוכן חוטים, צמר, סכרין וכיו"ב; היו מחביאים חפצים בתוך כובעים ובשיער; נשים היו מתקינות מחוכים מיוחדים עם "תאי אחסון"; אנשים חגרו חגורות רחבות עם רוכסנים פנימיים ובהן כל מה שהתאפשר, ועוד כהנה וכהנה.²⁰

אמצעי אחר היו כלי אוכל וכלי עבודה: בתוך כלי האוכל, שהעובדים היו לוקחים עימם לעבודה, היו תחתיות כפולות. כך ב"מנשקה" – ערכת אוכל המורכבת משלושה מכלים זה על גבי זה, וכך גם בארגזים של כלי העבודה. כן היו מבריחים סחורות בקנקנים, בדליים, בתרמילים ובשקים. המצרכים שהתגלו בשער היו מוחרמים ועוברים בדרך כלל לרשות מנהלת הגטו שהגדילה בכך את מלאי הסחורות שברשותה. עם זאת, לא אחת היו השוטרים היהודים לוקחים מצרכים לעצמם ומשתמשים בהם לתועלתם הפרטית. לעתים היו הסחורות המוחרמות מוחזרות לבעליהם. סוג אחר של הברחת מצרכים לגטו היה ההברחות "המסחריות" שנעשו בקנה מידה גדול על ידי קבוצות מאורגנות. קבוצות אלה השכילו ליצור

²⁰ באלברישסקי, עמ' 314; דבורז'צקי, עמ' 132; שמעון לוסקי מספר שהיה מברח מצרכים במעיל שהיו בו כיסים סמויים (עדות שמעון לוסקי, עמ' 1), קורצ'אק, עמ' 75-76: בין השאר מזכירה מחוכים מיוחדים שבתוכם היה ניתן להכניס יותר מ-10 ק"ג גריסים וכדומה; דב ברגמן, שעבד במפעל לניסור דמויות מדיקט, היה מברח לוחות עץ להסקה על ידי הדבקתם לארגז הכלים הגדול שהוא אילתר (ברגמן, עמ' 43).

קשרים מועילים עם משמר השער ועם המשטרה היהודית, ותמורת שוחד אפשרו להן להכניס לגטו עגלות עם מצרכים. לעתים נמסר השוחד גם לשומרים הליטאים, ובכך הוסדר מעבר בטוח למדיי של סחורות בשער. אך לא רק דרך השער נעשו הברחות מסחריות. הן בוצעו גם דרך עליות גג משותפות לבתים, בגטו ומחוצה לו, שבקירותיהן המשותפים פתחו פרצות. באופן דומה הועברו סחורות דרך מרתפים, מרפסות, קירות וחצרות. הדבר נעשה בתיאום ובהסכמה עם השכנים הארים. דרך הפרצות היו מעבירים שקי קמח, סוכר, תפוחי אדמה ומוצרים אחרים. שיטה אחרת הייתה שימוש בדלתות, בשערים ובחלונות שפנו לצד הארי של הרחוב: היו מתקינים בהם כל מיני אביזרים, מוסתרים מהעין, שבאמצעותם היה ניתן לפתוח את הדלתות והחלונות. לחילופין היו יוצרים בתוכם פתחים מוכנים מראש שלא היה ניתן להבחין בהם במבט רגיל. מספר על כך אלכסנדר בוגן: "הדירה הייתה בקומת קרקע והחלון פנה לצד הארי. דרך החלון נעשתה הברחה של שקי קמח: ספק יהודי הסדיר זאת עם הצד הארי – עגלה שלמה של שקי קמח מגיעה עד החלון ומשם מכניסים אותם פנימה. זה היה מסוכן מאוד. בעבור השירות שלנו קיבלנו כל פעם שק קמח".²¹

אמצעי ההברחה היו מגוונים ביותר: בתוך ארון שהוביל מתים לבית הקברות היו מכניסים בשובו דברי מזון; בעגלות שהוציאו זבל, שלג, גרוטאות, ברזל וכו' היו תחתיות כפולות ובתוכן הכניסו מצרכים. היות שבאישור שניתן לעגלה כזאת צוין תאריך, בלי פירוט שעות, היו מנצלים אותו למקסימום כניסות, לפעמים עד עשר ביום; היו מביאים עגלה מצוידת במזון עד קירבת השער ומביימים תקלה. בשעת כושר, כאשר השער היה מתפנה מאנשי הס"ס, היו מחדירים את כולה לתוך הגטו. עגלות כאלה היו האמצעי העיקרי להברחת מזון לקואופרטיבים ולמטבחים; השתמשו במכוניות של האיינהייטים שקיבלו אישור להיכנס לגטו, עם מטען מוגדר,

²¹ קורצ'אק, עמ' 76, מציינת ש"בהברחה זעירה עוסקים הכול", ולשם הברחה בקנה מידה גדול נוצרו אגודות ("פאריינעס"), שכל אחת שמרה על האינטרסים שלה והיו לה מאליונות משלה.

והאישור נוצל למספר כניסות באותו יום; השתמשו ברכב שהוביל כביסה מלוכלכת מבית החולים לחיטוי שחזרה נקייה, וכו'.

מנקי הארובות היו בין המבריחים הגדולים שהגיעו למעמד חשוב בגטו. ראוי גם לציין את חלקם של ילדים ובני נוער שלקחו חלק בהעברת מצרכים, תוך ניצול גמישותם ואפשרויות "ההשתחלות" שלהם דרך חורים וסדקים.

בין המבריחים הגדולים ביותר הייתה מנהלת הגטו עצמה, אשר יחד עם המצרכים המוקצבים על ידי הממשל, הייתה מכניסה לגטו באופן "בלתי חוקי" כמויות גדולות של מצרכים נוספים, תוך שיחוד הפקידים הליטאים הממונים על אספקת המזון. המצרכים נאגרו במחסנים של מחלקת האספקה ושימשו לחלוקה לכל אוכלוסיית הגטו, ובכלל זה לבלתי לגליים. מעשים אלה העמידו את היודנראט בפני סיכון רב, אך למרות זאת הוא גילה אחריות ודאגה לגורלם של יהודי הגטו.

ההברחות אפשרו לקיים מסחר בתוך הגטו וסיפקו את חומרי הגלם למסעדות, לבתי המלאכה הפרטיים ולבעלי מקצוע למיניהם.

המסחר והחליפין שהחלו עם הקמת הגטו היו בהתחלה צנועים. עם הזמן נפתחו נקודות מסחר בחצרות, בפינות שונות וברחובות עצמם, והממכר התבצע בכסף מזומן. מבחר המוצרים התרחב וכלל דברי מותרות כמו יי"ש, קוניאק, אווזים וכדומה.²²

בין המוכרים היו לא מעט ילדים יתומים מאם או מאב או משניהם, או ילדים שהוריהם שהו בעבודה. וכך מתאר זאת כותב שורות אלה, ילד באותה עת, שבקושי ידע את לוח הכפל: "אני סחרתי בסיגריות.

²² דבורז'צקי, עמ' 133; באלברישסקי מציין: "נעשה שימוש בכל אמצעי ההובלה הבאים בחשבון – עגלות שפינו את אשפת הגטו, עגלות שהביאו עצי הסקה, מיכלי פינוי, העגלה שהובילה מתים וכו'. בכולן היו מחבואים שבהם הבריחו מצרכים" (שם, עמ' 314). מנהל מחלקת האספקה טראפידו אף נאסר בשבת, 26 בינואר 1942, בשעת מתן שוחד – בד למעיל ומצרכים אחרים – לפקיד במרכז אספקת המצרכים הליטאי. הוא נמסר לגסטאפו, הועבר לכלא לוקישקי ושם הוכה קשות. טראפידו לקח את האחריות על עצמו ובסופו של דבר שוחרר, ככל הנראה גם כן הודות לשוחד, כעבור שלושה שבועות |קרוק, עמ' 149, 185; ארד, עמ' 255; בנימין אנוליק: רוץ אל השער בני, עריכה אלי נצר, הוצאת בית לוחמי הגטאות, תל-אביב, 2002 (להלן: רוץ אל השער), עמ' 165.

דודי היה מביא אותן מהצד הארי. הייתה לי, כמו לבנים אחרים, תיבה קטנה קשורה לרצועה שהייתה נכרכת מסביב לצוואר, ובתוכה הונחו הסיגריות למכירה. הייתי מכריז עליהן בקול, בידיש. ילדים אחרים סחרו בגפרורים ובסוכריות, אך הרוב מכר סיגריות. אני סחרתי לבד וילדים אחרים היו עושים זאת בקבוצות. לעתים קרובות הם היו רבים ביניהם ולא אחת הגיעו לידי מכות".²³ בד בבד נפתחו חנויות קטנות, פרי מאמץ של בעלי יוזמה. רובן לא היו לגליות ונדרשו אמצעי הסוואה מתוחכמים כדי שלא יתגלו במסגרת חיפוש מקרי. ברחוב האטליזים מספר 15 (פינת שפיטאלנה) נפתחו דוכנים קטנים שזכו לכינוי האירוני "האלי", על שם השוק הגדול בוילנה, ובהם נמכרו דברי סרקית. לעתים לא הייתה החנות כולה אלא דוכן שעליו הוצג כל מגוון הסחורות: סיגריות, נרות, כמה דברי מאפה, מספר חתיכות סבון, לימון, סוכר, נתח עוף וכו'. עם הזמן התווספו מוצרים חדשים, כמו עוף חי ודג.

לפעמים היה אדן החלון "חנות" ועליו הוצגה כל הסחורה למכירה: גבינה, חמאה, לחם, בצל וכדומה. חנויות של ממש היו בסטראשון 13 ובשפיטאלנה 11. נפתחה גם חנות קומיסיון מיוחדת לדברים עתיקים ברחוב האטליזים, בין הרחובות שאוולי ושפיטאלנה, ובחלון הראווה שלה הוצגו נעליים, בגדים, כלי אוכל, מראה ואפילו בובה.

מחירי המוצרים השתנו לעתים קרובות. הם הושפעו מכמה גורמים, כמו המצב הכלכלי בעיר בזמן נתון; השינויים במדיניות הפיקוח הגרמנית באתרי העבודה ובאופן מיוחד מהנעשה בשער הגטו. בזמן רוגע יחסי ניתן היה לקבל תמורת חולצה 4 ק"ג לחם וכמה ק"ג תפוחי אדמה; בעבור מעיל גברים חצי ק"ג שומן או 10 ק"ג לחם או 18 ק"ג תפוחי אדמה; ובעד ארנק נשים 4-5 ק"ג לחם. בדצמבר 1941 ובמרץ 1942 היה מחירו של קילוגרם לחם 30 רובל, בשר עלה 50-60 רובל, חמאה – 300 רובל, קמח פשוט – 25 רובל, וקמח לבן – 100 רובל. ביוני אותה שנה התייקרו המצרכים הבסיסיים פי שתיים ויותר: לחם עלה 80 רובל, בשר – 150

²³ עדות זאלקינד, עמ' 7-8.

רובל (פי 3) וחמאה – 500 רובל. בסוף דצמבר 1942 התמתן מחיר הלחם והיה 50–60 רובל ל־1 ק"ג. כעבור תשעה חודשים, בימי טרום חיסול הגטו, עלה מחיר הלחם ל־100 רובל. מחיר 1 ק"ג תפוחי אדמה היה בדרך כלל 23 רובל, ובימיו האחרונים של הגטו עלה ל־60 רובל. בזמן החיסול, מחירו של הלחם היה 150–160 רובל ושל תפוחי האדמה 70–80 רובל.²⁴ המסחר בגטו הקל על חיי התושבים ואף נראה שמצבם היה טוב מזה של הגויים. אך ככל שחלף הזמן הם התרוששו, מלאי הבגדים והחפצים שהכניסו לגטו התדלדל והמעגל של חסרי כול התרחב והלך, עד שחלק ניכר מאוכלוסיית הגטו הגיע לפת לחם ולרעב של ממש.

המטבע הנהוג בתוך הגטו היה הרובל או המארק (10 רובל היו 1 מארק). עם זאת, כל מי שהיה יכול שמר אצלו מטבעות זהב ובעיקר מטבעות מתקופת הצאר הרוסי. ספקי הסחורות שמחוץ לגטו לא סמכו על שטרות הנייר שבשימוש ודרשו מטבעות זהב, תכשיטים, שעוני יוקרה ודולרים אמריקניים.

בעקבות ההברחות והמסחר נפתחו בגטו מסעדות, בתי קפה ומועדונים שרובם היו פרי יוזמה של אנשים פרטיים. וכך, מי שידו השיגה היה יכול להתענג על כוס תה עם מאפה או ליהנות מארוחה מלאה. גם שחקני התיאטרון היו נוהגים להתרגע בבית קפה אחרי ההצגה. ככלל, המוסדות האלה פעלו על פי רישיון מהיודנראט שהיה גובה מס בעבורו. המסעדה הגדולה של הגטו נפתחה באמצע שנת 1942 באפטרופסות המשטרה. בטקס הפתיחה, שנערך ב־9 ביוני, השתתפו ראשי היודנראט ואף הממונה הליטאי לענייני היהודים בוראקאס. כעבור זמן קצר, על פי הוראת היודנראט, נסגרו רוב המסעדות והמועדונים. זה קרה לאחר שבשעת ביקור פתע בשער גילה מורר מעשי הברחה של משקאות חריפים ודברי מותרות ואיים להוציא להורג 100 איש. הסגירה נעשתה כדי להפיס את דעתו ולמנוע את הרציחות. כעבור כמחצית השנה סגרה הנהלת הגטו גם

²⁴ קרוק, עמ' 212–213; אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 175 (סליל 2), דוח מחלקת האספקה, קרוק, עמ' 249; דבורז'צקי, עמ' 135, 339; שור, עמ' 82, 119–120, 125; קרוק, עמ' 213 ו־268 (האחרון נכתב במאי 1942).

את החנויות הקטנות וסחורותיהן הוחרמו. הדבר נעשה עקב המצב המוזר שלפיו יהודים באיינהייטים היו מוכרים לגרמנים עצמם מצרכי יוקרה שלא היו בנמצא בעיר. מתוך חשש שגילוי הדבר ברבים יביא נזק בל ישוער לגטו, הוחלט לחסל את החנויות.²⁵

ו. נשים בתוך כוח העבודה

לאורך כל תקופת קיומו של הגטו היו הנשים חלק אינטגרלי מכוח העבודה. לא מעט מהן קיבלו בתוקף עבודתן שיינים ונעשו "ראשי משפחה" שאליהם צורפו הבעל והילדים. הנשים הועסקו כמעט בכל סוגי העבודה, בין באיינהייטים ובאתרי חוץ אחרים ובין בתוך מנהלת הגטו ובבתי המלאכה שלו. חלקן היו אפילו במחנות העבודה שבפרובינציה. מספר הנשים בגטו עלה בכ-8% על זה של הגברים. בקרב 48% מהמשפחות המועסקות עבדו הן הבעל והן האישה. תרומתן של הנשים לכוח העבודה הייתה משמעותית ביותר.²⁶

להלן התפלגות העובדים על פי מגדר באתרי העבודה החיצוניים במחצית השנייה של שנת 1942:²⁷

²⁵ קרוק, עמ' 282-285, 420: הדברים נכתבו במרץ ובדצמבר 1942; ארד, עמ' 254.

²⁶ ר' גם טבלה מספר 1 "גברים ונשים על פי קבוצות גיל". באותו זמן (מאי 1942) הנשים היוו 54% מכלל האוכלוסייה.

²⁷ רישומי הגטו, מסמך 377; באלברישסקי, עמ' 340.

טבלה מספר 5: התפלגות העובדים על פי מגדר ביחידות מחוץ לגטו (1942):

החודש	מספר המועסקים			אחוז הנשים בכוח העבודה
	גברים	נשים	סך הכול	
יולי	4,470	2,201	6,671	33.0
אוגוסט	4,839	2,319	7,162	32.0
ספטמבר	4,860	2,647	7,507	35.2
אוקטובר	4,752	2,711	7,463	36.3
נובמבר	4,796	2,618	7,414	35.3
דצמבר	4,968	2,405	7,373	32.6

הערה לטבלה מספר 5:

• מהטבלה עולה כי הנשים היו כשליש מסך העובדים מחוץ לגטו, והיחס הזה אינו משתנה כמעט לאורך כל התקופה הזאת. כך גם בנוגע לחלקן בתוך כלל העובדים: בספטמבר 1942 הן 35.2% ובסוף נובמבר 35.3%.

ביחידות רבות עבדו נשים שכם אל שכם עם גברים ונדרשו לבצע את אותן עבודות. הן פרקו מטענים מרכבות, סללו כבישים, הניחו פסי רכבת, עסקו בסבלות במחנות ובמשרדים גרמניים וליטאיים, חפרו, אספו תפוחי אדמה בשדות והלכו קילומטרים אל אתרי העבודה ובחזרה. במספר עיסוקים היה חלקן של הנשים גדול יותר מזה של הגברים. בולט במיוחד ענף המחט: חייטות, סריגה, רקמה, ייצור כפפות וכובעים שבו היו 80%.²⁸ הנשים היו עמוד התווך גם בתחומי ההוראה והרפואה – מורות, אחיות ואפילו רופאות. נשים רבות הועסקו במנגנון היודנראט, בעיקר כפקידות זוטרות, אך חלק ניכר מהן שימש אחראיות חצרות, תפקיד חשוב בחיי

²⁸ קרוק, עמ' 363 ו-417 בהתאמה. ר' פירוט בסעיף "הרכב התעסוקה".

הגטו. הן עסקו גם במסחר הזעיר ובכך סייעו לפרנסת המשפחה. הנשים גם ניהלו את הבית, טיפלו במשפחה ועמלו קשה כדי לקיים שגרת חיים יומיומית. בשעת חיסול הגטו, חלק ניכר מהנשים הועבר למחנות העבודה של אסטוניה ולאטביה, שבהם חלקו גורל משותף עם הגברים.

פרק 2

הפעילות הכלכלית והכספית של היודנראט

במסגרת מכלול התפקידים שהיודנראט מילא היה גם הטיפול בנושאי כלכלה ותקציב. ההוצאות היו גבוהות ביותר: היה עליו לשלם את המשכורות לכל המנגנון המנהלי – פקידי היודנראט, אנשי המשטרה, מורים, עובדי רפואה, פועלי בתי המלאכה, פועלי ניקיון ואחזקה, מועסקים במוסדות שונים ועוד. הוא היה צריך לשלם בעבור המזון שהובא לגטו, בעבור חומרי הגלם, אספקת החשמל ושירותים אחרים שהגטו קיבל מהעירייה. כן נדרשו סכומי כסף גדולים לעזרה סוציאלית, לתשלומים גלויים, לכספי שוחר לגרמנים ולליטאים ולדרישות פתע וסנקציות שהטילו מפעם לפעם הממשל או יחידים. לפיכך, היודנראט נאלץ לדאוג למקורות הכנסה, דבר קשה ומורכב לאור מצבם הקשה של יהודי הגטו.

הטיפול בפועל בכל הקשור לכספים היה נתון בידי מחלקת הכספים בראשותו של אברהם זיידשנור, שגם ניהל את קופת הגטו מאחר שהמקורות המסורתיים – מסים לקהילה ותשלומים בעבור שירותים מטעם מוסדות הקהילה השונים – כבר לא היו בנמצא, התבססה מחלקת הכספים על גביית מסים ועל תשלומים מהשכבות החדשות של בעלי ההכנסות ומהיטלים, דמי רישוי ומקורות אחרים:

א. מס על הכנסה מעבודה – נגבה בעיקר מהעובדים שהועסקו מחוץ לגטו ונאלצו לשלמו על אף שכרם הנמוך. התשלום בעבור עבודת

היהודים היה מועבר מהמעסיקים אל הגביטסקומיסאריאט וזה היה מנכה ממנו 50% ואת היתרה מעביר ליודנראט שהיה משלם ממנה את השכר לעובדים, תוך גביית מס. ההכנסה בסעיף זה גדלה בהתמדה.¹

ב. מסים ודמי רישוי מעסקים – נגבו מבעלי דוכני ממכר, עסקי תיווך, בתי מסחר, מפעלים קטנים, מסעדות וקפיטריות, בעלי מלאכה פרטיים וכו'. דמי הרישוי היו בתחילה נמוכים – 10 עד 20 מארק לרישיון, אך עם הזמן הם הגיעו ל-300 מארק. גם בסעיף זה חל גידול מתמיד בהכנסות.²

ג. מס גולגולת – מקור הכנסה משמעותי ביותר ליודנראט. המס הוטל לא רק על יהודים, אלא גם על האוכלוסייה הארית ונועד לעיריית וילנה.

¹ הנתונים בהמשך מבטאים את הגידול האבסולוטי במס על הכנסה בתקופה של שנה אחת, החל בנובמבר 1941:

1. נובמבר 1941	– 3,000 מארק	7. מאי 1942	– 20,995 מארק
2. דצמבר 1941	– 4,682 מארק	8. יוני 1942	– 26,324 מארק
3. ינואר 1942	– 10,461 מארק	9. יולי 1942	– 28,854 מארק
4. פברואר 1942	– 11,767 מארק	10. אוגוסט 1942	– 30,023 מארק
5. מרץ 1942	– 19,370 מארק	11. ספטמבר 1942	– 32,071 מארק
6. אפריל 1942	– 15,584 מארק	12. אוקטובר 1942	– 34,324 מארק

בתקופה הנדונה נגבה המס מ-6,667 מועסקים.

למעט חודש אפריל 1942, שבו חלה ירידה (מסיבה לא ברורה), בכל החודשים האחרים הייתה עלייה עקבית. גם אם נתעלם מנובמבר ומדצמבר 1941, שעדיין היו חודשים של אקציות הדמים, הרי מתחילת הסטביליזציה, בינואר 1942 ועד אוקטובר שנה זו, חל גידול בהכנסות של 328 אחוז. בחודשים שלאחר מכן שיעור הגידול היה גבוה עוד יותר, וכך, באפריל 1943 למשל הגיע לכדי 37,680 מארק (באלברישסקי, עמ' 414-415; ארד, ברית-המועצות, כרך שני, עמ' 842).

² באלברישסקי, עמ' 413 וכן הטבלה בעמ' 416, המציגה את ההכנסות (דמי רישיונות) מעסקים שונים בתקופה הנזכרת (מתבססת על דו"ח המדור הסטטיסטי לגבי מחלקת הכספים), כלהלן:

- החלק שנגבה מהיהודים נותר בתוך הגטו.³
- ד. **תשלומים בעבור שירותים שסיפק היודנראט – כללו שכר דירה** (מחושב לפי שטח הדירה ודרגת האיכות), תשלום בעבור כרטיס מזון ותשלומים בעבור טיפול רפואי בבית החולים או במרפאה, קבלת מזון מהמטבחים הציבוריים (סמלי ככל שהיה), קבורה, אספקת עצי הסקה, צריכת חשמל, שימוש במספרה וכו'.⁴
- ה. **קנסות – הגיעו על פי פסיקת בית המשפט או תחנות המשטרה.**
- ו. **תשלומים מיוחדים – שהטיל היודנראט בשעת מצוקה על אנשים פרטיים או על מגזרים, למשל על מנקי ארובות שלא אחת אולצו על ידי גנס לתרום סכומי כסף ללא כל קשר למסים.**
- ז. **החרמות רכוש – כמו למשל בשער הגטו.**

עסקים והכנסות (במארקים) במחצית הראשונה של שנת 1942:

החודש	עסקי מסחר		מאפיות		בתי מלאכה		מפעלי תעשייה		מקצועות חופשיים		סך הכול	
	מס'	הכנסה	מס'	הכנסה	מס'	הכנסה	מס'	הכנסה	מס'	הכנסה	מס'	הכנסה
מרץ	40	1,431	18	2,270	7	213	1	180	26	398	92	4,492
אפריל	47	1,598	22	2,003	24	651	6	271	31	355	130	4,878
מאי	62	2,041	23	2,038	33	685	7	312	35	286	160	5,962
יוני	76	2,377	19	5,916	50	906	10	430	29	304	184	9,933

הטבלה מציגה את הגידול המתמיד והמשמעותי של העסקים המסחריים (כמעט פי שניים), בתי המלאכה (יותר מפי שניים בשלושת החודשים האחרונים ופי 7 (!) ממרץ) ומפעלי התעשייה (כמעט פי שניים בשלושת החודשים האחרונים ופי 10 (!) ממרץ). בהתאם לכך עלו ההכנסות ממסים ודמי רישוי, אם כי לא בשיעור זהה. כך למשל, בין מרץ ליוני הן עלו מ־4,492 מארק ל־9,933 מארק – גידול של 221 אחוז.

³ קורצ'אק, עמ' 339: מביאה את הצו של ראש העיר מ־27 באוגוסט 1942 בנדון; קרוק, עמ' 275: מציין שסכום המס לא היה אחיד והשתנה על פי הקטגוריות האלה: גברים גילאי 18-20 ו־10 – 50-60 מארק, ובגילים 15 – 20-50 מארק. נשים גילאי 18-20 ו־8 – 40-60 מארק ובגילים 10 – 20-40 מארק. אנשים שאיבדו את כושר העבודה קיבלו הנחה של 40-60 אחוז, וכן ניתנה הנחה של 15 אחוז בעבור כל ילד במשפחה עד גיל 15; ארד, עמ' 244-245.

⁴ דבורז'צקי, עמ' 138; כך למשל מציין קרוק (שם, עמ' 122), שהיודנראט גבה מכל דייר שכר דירה של 7 רובל, לאחר מכן 12 רובל, ולבסוף 30 רובל.

ח. רכוש שנותר מיהודים שנספו – נאסף כולו או חלקו על ידי היודנראט.⁵

יצוין, שאין מידע מספיק באשר לאופן הגבייה של כל המסים והתשלומים, ומה היה החלק שהועבר למנהל העירוני של וילנה. נוסף על המקורות שצוינו לעיל, שהיו לגליים וגלויים, החזיק היודנראט קופה סמויה ששימשה לשלוש מטרות מרכזיות: לתת מענה מידי לדרישות הבלתי צפויות ולגחמות של אנשי הממשל הגרמני והליטאי, שאי מילוין היה כרוך בסכנת חיים; לצורך שיחוד ותשלומי סתר לבעלי תפקידים בממשל, שבזכותם הוגדלו הקצבות המזון לגטו; לקניית מזון ומצרכים אחרים בשוק השחור והעברתם לגטו.

נכסי הקופה התבססו על זהב, מטבע קשה, תכשיטים, יהלומים ופרוות. הודות למגוון הזה היה ניתן "להשפיע" ביתר קלות על הפקידים הגרמנים והליטאים. האמצעים הגיעו לקופה בדרכים שונות, לעתים באמצעות מיסוי סמוי שהוטל על בעלי הכנסות גדולות או מבריחים בולטים, ולעתים מהחרמות רכוש ישירות, כפי שנעשו למשל בשער הגטו. במקרים רבים, החפצים שהחרימה המשטרה בזמן החיפושים לא הועברו לגרמנים, אלא הוסתרו ב"קופה".⁶

⁵ רינדזיונסקי, עמ' 108.

⁶ באלברישסקי, עמ' 414; דבורז'צקי, עמ' 136-137.

להלן תמונת המצב של ההכנסות וההוצאות של היודנראט בשני פרקי זמן של המחצית הראשונה של שנת 1942:⁷

טבלה מספר 1: הכנסות והוצאות היודנראט בינואר וביוני 1942:

המקורות	ההכנסות באלפי מארקים		ההוצאה סעיפי ההוצאה		הגידול באחוזים		ההוצאה באלפי מארקים	הגידול באחוזים
	ינואר	יוני						
מסים	10.5	32.5	310		מנהל ואחזקה (כולל משכורות)		32.5	74.1
אספקת מצרכים	16.7	86	510		עזרה סוציאלית		7.8	38
שירותים ושונות	30.4	52.4	172		שונות		7.6	8.2
סה"כ	57.6	170.9	297		סה"כ		47.9	120
								251

הערות לטבלה מספר 1:

- בצד המקורות בולט במיוחד הגידול בהכנסות, פי 5 (!), מאספקת שירותים ומצרכים, כגון מזון, חשמל, עצי הסקה, טיפולים רפואיים ובית חולים ובית מרחץ. נתון זה מבטא באופן מובהק את ההרחבה המשמעותית של "סל" המצרכים והשירותים שהעניק היודנראט לאוכלוסייה. כן חל גידול ניכר, פי 3, ממסים מהעבודה בלבד, והוא היה 150%, בעיקר עקב הרחבת מעגל המועסקים מחוץ לגטו. בסך הכול גדלו ההכנסות בין ינואר ליוני פי 3.
- בסעיף ההוצאות חל גידול רב ביותר בעזרה סוציאלית לנזקקים, שעלה

⁷ מסמכי מורשת D.1.340 ו־D.1.341.

פי 5! גם הוצאות מנהל ואחזקה – משכורות עובדי היודנראט, שיפוצי בתים וכו' – הכפילו עצמן. בסה"כ גדלו ההוצאות בתקופה זו פי 2.5.

להלן ההיקף המלא של פעילות היודנראט לכל המחצית הראשונה של שנת 1942:⁸

טבלה מספר 2: מאזן היודנראט למחצית הראשונה של שנת 1942:

הוצאות (באלפי מארקים)			הכנסות (באלפי מארקים)		
החלק היחסי באחוזים	הסכום	הפעולות	החלק היחסי באחוזים	הסכום	הפעולות
61.8	336.4	משכורות	44.4	292.4	מחלקת אספקה
26.1	142.5	עזרה סוציאלית	16.5	108.7	מס הכנסה מעבודה
6.9	37.7	מחסן טכני	2.5	16.2	מס פנימי
5.2	28.2	שונות	16.7	110.6	מחלקת דיור
100	544.8	סך הכול	10.5	69.1	מחלקת בריאות
			1.8	11.8	מפעלי תעשייה
			1.2	8.0	בית עלמין
			6.4	42.0	שונות
			100	658.8	סך הכול

⁸ הטבלה מעובדת על פי דבורז'צקי (שם, עמ' 138); קורצ'אק, עמ' 362; ארד, עמ' 244-245.

הערות לטבלה מספר 2:

- קיים הפרש חיובי בין ההכנסות להוצאות, בסך 114,000 מארק (17 אחוז). סביר להניח שההפרש היה מקור לשיחוד בעלי תפקידים גרמנים וליטאים, להברחת מצרכים ולשמירת רזרבה לשעת הצורך, אף כי ייתכן שתרמו לכך ליקויים ברישום.
 - לא מצוין מס גולגולת בצד ההכנסות, ויש להניח שהוא כלול בסעיפים האחרים.
 - בולטות ההכנסות של מחלקת האספקה, המתקרבות ל־45 אחוז מהסך הכולל. הן נבעו ממכירות המזון לתושבים, דמי כרטיסי מזון וכו'. חלק לא מבוטל נבע משכר דירה ומס הכנסה (כ־17 אחוז כל אחד) ושירותי בריאות (כ־10 אחוז). בסעיף ההוצאות המשכורות הן עיקר ההוצאה (כ־62 אחוז) ואחריהן העזרה הסוציאלית (26 אחוז).
- הן ההוצאות והן ההכנסות של היודנראט היו בקו עלייה עקבי, ועל פי מגמה זו אפשר לשער שלאור "הפרודוקטיביזציה" בגטו הן המשיכו לעלות.

חלק ג'

חברה וחיי יום-יום

בגטו - ריקנות עגומה. ברחובות מתגוללות
חבילות שנזרקו. ביתנו ריק. שבעה עשר השכנים ההם אינם עוד... ומה
הלאה? שוב אותם החיים? האם לזמן רב?

מאשה רולניק, אני חייבת לספר, עמ' 46.

*

כל מוסדות הגטו פעלו כדי להציל יהודים או להקל על גורלם. כל מחלקה
[ביודנראט] הייתה עמדת קרב, אך עלה על כולן בית החולים. זה היה
מוצב צבאי אמתי של התנגדות רוחנית, אשר לחם לא עם נשק, רובים
ורימונים, אלא עם ידע ומסירות נפש, שתכליתו להוציא מידי הגרמנים
מה שיותר חיי יהודיים.

מנדל באלברישסקי, חזקים מברזל (שטארקער פון אייזן),
עמ' 353-354 (תרגום מידיש א"ע).

פרק 1

תרבות וחינוך

א. רקע

לא בכדי כונתה וילנה "ירושלים דליטא" – המורשת התרבותית-למדנית של וילנה העניקה לעיר שם של כבוד בעולם היהודי. עד הכיבוש הגרמני פעלו בה בתי הוצאה לאור ובתי דפוס, מכוני מחקר, עיתונות ענפה, סופרים ידועי שם, תיאטרון, תזמורת, מקהלה, להקות וכיו"ב. העיר הייתה מרכז תורני, בעיקר של "מתנגדים", ממשיכי דרכו של "הגאון מוילנה" (הגר"א, הגאון רבי אליהו מוילנה 1720-1779) וגם שימשה זירה למאבק בין השקפות וזרמים שונים, לעימותים בין ה"בונד", קומוניסטים וציונים, ולמלחמת שפות בין יידיש לעברית.

בעיר פעלו: "המכון היהודי המדעי" – יו"א (יידישער וויסנשאפט-טלעכער אינסטיטוט), מוסד-על לחקר שפת היידיש ותרבותה; חוג של סופרים צעירים ביידיש "וילנה הצעירה" (יונג ווילנע); ומוזיאון וארכיון מטעם אגודת המחקר ע"ש אנ"סקי. כן פעלו בה הספרייה הגדולה והידועה על-שם סטראשון וספריית "מפיצי השכלה" העברית. בתי ספר תיכוניים בעברית (כגון "תרבות") וביידיש (כגון "רעאל גימנאזיע") היו אבן שואבת לשוחרי השכלה בליטא ובפולין, וכך גם "הסמינרים" (בתי מדרש) שנועדו לנוער דתי. בתחום החינוך הטכנולוגי-הנדסי פעל, ברמה של בית ספר תיכון, ה"טכניקום" היהודי הווילנאי, מיסודו של "אורט".

לפרסום רב זכתה "הלהקה הווילנאית" (ווילנער טרופע), שהעלתה הצגות ברמה גבוהה ביותר, ולהופעותיה היה ביקוש רב בערי הסביבה. כן זכו לשם התזמורת והמקהלה של וילנה. בעיר הופיעו חמישה-ששה עיתונים יומיים יהודיים וכן שבועונים וירחונים שונים.¹

יהודי העיר נכנסו לגטו כאשר מורשת עשירה ושורשית זו ניצבת ברקע מעשיהם בתחום הרוח.

ב. ארגון מחלקת התרבות ביודנראט

מחלקת התרבות של היודנראט עסקה בנושאי החינוך והתרבות בגטו וילנה. במשך הזמן עבר המבנה הארגוני של המחלקה שינויים קלים, בעיקר שינויי שמות המדורים, עד לגיבושו הסופי. להלן מבנה המחלקה, על פי דוח מחלקת התרבות מיום 3 במרץ 1943:²

¹ האנציקלופדיה העברית, העורכים הראשיים פרופ' ישעיהו ליבוביץ ופרופ' נתן רוטנשטריך, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים – תל-אביב, תשכ"ג, כרך ששה עשר, הערך וילנה, עמ' 167-169; קלויזנר, עמ' 610-611, 613, 682-688; ש' קאטשערגינסקי: חורבן ווילנע, ציק"א ביכער-פארלאג, ניו-יארק, 1947 (להלן: קאטשערגינסקי); קלויזנר, עמ' 508-518.

² אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך מס' 341 בסליל 1. על פי דבורז'צקי (שם, עמ' 240-241) למחלקת התרבות היה מסונף גם משרד הדואר. המשרד טיפל בהעברת מכתבים מהגטו החוצה ובקבלתם וחלוקתם בתוך הגטו. הגרמנים התירו פעילות זו מאחר שהיא שירתה את מטרותיהם, כמו למשל, העברת המכתבים (שהיו עוברים צנזורה!) ממגורשי אסטוניה שהוכיחו לתושבי הגטו כי יקיריהם הגיעו לשם בשלום. בראשו עמד צמח פלדשטיין (עורך "ידיעות הגטו").

בראש הסקציות עמדו: ישראל דימנטמאן – בתי ספר; ישראל סגל – תיאטרון; הרמאן קרוק – ספרייה; יעקב (יאשה) גוטליב – ספורט;³ ד"ר צמח פלדשטיין – "ידיעות הגטו"; ואברהם סליפ – בית הספר למוסיקה. נוסף על היחידות "הממסדיות" האלו, שפעלו מטעם היודנראט ובמסגרתו, קמו בגטו איגודים וועדים ציבוריים-מקצועיים שתרמו לפיתוח חיי הרוח על בסיס וולונטרי-מקצועי. בראש ובראשונה ראוי לציין את ארגון הסופרים והאמנים שריכוז את בכירי היוצרים והמחנכים. כמו כן הוקם חוג סופרים (המרכז – שבתי בליאכר), חוג מוסיקלי (המרכז – זאב וולף דורמאשקין) ועוד. ארגון הסופרים והאמנים הקל ככל יכולתו על תנאי העבודה של חבריו ומפעם לפעם פעל בעניין זה אצל מנהל מחלקת התרבות – האינסטנציה הראשונה לפניו. לאחר בדיקה והערות היה מנהל מחלקת התרבות מעביר את הפניות המאושרות לראש הגטו. דוגמה לכך היא הטיפול בהגדלת מספר "אישורי המעבר" (פאסיר שיינען) בקיץ 1943: מאחר שהשעות שבהן הייתה מותרת התנועה בתוך הגטו היו מוגבלות, ביקש הארגון להתיר לששים מורים, שחקנים ונגנים, לנוע בשעות מאוחרות יותר. מנהל המחלקה (באותה עת היה זה ליאו ברנשטיין) צמצם את המספר המבוקש לעשרים ושלושה בלבד, ועם זה פנה לקבלת אישור מראש הגטו.⁴

מחלקת התרבות לא הסתפקה במילוי התפקידים המוגדרים והפורמליים והרחיבה ככל שהתאפשר את תחומי פעילותה. היא יזמה וארגנה אירועים תרבותיים, חגיגות סיום מחזור בבתי ספר, תחרויות שחמט וספורט וכדומה, וגם השתתפה באופן פעיל בעריכת תחרויות ("קונקורסים" בשפת הגטו)

³ בחוזר מס' 742 מיום 22.7.1942, שנשלח מהמחלקה הכללית של היודנראט אל מחלקת התרבות, שונו שמות המדורים ונקבעו השמות להלן:

א. "המחלקה לפיקוח על הילדים" הוסבה ל"סקציית בתי ספר"

ב. "מחלקת ספורט" – ל"סקציית ספורט"

ג. "מחלקת תרבות עכשווית" – ל"סקציית תיאטרון"

לא שונה שמה של יחידת "הספרייה". (אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 322).

⁴ סוצקבר, עמ' 90; דבורז'צקי, עמ' 227-228; קרוק, עמ' 139-140 ו-159; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך, 285, 362.

נושאות פרסים בתחום היצירה האמנותית-תרבותית. כן הקצתה מחלקת התרבות מלגות לתלמידים מצטיינים, ובמקביל עשתה מאמצים בלתי פוסקים להקל על תנאי הקיום של עובדיה.⁵ בדומה למחלקות אחרות ביודנראט, על מחלקת התרבות היה להגיש דוחות פעולה תקופתיים לראש הגטו בנושאים שבהם עסקה: מערכת בתי ספר, תיאטרון, ספרייה, ספורט וכיו"ב.⁶

ג. מערכת החינוך

בתי ספר וגני ילדים

בתי הספר בגטו מספר 1 החלו לפעול כבר ביום השלישי להקמתו, היינו ב-8 בספטמבר 1941, במהלכן של האקציות ההמוניות נגד היהודים. היוזמה לכך באה ממשה אוליצקי (אלידסקי), מי שהיה בעבר נשיא אגודת המורים העברים וממייסדי הגימנסיה העברית. על אף הייאוש והחשש מהבאות ששררו בגטו, הוא הציע ליודנראט לקבוע מסגרת לטיפול ולהשגחה על הילדים, שבה יתקיימו לימודים בעלי תוכן אחיד לכל הזרמים החינוכיים. בתי הספר נקראו פורמאלית "מוסדות השגחה", בשל האיסור לקיים בהם לימודים. היודנראט, שהיה טרוד באותו זמן

⁵ כך למשל, במרץ 1943 אושרו 15 מלגות לתלמידים מצטיינים בגילים 11-16, מהן שתיים ניתנו לבית הספר הטכני ואחת לבית הספר למוסיקה (קרוק, עמ' 463); אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 343: המסמך מציג רשימה של 27 יוצרים ומחנכים, הכוללת את מנהלי הסקציות וראשי ארגון הסופרים והאמנים, אשר זכו לקבל מנות מזון (פאיוקים) מוגדלות, הטבות לעובדי היודנראט וסקטורים נבחרים. התוספת נומקה בכך שאנשים אלה משתתפים באירועים בשעות לא שגרתיות ועושים מאמצים חריגים.

⁶ לכך אפשר לראות במסמך 350 של אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, המציג דוח מ-2 בינואר 1943 שמתייחס לנובמבר 1942: בין השאר מצוין בו שהושלמה הראורגניזציה בבתי הספר ונפתח בית הספר היסודי מספר 3; הוקמו 5 ועדות לתוכניות לימודים (1. יידיש ועברית – היו"ר לובוצקי, 2. היסטוריה – טורבוביץ', 3. מתמטיקה – לייקין, 4. טבע וגיאוגרפיה – בושל, 5. דת – הרב יעקובסון); הועלתה לראשונה ההצגה "אדם מתחת לגשר" (ב-28 בחודש); נערכו 19 הצגות (מספר שיא, עם הכנסה של יותר מ-5,000 מארק); התקיימה שחרית מיוחדת לכבוד השאלת הספר ה-100,000 ומצורף גרף השאלת ספרים במשך שנה שלמה (מאוקטובר 1941 עד ספטמבר 1942) ועוד.

בשאלות של חיים ומוות, לא הקדיש להצעה תשומת לב מרובה, אך נתן את הסכמתו לרעיון ובלבד שיקוימו שני תנאים: א. הטיפול בילדים יהיה בלתי מפלגתי; ב. הלימודים לא יתקיימו בכיתות, אלא במבנים נטושים שיוכשרו לחדרי לימוד. המורים עצמם, כששים במספר, ניגשו לעבודה ופירסמו מודעות על רישום הילדים לבתי ספר, ערכו את הרישום בפועל ודאגו לסדר ולניקיון. הם גם הפיגו את החשדות של תושבי הגטו שהיססו לרשום את ילדיהם מחשש לאיזה מעשה תרמית מצד היודנראט. וכך כבר בנובמבר 1941 החלו בתי הספר לפעול.

בתחילה הוקמו בגטו הראשון שני בתי ספר: מספר 1 ברחוב רודניצקה 13, שעבר בתוך זמן קצר לסטראשון 12, ומספר 2, ששכן בחורבת בית המדרש יוגיכס (יאגיכעס) ברחוב שאוולי 1. עם התייצבות החיים בגטו נפתח ב־18 בנובמבר 1942 בית ספר שלישי, ברחוב הגרמנים 21. מנהלי בתי הספר היו: יוסף לייקין, גדליה בושל ולייב טורבוביץ' (לשעבר מנהל הגימנסיה העברית), בהתאמה. עד סוף ספטמבר 1941 נרשמו לבתי הספר 2,700-3,000 ילד מגיל שש עד ארבע עשרה שנה.⁷

⁷ ד"ר מ' דווארזשעצקי: הירשקע גליק דער מחבר פון פארטיזאנער-הימן "זאג נישט קיינמאל אז דו גייסט דיין לעצטן וועג", פארלאג "אונדזער קיום" ביי דער פּעדעראציע פון יידישע געזעלשאפטן אין פראנקרייך און קהילה פון פאריז, פאריז, תשכ"ו, 1966, עמ' 76, הערה 12 (להלן: דבורז'צקי על גליק). לפני המלחמה ניהל אוליצקי לסירוגין את בתי הספר העבריים היסודיים על שם אפשטיין ועל שם אחד העם. כפי שצוין, בגטו הוא יזם (יחד עם המורות מרים ברנשטיין, רחל ברוידא ומרים גוטשטאלט) את הקמת מערכת בתי הספר, כמו כן היה פעיל בארגון המורים ובחוג הסופרים. אוליצקי כתב יומן, אשר רק קטעים ממנו נתגלו אחרי המלחמה ונמצאים בארכיון מורשת, מסמך D.170.2 (להלן: אוליצקי); מארק דבורז'צקי: יוון המצולה, הוצאת בר אילן, 1973 (להלן: יוון המצולה) עמ' 16-18. בסוף תקופת הגטו שימש אוליצקי כמורה במחנה קיילים ובו ניספה בשעת חיסולו. דבורז'צקי, עמ' 215; קרוק, עמ' 210: לפיו קיבל היודנראט את פני המורים ב־12.9.1941 (פרטים על קרוק ראו בהמשך בפסקה "הספרייה"); מגיסטר ס' שמידט: "דער שול-וועזן אין ווילנער געטא – זיכרונות פון א לערערין", מסמך 301/561 במכון היהודי ההיסטורי בוורשה, עמ' 1-4. שמידט שימשה מורה בגטו ועדותה נמסרה ב־5.8.1943 (להלן: שמידט); אפשטיין, עמ' 39 ו-103; עפ"י דבורז'צקי (שם, עמ' 215-216) נרשמו לבתי הספר מעל ל-2,700 תלמידים; קורצ'אק (שם, עמ' 78) וקרוק (שם, עמ' 202) מציינים שנרשמו כ־3,000; קרמרמן (שם, עמ' 104-105) מציין, שבשלושת בתי הספר היו 2,200 תלמידים.

בגטו מספר 2 הקים ישעיהו גזונטהייט, ראש מחלקת בתי ספר וילדים, מרכז לימודי שנוהל בידי מרים ברנשטיין ("המורה מירה") – דמות אהודה ונערצת, ומחנכת בעלת שם.⁸ פעילותו של מרכז הלימוד פסקה עם חיסול הגטו (כל הנאמר בהמשך מתייחס רק לגטו הראשון).

בתקופה של מעשי הרצח שבין ספטמבר לדצמבר 1941 קטן והלך מספר התלמידים וחלו שיבושים והפסקות בלימודים. עם התייצבות המצב, בתחילת 1942, הגיע מספר התלמידים בבתי הספר ל-800-900, מתוך קרוב ל-1,100 ילדים שהיו בגטו. מבין הילדים שנותרו מחוץ למערכת החינוכית היו שנאלצו לעבוד למחייתם (למשל יתומים ואלה שלא היו להם קרובי משפחה) וגם אלה שהוריהם לא רשמו אותם מתוך פחד או רשלנות. עם חלוף הזמן והתגבשות אורחות החיים בגטו, כאשר יותר ויותר יהודים "בלתי חוקיים" קיבלו לגליזציה, עלה מספר התלמידים, ובמרץ 1943 הגיע ל-1,400. כפי שמובא ברוח מחלקת התרבות לאוקטובר 1942, נראה כי מספר התלמידים היה 1,500 נפש.⁹

סמוך לבתי הספר מספר 1 ומספר 2 פעלו שני גני ילדים. למדו בהם ילדים מגיל ארבע עד שש. כן התקיימו לימודים ברמה תיכונית שבהם השתתפו יותר מ-100 תלמידים. הלימודים התקיימו בארבע כיתות, בהנהלת לייב שפטל.¹⁰

⁸ באלברישסקי, עמ' 203; המשורר אברהם סוצקבר כתב לכבודה שיר בפתח ספרו "גטו וילנה" (סוצקבר, עמ' 3-5); דבורז'צקי, עמ' 216.

⁹ קרוק (שם, עמ' 202, 210, 464) מציין, שב-10 באוקטובר 1941 היו בגטו 1,073 ילדים מתוכם ביקרו בבתי הספר היסודיים כ-900, ואילו לאחר הוספות בית ספר שלישי הגיע מספר התלמידים לכדי 1,245 (ועוד 113 במחנה קיילים, מאורגנים בשתי רמות); במרץ 1942 הצטמצם מספר התלמידים לכ-800 ועוד 120 במחנה העבודה קיילים; לפי קורצ'אק (שם, עמ' 78) היו בתקופה זו 900 תלמידים מתוך 1,097 ילדים בגטו; עפ"י אפשטיין (שם, עמ' 39) היו רשומים ב-1 במרץ 1942 בשני בתי הספר 850 ילדים, אך בפועל ביקרו בהם רק 623 תלמידים, מתוכם כ-400 בגילים 9-12; דבורז'צקי (שם, עמ' 27) מציג נתונים אחרים ללא התייחסות ספציפית לתקופה זו או אחרת (שהם ככל הנראה, הנתונים המרביים) לפי הפירוט הבא: בבית הספר מספר 1 מספר התלמידים הגיע לפעמים ליותר מ-1,000 (בחמישים כיתות!), במספר 2 – לכדי 800 (בעשר כיתות) ובמספר 3 – עד 400 (בשבע כיתות); אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 348.

¹⁰ דוח מחלקת התרבות של היודרנאט באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 341 קרוק (שם,

בתחילה היו הכיתות ריקות, ללא שולחנות וספסלים. הילדים ישבו על הרצפה, בצפיפות רבה. את המחברות (שחילק היודנראט) היו מניחים על כתפי החבר שישב לפניהם, וכך רשמו את חומר הלימוד. אף שהיה מחסור בעצי הסקה, בספסלים, בספרים ובכלי כתיבה, הילדים נהנו מארוחות חינם. שיפור ניכר חל בראשית שנת 1942, כאשר הגביטסקומיסאר אישר להביא ספסלים ולוחות קיר מבתי ספר יהודיים שמחוץ לגטו.¹¹

בגטו פעלו שני בתי ספר דתיים – בבית המדרש יוגיכס ברחוב שאוולי, ובבית הכנסת של הקצבים ברחוב האטליזים. ישיבה קטנה, בהנהלת הרב גרשון ליבמאן, פעלה אף היא בבית הכנסת יוגיכס. מוסדות אלה לא התחרו במערכת החינוך הכללית אלא השלימו אותה ואפשרו לתלמידים לבקר בבתי הספר הכלליים. למדו בהם ילדים עד גיל שתים עשרה עברית, תורה ("חומש"), תנ"ך ואף חשבון; בישיבה למדו בגיל שתים עשרה עד שש עשרה משניות וגמרא. ישיבה גדולה, בהנהלת הרב יעקב יעקובסון, פעלה בבית הכנסת שאול'קס (ברחוב שאוולי 5) ובה המשיכו את לימודיהם תלמידי ישיבות וילנה של טרום המלחמה. בסך הכול למדו במוסדות הדת בגטו כ-200 תלמידים.¹²

את מערכת הלימוד העיונית השלימו בתי ספר וקורסים מקצועיים. הוקם בית ספר טכני בהנהלת המהנדס מ' שרייבר, לשעבר מנהל ה"טכניקום" בוילנה, מיסודו של "אורט". בבית הספר, שנועד לנערים בני חמש עשרה-שש עשרה, היו מחלקות למסגרות ולחשמלאות. לנערים שהוסמכו בסיום הלימודים לשוליות התאפשר לעבוד ולקבל שיינים עצמאיים. לנערות התאפשר ללמוד מלאכת יד, בשיעורים מיוחדים שניהלה המורה מאשה

עמ' 464) מציין את מספר התלמידים, נכון למרץ 1943, כ-129. דבורז'צקי (שם, עמ' 217-218) מציין שלמדו 50-100 תלמידים; שמידט (שם, עמ' 6) מציינת את שם המנהל. ¹¹ קרוק, עמ' 202; אפשטיין, עמ' 103-104; "ידיעות הגטו" מס' 20 (אוסף סוצקבר-קאצ'דינסקי, מסמך 4-263, עמ' 10); שולמית שפיר מציינת: "בהתחלה, תקופה קצרה, ישבנו על ספסלים... ואחר כך הגיעו שולחנות וספסלי בית ספר" (עדות שולמית שפיר). ¹² דבורז'צקי, עמ' 222-223; קרמרמן, עמ' 106; קרוק, עמ' 241, 344; על פי דוח מחלקת התרבות לדצמבר 1942 שתי הישיבות קיבלו עם הזמן לגאליזציה, אך בוטל "החדר" (אוסף סוצקבר-קאצ'דינסקי, מסמך 350).

עפרון, ולקבל שיינים. כן נערכו קורסים טכניים שבהם סיימו ששים בוגרים שני מחזורים. את הפעילות החינוכית רבת ההיקף השלים בית הספר למוזיקה בניהולם של המנצח אברהם סליפ (ביידיש סליעפ וגם שלייעפ) והמורה לנגינה תמרה גרשוביץ'. היו בו שלוש מגמות – כינור, פסנתר וזימרה, ולמדו בו 95-100 צעירים וצעירות.¹³ בספטמבר 1942 פעל בית הספר ברחוב סטראשון 10.

המורים והמחנכים נטלו על עצמם את התפקיד הקשה של שמירת הקשר עם התלמיד ועם משפחתו. דווקא בין חומות הגטו הסגורות היה חשוב לתת דרור לנפשו של הילד, להראות לו עולם אחר ולנטוע בו תקווה לעתיד טוב יותר. אחרי כל אקציה היה מתמעט והולך מספר התלמידים, והמחנכים והמורים, על אף צערם האישי על אובדן יקיריהם, גילו מסירות ותעצומות נפש בטיפול בילדים הניצולים שחוו מועקה עמוקה, בהלה או אדישות. המורה לא רק לימדה, היא הייתה הידידה והמכוונת של הילד ושל משפחתו. ככל שהמצב התייצב נכנסו הלימודים למתכונת קבועה ומסודרת, כמו "בימים הטובים". כל מחנכת דאגה למעקב אחר התלמיד ובסוף שנת הלימודים העניקה תעודות גמר. "החופש הגדול" נמשך שבועיים בלבד, בסוף יוני. כך למשל מציינת ס' שמידט, שלקראת סיום שנת הלימודים 1943 נערכו בכל שלושת בתי הספר היסודיים ובבית הספר התיכון מסיבות רבות משתתפים. הקשר בין הילד למחנכים היה כה אמיץ שבתחילת שנת הלימודים של אותה שנה היה עליהם להמשיך ו"לעלות כיתה" עימו.¹⁴

בבתי הספר נערכו חגיגות ועצרות שהוקדשו למועדי ישראל ולציון ימי פטירה של סופרים, משוררים וגם מורים שנספו בגטו. המופעים של הילדים הביאו את קהל המוזמנים להתרגשות ולהתפעמות עד בכי, ולאחר שתי עצרות אבל, שנערכו ב־8 במרץ 1942, קרוק מציין: "...מתוך המעטה של פונאר פורצים החוצה חיים השואפים למחר טוב יותר... היום היה

¹³ דבורז'צקי, עמ' 223; קרוק, עמ' 344: על פיו למדו בו 95 תלמידים מהם 82 במגמת פסנתר.

¹⁴ שמידט, עמ' 5-7.

בשבילי יום כיפור קטן. לא יכולתי להשתלט, הדמעות זלגו כמו ממעין... אולם מלא אנשים בוכים... קשה לספר מה זה אומר היום לבכות בגטו וילנה".¹⁵ בחגיגות, שכללו הצגות, שירה ונגינה, נכחו ראשי היודנראט, נציגי מוסדות שונים, משוררים והורים.

מועדוני צעירים

בגטו פעלו שני מועדונים: "מועדון הילדים" (קינדער קלוב) שנועד לילדים בגיל בית הספר; "מועדון הנוער" (יוגנט קלוב) שנועד לצעירים בני שש עשרה עד שמונה עשרה אחרי בית הספר. המועדונים הוקמו בסוף שנת 1942, אך הפתיחה הפורמלית והחגיגית הייתה רק בינואר 1943. בראש המועדונים, ששכנו בשני חדרים ברחוב דיסנה 4, עמד הפדגוג ומנהל מחלקת התרבות ליאו ברנשטיין,¹⁶ והם היו פתוחים בעיקר בשעות הערב, לאחר שעות הלימודים. במועדון הנוער התקיימו חוגים לספרות, להיסטוריה, לדרמה, לפולקלור ולאחרים, וכן התנהלה בו פעילות אמנותית אינטנסיבית שכללה הרצאות ונשפים מוקדשים לסופרים (פרץ, ביאליק, מנדלי מוכר ספרים ואחרים), הקראות, שירת מקהלה, הצגות תיאטרון קטנות, ותערוכות ציורים פתוחות לקהל הרחב. כן התקיימו במועדונים משפטים ציבוריים-היסטוריים, למשל, ליוספוס פלאביוס ולהורדוס (בקונוטציה ברורה ליעקב גנס). ביטוי אותנטי נלהב לפעילות המועדון נותן הנער יצחק רודאשבסקי ביומנו ב-9 בינואר 1943: "...הערב חגיגת המועדון הגדולה... עד 12 בלילה הראה החוג הדרמטי שלנו את כוחו... אנחנו שיכורים מחדוות נעורים ומעבודת נעורים. רוחנו, שאנחנו נושאים אותה בגאון בין חומות הגטו, תהיה המתנה היפה ביותר לעתיד הזורח עתה. יחי הנוער! הקידמה של עמנו...". דעה שונה הוא מביע באשר למשפט הציבורי ליוספוס פלאביוס שנערך במועדון שבו יצחק

¹⁵ קרוק, עמ' 195-196.

¹⁶ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 341; "ידיעות הגטו" מס' 20, המופיע באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 4-263, עמ' 10; קרוק, עמ' 441; דבורז'צקי, עמ' 223-224; קורצ'אק, עמ' 79-80.

רודאשבסקי שימש עד: "היה מעניין למדיי אך הוא התמשך עד שעה מאוחרת מדי...". בני הנוער השתתפו בחשק רב בפעילות המועדונים. הדים לכך אנו מוצאים בעדויות הניצולים. בני אנוליק, למשל, מציין שכל עוד למד (לפני שהתחיל לעבוד) הוא נהג ללכת למועדון ושם השתתף, בין היתר, בחוג לחקר הגטו שניהל קרוק. דברים דומים אמרה שולמית שפיר (לאזבן). הפעילות החינוכית עוררה התפעלות והערכה אפילו אצל קרוק, שהחמיר בדרך כלל בהערותיו, והוא ציין ביומנו ש"התמונה ממש משמחת... היסטוריון העתיד וחוקר התרבות העתידי לא אחת ישתאה מול הפלא התרבותי הזה של גטו וילנה".¹⁷

הטיפול ביתומים ובילדים במצוקה

בגטו נוצרה בעיה קשה של ילדים שנותרו ללא הורים וקרובים, וגם של ילדים שהוריהם שהו ברוב שעות היום בעבודות חוץ. כמענה למצב קשה זה הוקמו מספר מוסדות: פנימייה לבנים, פנימייה לבנות, בית יתומים עם שבעים ושניים ילדים בגיל הרך, ומעון יום של ילדים להורים (וחלקם של הורה יחיד) עובדים, שבו שהו 114 ילד עד גיל שש.

בעיה קשה במיוחד היו הילדים שחיו בשולי החברה, יתומים בגילים תשע עד חמש עשרה, שבשל מצבם לא נמצא להם מקום בבית היתומים, והם הפכו ל"מכת הגטו". אלה היו חבורות של נערים רעבים ומוזנחים, נחשלים ברובם, שעסקו בגניבה מבתים, מחנויות וממחסני היודנראט. מספרם בראשית מרץ 1942 היה כארבעים, שלושה עשר מתוכם ישבו בבית הסוהר. ב-7 במרץ 1942 נערכה התייעצות מיוחדת בגטו שבה חיפשו דרכים לטיפול בנערים עבריינים אלה. בהתייעצות השתתפו באי-כוח המחלקות השונות של היודנראט, שני נציגים מבית המשפט (עורך הדין בנימין סרולוביץ ועורך

¹⁷ רודאשבסקי, עמ' 89-90 וכן 98-99; אזכור המשפט מופיע בגיליון מס' 30 של "ידיעות הגטו" הגטו" באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, סליל 1, מסמך 266, עמ' 11; עדותו של בנימין אנוליק בפני ב-24.4.2000 בתל-אביב, מסמך 5(243) במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: עדות אנוליק), עמ' 2; עדות שולמית שפיר, עמ' 3; קרוק, עמ' 465.

הדין פאוורסקי), שני נציגים מהמשטרה (יוסף מושקאט וראש המדור הפלילי הנריק זאגייסקי) ושני נציגים של סקציית בתי ספר (משה אוליצקי ורחל ברוידא). בסופו של דבר התגבש פתרון, לספק לנערים אלה תעסוקה הולמת. ואכן, כעבור כחודשיים הם אורגנו בחטיבת תובלה (טראנספארט בריגאדע) "ילדים", שתפקידה היה להוביל את מצרכי המזון של היודנראט אל מקומות החלוקה – מטבחים ופנימיות. ההובלה התבצעה באמצעות עגלות יד שעומן הם הצליחו להיכנס לסמטאות ולחצרות הצרות. את הקבוצה ניהל מושקאט, בעזרת מדריכים (ומוזכר לטובה מולקה חזן, שזכה להערכה רבה) ובגטו פסקו הגניבות. הילדים היו לגוף מאורגן ומועיל ובתמורה לעבודתם קיבלו מזון ובגדים. באוגוסט 1942 שוכנו הילדים בפנימייה, שהוקמה במיוחד בעבורם ברחוב סטראשון 4, ושולבו על ידי מושקאט שהיה אחראי מטעם המשטרה לניקיון בגטו, בביקורות ניקיון בחצרות ובבתים. השימוש הזה בילדים עורר תרעומת בציבור מחשש שהם ייהפכו למלשינים.¹⁸

המאבק על תכני הלימוד

את מערכת החינוך הפעילה מחלקת התרבות של היודנראט ובראשה עורך הדין גריגורי (גרישה) יאשונסקי, איש "בונד" פעיל, בעל תודעה פוליטית מפותחת. המנהל הראשון של סקציית בתי הספר היה משה אוליצקי מהחוגים הציוניים שהוחלף מאוחר יותר בישראל דימנטמאן, אף הוא פעיל ציוני. ההשקפות הפוליטיות-חברתיות של ראשי החינוך, השונות זו מזו, הביאו לחילוקי דעות באשר למגמות הלימוד. תוכנית הלימודים התבססה בתחילה על הוראת יידיש (שש שעות), היסטוריה, תולדות מגלי יבשות וממציאים, היגיינה, טבע, גיאוגרפיה,

¹⁸ קרוק, עמ' 193-194, 196, 464; קורצ'אק, עמ' 78-79; קרוק ואפשטיין (עמ' 41) מציינים שבית הילדים נפתח ב-8.3.1942 ברחוב שפיטאלנה 1, בדירה של בית הכנסת אליאשברג (עליאשבערג) לשעבר. ניהלה אותו המורה יהודית לוין. המוסד האחרון שנפתח היה הפנימייה לבנות, באפריל 1943 ("ידיעות הגטו" מס' 33). באותו חודש שהו בו 51 צעירות ובפנימיית הבנים שהו 52 צעירים (אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 383 בסליל 3); ארד, עמ' 262-263; קרמרמן, עמ' 101: על פיו, משרד חטיבת ההובלה "ילדים" היה ברחוב רודניצקה 14 ומספר הילדים גדל עם הזמן ל-71; לזר, עמ' 66.

חשבון, ציור, התעמלות, שירה ומוזיקה. הילדים למדו כשלושים שעות בשבוע. במרוצת הזמן החל מאבק בין הזרמים השונים על אופי החינוך בגטו, התכנים והמטרות, הרכב המורים ושפת הלימוד – עברית או יידיש. בהשפעת יאשונסקי נקבעה היידיש כשפת הלימוד הראשונה, ובתכנים לא ניתן ביטוי לערכים ציוניים. בעקבות הפעילות של "הגג הציוני" השתנתה הגישה והוסכם על הוראת עברית וספרות עברית. עקרונות החינוך הושתתו על כבוד לאומי וטיפוח ההיסטוריה של העם (עם דגש על מלחמות שחרור, כגון תקופת החשמונאים), הכרת ההווה וטיפוח האמונה בעתיד, ידיעת ארץ-ישראל, שותפות עם עמים אחרים וכו'. נקבע מספר שווה של מורים לעברית וליידיש. במאי 1943 החליט גנס לתת עדיפות לזרם העברי, וכפועל יוצא העביר את יאשונסקי מתפקידו, מינה במקומו את ליאו ברנשטיין והוסיף את הסופר צמח פלדשטיין, ציוני אף הוא, לסגן. כתוצאה מכך הוגבר החינוך הציוני, דבר שהביא לתרעומת ולביקורת מצד אנשי ה"בונד". ביטוי לכך אנו מוצאים ב"ידיעות הגטו", גיליון מספר 30 ממרץ 1943 (ר' נספח כ"ב), שהופיע מטעם היודנראט, המנסה להצדיק ולהבהיר את החשיבות של הוראת עברית ויהדות. הנימוקים והצגת הדברים, שיש בהם חזון ואחוזה יהודית, מעוררים פליאה והשתאות נוכח המציאות המרה של הגטו וכך למשל הוא מציין שהחינוך צריך להיות מכוון לעתיד טוב יותר ויש להחדיר בילדים את האמונה שהוא יתגשם בקרוב; יש לבסס אותו על השקפת העולם המוסרית של הנביאים ועם זאת לחנך את הילדים לערכי אנוש אוניברסאליים; חובה לחזק את תרבות ישראל ולהטמיע את ערכי המיוחד של העם היהודי; וחשוב לתת ביטוי מרכזי לתולדות עם ישראל.¹⁹

¹⁹ דבורז'צקי, עמ' 216-217; "הגג הציוני" היווה ועד משותף של הארגונים הציוניים ותאם את פעילותם בגטו. הוא הורכב מ-7 חברים שהיו נציגים של כל התנועות הציוניות. "הגג הציוני" עבד בתיאום מלא עם "הברית העברית". בסוף ימיו של הגטו צורפו אליו עוד שלושה נציגים ושמו הוסב ל"הוועד הקואורדינציוני הציוני בגטו וילנה" (שם, עמ' 183-184). בעניין זה מציין קרוק – איש "בונד" נאמן, כי יאשונסקי הודח כדי לאפשר "הבראיזאציה". הוא לועג למנהל החדש ברנשטיין, שלדבריו היה אצל הבולשביקים "פרופסור מהאוניברסיטאות העממיות" ובגטו שימש שוטר, לאחר מכן מורה "ועכשיו

כן נאמר באותו גיליון כי ליידיש נודעת חשיבות בתור שפת הלימוד הטבעית ביותר, אך יש לייחד מקום גם לשפה העברית כמקצוע לימוד, וזאת בשל השמירה על הרציפות ההיסטורית והיותה הקשר התרבותי לאיחוד פזורי העם. האמצעי הטוב ביותר להשגות המטרות האלה הוא התנ"ך ועל כן חשוב מאוד ללמד אותו בבתי הספר.

ארגון המורים

המורים בגטו היו מאורגנים ב"ארגון המורים" שטיפל בנושאים מקצועיים וניסה להקל על תנאי החיים של המורה. מערכת החינוך פעלה בהצלחה רבה עד לימיו האחרונים של הגטו.

ד. הפעילות התרבותית

ניתן היה לצפות כי תנאי החיים הקשים, הפחד והפאניקה, הפגיעות הנוראות בנפש, ההשפלות והגזרות, שהיו מנת חלקם של יהודי הגטו, יובילו אותם לאפתיה רוחנית-נפשית, כאשר כל מאווייהם מופנים להצלת קיומם הפיזי. והנה, בפועל, המצב בגטו וילנה היה שונה לחלוטין והתקיימה בו פעילות תרבותית מגוונת ויצירה רוחנית תוססת.²⁰ חלקים מיצירה זו אף נשתמרו עד ימינו והם נכסים לאומיים (לדוגמה, שיר הפרטיזנים היהודים). הפעילות התרבותית באה לידי ביטוי בתחומים כגון תיאטרון, מוזיקה, ספורט, ספרייה, אירועים ומופעים, חגיגות, שחמט וכדומה.

שר חינוך" שנועד לבצע את העברות. קרוק מיצר על החובה ללמוד עברית, שקודם לכן הייתה בגדר בחירה (שם, עמ' 210, 538-539). כעבור כשבוע מציין קרוק ביומנו, בנימה ביקורתית, שההחלטות בדבר העברות מוצאות לפועל ביד חזקה: מגבירים את לימוד השפה העברית, פלשתינוגראפיה ותנ"ך, ומכינים הצגות גאלה בעברית (שם, עמ' 546-547); אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 266; קורצ'אק, עמ' 342-343.

²⁰ פעילות תרבותית התקיימה גם בגטאות אחרים, בעיקר בלודז' ובוורשה, אך לדעתנו הפעילות בגטו וילנה התייחדה באינטנסיביות שלה, בהיקפה הנרחב (וזאת יחסית למספר התושבים בגטו) ובהיותה עממית ומקובלת כל כך על השכבות הרחבות של האוכלוסייה. ר' למשל "מוזיקה" בהמשך.

תיאטרון הגטו

לא היה מוסד חינוכי־תרבותי בגטו וילנה שהקמתו לוותה בחילוקי דעות ובפולמוסים כה רבים כמו "תיאטרון הגטו" (געטא טעאטער). החיבור בין חיי רוח ובין המציאות הנוראה של הרציחות בפונאר, מצוקה וסכנת חיים מתמדת, נראה לרבים בלתי מתקבל על הדעת ופוגע בזכרם של המתים. אף על פי כן, התיאטרון החל לפעול ועם הזמן היה לאחד המוסדות הבולטים, המהנים והפופולאריים ביותר בקרב התושבים.

היוזמה להקמת התיאטרון באה "מלמטה", משחקנים ומאנשי במה שהיו בגטו, והיא זכתה להיענות משטרת הגטו שפרשה את חסותה על המופעים הראשונים של התיאטרון ותמכה בו באופן נמרץ. את הרעיון לייסוד התיאטרון הגו השחקן שבתי בליאכר והבמאי מאקס ויסקינד. המופע הראשון, שצוין כ"קונצרט", נערך ביום א', 19 בינואר 1942, כארבעה חודשים וחצי בלבד לאחר הקמת הגטו, בצל האקציות, שנסתיימו רק כחודש קודם לכן, שבהן נרצחו שני שלישים מיהודי העיר. ההתנגדות וההתמרמרות היו רבות היקף וביטוי לכך אפשר לראות בדבריו של קרוק: "...חשתי פגוע, פגוע אישית... במצב העצוב של גטו וילנה, בצל של פונאר... כאן, ברגע זה, זאת חרפה". בישיבה משותפת של "פועלי ציון התאחדות" ו"החלוץ" נתקבלה החלטה שאף אחד לא ילך להצגת הבכורה, והיו גם כאלה שהציעו להקים שם מהומות. ה"בונד" הגיב על ההזמנות בחרם והדיר רגליו מ"קונצרט העורבים".²¹

למופע הראשון, שלווה במסע פרסום מטעם היודנראט ומשטרת הגטו, הוזמנו נכבדי הגטו, שוטרים ורעיותיהם ו"מיוחסים" שונים. הוא התקיים באולם הגימנסיה הריאלית, ברחוב רודניצקה 6. התוכנית כללה דברי פתיחה מאת סגן מפקד המשטרה יוסף גלאזמן ובהם הסבר

²¹ דבורז'צקי, עמ' 230-231: בליאכר היה שחקן וילנאי מחונן, חבר ה"ווילנער טרופע". ויסקינד היה במאי כישרוני של האולפן הדרמטי העברי בעיר, בוגר הגימנסיה העברית. יום הפתיחה מצוין כ-16.1.1942; לעומת זאת, ארד (שם, עמ' 264) מציין את תאריך פתיחת התיאטרון כ-26.4.1942, עם הצגת המחזה "שלמה מולכו": ככל הנראה הוא התכוון לפתיחת האולם החדש של התיאטרון ולהעלאת מחזה שלם (ולא מופעים משולבים, כפי שנערכו עד אז); קרוק, עמ' 136.

והתנצלות על פתיחת התיאטרון; דברי אזכרה לנספים; הקראה מקהלתית של שירו של ביאליק "אני מתאוה לבכות" (ביידיש); "אלי, אלי" מפי החזן איידלסון; שירת הזמרת הנודעת לובה לוויצקה; וקטעים ממספר מחזות ונוקטורן לפסנתר של שופן בביצוע סוניה רכטיג. במאי התיאטרון ישראל סגל הנחה את האירוע, ואת דברי הקישור חיבר הסופר והמשורר אברהם סוצקבר. ביום פתיחת התיאטרון נתלו בגטו מאות כרוזים במסגרת שחורה ובהם נכתב: "אין עושים תיאטרון בבית קברות". המשטרה עשתה מאמצים מרובים להסיר את הכרוזים, אך חלקם נותר במטבחים, במרפאה, בדואר, ביודנראט ובמקומות אחרים. המופע בכללותו עבר בהצלחה רבה וזכה לביקורת חיובית, הן בזכות התוכן והן הודות לרמה הגבוהה של השחקנים. התיאטרון הפך לעובדה קיימת ומקובלת על הציבור, ואף מתנגדיו החריפים ביותר שינו בהדרגה את דעתם. כעבור שבוע נערכה הופעה שנייה של התיאטרון שבה נכחו, על פי הזמנת הנהלת הגטו, קצינים גרמנים וליטאים ממונים על הגטו.²²

הפעילות התיאטרונית הייתה אינטנסיבית ביותר (ראו למשל את תוכנית העבודה של התיאטרון בנספח ה', המתייחסת לתשעה ימים בספטמבר 1942), והשחקנים הופיעו בפני קהלים שונים ובאירועים חגיגיים. בעיקר התבססה הפעילות על הצגות קלות – "רוֹיָה" (יידיש: רעווייע) – תוכניות בידור ששילבו שירה, ריקוד, הקראה, מוזיקה, קונצרט, קטעים ממחזות ודברי קישור. עם זאת הועלו בתיאטרון גם מחזות דרמטיים שלמים או קטעים מהרפרטואר הקלאסי, על פי רוב היהודי. ההופעות תרמו לשמירת המורל וסיפקו רגעים של התעלות נפש בקרב תושבי הגטו. השיקולים העיקריים בבחירת הצגה וקביעת תוכנה היו בידור ואקטואליה, בדרך כלל הומוריסטית-סאטירית, על האירועים בגטו.

²² לימים הפכה לובה (לאה) לוויצקה לאהובת הקהל בגטו, עד מותה הטרגי בפונאר. קרוק (שם, עמ' 139-147) אף מציין, לא בלי אירוניה, שההצגה הביאה להכנסה של כ-4,000 רובל ושהסכום הועבר ל"ועד העזרה" (הילף-קאמיטעט). בין הנוכחים היו פ' בורדאקאס, הממונה על ענייני היהודים בעיריית וילנה, ואוגוסט הרינג, מהמנהלת הגרמנית של הגטו. על פי בקשתו של בראודה, מנהל משרד העבודה של היודנראט, תרגם המנחה את הדברים לגרמנית.

אחרי התוכנית הראשונה של ינואר 1942 הועלו בתיאטרון שש תוכניות נוספות בעלות אופי בידורי דומה. התוכנית השנייה הכילה קטעים מ"הגולם" של לייבוויק; פרק מספר ישעיהו מתורגם לידיש על ידי יהואש; והשיר "בר כוכבא" מאת גולדפאדן, ששרה לובה לוויצקה. התוכנית השלישית הוצגה ב-24 באפריל 1942, שלושה חודשים אחרי פתיחת התיאטרון, והיא נערכה כבר באולם חדש, בעבר "האולם העירוני הקטן" ברחוב ארקליו 3 שבו היו 450 מקומות ישיבה. התוכנית כללה את המחזה "שלמה מולכו" מאת לאה'לס (לעיעלעס); מערכה אחת מ"מזל טוב" של שלום עליכם; ומנגינות קווקאזיות בביצוע התזמורת הסימפונית.²³ וכך מספר על התיאטרון יעקב שווארצברג, מי שהיה בתקופת הגטו נער בן שמונה-תשע: "זכורות לי הצגות בתיאטרון... קניתי כרטיס זול, למקומות האחוריים... ששה שבועות מראש, אחרת לא היה. הלכתי בדרך כלל לבד – ההורים לא הלכו. בקידמת האולם היו כיסאות למכובדים, אחריהם כיסאות רגילים ובקצה ספסלים. זכור לי שכרטיס עלה ביוקר. למדתי שירים מההצגות..."²⁴. מחיר כרטיס נע בין שלושה לשלושים רובל.

²³ "ידיעות הגטו" מס' 25 מיום 24.1.1943 מציין את מופעי התיאטרון בשבוע אחד: בשבת וביום א' שעברו – הצגות היובל (הצגות חוזרות); ביום ב' – "אדם מתחת לגשר" – הצגת חינוך בעבור עובדי מחלקת הדיור של היודנראט; וביום ג' – בעבור הקהל הרחב בתשלום (כל הכרטיסים נמכרו!); ביום ד' – "אי אפשר לדעת כלום"; ביום ה' – תוכנית מגוונת של תזמורת וג'אז; במוצאי שבת – קונצרט המקהלה היידישאית עם סולנים; וביום א' (היום) – בשעה 16:00 המחזה "שדות ירוקים" בעבור הבריגאדירים (ללא תשלום) ובערב – קונצרט של התזמורת הסימפונית והמקהלה העברית (דבורז'צקי, עמ' 231–235, 233; ראן, כרך ב', עמ' 454; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 419 בסליל 3); קרוק, עמ' 244; עפ"י אפשטיין (שם, עמ' 97) הפתיחה הייתה ב-26.4.1942.

²⁴ עדותו של יעקב שווארצברג בפניי, ביום 15.2.2000 באשדוד, מסמך 1(243) במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: עדות שווארצברג), עמ' 3. בין היתר הוא מציין שאת הכסף לכרטיס היה מקבל מסבתו שהרוויחה אותו מהברחות. הוריו לא נהגו ללכת לתיאטרון וגם לא נתנו לו כסף לזה. בידיש יש משחק מלים בשם המחזה: קארענע יארן – שנים של דגן; וויצענע טעג – ימים של חיטה, אך גם: ווי צו די טעג – אבוי לימים. איזכור המופע ניתן גם ב"ידיעות הגטו" מס' 50 מיום 1.8.43 ומצוין שם שהוא ייערך ב-6 באוגוסט 1943 (אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 272). אזכור המופע ניתן גם ב"ידיעות הגטו" מס' 50 מיום 1.8.43 ומצוין שם שהוא ייערך ב-6 באוגוסט 1943 (אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 272).

ב־20 ביולי 1942 הוצג לראשונה מחזה דרמטי, "שדות ירוקים" (גרינע פעלדער), מאת פרץ הירשביין. המחזה, שזכה להצלחה רבה, הוצג עשרים ושמונה פעמים בפני אולמות מלאים. בין לבין הציג "תיאטרון הגטו" תוכניות קלות חדשות: התוכנית הרביעית הייתה "שנים של דגן וימים של חיטה" (קארענע יארן און וויצענע טעג). לאחריה: "אי אפשר לדעת כלום" (מען קען גאר ניט וויסן) שבה נכלל קטע בשם זה מאת כתריאל ברוידא; טנגו של הגטו; קטע "מלאכה-מלוכה"; ו"הגביע". התוכנית הששית הייתה "פשה מרשה" (פעשע פון רעשע). את הטקסט חיבר לייב רוזנטל והשחקנים הראשיים היו יעקב ברגולסקי וחייה'לה רוזנטל, אחותו של לייב ואחת השחקניות הפופולריות ביותר בגטו. ההצגות נערכו בימים קשים לגטו, בשעה שרוכזו בו יהודי העיירה רשה וסביבתה, והן נתנו ביטוי אקטואלי לנעשה. התוכנית השביעית והאחרונה הייתה "מוישה, החזק מעמד" (מוישע, האלט זיך) שהוצגה כבר סמוך לחיסול הגטו, בזמן השילוחים לאסטוניה. היא כללה בין השאר את השירים "מוישה, החזק מעמד" ו"גטו, אותך לא נשכח" מאת ברוידא. מחזה דרמטי שני, שהוצג ארבעים ושש פעמים, היה "אדם מתחת לגשר" מאת אוטו אינדיג (ר' נספח ו'). מחזה נוסף, "האוצר", מאת דוד פינסקי, הועלה לראשונה ב־27 במרץ 1943 בשבת,²⁵ ואילו המחזה הרביעי, "המבול" מאת ברגר, הועלה בין מאי לאוגוסט 1943, סמוך לחיסולו של הגטו, בימים של חששות כבדים לגורלו. עוד היה מתוכנן המחזה "טוביה החולב" של שלום עליכם,

²⁵ השיר "על יד שער הגטו" מתוך ההצגה הפך לפופולרי ביותר (דבורז'צקי, עמ' 232; ראן, עמ' 454). הצגת הבכורה נערכה בתקופה של מתיחות רבה, בשעה שיהודי העיירות סווינציאן, אושמיאנה ומיכאלישוק גורשו ממקומות מגוריהם לגטו וילנה. וכך קרוק מציין (שם, עמ' 487): "בחוף המשטרה שמרה על אנשי סווינציאן שזה מכבר באו ואילו כאן, באולם התיאטרון, כאילו מאומה – פרמיירה!". באשר להצגה עצמה, קרוק מציין שהיא "חלקה, תפאורה יפה, משחק נקי... ברגולסקי, שבתי בליאכר ודורה רובינא הם הטובים ביותר". ב"ידיעות הגטו" מס' 30, מיום 4.4.1943, ואצל קרוק (שם, עמ' 487) נכתב שהצגה מיוחדת של "האוצר" נערכה לכבוד 40 שנות פעילות אמנותית של אסתר ליפובסקי. בגיליון מס' 50 של "ידיעות הגטו" מוזכרים תאריכי ההצגות 6 ו־7 באוגוסט 1943. לפי דבורז'צקי הן נערכו במאי־יוני (שם, עמ' 232). צירוף של שלוש מודעות, ביניהן אחת על "אדם מתחת לגשר", ארכיון מורשת, מסמך 6610/1.

אך זה כבר לא יצא אל הפועל... דוגמאות של מודעות רחוב, המציינות מופעים שונים, מובאות בנספח ז'.

בשנת 1942 הציג תיאטרון הגטו מאה ועשרים פעם בפני קהל של 38,000 איש! (ממוצע של 316 מבקרים במופע). כל הצגה "רצה" שבועות אחדים. בימי ראשון היו מתקיימים שני מופעים, אחר הצהרים ובערב. את הטקסטים חיברו מחזאים, סופרים ומשוררים של הגטו, ואת השירים הלחינו מלחינים ונגנים מקומיים. את התפאורות לרוב ההצגות הכינו בכישרון רב רחל סוצקבר ואומה אולקניצקי. ביימו בעיקר שבתי בליאכר וישראל סגל, מנהל התיאטרון. במלאת שנה לתיאטרון נערכה ב־16 בינואר 1943 הצגה חגיגית שכללה קטעים נבחרים מהצגות קודמות. מנהל מחלקת התרבות יאשונסקי וראש הגטו גנס נשאו נאומים לכבוד האירוע שבהם סקרו את ההצגות והעלו על נס את פעילות התיאטרון ואת הצלחתו.

ביטוי נרחב לפעילות התיאטרון אנו מוצאים בדוחות של מחלקת התרבות לראש הגטו. כך למשל מתברר, על פי דוח ינואר 1943, שבחודש זה התקיימו עשרים וחמישה מופעים (ובכלל זה מופעים של המקהלות והתזמורת) והכנסותיהם הסתכמו ב־7,700 מארק. הדוח גם מציין שחלק מההכנסות הועברו למוסדות של נצרכים: 2,500 מארק נמסרו ל"ועד העזרה הציבורי" ו־1,500 מארק לוועדת "עזרה לחורף" (ווינטער־הילף). בפרק זמן קצר פעלה בגטו בימה לאמנות זעירה בשם "הרדיפה בתוך החבית" (די יאגעניש אין פאס) משכנה היה ברחוב רודניצקה 13, בבית קפה "רפרזנטאנץ" (רעפרעזענטאנץ).²⁶ תיאטרון זה קיים את הצגת הבכורה ב־25 באפריל 1942 והועלו בו שלושה מופעים בלבד.

²⁶ בשנה הראשונה נערכו 119 הצגות שבהן ביקרו 35,000 איש (ראן, עמ' 454); מספר ההצגות והמבקרים גדל והלך, ובמחצית השנייה של 1942 הוצגו 83 הצגות וביקרו בהן 26,709 איש (רישומי הגטו, מסמך 370); סגל ניצל מהשואה, עלה לישראל והשתלב בתיאטרון "האוהל". קרוק, עמ' 444; סטנוגרמה מהנאומים מוצגת במסמך מורשת D.1.363 (מופיעה גם אצל קורצ'אק, עמ' 344–345). הצוות המקצועי של התיאטרון הושתת על הנהלה של חמישה אנשים (כולל סגל), 20 שחקנים ומנהל אמנותי, 29 נגנים בתזמורת, שמונה סולנים ועוד אנשים הקשורים להצגות לילדים, לבמה לאמנות זעירה וכיו"ב (אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 407 בסליל 3). אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 351; בידיש יש בשם התיאטרון משחק מלים: די יאגעניש־הרדיפה, דיאגעניס־דיוגנס כלומר, משמעות

נוסף על תיאטראות אלה פעל בגטו תיאטרון עברי. הוא נוסד ביוזמת "הברית העברית"²⁷ – התארגנות של התנועות הציוניות ששמה לה למטרה לטפח את התרבות העברית בגטו ולחנך את ההמונים ברוח לאומית. הקמת התיאטרון נבעה מהמאבק בין יידיש לעברית ועל רקע התחרות בין התנועות הציוניות ל"בונד" ולקומוניסטים. השחקנים היו ברובם חובבים ובאו בעיקר מתנועות הנוער החלוציות. הפעילות התיאטרונית – חיבור טקסטים, חזרות, הופעות – נעשתה בשעות המנוחה שלאחר העבודה היומיומית.²⁸ הרוח החיה להקמת התיאטרון העברי היה ישראל דימנטמאן שזכה לתמיכתו של גנס. התיאטרון העלה את המחזה "היהודי הנצחי" מאת דוד פינסקי, בבימוי של יעקב ברגולסקי. הניהול המוזיקלי הופקד בידי דורמאשקין. את התפאורה הכין הצייר שר, ועל הכוריאוגרפיה הייתה ממונה נינה גרשטיין. ההצגה הראשונה התקיימה ב-10 ביוני 1943. לדברי דבורז'צקי, הצגת "היהודי הנצחי" הביאה לתושבי הגטו רגעים של שיכחה ממצבם הנורא והעניקה להם, ולו לזמן קצר, מרפא לנפש וקורת רוח. בעבור הנוער הייתה סמל להתקוממות ולחיפוש חירות.

באפריל 1942 הוקם בגטו תיאטרון בובות, גם כן ביוזמתה ובעידודה של משטרת הגטו. הרוח החיה בהקמה היה מפקד משמר השער לוואס, אך בהיותו שנא על תושבי הגטו, הם הסתייגו ממפעל זה ופעילותו הופסקה.

נוספת "דיוגנס בתוך החבית" (דבורז'צקי, עמ' 234; ראן, עמ' 454).

²⁷ ל"ברית העברית" השתייכו נציגים מכל התנועות הציוניות וכיניהם אבא קובנר, יוסף גלאזמן, ישראל דימנטמאן, ניסן רזניק, יחיאל שיינבוים, מרדכי טננבוים-תמרוף ומארק דבורז'צקי. הם גם היו בין ראשי המחתרת (קורצ'אק, עמ' 79; דבורז'צקי, עמ' 229-230).

²⁸ "ידיעות הגטו" מס' 42 מיום 6.6.1943; קורצ'אק, עמ' 79; על פי דבורז'צקי (שם, עמ' 234-235) לא נמצא בגטו אף עותק עברי של המחזה, פרט לתוכניה קצרה של הצגת "הבימה"; על כן ישבו דימנטמאן והוא עצמו והעלו זיכרונות מההצגה, שעל פיהם דימנטמאן השלים את המחזה, תוך הוספת שירים. הוא קיבל גם עזרה מהמורה ראסקין בחיבור המערכה השנייה והמורה לובוצקי סייע בשיפור העברית. התלבושות הוכנו מטליתות ו"ארבע כנפות" (ציציות). הבמאי ברגולסקי היה יהודי מברית-המועצות שנקלע לוילנה לפני פרוץ המלחמה וחלק את גורלו עם בני העיר. הוא היה גם שחקן בעל ניסיון ואף שלא ידע עברית, הצליח בכל זאת לביים את ההצגה; קרוק אף מציין באירוניה שבערב הבכורה נמכרו כרטיסים במחיר יקר, והוא לווה בארוחת ערב שהוערכה ב"מאה" לפחות. בין השאר השתתפו בו גנס והרינג מהממשל הגרמני (קרוק, עמ' 246, 570-571).

מועדון הנוער ייסד את "תיאטרון הנוער" שהופיע לראשונה בפני קהל ב־6 בינואר 1943. התפעמות מההופעה מביע ביומנו יצחק רודאשבסקי (שבעצמו היה חבר המועדון), בעיקר מהקטעים "החייט המכושף" ו"שומרים", מאת פרץ. לדבריו: "...החוג שלנו ראוי לתשואות...". בין היתר הועלו בתיאטרון הנוער ההצגות "דוד ושלמה" מאת יהואש, ו"ברוך ממגנצא" מאת שאול טשרניחובסקי. בנוסף, נערכו הופעות מיוחדות, למשל, הצגות לסיום שנת לימודים, לאסיפות בריגאדירים, למחנה עבודה קיילים וכיו"ב. הפעילות התיאטרונית הענפה, הרמה הגבוהה של הביצוע והפופולריות של השחקנים והשירים בקרב הציבור הרחב מעידות על השפעתו הברוכה והצלחתו הגדולה של "תיאטרון הגטו", על אף ההתנגדות הראשונית לעצם הקמתו.²⁹

מוזיקה

לצד התיאטרון, ולרוב בשילוב עימו, התנהלה פעילות מוזיקלית ענפה שהצטיינה ביצירה מקורית רחבת היקף. בפעילות זו נטלו חלק אמנים בעלי שם – מלחינים, זמרים, תמלילנים ונגנים – שזכו לאהדה ולהוקרה בקרב תושבי הגטו. שירים אחדים הגיעו לפרסום עולמי, כמו למשל שירו של

²⁹ קרוק, עמ' 441: בין השאר נכללו בהופעה זו "הבובות" מאת גילינסקי וטרופיאנסקי, ו"החייט המכושף" מאת שלום עליכם. האולם קושט בתמונות של סופרים יהודים; אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 351. ר' גם:

Moshe Fass, "Theatrical Activities in the Polish Ghettos During the Years 1939-1942", *Jewish Social Studies*, VOL. XXXVIII. Winter, 1976. n.1, pp. 54-72.

רודאשבסקי, עמ' 89; הדילמה של "תיאטרון מול מוות" (בשפת הגטו "אין עושים תיאטרון בבית קברות") ניצבת בפני סופרים, מחזאים וחוקרים עד ימינו. כך למשל, היא מהווה ציר חשוב במחזהו של סובול "גטו" (יהושע סובול: גטו, הוצאת אור־עם, מהדורה שנייה, 1992, להלן: סובול). בשלבי הסיום של ההכנות להעלאת המחזה ערך סובול רב־שיח בהשתתפות השחקנים והבמאי גדליה בסר, חוקרי שואה (פרופ' יהודה באואר וד"ר יצחק ארד) וניצולים מהגטו, ובכללם המנהל של "תיאטרון הגטו" ישראל סגל. במפגש הועלו דעות מגוונות בסוגיה זו, אך כל המשתתפים הביעו הערכה לתיאטרון והצביעו על החיוב שבפעילותו. את המפגש הקליט בווידיאו חיים תכלת. הקלטת "גטו־חזרות" נמצאת במרכז לתיעוד חזותי בבית התפוצות, מס' 63.

גליק "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה",³⁰ אשר הפך להמנון הפרטיזנים היהודים, וגם כיום מושר ומוכר בעולם היהודי ואף בעולם כולו. בגטו פעלו שתי מקהלות, בידיש ובעברית, ובפרק זמן מסוים פעלה גם מקהלה דתית למוזיקה ליטורגית. כן הייתה תזמורת שהגישה קונצרטים, ליוותה הצגות תיאטרון וקיימה הופעות מוזיקליות בבתי הספר ובאספות. כמו כן פעל בית ספר למוזיקה, ובבתי הספר הרגילים התקיימו שיעורי מוזיקה וזמרה ונערכו הופעות בפני הורים ומוזמנים, בעיקר בחגים ובסיום שנת הלימודים.

התזמורת החלה לפעול במשולב עם התיאטרון בתחילת שנת 1942, והמופע הראשון הורכב הן מחלק דרמטי-תיאטרלי והן מחלק ווקאלי-מוזיקלי. ההתנגדות ההתחלתית לתזמורת, בדומה להתנגדות לתיאטרון, נמוגה עם הזמן. לא זו בלבד שהתזמורת קיבלה לגיטימציה מלאה, היא אף התחבבה על הקהל וזכתה להערכה ולכבוד, ותרומתה ניכרה בחיי התרבות של הגטו. דוגמה לכך ניתן לראות בדברי קרוק: "...מתחת לכסות של פונאר צצים חיים עם תקווה למחר טוב יותר. הקונצרטים המוחרמים זוכים להכרה מלאה והאולמות מלאים..."³¹. כעבור חמישה חודשים (ב-10.8.1942) מתייחס קרוק לקונצרט השלישי: "...בתנאי הגטו זה הישג ברמה גבוהה, שהעניק שעה וחצי של שכחה והתעלות..."

הופעת הבכורה של התזמורת, בשמה – "התזמורת הסימפונית", הייתה ב-13 במרץ 1942. המנצח היה וולף (זאב) דורמאשקין שליווה אותה בכל התקופה. "ידיעות הגטו" מספר 31 מביא רצנויה מלאת התלהבות על ההופעה, תוך ציון ש"...היו אלה שעות של אמנות נאצלת...", ולדברי שבח מיוחדים זוכה הנגינה בפסנתר של רוזה נודלמן; ביקורת מסוימת מובעת לגבי נגינת הכינורות. בסיום ההופעה הודה

³⁰ דבורז'צקי, עמ' 273; דבורז'צקי על גליק, עמ' 72-73: הירש גליק נשלח בזמן חיסול הגטו למחנה גולדפילץ באסטוניה. באוגוסט 1944, בהתקרב החזית הרוסית, הוא ברח עם עוד שמונה אסירים ליער ושם נהרג במצוד גרמני. את השיר הכרתי כבר בשנת 1943, אך קרוב לוודאי שהוא הושר עוד לפני כן; טרונק, עמ' 211.

³¹ קרוק, עמ' 136: הופעה ראשונה זו מוזכרת בתור "קונצרט"; 196 (נרשם ביומן ב-8.3.1942); 329.

מנהל התיאטרון ישראל סגל לתזמורת ולמנצח "...על ההנאה שהסבו לנו במציאות הקשה שלנו..."

בהופעת הבכורה של התזמורת הסימפונית השתתפו שבעה עשר נגנים, ומספרם גדל והלך והגיע לארבעים סמוך לחיסול הגטו. פסנתר התזמורת הוכרח חלקים חלקים והורכב מחדש בידי מומחה. שאר כלי הנגינה הובאו בהדרגה ממחבואים שונים בעיר. נוסף על קונצרטים של התזמורת הסימפונית נערכו מופעים מיוחדים ואף קונצרטים של מוזיקה קאמרית. כמו כן התקיימו שני קונצרטים של ג'אז, בפני "אולם מפוצץ".

כאמור, בגטו פעלו שתי מקהלות. מקהלה אחת ביידיש, בניצוחו של המנצח סליפ שהחליף את יעקב גרשטיין, מנצח המקהלה של "החברה הווילנאית להשכלה", ווילביג (ווילנער בילדונגס-געזעלשאפט) שנפטר בימיו הראשונים של הגטו. לעתים קרובות היא ערכה קונצרטים של שירי עם יהודיים. עם הזמן התארגנה גם מקהלה עברית שהשתתפו בה יותר ממאה איש. היוזמה לכך באה – כמו במקרה של התיאטרון העברי – מ"הברית העברית". היה בכך חידוש רב, כי אפילו לפני המלחמה לא הייתה מקהלה עברית בוילנה. המנצח היה דורמאשקין והרפרטואר כלל שירי חלוצים, שירים תימניים (!) וחסידים, שירים של ביאליק, פרקי תנ"ך וכיו"ב. כן פעלה "מקהלה עברית קטנה" בת חמישה עשר חברים, בניצוחו של שלמה שארף, שהופיעה באירועים הספרותיים של "הברית העברית".³² הפעילות המוזיקלית בלטה הן בהיקף המוסדות ובאיכות הביצועים והן ביצירתיות רבת ההשראה. התיאטרון, התזמורת, המקהלות ובית

³² קורצ'אק, עמ' 352: על פיה, התוכנית כללה בין השאר את הפתיחה "אליאונורה" לבטהובן, "הקונצרט בא־מול" לשופן ו"הסימפוניה החמישית" לצ'ייקובסקי. שם אף מצוין שהנגנים עובדים רובם ככולם ביחידות הממשל ועורכים את החזרות בשעות הערב והלילה. סוצקבר, עמ' 89-90: על פיו נערכה הופעת הבכורה ב־15.3.1942, ובתוכנית היו יצירות שונות מאלה שהוזכרו לעיל, כגון "הסימפוניה הבלתי גמורה" לשוברט, "הסוויטה הקווקאזית" לאיפוליטוב־איוואנוב ואחרות. הופעת התזמורת מוגדרת על ידי סוצקבר "כאוור הרים לחולה ריאות". סוצקבר, עמ' 89-90; קרוק, עמ' 348. דבורז'צקי, עמ' 235-236; ראן, עמ' 456: המקהלה העברית הופיעה לראשונה ב־2.12.1942. בהתחלה לא היה לה מקום התכנסות קבוע והחזרות נערכו כל פעם במקום אחר. עם הזמן היא קיבלה שני חדרים ברחוב סטראשון, פסנתר ואפילו מדים (רולניק, עמ' 72).

הספר למוזיקה העלו לא רק יצירות מוזיקליות מהרפרטואר המוכר, אלא גם, ואולי בעיקר, היו במה למגוון רחב של יצירות חדשות, פרי רוחם של מחברים, מלחינים ומשוררים של הגטו. בעיקר פרח הזמר ושירים רבים הפכו בתוך זמן קצר לנחלת הכלל, וכדברי דבורז'צקי: "שירת הגטו התחילה בוקעת ממאלינות, ממרתפים..." נוסף על שיר הפרטיזנים זכו לפופולריות רבה השירים: "שקט, הלילה מלא כוכבים" (שטיל, די נאכט איז אויסגעשטערנט – המספר על גבורתה של פרטיזנית והושר רבות באספות המחתרת) של גליק; "שקט, שקט, הבה נשתוק" (שטילער, שטילער, לאַמיר שווייגן – בנוסח העברי: "שקט שקט בני, נחרישה") שחיבר שמרקה קאצ'רגינסקי והלחין הנער בן האחת עשרה אלק (אלכסנדר) וולקוביסקי (וואלקאוויסקי) שהיה באותה עת תלמיד בית ספר. השיר נודע ברבים אחרי המלחמה ותורגם לשפות שונות; "אני רוצה לראות את ביתי ולו עוד פעם אחת" (איך וויל נאך איין מאל זען מיין היים), מאת לייב רוזנטל, שאותו שרו גם בגטאות אחרים ובמחנות ריכוז; "אנו צועדים לקראת מחר טוב יותר" (מיר שפאנען צום בעסערן מארגן) מאת כתריאל ברוידא, מתוך ההצגה "מוישה החזק מעמד"; "להם הכיכרות" (פאר זיי די סקווערן) גם כן מאת ברוידא; "ישראלִיק" מאת רוזנטל, על נער סוחר בגטו; "המנון הנוער" (יוגנט־הימן) מאת קאצ'רגינסקי; "אביב" (פרילינג) ועוד רבים אחרים.

בגטו חוברו גם יצירות מוזיקליות. סוצקבר כותב על המלחינה ברנשטיין, שחיברה קומפוזיציה מיוחדת בעת ש"התגוררה" במשך חצי שנה בתעלות ביוב. ביצירה שילבה ברנשטיין קולות עכברים, זכוכיות צפות ורעשים שונים.

המוזיקאים של הגטו – מלחינים, זמרים, תמלילנים ומנצחים – היו חברים ב"ארגון הסופרים והאמנים". הם גם השתייכו ל"אגודה המוזיקלית" שפעלה בגטו ובמסגרתה ניתנה להם האפשרות ללבן בעיות מקצועיות. החיים המוזיקליים בגטו וילנה עלו לאין שיעור על כל הגטאות האחרים. זה אמור הן לגבי חיבור טקסטים והלחנה והן לגבי הפופולריות הרבה שזכו לה השירים בקרב התושבים. די לציין שמתוך אסופות השירים

של הגטאות והמחנות, שפרסמו אחרי המלחמה קאצ'רגינסקי ואחרים, שיעורם של שירי גטו וילנה מגיע ל-40-55 אחוז.³³

הספרייה

ספריית הגטו הייתה אחד ממוסדות התרבות החשובים ביותר והמקובלים ביותר בקרב הציבור. היא נפתחה ב-10 בספטמבר, ארבעה ימים בלבד לאחר הקמת הגטו, ושוכנה בבניין של הספרייה העברית של "חברת מפיצי השכלה", ברחוב סטראשון 6.

מנהל הספרייה היה הרמאן קרוק, יהודי מוורשה שהגיע לוילנה עם זרם הפליטים מפולין לאחר כיבושה על ידי הגרמנים בספטמבר 1939. בוורשה עבד כספרן ב"גראסער ביבליאטעק". כן שימש מזכיר "ליגת התרבות" בפולין (קולטור ליגע). בתור מנהל הספרייה בגטו וילנה הוא הגיע למעמד חשוב וזכה להוקרה רבה. ביטוי לכך ניתן בדבריה של מזכירת הספרייה רחל מנדלסון-קובארסקי (מענדעלסאנד-קאָוואַרסקי): "הרמאן נקבע על ידי היודנראט כמנהל הספרייה, אך במרוצת הזמן הוא ביסס את מעמדה באופן כזה שאף אחד לא התערב בענייניו והיינו כממלכה נפרדת. ואנו, שותפיו לעבודה, היינו גאים בו בשל כך. הרמאן היה בעל מרץ רב, העלה את העבודה בספרייה לרמה גבוהה מאוד, שבזמנים "השקטים", בין אקציה לאקציה, הוותה את נקודת הכובד של הפעילות התרבותית".

הספרים הובאו לספרייה ממקורות שונים: בחלקם מבעלי רצון טוב ששמרו אותם ברשותם; בחלקם באמצעות הברחות לגטו בידי פועלים שהיו מוצאים אותם בבתים הרוסים שבהם הועסקו (וכדברי דבורז'צקי "... ויש אשר במקום תפוחי אדמה או לחם היו מגניבים לגטו את שירי ביאליק, את ההיסטוריה של דובנוב, או את 'מורה נבוכים' של הרמב"ם");³⁴ ובחלקם

³³ דבורז'צקי, עמ' 258, 231: וולקוביסקי ניצל, עלה לישראל, שינה את שמו לתמיר והנו מלחין ופסנתרן ידוע בארץ. דבורז'צקי, עמ' 257-277; סוצקבר, עמ' 123.

³⁴ דבורז'צקי, עמ' 225-227, 255; טרונק, עמ' 206; סוצקבר, עמ' 93-94. ספריית "מפיצי השכלה" נוסדה עוד ב-1911 והיו בה 45,000 ספרים (קרוק, עמ' 72); פנחס שווארץ: "ביאגראפיע פון הערמאן קרוק", אצל קרוק, עמ' XXIII-XXIV. ליגת התרבות עסקה בפעילות תרבותית ברחבי פולין ואף מחוץ לפולין; עדות רחל מנדלסון-קובארסקי

על ידי החרמות של הצנזורה בגטו. מקור נוסף לספרים, בייחוד ספרים יקרי ערך, היה "מטה רונברג" – מפקדה גרמנית נאצית שהחלה לפעול בראשית שנת 1942 בוויילנה.³⁵ מטרתו המוצהרת של "המטה" הייתה לחקור את נכסי התרבות היהודית ולהעביר את הממצאים החשובים לגרמניה. ב"מטה" הועסקו בין עשרים לארבעים יהודים מהגטו, שמטבע הדברים היו ברובם בעלי השכלה ובקיאים בספרות ובהיסטוריה יהודיות. ביניהם היו הסופר אברהם סוצקבר, המשורר שמרקה קאצ'רגינסקי, איש הרוח זליק קלמנוביץ', הספרנים הרמאן קרוק וחייקל לונסקי ואחרים. היה עליהם למיין את הספרים והמוצגים, ואת אלה שנבחרו לארוז ולשלוח לגרמניה, והשאר נועד למכירה, להתכה, להסקה ולהשמדה. העובדים היהודים ראו בהצלת הספרים וחפצי האמנות מלאכת קודש. במסגרת עבודתם השוטפת הם השתדלו להחביא כמה שיותר פריטים, בין אם בגטו ובין אם מחוצה לו. חלק ניכר מהספרים הובאו אל הספרייה. מקור אחר לספרים היה ה"צו למסירת ספרים" שפרסם מפקד הגטו במרץ 1943. על פיו חלה על התושבים חובה למסור לספרייה את כל

משנת 1959 בארכיון יו"א, מובאת אצל קרוק, עמ' XXXVII. כמו כן מובאות שם עדויות נוספות על קרוק וארגון הספרייה (שם, עמ' XXXVII-XXXVIII).

³⁵ "מטה רונברג" (על שם האידאולוג הנאצי ומראשי המשטר ההיטלראי) נוהל בוויילנה על ידי יוהאן פול (POHL), מנהל המוזיאון לחקר עמי המזרח בפראנקפורט (פול למד מדעי המזרח בין השנים 1933-1939 באוניברסיטה העברית בירושלים – ידע עברית, התמצא בידיש ונחשב על ידי הנאצים כבר-סמכא בתרבות היהודית). הוא היה מגיע לוויילנה רק לפרקים ובפועל פיקחו על העבודה שפורקט וד"ר מילר. "המטה" התמקם ברחוב זיגמונט (זיגמונטובסקה) 19, אך עיקר הפעילות של מיון הספרים נערכה בבניין יו"א ברחוב ויוולסקה 18. חלק ניכר מספרי הספרייה הגדולה על שם סטראשון הועבר למרתף ולחדרי האוניברסיטה של וילנה, ברחוב האוניברסיטה 3. הגרמנים גילו עניין באוצרות התרבות היהודית והתכוונו להשאיר את החשובים שבהם כמוצגים במוזיאונים ובמכונים לאחר שהעם היהודי ייעלם. בתוך המוצגים שהגרמנים חיפשו נכללו: ספרים, ספרי קודש מבתי כנסת, תמונות ופסלים מגלריות וממוזאונים, מחקרים מי"א ומהמכון האתנוגרפי על שם אנ-סקי וכיו"ב. העובדים ב"מטה רונברג" זכו אצל יהודי הגטו לכינויים של "בריגאדת הנייר" ו"האינטליגנטים". סוצקבר, עמ' 97-101; ש' קאטשערגינסקי: איך בין געווען א פארטיזאן (די גרינע לעגענדע), ארויסגעגעבן דורך פריינט פונעם מחבר, בוענאס-איירעס, 1952, עמ' 40-44 (להלן: קאצ'רגינסקי-פרטיזן); קורצ'אק, עמ' 94-96; קרוק, עמ' 178-181; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 678 א' בסליל 5).

הספרים שברשותם, פרט לספרי לימוד ול"סידורים".

באופן בסיסי פעלו בספרייה חמש יחידות:

1. אולם השאלות בלב הספרייה;
2. אולם קריאה שבו התאפשרה קריאת ספרים במקום;
3. מדור סטטיסטי שריכוז ועיבוד את הנתונים הסטטיסטיים של הגטו (והיה חלק מהמחלקה הכללית של היודנראט);
4. ארכיון הגטו שבו נשמרו מסמכים וחומר מעובד;
5. חנות ספרים.

חנות הספרים נוסדה בשלב מאוחר יותר, במאי 1942. מאחר שהגרמנים התנגדו למכירה ולהפצה של ספרים נדרשה הנהגת הגטו לסגור אותה. וכך קרה שבאופן פורמאלי החנות אמנם חדלה להתקיים (מרץ 1943), אך באופן מעשי היא המשיכה לפעול בסתר "מהדלת האחורית".

אולם הקריאה נפתח לאחר ייסוד הספרייה והפך כדברי דבורז'צקי ל"מקום רוחני בגטו" שבו היו מתכנסים אנשים רבים. על פי תיאורו, "אנשים יושבים ורושמים להם רשימות שונות; מי רושם חומר להרצאה... בשביל שיעורי ההוראה שלו בבית הספר או לצורך מחקר מדעי שהאיש עוסק בו... כאן אתה מוצא תמיד את רבני הגטו האחרונים, את הסופרים ואת מורי הגטו, וכן תלמידים, המכינים את חיבוריהם". האולם היה המקום המרווח היחיד בגטו, עם קירות מקושטים בפרוכות, במנורות, בתמונות של סופרים (מנדלי מוכר ספרים, פרץ, שלום עליכם, ביאליק) ובמפה גדולה של ארץ־ישראל. מספר המבקרים באולם הקריאה היה רב ביותר, ולשם המחשה ניתן לציין שבחודש אוגוסט 1942 נמסרו למבקרים 4,364 ספרים לקריאה. באולם הקריאה אורגנה מחלקה לספרות יפה בשפות זרות.³⁶

³⁶ קרוק, עמ' 344, 470; באלברישסקי (שם, עמ' 440) מזכיר צו של גנס מ־5.8.1942 למסירת ספרים בשפה הפולנית; "ידיעות הגטו" מס' 30 אצל קורצ'אק, עמ' 330; אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 280. במרוצת הזמן נפתחו ספריות קטנות בקיילים, חטיבת ההובלה "ילדים", בית הילדים, מועדון הנוער ואפילו בבית הסוהר (אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 370); דבורז'צקי, עמ' 22.

עם הזמן הוקם מוזיאון בספרייה, סמוך לאולם הקריאה. ריכזו בו ספרי תורה וחפצי יודאיקה ו"ככל שנכחדו יותר ויותר קהילות יהודיות באזור וילנה, כך רבו החפצים במוזיאון הטרנאגי הזה".

כאמור, בראש הספרייה עמד הרמאן קרוק, ואת אולם הקריאה ניהל חייקל לונסקי שזכה לחיבה ולהוקרה. בנוסף, עבדו שם מזכירה וצוות אנשי מקצוע. הספרייה פעלה על פי נהלים מוגדרים: שעות פתיחה ותקופות השאלה. ב-6 בדצמבר 1942 נקבע ש"לנוחיות הקוראים יושאלו בספרייה ספרים משעה 11:00 עד 17:30". כדי לאפשר הגדלת קיבולת ההשאלה ולמנוע צפיפות יתר אורגנה הספרייה מחדש בינואר 1943: היא חולקה לשתי מחלקות: אחת לילדים והשנייה למבוגרים, ובכך גם נמצא המענה לביקוש הרב לספרים. שעות הפתיחה נותרו בעינן. הספרייה פעלה בכל ימות השבוע, פרט לשבתות ולחגים (ומאחר שהייתה פתוחה בימי א' יכלו תושבי הגטו להחליף ספרים בזמנם הפנוי). במקרה של פיגור בהחזרת ספרים מושאלים הוטלו על הקוראים סנקציות. כך למשל, הוטל על שמונה "מאחרים" באפריל 1942 עונש של יום מאסר על תנאי, ותשלום הוצאות המשפט יחד עם פיצוי על הנזק.

בספטמבר 1942 נערכו חגיגות מיוחדות במלאת שנה לספרייה. במרץ 1943 יצאה לאור סקירה מקיפה על פעילות הספרייה בשם: "ספריית הגטו וקוראי הגטו". החוברת הכילה הסברים, טבלאות ותרשימים.³⁷ על פי טבלה מספר 2, אפשר להיווכח שבין אוקטובר 1941 לספטמבר 1942 הושאלו 88,697 ספרים. השפה המבוקשת ביותר הייתה פולנית – 62,403 ספרים (70%); אחריה היידיש, עם 17,242 (פחות מ-20%), רוסית עם 6,617 ספרים (7.5%), והיתר בשפות אחרות (רק כ-5% בעברית). מתוך הסקירה גם מתברר שדווקא בחודשים של האקציות ההמוניות –

³⁷ על פי עדויות של עובדות הספרייה, אצל קרוק, עמ' XXXVI-XXXIX. כמו כן: דבורז'צקי, עמ' 227; אנה שימייטה (אננא שימייטע) – ספרנית ליטאית שהושיטה עזרה מעוררת הערצה ליהודי הגטו – מביעה בזיכרונותיה שלאחר המלחמה התפעלות רבה מהארגון של הספרייה ומהאיש שעמד בראשה; קרוק, עמ' 419, 439, 465, 499; כמו כן: דוח מחלקת התרבות מ-2 בינואר 1943, אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 350: שם צוין ששעות ההשאלה שוננו ל-14:00-19:00.

אוקטובר, נובמבר, דצמבר 1941 – הביקוש לספרים היה רב והושאלו קרוב ל-7,800, 9,200 ו-8,500 ספרים בהתאמה. בינואר 1942 נכנסה הספרייה להתארגנות מחדש ולא התקיימה בה השאלת ספרים לציבור. פעילות הספרייה התחדשה בהדרגה החל מחודש פברואר (פרט לאולם הקריאה שנותר סגור עד מאי), ובשלושת החודשים האחרונים של הדוח היא הגיעה לשיא (בספטמבר 1942 – 9,510 ספרים).

בנובמבר 1942 הושאל הספר ה-100,000 ואירוע זה נחוג ב-13 בדצמבר 1942 (ר' נספח ח'), בשחרית מיוחדת שארגנה הספרייה בסיוע מחלקת התרבות. פתח אותה מנהל מחלקת התרבות, ואחריו בירכו ראש הגטו, סופרים, נציגי חוג המדע ומועדון הנוער ונישאו נאומים מפי ד"ר צמח פלדשטיין (עורך העיתון "ידיעות הגטו") וקרוק. בחלקה השני של השחרית התקיים קונצרט, ובסיומה חולקו פרסים לקורא הראשון ולקורא הצעיר ביותר. בנוסף, חנות הספרים ארגנה תצוגה של ספרים שניתנים להשגה. החגיגה השאירה רושם רב בחוגי התרבות.

הספרייה פעלה עד סוף ימיו של הגטו. לרבים מאוד היא שימשה מפלט אחרון מהמציאות הנוראה, אך היא הייתה גם, כדברי קרוק, הוכחה לכך שעל אף כל הסבל והכאב ולמרות המצב הקשה מתקיימים בגטו חיי תרבות.³⁸

ספורט ושחמט

חיי התרבות בגטו התאפיינו לא רק במוסדות ובפעולות שברוח, אלא גם בפעילות ספורטיבית מפותחת. ניהלה אותה "הסקציה לספורט" שמשרדה שכן ברחוב הגרמנים 25. הפעילות הזאת קיבלה ביטוי בכמה מישורים:

³⁸ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 370; בעניין זה מציג סוצקבר (שם, עמ' 94) את הכמיהה המיוחדת לקריאת ספרים בשעות מצוקה ופחד. כך למשל, למחרת האקציות של ה-3 וה-4 באוקטובר 1941 מושאלים 421 ספרים; בנובמבר, כאשר אוכלוסיית הגטו פוחדת בשליש, כמות הספרים המושאלים עולה כמעט בשיעור זה (דבורז'צקי, עמ' 226-227); קרוק עצמו הועבר בשעת חיסול הגטו לאסטוניה, ושם נפטר מרעב וחולשה זמן קצר לפני השחרור. גם שם כתב יומן עד סמוך למותו (דבורז'צקי, עמ' 249-250); באלברישסקי, עמ' 442; קרוק, עמ' 416, 418-419; קלמנוביץ', עמ' 94: האירוע מוזכר ביומן ב-13 בדצמבר 1942 ועל פיו הושאלו עד לתאריך זה 140,000 ספרים.

תחרויות בין יחידים, משחקי קבוצות, מופעים המוניים, טורנירים, חוגי ריתמיקה ועיסוק בספורט בבתי ספר, במשטרה ובבתי ילדים. בין ענפי הספורט הפופולאריים היו: כדורעף, כדורסל, אתלטיקה, טניס שולחן והתעמלות. באירועי הספורט השתתף חלק ניכר מהתושבים, בין אם כמשתתפים פעילים ומתחרים ובין אם כצופים ומעודדים.

ב-10 ביולי 1942 נפתח בטקס חגיגי מגרש ספורט בחצר של סטראשון 6 (שהורחבה וחברה ללידא 3). בטקס נאמו נציגי היודנראט והמהנדס גריגורי גוכמן. מנהל המחלקה הטכנית (דיור) מסר את המגרש לסקציה לספורט. בדברים שנשא קצין המשטרה יוסף מושקאט הוא ציין: "אם אחרי שנים יחפש מישהו את עקבות חיינו בגטו, ולא ימצא מסמך כלשהו שיעיד עליהם, הרי מגרש זה יהווה עדות נאמנה לחיוניות הבלתי נלאית וליצר החיים שאין לו גבול הפועמים בנו". על גבי אחד הקירות של המגרש צוירו שני מתאבקים ובצדדים הופיעו הכתובות: "בגוף חזק נפש בריאה" ו"הקדש עתותיך לספורט". עם פתיחת המגרש החל העיסוק בספורט והמוני בני נוער היו מתכנסים במגרש. כעבור כשלושה חודשים התאפשרה פעילות ספורטיבית גם בשני אולמות סגורים: ברחוב רודניצקה 7 (למשחקי תנועה) ובאושמיאנה 4 (למתעמלים), בתנאים משופרים, ואף בחורף.

על היקף העיסוק בספורט ניתן ללמוד הן מתיאוריהם של כותבי היומנים, הן מהפרסומים ב"ידיעות הגטו" וממסמכים רשמיים של היודנראט, והן מעדויות של ניצולים. כך למשל, מציין קרוק ביומנו ב-29 בספטמבר 1942, שהחלו ההכנות לאליפות הגטו ונרשמו קבוצות רבות במגוון ענפים: כדורסל (שש עשרה קבוצות), כדורעף (שמונה עשרה קבוצות) וכדורגל (עשר קבוצות); כמו כן, תופיע לראשונה קבוצת גברים בהתעמלות על מקבילים ויהיו התמודדויות בקפיצות לגובה ולרוחק. התחרויות יתקיימו מדי יום בשעה 17:30 בשני מקומות במקביל³⁹ (ר' נספח ט').

³⁹ קורצ'אק, עמ' 108-109; האולם ברחוב אושמיאנה שימש בעבר חנות בגדים: קרוק, עמ' 306, 359; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 541; דבורז'צקי, עמ' 224; אפשטיין, עמ' 107-108; קלמנוביץ', עמ' 101.

בספורט עסקו בגטו בין 400 ל-1,200 איש, שלושים ושלוש קבוצות ועוד קבוצות של בתי ספר, בתי ילדים ומשטרת הגטו. ביומנו, מיום 2 באוגוסט 1942, מציין קלמנוביץ' שבמשחקי כדור צפו כאלף איש, ביניהם קצינים ממשטרת הגטו ובאי כוח היודנראט. המשחקים נמשכו חמש-שבע שעות. כשלושה חודשים לאחר מכן הוא כותב: "מגרש הספורט פורח, ואין מה לדבר – ביום ראשון שבו מתקיימות תחרויות... ילדים יהודים עוסקים בספורט, ייתן להם העליון כוח".

ב"ידיעות הגטו", בגיליונות 30 ו-31 מ-21 ו-28 במרץ 1943, קיימים דיווחים על תחרויות ספורט עם פירוט התוצאות. בין השאר: קבוצת "הגטו" ניצחה את קבוצת קיילים בכדורסל 12:27 ובכדורעף 1:2; בהיאבקות גברים זכה צירינסקי ובהיאבקות נשים (!) באליללה; באיגרוף ניצח דראבקיין את דרצ'ין, וכיו"ב.⁴⁰ על פי "ידיעות הגטו" מספר 37 מיום 2 במאי 1943 נערכה באפריל תחרות אגרוף ראשונה והשתתפו בה ששה זוגות. קדמו לה משחקי טניס שולחן. בדיווח של הסקציה לספורט, לתקופת פברואר-מרץ 1943, מצוין שבמשך שבעה ימי תחרויות השתתפו בפעילות ספורטיבית עשרים ושתיים קבוצות, רובן במקצועות: התעמלות בנים ובנות, כדורסל וכדורעף.

ביוני 1943 נערכה "הפתיחה של עונת הקיץ". היא התקיימה על מגרש הספורט וכללה מופע של התעמלות ילדים ונוער. כחודש לאחר מכן נערכה על המגרש ריצה תחרותית בהשתתפות גברים, נשים ונוער ואחריה משחק כדור-יד. בתחרויות אלה נכח אפילו המפקד קיטל. כמו כן נערכה "אולימפיאדה" – מרוץ גברים ונשים ברחובות – ממגרש הספורט (סטראשון 6), עד לבניין היודנראט (רודניצקה 6) ובחזרה. על פי תיאורו של דבורז'צקי: "...המדרכות היו מלאות יהודים שהתכנסו לראות היאך

⁴⁰ דבורז'צקי, עמ' 224: מציין 400 איש; קרוק, עמ' 359: מציין 1,200 איש, נכון לספטמבר 1942; אפשטיין, עמ' 107-108: מציין, בהתייחס למאי 1943, שהיו פעילים 400 ספורטאים מאורגנים על פי קבוצות גיל, מתוכם 75% בני 10-16; קורצ'אק, עמ' 354, מצטטת את "ידיעות הגטו" מס' 31, ולפיו משתתפים 400 ספורטאים באימונים; אוסף סוצקבר-קאצ'דינסקי, מסמך מס' 288, מציין שמספר "הספורטאים האקטיביים" הינו 1,087; קלמנוביץ', עמ' 75, 78; סמך 4805 בארכיון לוחמי הגטאות וכן קורצ'אק, עמ' 354.

'הנוער רוצה לשכוח את עצמו'. באוויר הייתה מרחפת חרב הגירוש למחנות הריכוז באסטוניה. החלונות של הרחובות האריים המשקיפים אל הגטו היו מלאים סקרנים שתמהו לראות את האולימפיאדה של הגטו, כראות 'משתה בעת מגפה'...". נוסף על כל האמור לעיל התקיימו חוגים לריתמיקה, בהנהלתה של נינה גרשטיין, ואף נערכו מופעים.⁴¹

באפריל 1943 נסגר למשך כארבעה חודשים אולם הספורט ברודניצקה 7, כדי לספק מגורים ליהודים שגורשו מהפרובינציה (סווינציאן, אושמיאנה, מיכאילישוק) והובאו לגטו וילנה.⁴²

העיסוק בספורט נתן גיוון מרענן לחיים האפורים של הגטו והיה פורקן לכל אלה שעסקו בו. מתאר זאת שמעון לוסקי (אז נער כבן שש עשרה): "...חוזרים מהעבודה בסביבות ארבע או חמש, ואז הייתי רץ לספורט. זה היה בחצר של הספרייה בסטראשון 6... שיחקנו כדורסל, ואני אפילו זוכר את שמות השחקנים. אפילו שיחקנו בפני גרמנים שבאו להסתכל. הייתי בקבוצת נוער... וגם בנבחרת של הצעירים... שיחקתי פינג פונג וגם הגעתי לגמר מול יאשה גוטליב...". באפריל 1942 הוקם בגטו חוג שחמט שכלל כמה קבוצות, והמעוניינים אף השתתפו בתחרויות נושאות פרסים. החוג הוקם באפריל 1942 וכלל כמה קבוצות. החוג פרסם מודעה שהוא "קונה לוחות וכלים גם אם הם לא קומפלטים".

הפעילות השחמטאית משתקפת גם ב"ידיעות הגטו", כך למשל, בגיליון מספר 33 (אפריל 1943) מובאת ידיעה על תחרות שחמט-בזק ובגיליון 37 (ראשית מאי) מתפרסמים שמות המנצחים (ראשון – טירשטיין ואחריו יודלביץ', ארונוביץ ורודנר). המשחקים נערכו במשרד הסקציה לספורט, בדרך כלל בשעות הערב.⁴³

הפעילות הספורטיבית עזרה לתושבי הגטו לקיים מעין שגרת חיים

⁴¹ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי; מספרי המסמכים המציינים את הגיליונות של "ידיעות הגטו" באוסף, על פי מספר ותאריך, ניתנים בפסקה "ידיעות הגטו": מסמך 535, סליל 3; קרוק, עמ' 594; דבורז'צקי, עמ' 224; מסמך ארכיון לוחמי הגטאות 6610/1.

⁴² ידיעות הגטו" מס' 33 מיום 4.4.1943 מודיע על סגירת האולם, ואילו גיליון מס' 52, מיום 15.8.1943 מודיע על פתיחתו מחדש.

⁴³ עדות שמעון לוסקי, עמ' 2; קרוק, עמ' 235; "ידיעות הגטו" מס' 50.

"נורמלית" ומעידה על החוסן והתקווה, שלמרות מצב הייאוש ממשיכים לפעול "כרגיל".

אירועי תרבות

לחיי התרבות של גטו וילנה מתווסף מגוון רחב ביותר של פעולות ושל אירועים שנערכו על בימות אמנים, באספות בריגדירים, בבתי ספר ופנימיות, בחוגים, בעצרות וכיו"ב. לצד חגיגות והופעות מיוחדות שנערכו בחגי ישראל, התקיימו אירועים במועדים "חילוניים":

"בט"ו בשבט (שלא היה חג מסורתי ומושרש בגולה) של תש"ג (ינואר 1943) התקיימו חגיגות בבתי הספר והמורים הסבירו את משמעות החג. בין היתר נערך נשף בשם "דרישת שלום מילדי הגטו לילדים בארץ-ישראל" ובו הוצגו תמונות מחיי הילדים בארץ ובגטו וישראל דימנטמאן, מנהל סקציית בתי הספר, הרצה על הקשר בין הילדים בשני המקומות.

"עובדים רבים, ובאופן מיוחד חברי ה"בונד" והקומוניסטים, חגגו את "אחד במאי". בשנת 1942 זה החל בכך שחלק ממועסקי היודנראט הגיעו לעבודה באיחור של חצי שעה. בערב התקיים מפגש מורים ואחריו מפגש חגיגי של ראשי ה"בונד". באחד במאי 1943 נערך ערב ספרותי מיוחד, עם הרצאות והקראת שירים, שהוצג כלפי חוץ כ"אביב בגטו", כדי לא להבליט את הייחוד הסוציאליסטי של החג.

"השנה האזרחית החדשה של שנת 1943 נחוגה אף היא ונערכו מופעים מיוחדים בתיאטרון הגטו.

אירועי תרבות רבים ומגוונים נערכו בבתי הספר, במועדון הנוער ובפנימיות. בין הבולטים היו חגיגות הסיום של שנת הלימודים, עצרות אבל והרצאות לכבוד סופרים ויצירותיהם. כך למשל, בראשית מרץ 1942 ארגנה מחלקת התרבות של היודנראט, בשני בתי ספר, עצרות אבל לזכר מורים שנספו. בעצרות השתתפו אנשי ספרות, אמנים, מורים ונציגי מוסדות שונים. עצרת אבל מיוחדת נערכה ב־26 ביוני 1943, ביום השנה השני למותו של הרופא קובארסקי. נשף מיוחד הוקדש למארק שאגאל ובו קושטו קירות האולם בהעתקים של ציורי האמן, כמו "היהודי הבורח מוויטבסק", "הכנר

הזקן" ואחרים. את ההרצאה המרכזית לכבוד שאגאל נשא הצייר יעקב שר. סדרה שלמה של ערבי עיון התקיימה בארגון הסופרים והאמנים בהשתתפות החברים ומוזמנים. הם נערכו באולם התיאטרון או באולמות אחרים והוקדשו בדרך כלל לסופרים ולמשוררים כמו ביאליק, פרץ, שלום עליכם, לייוויק ואחרים. ערבי עיון אלה היו בעבור הנוכחים, כדברי דבורז'צקי, "חווייה רוחנית ובמה להצגת היצירה התרבותית בין כותלי הגטו". כך למשל, הרצאה מספר 16 הוקדשה ל"וילנה הצעירה". היא התקיימה ב-25 ביולי 1942 ונכחו בה 200 איש. לכבוד האירוע קושט האולם בציורים של אמני הגטו והוא עבר בהצלחה רבה. ודוגמה אחרת: עצרת אבל חגיגית, לזכרו של הסופר ומתרגם התנ"ך לידיש יהואש, נערכה באולם התיאטרון בפברואר 1943 וכללה הרצאות ותוכנית אמנותית.⁴⁴ בגטו נהגו לקיים תחרויות ספרותיות, בעידוד הנהגת הגטו (גנס, מחלקת התרבות) ובתמיכת ארגון הסופרים והאמנים, ולהעניק פרסים לזוכים. בתחילה הביע הארגון התנגדות לעצם התחרויות בין יוצרים שפועלים בתנאים כל כך חריגים, והציע במקום זאת לחלק פרסים על פי קביעתו, ללא תחרות. ואכן, הפרס הגדול על סך עשרה רובל זהב (3,000 רובל), שהעניק גנס לתחרות ביוני 1942, נמסר בהסכמת התורם לאמנים מצטיינים שבחר הארגון (ביניהם קרוק וסוצקבר). עם הזמן התקבלה שיטת התחרויות והתמידו בה עד ימיו האחרונים של הגטו. כך למשל, "ידיעות הגטו", כבר בגיליונו הראשון (מיום 24 באוגוסט 1942), פרסם הודעה על תחרות ספרותית נושאת "שלושה פרסים גדולים" לזוכים. כעבור שנה נערכה תחרות נוספת, ובגיליון מספר 52 הופיעו שמות הזוכים. גם ארגון הסופרים והאמנים חילק פרסים ספרותיים שבהם זכו

⁴⁴ דבורז'צקי, עמ' 220 (עקב כך צומצם מספר השיעורים באותו יום לשלושה בלבד), 227-228; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 351; קרוק, עמ' 250, 528 (בין השאר הקריא שם סוצקבר משיריו), 195-196: עצרת אחרת נערכה לזכרם של המורים שלמה באסטומסקי ואשתו מלכה חיימסון-באסטומסקי, גרשון פלודרמאכר והמהנדס מארק אידלסון, 584 (בעצרת הועלו קווים לדמותו של קובארסקי, הן בתור רופא והן בתור ידיד של ילדים), 319, 455-456; רינדזיונסקי, עמ' 84; סוצקבר, עמ' 92; הוזכר כבר ש"וילנה הצעירה" (יונג ווילנע) הייתה התארגנות של סופרים משוררים וציירים צעירים שפעלה לפני פרוץ המלחמה. בין חבריה היו א' סוצקבר, ש' קאצ'רגינסקי, ח' גראדה (ראן, עמ' 362); קרוק, עמ' 319, 455-456.

אברהם סוצקבר (בעבור השיר "דאָס קבר־קינד" – ילד הקבר), ישראל דימנטמאן (בעבור הסיפור "עד השער"), לאה דימנטמאן (בעבור שיריה על חורבן ליטא) והירש גליק (בעבור שיריו ממחנה העבודה). ביולי 1942 הודיע ראש הגטו על הענקת שלושה פרסים ליצירות ספרותיות – מחזה, נובלה ושירה – שיתארו את חיי הגטו. בהודעה צוין שניתן לכתוב אותן בעברית או בידיש, ולהגישן לא יאחר מ-25 באוגוסט.⁴⁵

בגטו פעלו ויצרו ציירים ופסלים, שהציגו את יצירותיהם לקהל הרב באולמות שבהם נערכו הרצאות והצגות, אך היו גם תערוכות מיוחדות של ציור ופיסול. כך למשל נחנכה תערוכה בפואייה של התיאטרון ב-28 במרץ 1943 (וכמקובל במעמד כזה נשאו דברים ראש הגטו ומנהל מחלקת התרבות). מספר אמנים זכו לדברי שבח חמים על יצירותיהם, במיוחד: אומה אולקניצקי, יודל מוט, רחל סוצקבר ואמנים צעירים שהציגו מיניאטורות ומודלים. הציירים והפסלים הבולטים היו: רחל סוצקבר, יעקב שר, אומה אולקניצקי, גבריאל סדליס והילד בן השמונה-תשע, שמואל (סאמק) בק, שהתגלה ככישרון נדיר, ושפסלו "משה רבנו" נמסר לגנס והוצב במשרדו ביודנראט.

בינואר 1943 נערכה תחרות בשלושה תחומי אמנות: ספרות, מוסיקה וציור. לשם כך הוקמו ועדות שופטים מקצועיות, והתוצאות התפרסמו בסוף פברואר באירוע חגיגי בהשתתפות הזוכים.⁴⁶ תחרות אחרת התקיימה באוגוסט

⁴⁵ קרוק, עמ' 293-294, 326; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 262; הגיליון מיום 15.8.1943 והזוכים היו: פרס ראשון – המורה אופסקין, שני – יצחק דויצ'ר (דויטשער), שלישי – הירש גליק; דבורז'צקי, עמ' 228.

⁴⁶ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 352; "ידיעות הגטו", גיליון 33 מיום 4.4.1943; קרוק, עמ' 487-488: קרוק מציין שהוצגו תמונות, ציורים, פסלים, פרויקטים "והרבה אמנות של הגטו"; סוצקבר, עמ' 92; שפירא-רוזנצווייג, עמ' 99-100 (המחברת הייתה דודתו של בק ושמשה לו מודל). בק ניצל והינו צייר בעל שם עולמי. את קורותיו בשואה פרסם בספר: Samuel Bak: Painted in Words a Memoire (ראו השלמה לרשימה הביבליוגרפית). בדברי המבוא לספר כתב עמוס עוז (תרגום א"ע): "אני מעריך את שמואל בק בתור אחד הציירים הגדולים של המאה העשרים"; קרוק, עמ' 438: השופטים בספרות – פלדשטיין (יו"ר), לובוצקי וקרוק; במוזיקה – סליפ (יו"ר), הירשוביץ וחייקון; בציור – המהנדס סמארגונסקי (יו"ר), גב' רוס והמהנדס קאבינוביץ'; קרוק, עמ' 461-462. שמות הזוכים לא הופיעו ביומן.

1943 בתחומי המוסיקה והציור (על פי גיליון מספר 52 של "ידיעות הגטו" הזוכים בתחום המוסיקה היו: פרס ראשון – וולף דורמאשקין, פרס שני – הקסלר; בציור – פרס ראשון ניתן לרחל סוצקבר ושני לגבריאל סדליס).

מופעים למועצת הבריגדירים

בגטו התקיים פורום חשוב ורב השפעה של "מועצת הבריגדירים". האספות השבועיות של "המועצה" לוו בדרך כלל במופעי תרבות. זה היה נוהג מעניין וייחודי ואפשר ל"עמך" להיחשף לאירועים תרבותיים, כמו הצגות תיאטרון וקונצרטים, הרצאות, זמרה, שירת משוררים וכיו"ב.⁴⁷ האספות נודעו בשם "במת הפועלים" (ארבעטער אוידיטאריע) והתקיימו באולם התיאטרון או באולם הבריגדירים ברחוב רודניצקה 7. הכניסה הייתה על פי הזמנות וללא תשלום (ר' נספח י').

"ידיעות הגטו" (געטא ידיעות)

היה כתב עת של הגטו שהיודנראט הוציא לאור. שלא כמו בגטו ורשה למשל, שבו היה מגוון רב של פרסומים (ובעיקר של עיתונות מחתרתית), בוילנה "ידיעות הגטו" היה הביטאון היחיד, ללא כל כלי פרסום אחרים, תומכים או אופוזיציוניים. אפשר להניח, שבגטו וילנה רמת המתח המפלגתי-אידיאולוגי-סוציאלי הייתה מתונה מזו שבוורשה, והדברים שפורסמו בכתב העת נראו סבירים פחות או יותר בעיני הציבור, ולא דרבנו אף סקטור, גם לא את המחתרת, להוציא עיתון מטעמו. על אף היותו ביטאון "מטעם", מפוקח ומבוקר בקפדנות על ידי היודנראט, היו בו ידיעות אקטואליות ופרטים רבים מאוד מחיי הגטו, והוא שימש למעשה אספקלריה למתרחש בתוכו.

"ידיעות הגטו" החל להופיע באוגוסט 1942 (הגיליון הראשון הופיע ב-24 בחודש), כחמישה שבועות לאחר שגנס התמנה לראש הגטו. הוא הופיע במשך כשנה, והגיליון האחרון, מספר 55, יצא לאור ב-15

⁴⁷ ארד, עמ' 270-271; על פיו האספות נערכו אחת לחודש; דבורז'צקי, עמ' 228; קרוק, עמ' 585.

בספטמבר 1943, בזמן המשלוחים לאסטוניה וכשבוע לפני חיסול הגטו. למעט הגיליונות הראשונים, העורך הראשי של "ידיעות הגטו" היה ד"ר צמח פלדשטיין – איש בעל השכלה רחבה, מורה לעברית שהשתייך לחוגים הציוניים. הוא הגיע לוילנה מקובנה בשנת 1940, בזמן השלטון הסובייטי. בגטו הוא ניצב בשורה הראשונה של האינטליגנציה, לימד עברית והיה דמות מרכזית בהרצאות ובאירועי תרבות.⁴⁸ ד"ר פלדשטיין היה בעל ידע בלשני, הוא התמצא היטב בעיתונות והיה בעל יכולת חינוכית-פדגוגית. חלק מהזמן שימש עוזר לעורך וחבר המערכת הרמאן קרוק, וזאת למרות ההבדלים האידיאולוגיים בינו ובין פלדשטיין (על פי יומנו של קרוק, נראה שעם הזמן גברה הערכתו לפלדשטיין). בסופו של דבר השוני בגישות הכריע את הכף וקרוק פרש.

מערכת "ידיעות הגטו" הייתה סקציה במחלקת התרבות. כל גיליון תורגם לגרמנית (בדרך כלל עשה זאת פלדשטיין עצמו) והיה עליו לעבור הן את הצנזורה הגרמנית והן את זו של משטרת הגטו. כתב העת נכתב בידיש. שבעה עשר הגיליונות הראשונים הופיעו מדי יום ב', אך החל מהגיליון השמונה עשר (מיום 20 בדצמבר 1942) הוא הופיע בימי ראשון – יום השבתון בגטו. כתב העת הופץ בכמה עשרות מוסדות ציבוריים (בספרייה, למשל) ונתלה על לוחות מודעות, לעתים בצורת עיתון קיר, לרוחב, לעיני ההמונים.

ב"ידיעות הגטו" היו מדורים קבועים וטור העורך בשם "ברגע זה" (צום מאמענט) שכתב פלדשטיין עצמו. בטור נתן פלדשטיין דברי פרשנות ותגובות

⁴⁸ ארד, עמ' 270: על פיו הגיליון הראשון הופיע בספטמבר 1942; דוד-הירש ראסקעס: "צום מאמענט: ד"ר צמח פלדשטיין עדיטאריאלן אין ווילנער געטא, 1942-1943" בייוו"א בלעטער, נייע סעריע, באנד 3, ייוו"א, ניו יארק, 1997 (להלן: רוסקס), עמ' 114-127. רינדזיונסקי, עמ' 102; דבורז'צקי, עמ' 245-247; רוסקס, עמ' 120-124: פלדשטיין נולד בניישטאט, ליטא, ב-1885. למד פילוסופיה בגרמניה ובשווייץ. נשא לאישה את הווילנאית פאניה בוז'אנסקי והגיע עימה לקובנה שבה עסק בהוראת עברית. ידע שפות: רוסית, גרמנית, צרפתית, יידיש, עברית, ליטאית וברמה פחותה – פולנית. פרסם מאמרים בעיתון המקומי "יידישע שטימע". בגטו וילנה עבד תחילה בדואר ולאחר מכן עבר לעבודה תרבותית, ואף שימש צנזור הגטו (קרוק, עמ' 588). ניספה ב-1945, על סף השחרור, במחנה דאוטמארגן, שאליו הגיע בזמן הגירושים ממחנות אסטוניה.

לאירועים בגטו והיה עליו לנהוג משנה זהירות וגמישות, כדי להעביר את המסרים האמיתיים ולא לחרוג מדרישות הצנזורה. פלדשטיין עשה זאת בהצלחה. כן היו מדורים שדיווחו על הנעשה בתחומי הפעילות של מחלקות היודנראט: בריאות, משק, אספקה, עבודה, עזרה סוציאלית, תרבות, ספורט, משפט ומשטרה. מקום נרחב תפסו ההודעות לציבור, כגון הנחיות התנהגות, איסורים חדשים, הודעות על קונצרטים והצגות תיאטרון, תוצאות ספורט, דברי הרגעה בשעות של פאניקה (לפני ואחרי אקציות, כתגובה לשמועות "רעות"), הבהרות על חשיבות העבודה והייצור בגטו, הוראות לנשים איך להתלבש ולהצטבע, ואיך להתייחס אל חיילים גרמנים הנקרים בדרכן, צו למסירת ספרים לספרייה וכדומה. להלן שני קטעים להמחשה:

(א) "ידיעות הגטו" מספר 30:

"הוראה להליכה לעבודה בטורים: קבוצות עובדים של עד עשרה אנשים חייבות ללכת לעבודה וחזרה בשורות של שניים-שניים. קבוצות של יותר מעשרה פועלים צועדות בשורות של שלושה-שלושה. פועלים בודדים או קבוצות קטנות יותר, המצטרפים תוך כדי הליכה לקבוצות גדולות יותר, חייבות להסתדר על פי המתואר לעיל. יש להימנע עד כמה שאפשר מללכת ברחובות המרכזיים..."

(ב) "ידיעות הגטו" מספר 31:

"הניקיון בחצרות ובדירות: עכשיו, עם בוא האביב, שמירת הניקיון בחצרות ובדירות היא אחת הבעיות העומדות על סדר היום של הגטו. בקשר לכך ניתנו הוראות חמורות למפקדות הבלוקים והללו נתנו מצדן הוראות חמורות למפקדות הדירות".⁴⁹

⁴⁹ תוכנם של הגיליונות ידוע לנו מתוך האוסף של סוצקבר-קאצ'רגינסקי (שבו נשתמר חלק מהגיליונות המקוריים) ומתוך אזכורים ביומנים (בעיקר של קרוק). גיליונות רבים צולמו והופצו לארכיונים. באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי נמצאים 15 גיליונות; מס' 1 (מסמך 262), מס' 20 (מיום 3.1.43 – מסמך 263), מס' 21 (מסמך 264), מס' 23 (מיום 24.1.43 – מסמך 264), מס' 26 (מ-4.2.43 – מסמך 265), מס' 28 (מ-14.2.43 – מסמך 265), מס' 30 (מיום 14.3.43 – מסמך 266), מס' 32 (267), מס' 33 (268), מס' 37 (מיום 2.5.43 – מסמך 269), מס' 41 (30.5.43 – מסמך 270), מס' 42 (271), מס' 50 (מיום 1.8.43 – מסמך 272), מס' 51 (273) ומס' 52 (מיום 15.8.43 – מסמך 274); בארכיון הליטאי הממלכתי המרכזי נמצא מספר גדול של גיליונות ובמקצת נמצאים ב"מורשת" (רוסקס, עמ' 117-118).

הדברים נכתבו בכתב העת על פי רוב בנימה נייטרלית, ואף שהציגו את פעולות היודנראט באור חיובי לא היו בהם חנופה והגזמה. מעיון ב"ידיעות הגטו" מתקבלת תמונה של ריכוזיות קיצונית של ממשל הגטו ושל חדירה עמוקה לחיי הפרט.

המועדון התרבותי של גנס

ב-3 במאי 1942 ייסד גנס גוף תרבותי מיוחד במינו – "המועדון התרבותי של גנס". "המועדון" נועד להיות במה לשמיעת הרצאות ולהחלפת דעות. באמצעות "המועדון" התכוון גנס לשפר את תדמיתו בעיני הציבור ולהופיע כאדם פתוח ומשכיל, ולקבל מהתושבים הכרה ותמיכה מוסרית. במפגש הראשון התקיימה הרצאה על עם ולאום ובעקבותיה נערך דיון עד השעה שלוש לפנות בוקר. המפגש השני נערך כעבור כשבועיים, ב-18 במאי וניתנה בו הרצאה על "יהודים ויהדות". המשתתפים במפגשים האלה באו מכל הזרמים – משכילים, אישי ציבור, אנשי פוליטיקה (מהרוויזיוניסטים ועד חברי ה"בונד"), וכיו"ב. כבר בימיו הראשונים התנגדו ל"מועדון" חלק מהמשתתפים, דוגמת קרוק והמקורבים אליו, עקב המגמתיות שבו, ונמנעו מלהשתתף בו. עם הזמן חלה ירידה ברמת המשתתפים, וכדברי קרוק: "... (הוא) הופך לבדיחה וחבל על הזמן...". בהדרגה דעכה פעילותו והוא הפסיק לפעול.⁵⁰ על אף חוסר ההצלחה של "המועדון", גנס התמיד בניסיונותיו לפעול בתחומי התרבות והאמנות והוא עשה זאת ביתר שאת לאחר שהתמנה לראש הגטו.

פולקלור, הומור וביטויים שגורים

החיים תחת השלטון הנאצי יצרו פולקלור מיוחד עם הומור וביטויים משלו. לאחר כיבוש העיר ומעשי החטיפה של יהודים נכנסה לשימוש

מגילונות אחדים לא נותר זכר, כמו למשל, מס' 24-25 וגם 53-54; דבורז'צקי, עמ' 240; רוסקס, עמ' 123-126; קורצ'אק, עמ' 330-331, 349.

⁵⁰ ארד עמ' 241; קרוק, עמ' 262, 274: את ההרצאה במפגש הראשון העביר נוסבאום-אולטאשבסקי, העורך לשעבר של העיתון "ז'צ'פוספוליטה" בלודז'; קרוק, עמ' 282.

המלה "כאפונעס", מעין ואריאציה של "כאפערס" (חוטפים). ה"כאפונעס" הילכו אימים על היהודים.

מלה שגורה אחרת, שבה השתמשו יותר מאוחר, הייתה "אקציה" – כינוי למבצעים ולפעולות של הגרמנים לתפיסת יהודים. היו אקציות בגטו השני, בגטו הראשון ובמחנות העבודה. את האקציות ביצעו גרמנים וליטאים וגם המשטרה היהודית.

השיין (תעודה) על גלגוליו השונים (הלכן, הצהוב, הכחול, הוורוד וכו') – משאת הנפש של יהודי הגטו – היה למונח שגור ושימושי ביותר. מאלינה (מחבוא) הייתה חלק בלתי נפרד מחיי הגטו וכל משפחה השתדלה לארגן לה מאלינה לעת צרה.

"פונאר" היה לא רק מקום ההריגה של יהודי וילנה. המלה נתקבלה גם כסוף הקיום. האמירה, "סופנו פונאר", משמעה היה – אנו נדונים למוות ודאי.

לפולקלור הגטו נכנס מגוון רחב של בדיחות וביטויים הקשורים במצב, שחלקם הגדול שם ללעג את הגרמנים ועודד את רוח התושבים. הנה כמה מהם:

ביטויים שנכנסו לסלנג:

- מספר כלב – "דסקית זיהוי" שנשא כל יהודי.
- תפוחים קפואים – גרמנים שקפאו בחזית הרוסית.
- אריינוואשעווען (מילולית: להביא לידי רחצה, "להרחיץ") – להגניב לגטו.
- תפוחים, זעקס (שש) – קריאות אזהרה שמתקרב אדם חשוד.

אמירות:

- הלוואי שאזכה להגיע לקבר ישראל – שבועה, נדר.
- הוא יקר בעיניי כמו השיין הצהוב.
- יודנפארראט (על משקל יודנראט) – בגידה ביהודים. כינוי לאנשי היודנראט.

- בגטו מקובלים יותר ברווזים מאווזים – מאמינים יותר לכל מיני שמועות ("ברווזים") מאשר לדברי גנס ("גענז" בידיש – אווזים).

בדיחות וחידות:

- מה ההבדל בין הגרמנים לשמש? השמש עולה במזרח ושוקעת במערב, ואילו הגרמנים עלו במערב ושוקעים במזרח.
- מדוע הסובייטים אינם מפציצים את הגטו? מכיוון שזאת טריטוריה שלהם. איך זה? כי הגטו זה סס"ר (ברית-המועצות): שאוולי, שפיטאלנה, סטראשון (בפולנית מלים אלה מתחילות ב"ס") ורודניצקה (הבדיחה הושמעה לאחר הפצצת העיר על ידי מטוסי הצבא האדום).
- היטלר אומר שאת המלחמה ינצח ה"ראסע" (גזע), סטאלין – ה"מאסע" (ההמון) ורוזוולט – ה"קאסע" (הקופה).
- מהי העיר הארוכה ביותר בעולם? סטאלינגראד, כי לגרמנים לקח הרבה חודשים להגיע מהפרוור עד המרכז.
- גבלס נתקף בכאבי ראש קשים. הביאו אליו בחשאי רופא יהודי והוא יעץ לו לעשות אמבטיות ראש. שאלו אותו מה פירושן והוא ענה: לטבול את הראש במים שלוש פעמים ולהוציא אותו רק פעמיים.

דמות פולקלוריסטית מוכרת בגטו הייתה וייסקופ.⁵¹ האיש היה בור ועם הארץ ששיחק לו מזלו והוא נודע בנדבנותו וברצונו הטוב לעזור. סיפרו עליו שכאשר ארגון הסופרים והאמנים ערך נשף לכבוד י"ל פרץ ביקשו גם מווייסקופ לקנות כרטיסים לאירוע. אמר וייסקופ: פרץ נצרך ואני לא ידעתי? מסכן שכזה, הגידו לו שייכנס אליי ואתן לו נדבה הגונה.

ה. חיי הדת

רובם המכריע של רבני העיר, ובכלל זה רבני הפריפריה, נרצחו לפני או עם הכניסה לגטו. בגטו נשארו רק רבנים בודדים: זלמנוביץ', דב-בער

⁵¹ דבורז'צקי, עמ' 255-257; קרוק, עמ' 322, 462; בסופו של דבר וייסקופ הודח מתפקידו וכעבור זמן נלקח לפונאר ונרצח שם בידי הגרמנים.

פילובסקי וגוסטמאן (האחרון במחנות מחוץ לעיר), ועוד כמה שהגיעו בזמן חיסול העיירות. מבין החזנים הרבים של העיר נמצאו בגטו רק ליטוואק, איידלסון ולייזרוביץ'. נותר גם המוהל ר' משה פקלר ו"בעל הקריאה" ר' גרשאטר. לצורך ניהול חיי הדת הוקם במשך הזמן מדור לנושאי דת, ליד מחלקת התרבות של היודנראט.

בגטו היו פעילים שלושה בתי תפילה: בית הכנסת של הקצבים ברחוב האטליזים; בית המדרש של ר' שאול'קה (שאול'קעס קלויז) ברחוב שאוולי 5; ובית המדרש יוגיכס (יאגיכעס) ברחוב שאוולי 1. בשלושת בתי התפילה היו ששים-שבעים ספרי תורה ושפע של ספרי קודש שהיו לומדים ומתפללים בהם מארבע וחצי בבוקר עד עשר בערב. בתוך בתי המדרש נמצאו גם הישיבות ושני בתי ספר יסודיים-דתיים. כמו כן הוקם "חדר". המורה אליעזר גולדברג ייסד "סמינריון דתי" שבו נהג להקריא מדי שבוע פרק בהיסטוריה יהודית, והמלמד ניסן יפה לימד שם בערבים פרק משנה. בגטו פעלה גם "חברה קדישא", שעסקה בקבורת המתים.⁵² לשומרי המצוות הייתה אפשרות לקיים תפילות בבתי הכנסת, להעניק לילדיהם חינוך דתי, ללמוד פרקי משנה ולחגוג את מועדי ישראל.

עם זאת היה קשה לקיים בגטו חיי דת כהלכתם. בראש ובראשונה ניצבה הבעיה של שמירת השבת, שהייתה יום עבודה רגיל בכל המפעלים, אך בשל פיקוח נפש נאלצו גם היהודים האדוקים ביותר לחלל את השבת ולצאת לעבודה. בתנאים של הגטו היה גם קשה מאוד לשמור על כשרות ולמצוא זמן לתפילות ונדרשו עוז רוח ומסירות נפש כדי לקיים את ההלכה. מאמצים מיוחדים נעשו כדי לקיים את מנהגי החגים. כך למשל, נערכו הכנות מיוחדות לאפיית מצות לפסח ומחלקת האספקה של היודנראט אף הקצתה מנת מצה – רבע עד חצי קילוגרם – לכל אחד, לכל ימי

⁵² דבורז'צקי, עמ' 278-280; קרמרמן, עמ' 263-265; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, סליל 3, מסמך 505: מובא בו פירוט של ההרצאות השבועיות שהועברו על ידי אליעזר גולדברג. כך למשל, הוא הרצה על "יהדות והלניזם", "הצדיקים" (הרצאה 12), "מלחמת אחים" (מס' 14), "תפוצות" (מס' 17) וכו'. ההרצאות נערכו בימי א' בשעה 18:00; ראן, עמ' 457; קורצ'אק, עמ' 73: המחסן של חבדת קדישא היה בסטראשון 12 ושם גם נשמר הסוס היחיד שהיה בגטו שהוביל את הנפטרים אל בית הקברות.

החג. המצות נאפו מתערובת של קמח שיפון וחיטה. על אף מחירן הגבוה, כ-300 רובל לק"ג (פי 6 ממחיר הלחם) "אין בית בגטו ללא מצה", כדברי קרוק. הרבנים התירו אכילת קטניות וקמח כוסמת, ובתוספת של שניים עד שלושה תפוחי אדמה יכלו גם המהדרים במצוות להעביר את ימי החג. את הסדרים ערכו בתוך המשפחות, או יחד עם דיירי החצר כולה. היו גם סדרים ציבוריים שהתקיימו בבתי ספר, בפנימיות של הילדים והילדות, במטבח הכשר וכדומה.

ראש השנה תש"ג (12 בספטמבר 1942) עבר בגטו ברוממות רוח. אנשים ביקרו איש את רעהו ובירכו זה את זה בברכת "שנה טובה". הילדים שלחו אגרות ברכה. ראש הגטו פרסם ברכה לכל המוסדות ולכמה אישים נבחרים בנוסח: "לשנה טובה תכתבו! אני מברך את תושבי הגטו לשנה החדשה. אני מאחל לכולם בריאות, שלוה ועתיד מאושר". גם על שער הגטו נתלתה ברכת שנה טובה.

יום כיפור תש"ג עבר בחגיגות ובהתרגשות שיא: אנשי הגטו נשאו עימם את הזיכרון של האקציות מיום כיפור הקודם שבהן נרצחו 3,900 איש. בערב החג התארגנו "מניינים" רבים. באולם התיאטרון נערכה תפילת "כל נדרי" רבת משתתפים בניהול החזן איידלסון, עם מקהלה. בתפילה השתתפו בכירי הגטו ובסיומה הביע גנס תקווה לשנה חדשה קלה יותר.⁵³ יום המחרת היה יום עבודה, אך בכל זאת הותר ליהודים להתפלל לפני שעות העבודה ולאחריהן.

בחג הסוכות הוקמו סוכות אחדות שנבנו מקרשים ומדלתות. בתור סכך השתמשו התושבים בענפים, שהביאו העובדים מחוץ לגטו, ואף הצליחו להשיג לולב ואתרוג. בימי חול המועד נערכה בבית הכנסת של הקצבים

⁵³ דבורז'צקי, עמ' 281-282; קרוק, עמ' 521: התיאור מתייחס לפסח של השנה השנייה בגטו, באפריל 1943: הוא מציין שהמטבח הכשר בשאוולי 5 מכין סדר ל-100 איש, ושישתתפו בו ראש הגטו ומפקד המשטרה. הוא מדווח גם על סדרים של "הציונים", של הסטודיו העברי עם המקהלה העברית. הדברים נרשמו ב-19.4.1943; 345-346, 350: במת התיאטרון הוסבה לעזרת נשים. הותקן ארון קודש מאולתר. האולם היה מוצף אור; קורצ'אק (שם, עמ' 67-68) מתארת את הסדר של חברי "השומר הצעיר" בשנת 1942, את ההתלהבות ושמחת הנעורים, על אף המצב הנורא.

"שמחת בית השואבה", והמורה גולדברג העביר בה הרצאה בשם: "יין, דם ודמעות" (ר' נספח י"א). בשמחת תורה נשאו הילדים דגלים קטנים שחלקם נעשו בגטו ואת חלקם מצאו בחנויות ספרים נטושות.

בחג החנוכה היה ניתן לקנות סביבוני עופרת שנמצאו פה ושם, וסביבוני עץ מתוצרת הגטו. התקיימו כמה מסיבות: מסיבה גדולה נערכה באולם התיאטרון, ביוזמת המשטרה שחילקה בהזדמנות זו ציונים לשבח לשוטרים מצטיינים. היהודים הדתיים ארגנו עצרת חנוכה (חנוכה-אקאדעמיע) נפרדת. כמו כן ערכה פנימייה בשם "ילדים" הצגות חנוכה עם תוכנית עשירה. התפעלות מיוחדת מביע קרוק מהחגיגה שארגן מועדון הילדים ב-11 בדצמבר 1942 לדבריו, "הערב כולו הפך לערב מבריק של ילדי וילנה". גם "הברית העברית" ארגנה מסיבת חנוכה ופרסמה אותה, כמובן בעברית, במודעות (ר' נספח י"ב).

בפורים נערכו חגיגות רבות. הגדולה ביותר הייתה של המשטרה היהודית, בהשתתפות אשתו הליטאית של גנס. היה ניתן לרכוש רעשני עץ שהוכנו בעבור הילדים הקטנים. בנוסף לכך התקיימו הרצאות ואף "ערב פורים" חגיגי של חסידים.⁵⁴

ב-24 בינואר 1943 נערך סיום חגיגי של לימוד המסכת התלמודית "קידושין". במעמד זה נכחו נציגים מהנהלת הגטו ומנהיגי דת נשאו ברכות ונאומים.⁵⁵

בקרב היהודים הדתיים נתפלגו הדעות באשר לעריכת חופה וקידושין בין אנשים שבני זוגם נשלחו לפונאר – היו שטענו מחד גיסא שאין ודאות שהם נספו שם ועל כן אין לראות בבני הזוג שנותרו בחיים אלמנים או אלמנות, ועל כן הם אינם רשאים להתחתן שוב. מאידך גיסא, היו דעות הפוכות, שהתחזקו והלכו עם הזמן, שפונאר משמעו מוות ובני הזוג שניצלו הם בגדר אלמנים ואלמנות. סוגיה דומה התעוררה באשר לאמירת

⁵⁴ דבורז'צקי, עמ' 282; קרוק, עמ' 354 (מציין שהוקמו שלוש סוכות על פי דין); 282, 418, 190: קרוק מלגלג על חגיגת המשטרה ואף מצביע על כך שהחוגגים לא מצאו "מגילת אסתר" ונאלצו לפנות אליו, הסוציאליסט הבונדאי, לקבלת המגילה מהאוסף שברשותו.

⁵⁵ קרוק, עמ' 448: האירוע נערך במטבח הכשר.

קדיש לזכר אנשים שנשלחו לפונאר. בתחילה לא נהגו לומר "קדיש", מתוך ספק לגבי גורלם, אך עם הזמן התחוורה המשמעות של פונאר, ובני המשפחה החלו לומר "קדיש" על דעת עצמם.

ידוע לנו מקרה שבו ההנהגה הדתית, בראשות הרבנים זלמנוביץ', פילובסקי, גוסטמאן וקורניקס, נקטה עמדה דתית־מוסרית יוצאת דופן בתנאי הגטו. אחרי האקציה של "השיינים הצהובים" היא התייצבה בפני גנס והודיעה לו שעל פי ההלכה אין הוא יכול לברור ולהחליט את מי למסור לגרמנים. הרבנים לא קיבלו את דברי ההצטרפות של גנס שבאמצעות מיון והסגרה הוא מציל את רוב יהודי הגטו.

לא אחת עולה השאלה בקרב חוקרים ובציבור הרחב – כיצד השפיעה השואה על האמונה הדתית של היהודים? האם מעשי הרצח של הגרמנים השאירו את היהודים דבקים באמונתם או גרמו לכפירה ולהתרחקות מהדת? דבורז'צקי מציין, בהתייחס לגטו וילנה: "...היו בגטו, זה בצד זה, תופעות של התרופפות האמונה בשמים, כפירה מתמדת שלאחר ייאוש; תופעות של אדישות גמורה לכל מחשבה מחוץ לנעשה בין כותלי הגטו – לא אמונה ולא כפירה. רק מחשבה אחת תמידית, כיצד להיחלץ מהסכנה האורבת; וכן היו תופעות של התלהבות דתית מסתורית של 'אף על פי כן', אמונה בלתי מעורערת בדרכי ההשגחה, ביטחון בגאולה הקרובה שתבוא אחרי ימי הזוועה, ונכונות נפשית לקידוש השם...". נראה שבגטו וילנה הסתמנה מגמה של התרחקות מהדת ומקיום מצוות. חלק ניכר מהתושבים הפסיקו לשמור את השבת ואת דיני הכשרות. אנשים אכלו חלב ובשר וכל מזון שהיה בנמצא, ובכלל זה בשר סוס שסופק לגטו. רבים לא מצאו את התשובה לשאלה הגורלית "איפה אלוהים?", נוכח הרצח ההמוני של יהודים חפים מפשע, ואיבדו את אמונם ב"צור ישראל".

ניתן לציין לסיכום, שגם בתנאים הקשים של הגטו היו כאלה שניהלו את חייהם על פי דיני התורה, במסירות נפש ובהקרבה. האיש המאמין היה יכול לשלוח את ילדיו ללמוד בבית ספר דתי. שיעורי תנ"ך נלמדו בכל בתי הספר. בבתי הכנסת (קלויזים) התקיימו תפילות וניתנו הרצאות בעלות צביון דתי־מסורתי. נחוגו מועדי ישראל ככל שהמצב אפשר. אפילו

נערכו חופות וקידושין, בריתות-מילה (כמוהל שימש פקלר), ואף נעשה ניסיון להקים מקווה (המקוואות המקוריים נותרו מחוץ לתחום הגטו).⁵⁶ עם זאת, נגזר על היהודים הדתיים, כמו על שאר תושבי הגטו, לעבוד בשבתות ובחגים והם עשו זאת מתוך פיקוח נפש מוחלט.

ו. סיכום

על אף מעשי הרצח ההמוניים, חוסר האונים וסכנת החיים המתמשכת, הגטו לא נכנס למצב של אנרכיה והמשיך לתפקד כמו חברה "נורמאלית". ביטוי מובהק לכך ניתן בתחום חיי הרוח שהתקיימו בהיקף גדול, באינטנסיביות בולטת ובמגוון רחב של מוסדות ואירועים. וכפי שמציין טרונק "הקורא... על הפעילויות התרבותיות בגטו וילנה, מתפתה תכופות שלא להאמין כי פעילות כה מגוונת, כמעט 'כבימים כתיקונם', התרחשה בגטו (וילנה) שבו רוכזו שרידיה של קהילה שחרבה ברובה, אשר חיו בפחד מתמיד של השמדה".

איך אפשר להסביר זאת? נראה שהשורשים לכך טמונים עמוק בעברה של וילנה היהודית, בעלת המורשת התרבותית-דתית המפוארת, אך עם זאת אפשר להצביע על מספר מרכיבים מרכזיים ששיקפו את הפעילות הרוחנית בגטו ותרמו לרמתה הגבוהה:

א. מיסוד ארגוני: כבר מתחילה הוקמו מוסדות בתחום החינוך והתרבות. כך נוסדה מחלקת התרבות ביודנראט, על הסקציות השונות (תיאטרון,

⁵⁶ דבורז'צקי, עמ' 280-283: הרבנים הבהירו שדין ישראל מאפשר הסגרת יהודי לרשות, אם היא דרשה אותו במפורש, בשמו, בגין עברה אישית. אך אם הדרישה היא מכללא, ו"חטאו" הוא היותו יהודי, אסור לגנוס למיין ולבחור מי יוצא למוות. בין השאר הם הביאו מדבריו של הרמב"ם: "...אמרו להם עכו"ם: תנו לנו אחד מכם ונהרגו, ואם לא נהרגו כולכם – יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת מישראל"; ביטוי להתרחקות מהדת נמצא בעדויות רבות של ניצולים. אני יכול לציין ממקור ראשון שגם במשפחתי, שהייתה דתית-מסורתית לפני המלחמה, חל שינוי מוחלט בגטו (ומדובר במשפחה במוכן הרחב ביותר: דודים, בני דודים, בני דודים מדרגה שנייה ועוד) ולא יכולנו להאמין בקיומו של אלוהים עוד; הכוונה הייתה להקים מקווה ליד התחנה הסניטרית ולא ברור אם הניסיון הוכתר בהצלחה; מארק דווארזשעצקי: קאמף פארן געזונט אין געטא ווילנע, "אזע"-פארבאנד, פאריז, זשענעוו, 1946 (להלן: קאמף פארן געזונט), עמ' 10.

חינוך, ספרייה, ספורט), שעשתה מאמצים להעניק לעובדיה "שיינים" ולהקל על תנאי חייהם. מערכת החינוך (שלושה בתי ספר ועוד אחד במחנה קיילים, שני גני ילדים, בית ספר למוסיקה, מועדוני נוער וילדים, שתי פנימיות ומוסד ליתומים) נתנה את המענה להפעלת בני נוער ותרמה להם, נוסף על ידע והרחבת אופקים, חום אנושי והרגשת ביטחון. בתי ספר דתיים ובתי מדרש אפשרו לאיש המאמין לקיים את מנהגיו. קרוק מביע את התפעלותו ממערכת החינוך, לאחר סקירת המוסדות לסוגיהם, במלים האלה: "...התמונה ממש משמחת. האם כל זה אפשרי בגטו? האם זה הושג דווקא בגטו וילנה? היסטוריון העתיד, חוקר התרבות העתיד... ישתומם מהפלא התרבותי הזה של גטו וילנה".⁵⁷

ב. **ריבוי מוסדות תרבות:** בגטו פעלו כמה תיאטרות ובראשם "תיאטרון הגטו", שהתקיים יותר משנה וחצי והציג בתדירות ראויה לכל הערכה. תקופה קצרה פעל גם תיאטרון עברי, ולפרקי זמן קצרים תיאטרון סאטירי ותיאטרון בובות. ספריית הגטו זכתה לפופולאריות יוצאת דופן, ומספר השאלות הספרים עבר את ה־140,000. הביטאון "ידיעות הגטו" התפרסם בקביעות מדי שבוע, במשך שנה שלמה. התזמורת הופיעה לעתים קרובות מאוד (וחלק מהקונצרטים שולבו בהצגות התיאטרון) ובנוסף פעלו שתי מקהלות – בידיש ובעברית.

ג. **ארגון פרופסיונאלי-וולונטרי:** חוגים שונים התארגנו על בסיס התנדבותי והיו לפורום מקצועי. דוגמאות לכך הן ארגון הסופרים והאמנים, ועדת בתי ספר, ארגון המורים, ועוד. רוח ההתנדבות ו"היוזמה מלמטה" הן שהניחו את היסוד להקמת בתי הספר, הספרייה, התיאטרון ומוסדות אחרים.

ד. **מגוון אירועים:** שפע של אירועים נערכו בגטו: הופעות המקהלות, התזמורת והתיאטרות, הרצאות והקראות באספות, וכיו"ב. הם התקיימו בעבור הציבור הרחב או בעבור קהל יעד, כגון עובדי מחנה קיילים, משטרת הגטו, אספות בריגדירים, חגיגות בבתי ספר

⁵⁷ טרונק, עמ' 205; קרוק, עמ' 465.

ועוד. בנוסף, נערכו תערוכות של ציורים ופסלים, תחרויות ספורט ושחמט ותחרויות פרסים בתחומי היצירה הספרותית-מוזיקלית והאמנות הפלסטית.

ה. יצירה מקורית: דוגמה בולטת לכך הם היוצרים שנודעו ברבים, כמו הירש גליק ואלק וולקוביסקי בשירה ובהלחנה; אברהם סוצקבר ושמרקה קאצ'רגינסקי בחיבורים ספרותיים וכדומה; זמרי הגטו האהובים – לובה לוויצקה והאח והאחות רוזנטאל; כותבי היומנים – הרמאן קרוק, גריגורי שור, זליק קלמנוביץ', לאזאר אפשטיין ואחרים; הנער הצייר שמואל בק, ועוד רבים אחרים. בקרב התושבים פעמה "רוח הגטו" – אותו הווי מיוחד שצמח מתנאי החיים בצל המוות והתבטא בשפת רמזים, הומור ופולקלור. חלק מהשירים שחוברו בגטו היו לנחלת הכלל ופרצו הרחק מעבר לגבולותיו.

הפעילות החינוכית-תרבותית נמשכה עד סמוך לחיסול הגטו, ואפילו בספטמבר 1943 הופיע "ידיעות הגטו", נערכו הצגות, הושאלו ספרים והתקיימו לימודים בבתי ספר.

חיי הרוח של גטו וילנה מצביעים על עמידתם האמיצה של יהודי העיר מול הנאצים. מעשי הדיכוי והרצח של הגרמנים והליטאים, והתנאים הנוראים שנכפו על היהודים, לא היה בהם כדי לשבור את רוחם של תושבי הגטו. הפעילות התרבותית של יהודי וילנה בימי השואה היא, ללא כל ספק, ההוכחה המובהקת למאבקם בכוונות ההכחדה של הנאצים ולניצחון רוחם.

פרק 2

רפואה ובריאות

א. בריאות הציבור

השמירה על בריאות הציבור הייתה צורך קיומי בחיי הגטו. התנאים הפיזיים הקשים שבהם התושבים היו נתונים – תשתית כיוכ פגומה ומיושנת; מערכת מים זורמים חלקית (בבתים רבים מי השתייה היו בדליים); היעדר מקלחות; מחסור של בגדים להחלפה; מגורים שורצי כינים, פרעושים, פשפשים ומקקים – היו בסיס נוח ביותר להתפתחות מחלות. יתרה מזו, המחסור בתרופות והיכולת המצומצמת מאוד לבודד חולים, כמו גם המצב הנפשי המעורער, שנע מייאוש עמוק לתקווה מעורפלת ומאדישות מוחלטת לשמחה של רגע, החמירו את המצב והיו עלולים לגרום להתפשטות מחלות; לתמותה המונית ובכך להביא "להשלמת" מלאכת הרצח הגרמנית.

התנאים שתוארו לעיל שררו גם בגטו וילנה אך הוקמה בו מערכת בריאות אפקטיבית שפעלה להצלת חיי תושבים רבים. וכך, למרות התנאים הקשים מאוד, שיעור התמותה "הטבעית" הממוצע ליום היה אדם אחד לכל 10,000 איש – כפליים בלבד ממה שהיה לפני המלחמה.⁵⁸ מצב זה היה שונה באופן מובהק מהמצב בגטאות אחרים, ובאופן מיוחד גטאות ורשה ולודז'. בוורשה, בין מאי 1941 לגירוש הגדול באמצע 1942 מתו

⁵⁸ בגטו התמותה הממוצעת הייתה של 2 אנשים ליום לאוכלוסייה של כ-20,000 איש. לפני המלחמה התמותה הייתה של 3-4 ל-70,000 (דבורז'צקי, עמ' 287).

מדי חודש בין 4,000 ל-5,000 איש מרעב וממחלות, מתוך אוכלוסייה של 360,000 נפש (15.5%-19.5%).⁵⁹ בלודז' נפטרו מאותן סיבות 43,500 תושבים מתוך 205,000 (21%), מתוך זה מתו במחצית הראשונה של 1942 11,273 איש – 72% מהם ממחלות.⁶⁰

הטיפול בבריאות הציבור היה מופקד בידי מחלקת הבריאות של היודנראט, בראשותו של שבתי מילקאנוביצקי. פעילותה הייתה ענפה ביותר והקיפה תחומים רבים: אשפוז בבית חולים; טיפולים אמבולטוריים; פיקוח רפואי קפדני על ההיגיינה של הציבור, ובכלל זה ביקורות ניקיון ונקיטת אמצעים נגד מפירי חוק; השגחה על המטבחים הציבוריים ובתי המרחץ; טיפולי שיניים; הקרנות רנטגן; פיקוח על פינוי אשפה וביוב מהגטו; אספקת תרופות; עריכת ביקורים וביקורות סניטאריות במחנות העבודה בקרבת וילנה, וכיו"ב. מחלקת הבריאות הייתה השנייה בגודלה ביודנראט (אחרי מחלקת הדיוור-טכנית) ובמחצית השנייה של 1942 הועסקו בה בין 343 ל-405 איש בחודש, 21%-27% מכלל עובדי היודנראט.⁶¹ הרופאים וצוות העזר הנרחב מילאו את תפקידיהם יום ולילה ובמסירות נפש, יחד עם מוסדות נוספים. למשל, אכיפת הוראות הניקיון וההיגיינה נעשתה במשולב עם משטרת הגטו; הפיקוח על המטבחים הציבוריים נעשתה בתיאום עם מחלקת האספקה; הביקורות במחנות חוץ נעשתה בסיוע המחלקה הכללית וכיו"ב.

ב. פיקוח רפואי

הביקורות והפיקוח היו אמצעי יעיל ביותר לשמירת הבריאות ולמניעת מגפות. היה צורך לקיים רמה גבוהה של היגיינה וסניטציה, תוך הקפדה

⁵⁹ האנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 461: בחודש אוגוסט 1941 נפטרו 5,560 איש – מספר שיא! בנובמבר 1940, החודש בו נסגר הגטו, מתו 445 איש ומספר הנפטרים הלך וגדל מדי חודש: ינואר 1941 כ-900 איש, אפריל אותה שנה מעל ל-2,000 וביוני כ-2,290.

⁶⁰ האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 617; מיכל אונגר, עמ' 162.

⁶¹ ר' טבלה – "מועסקים במוסדות הגטו במחצית השנייה של 1942" בחלק ב', פרק 1, פסקה ב', התעסוקה בגטו – מנהלת הגטו ובתי מלאכה. במספר זה כלולים עובדי בית החולים ומדור בית העלמין.

על ניקיון הבתים, החצרות והרחובות. היודנראט והצוות הרפואי ראו עין בעין את הצרכים האלה והשקיעו מאמצים – הן של הסברה וחינוך והן של אכיפה וענישה – כדי שתושבי הגטו ינהגו בהתאם להנחיות, למרות התנאים הקשים ואף שחלק ניכר מהם לא הורגל לכך בעבר. דגש מיוחד הושם על המלחמה בכינים, בפרעושים ובפשפשים שגרמו סבל רב לתושבים והיו גורם להעברת מחלות.

את הפיקוח הרפואי ביצע המדור (סקציה) הסניטרי-אפידמיולוגי, בראשותו של ד"ר לאזאר אפשטיין. כדי לייעל ולהעמיק את הבדיקות חולק הגטו לכמה אזורים שבכל אחד מהם פעל צוות בהרכב של רופא וכמה אחיות. הצוותים היו עוברים בין הבתים ומחייבים את התושבים לטאטא את החדרים, לרחוץ את הכלים במטבח, לשטוף את הרצפה, לנקות בתי שימוש ופחי אשפה, לאוורר את כלי המיטה וכיו"ב. תושבי הגטו חויבו ללכת לבית מרחץ, לפחות אחת לחודש, ותוך כדי הביקור נערך חיטוי של בגדיהם. פעולות אלה הביאו לצמצום משמעותי ביותר של מכת הרמשים. המדור קיים מעקב שוטף אחר תדירות הביקורים בבית המרחץ, וכל מי שלא מילא את ההוראה לא קיבל את כרטיס המזון. בגטו היו גם כאלה שעקב המצב הקשה נכנסו לאפתיה עמוקה והתעלמו מכל הקורה סביבם, ובכלל זה מצורכי ההיגיינה. המדור לא ויתר להם ולא הקל עליהם, הוא חייב אותם ללכת לבית מרחץ ולחטא את בגדיהם לא אחת לחודש, אלא מדי שבוע. בכל ערב (ולעתים בבוקר) היו הצוותים נפגשים לשיחות סיכום, לדיווחים ולקביעת סדר העבודות למחרת.¹

המדור הסניטרי-אפידמיולוגי הסתייע "במשטרה הסניטרית", בראשותו של רפאל אוסטר. היא הורכבה מפקחים שהוענקו להם סמכויות של שוטרים, כדי להוסיף על משקלם בעיני הציבור. שוטרים אלה ערכו ביקורות יומיות בבתים, במטבחים ציבוריים, במאפיות וכיו"ב, ואפילו במחנה קיילים.² המשטרה הסניטרית פעלה במסגרת משטרת הגטו.

¹ דבורז'צקי, עמ' 296; באלברישסקי, עמ' 378-379.

² כדוגמה לפעילותה של המשטרה הסניטארית אפשר לראות את חודש נובמבר 1942, בו היא ערכה 759 דוחות ו-246 מאסרים (קרוק, עמ' 417, 463).

חלק מרכזי של הפיקוח על הניקיון נעשה בידי מנהלי הבתים ומנהלותיהם שדרשו מהדיירים לפעול על פי ההנחיות ועקבו אחר ביצוען בפועל. לא אחת הם נאלצו להתעמת עם הדיירים, ולעתים הדברים הגיעו עד בית המשפט. ביטוי לכך אפשר לראות ב"ידיעות הגטו" גיליון 31, המתאר מקרה של אישה שסירבה לציית להוראות מנהלת הבית ואף העליבה אותה. היא הובאה למשפט ונדונה לעשרה ימי מאסר או תשלום קנס, וכן חויבה בהוצאות המשפט.³

כשאחד הדיירים חלה היה זוכה לביקור בית של רופא. על פי רוב החולה היה נשאר בבית והרופא היה נותן לו מרשמים לתרופות שאותן קיבל בבית המרקחת של הגטו. במקרים קלים, פציעות ובדיקות, היו פונים אל המרפאה. מקרים קשים, ובעיקר מחלות מידבקות, טופלו בבית החולים. עם הזמן הוגברו אמצעי המנע, ונוסף על הטיפול הרגיל חוסנה האוכלוסייה נגד מחלות. פעולות אלה הוכתרו בהצלחה מלאה ודוגמה לכך היא הדברתה המוצלחת של מחלת הטיפוס, שהייתה נפוצה בראשית קיום הגטו, ואכן בהמשך מתו ממנה בודדים בלבד.

תשומת לב מיוחדת הוקדשה לפיקוח על בריאות הילדים והנוער שנעשה בידי צוותים מיוחדים שפעלו על פי רמות/קבוצות גיל.

בקבוצה הראשונה היו תינוקות וילדים עד גיל בית ספר:

בראש הצוות עמדה הרופאה הנודעת שפרה שאבאד (שאבאד-גאברונסקה). הודות לעמדתם התקיפה של הרופאים נקבע כי ילדים חולים יקבלו חלב ותוספת מזון – הסדר בלתי שגרתי בתנאי הגטו. הילדים קיבלו הרכבת אבעבועות וחיסון נגד דיפתריה (אסכרה), וניתן להם טיפול במנורת קוורץ. לכל ילד היה כרטיס אישי עם כל הפרטים הרפואיים שלו, ולגבי כל אחד נוהל מעקב תקופתי, כולל שקילה.

בקבוצה השנייה היו ילדים בגיל בית ספר, משבע עד שש עשרה:

³ קורצ'אק, עמ' 347. באותו גיליון מובאת גם ההנחיה הבאה: "עכשיו, עם בוא האביב, שמירת הניקיון בחצרות ובדירות היא אחת הבעיות העומדות על סדר היום של הגטו. בקשר לכך ניתנו הוראות חמורות למנהלות הבלוקים והללו נתנו מצדן הוראות חמורות למנהלות הדירות" (קורצ'אק, עמ' 349).

את הקבוצה ניהל צוות רפואי מיוחד בראשותו של ד"ר מארק דבורז'צקי. הצוות טיפל בילדי גן ובית ספר ובבני נוער של קורסים מקצועיים, בתי ספר דתיים, לימודים תיכוניים ופנימיות של בנים ובנות, סך הכול כשלושת אלפים נפש. הצוות ערך בדיקות רפואיות לכל ילד לפני קבלתו למוסד לימודי. על פי תוצאות הבדיקה היו מציעים לו, בתעודה כתובה, על בחירת מקצוע מתאים למצבו הרפואי. במקרה הצורך אף צוינה המלצה לגבי הענקת תוספת תזונה.⁴

הראגה הזאת לילד הקטן ולנער, והטיפול המסור ללא גבול של הרופאים והאחיות, הם חיזיון מופלא של גטו וילנה.

המדור הסניטרי-אפידמיולוגי עקב בערנות אחר הופעת מחלות ונקט באמצעים מידיים כדי למנוע את התפשטותן. לעתים האמצעים היו דרסטיים, כמו פינוי זמני של דיירים או סגירת הספרייה בראשית 1942, וסגירתה החלקית ביוני אותה שנה. וכך הורה לאזאר אפשטיין למנהל הספרייה בחוזר 269: "בקשר למגפת הדיפטריה, אנו מצווים לאסור את הכניסה לספרייה לילדים מתחת לגיל שמונה עשרה ולא להשאיל לחלוטין ספרים לילדים עד להודעה חדשה". במסגרת פעולות ההסברה ניתנו הרצאות על בריאות. הן נערכו אחת לשבועיים באמצעות "עיתון חי", וכותרתן הייתה "בריאות הציבור" (פאלקסגזונט – כשם העיתון שהופיע בפולין לפני המלחמה). ההרצאות ניתנו באולם תיאטרון הגטו. כן היו גם מציגים לקהל דוחות על בריאות הילדים ועל פעילות הצוותים הרפואיים בבתי הספר.⁵ (ר' נספח י"ג).

פיקוח רפואי מטעם הגטו התקיים גם במסגרת ביקורים במחנות העבודה שמחוץ לעיר. בין השאר ביקר צוות רפואי, בהרכב של רופא ועובד בכיר ממחלקת הבריאות (הרוקח באלברישסקי), ביולי 1942, בביאלה ואקה, בפודברודז', בנובו סווינציאן ובאיגנאלינה. אמנם התנאים במחנות אלה היו טובים בהשוואה לגטו, אך הצריפים היו מלאים פשפשים ורמת

⁴ דבורז'צקי, עמ' 289, 304, 305.

⁵ דבורז'צקי, עמ' 306; "פאלקסגזונט" היה הביטאון המרכזי של אגודת הבריאות היהודית "אזע"; באלברישסקי, עמ' 389.

ההיגיינה הייתה ירודה ביותר. הצוות הרפואי ערך פעולות חיטוי וטיפול בבעיות הקשות של כינמת וטפילים אחרים.⁶ עם סגירת חלק מהמחנות, בסתיו 1942, הגיעו העובדים היהודים לגטו. לאור החשש שיביאו אתם מחלות, הוקמה יחידת בידוד (קרנטינה), שבה נאלץ כל אחד, ללא יוצא מן הכלל, לשהות פרק זמן. היא מוקמה ברודניצקה 23, בדירה 7, וניהלה אותה הרופאה אימיאניטובה. עובדים שנתגלו אצלם מחלות הועברו לבית החולים. הקרנטינה המשיכה לפעול גם בחורף שבין 1942-1943 ונסגרה סופית באפריל 1943, אחרי חיסול המחנות סביב וילנה.

כן הוקמה יחידה מיוחדת לטיפול בגרדת ובמחלות עור אחרות שהיו נפוצות בעיקר בין עובדים באתרי פסולת. "יחידת הגרדת" הורכבה מהמנהלת ד"ר לובה חולם ומאחות, וטיפלה במאות חולי עור מדי חודש. במסגרת הטיפול חויבו החולים ללכת לבית המרחץ, כדי להרחיקם מאנשים בריאים, נקבעו להם שעות רחצה מיוחדות.

אין ספק שהפיקוח הרפואי היה בין הגורמים העיקריים בהדברת המחלות בגטו ופעילותו הברוכה הגבירה את יכולת העמידה של הציבור בגטו.

ג. אשפוז ותרופות

מוסד אשפוז החולים המרכזי היה בית החולים ברחוב שפיטאלנה. הוא היה קיים במקום זה 140 שנה (בעבר נודע בשם "הקדש"), ולמזלם הטוב של יהודי וילנה נכלל בתחומי הגטו. וכך התאפשר השימוש במתקנים הקיימים, בלא צורך לארגן מחדש מחלקות אשפוז ומערכת שירותים נלווים. ד"ר מיכאל ברודסקי (בראדסקי) שעמד בראש המוסד עוד לפני המלחמה המשיך לעמוד בראש בית החולים יחד עם צוותו, דבר שאפשר לו להמשיך במלאכתו ללא תקופת לימוד והסתגלות. כעבור זמן מה הוחלף ברודסקי בד"ר סדליס (סעדליס, סעדלעס), שהיה בעבר מנהל

⁶ באלברישסקי, עמ' 378, 387-393; דבורז'צקי, עמ' 301-302. קרוק, עמ' 417; באלברישסקי, עמ' 386: בנובמבר היו בקרנטינה 33 איש והמספר גדל בדצמבר. לאחר עזיבת הקרנטינה נשמר הקשר עם העובדים ואחות הייתה עורכת ביקורים תקופתיים במגוריהם, כדי ללמוד על מצב בריאותם.

מחלקת נשים בבית החולים בזוורניץ – רופא נודע וגם איש מנהלה מצוין ששימש בתפקיד עד לחיסול הגטו. בית החולים העסיק כ־150–180 עובדים,⁷ והיו בו מחלקות אשפוז: נשים, פנימית, כירורגיה, פסיכיאטריה (שנסגרה אחרי מספר חודשים), ילדים ומחלות זיהומיות, כמו גם מכונים ומעבדות.

מחלקת נשים

העניקה הן טיפול גינקולוגי מקובל והן טיפול בהיריונות ובלידות. אף שהוראות הגרמנים אסרו באופן מוחלט על היריון ולידה,⁸ החליטו לא מעט נשים להביא ילד לעולם, בין אם מתוך יצר אימהות טבעי ובין אם מתוך רצון להנציח בן משפחה שנרצח בידי הגרמנים. הרופאים והאחיות גילו עוז רוח ומסירות בלתי מצויים כדי לייילד את התינוקות, חרף סכנת החיים שנשקפה להם. באורח פלא אף מקרה של לידה לא הגיע לידיעת הגרמנים. תינוקות שנולדו הועברו בדרך כלל למאלינות ושם האימהות היו מיניקות אותם. עם הזמן נתנו להם לגליזציה ורשמו אותם בתעודות, תוך ציון תאריך לידה מלפני המלחמה. המחלקה טיפלה גם בהפסקות הריון. במהלך שנת 1942 עברו במחלקה 420 נשים – 4.3% מסך כל החולים. כל אחת שהתה בה בממוצע שבעה ימים, וביותר ממחצית המקרים נערכו ניתוחים בנשים עד החודש הרביעי להריון.

במחלקה הפנימית

שהו חולים במחלות מאובחנות. בפרקי זמן קצרים אושפזו בה גם תשושים, בעיקר בעלי השפעה ומקרב האינטליגנציה, שנזקקו לתקופת מעבר לשם התאוששות. בנוסף טופלו בה חולי שחפת שנרשמו כחולים

⁷ באלברישסקי, עמ' 348, 354. מספר העובדים תלוי בתקופה: על פי טבלת המועסקים בינואר 1942 היו בו 147 איש, ואילו באוקטובר אותה שנה 157 (באלברישסקי, עמ' 307 וכן טבלת מועסקים עם ובלי שיינים בעמודים 371–376).

⁸ קרוק, עמ' 157: ההוראה באה מברלין ונמסרה לנציגי היודנראט במשרדי הגסטאפו ב־3.2.1942.

במחלה קלה יותר. למחלקה הפנימית היה מסונף אגף למחלות כרוניות ששכן בדירה ברחוב שפיטאלנה 9 בגטו.⁹

במחלקת המחלות הזיהומיות

שהו חולים עם מחלות מידבקות ודרך כלל במצב קשה. היא נודעה כלפי חוץ כ"מחלקת מעקב" (אבסערוואציע אפטיילונג), כדי להסתיר את מהותה האמיתית. הטיפול בחולים אלה עמד בניגוד מוחלט להוראות הגרמנים שאסרו לאשפז יהודים חולים במחלות מידבקות. על דעת מחלקת הבריאות של היודנראט וראשיו, ניהל צוות בית החולים מאבק בלתי מתפשר להצלת חולים אלה, וזאת תוך נטילת סיכון כפול: חשיפה והוצאה להורג על ידי הגרמנים, ואפשרות להידבק במחלה קשה ומוות. הטיפול המסור ואומץ הלב של הצוות הרפואי הביאו לכך שבאפריל 1942 כבר כמעט לא נותרו במחלקה חולים, והיא נסגרה. בתקופת קיומה עברו דרכה 530 חולים, מהם כרבע נגועים בטיפוס.

היקף הפעילות של בית החולים משתקף בנתונים המתייחסים לחודשים פברואר, מאי ויוני והשבוע הראשון של יולי 1942. על פיהם היו מאושפזים דרך קבע כ־165 איש בממוצע עם תנועה של בין 200 ל־260 נכנסים ויוצאים. מספר ימי המיטה נע בין 4,490 (ביוני) ל־5,144 (בפברואר) שהם בממוצע 166 ו־184 ביום, בהתאמה.¹⁰ שיעור התמותה בבית החולים ירד עם הזמן. ברבע הראשון של 1942 נפטרו 110 חולים, אך ברבע השני קטן מספרם בשליש – רק 73, ובשני הרבעים הבאים התייצב המספר על 40 ו־41 בהתאמה – קצת מעל לשליש ממספר הנפטרים ברבע הראשון (סך הכול מתו בשנה זו 264 חולים). זהו הישג מרשים ביותר של הצוות הרפואי־ארגוני שהצליח גם להתגבר על מחלות קשות וגם להנהיג אמצעי מנע בקרב

⁹ דבורז'צקי, עמ' 300-302; באלברישסקי, עמ' 360-362 (פירוט המחלות במחלקה בעמ' 361).

¹⁰ באלברישסקי, טבלאות בעמ' 361-362; כך למשל, בנובמבר 1942 היו בממוצע 166 חולים ביום (קרוק, עמ' 417); שור מציין שמספר המיטות היה 165, ועל פי הצורך היו מוסיפים מיטות במסדרונות (שם, עמ' 50).

האוכלוסייה. בבית החולים היה חדר ניתוח גדול שבו נערכו הניתוחים הנדרשים. כמו כן היה בו מכון רנטגן שסיפק שירותים לצורכי אבחון ולטיפולים בהקרנות, וגם לצורך שיקופי ריאות לכל ילדי בית הספר.¹¹

אספקת תרופות

בגטו היה בית מרקחת אחד שפעל בתוך בית החולים. בהתאם להוראות הממשל הגרמני, כמות התרופות שסופקה לבתי המרקחת הייתה קצובה ורחוקה מלספק את הצרכים. הגטו מצא את הפתרון בשתי דרכי פעולה משלמות: האחת, הברחת תרופות שנקנו בחוץ בכסף רב או "הועלמו" ממקומות עבודה (כמו למשל בית החולים הצבאי באנטוקול או הצלב האדום הגרמני); האחרת, ייצור תחליפים בגטו עצמו. העברת התרופות דרך השער נעשתה די בקלות כי המשטרה היהודית שיתפה פעולה בעניין זה. התרופות המוברחות היו נמסרות לבית המרקחת ושימשו את הכלל. בהקשר זה, ראוי לציין את רצונם הטוב של רוקחים פולנים רבים שסיפקו תרופות לגטו, שלא למטרות רווח, והיו גם כאלה שמכרו תרופות ליהודים נואשים בבתי המרקחת בעיר, ובכך הפרו ביודעין את הנהלים המחייבים, על כל המשתמע מכך. הייצור בגטו כלל ויטמין B (שניתן בעיקר לילדים), שיקוי נגד ראומטיזם וכיו"ב, והתבסס על אמצעים מאולתרים ו"פטנטים" כיד הדמיון והצורך. היו פרקי זמן שבהם היו בגטו תרופות רבות יותר מאשר בחוץ, ולעומת זאת תקופות של מחסור קשה. עם זאת, ועל אף כל המכשולים, בית המרקחת מילא את תפקידו בהצלחה רבה.

סמוך לבית המרקחת שכנה המעבדה שבה נערכו בדיקות דם, שתן וכו'. רובן המוחלט – כ־90% – נעשו בעבור בית החולים והיתר בעבור המרפאה. במהלך שנת 1942 ערכה המעבדה כ־7,400 בדיקות, כ־20 בממוצע ביום.¹²

¹¹ אוסף סוצקבר־קאצ'דגינסקי, מסמך 288, דוח המדור הסטטיסטי; באלברישסקי עמ' 369–370: רוב החולים נפטרו בחודשי החורף של ינואר־אפריל ונובמבר־דצמבר; בשנת 1942 נערכו כ־3,400 שיקופי רנטגן, מתוכם שני שלישים של ריאות. 40% היו בעבור בית החולים ו־60% בעבור המרפאה. השימוש התרפואי ברנטגן החל באוגוסט 1942, ועד סוף השנה נעשו כ־500 טיפולים (באלברישסקי, עמ' 363–365).

¹² דבורז'צקי, עמ' 302–303: בין היתר יצרו תכשירים נגד היריון, מכשירים רפואיים, אבקת

מרפאת הגטו

ובראשה ד"ר קלמן שפירא, הייתה היחידה הרפואית השנייה בגודלה בגטו, אחרי בית החולים. המרפאה שכנה בשתי קומות של בניין ברחוב רודניצקה 11. בקומה העליונה היו חדרי העבודה של הרופאים וחדר עזרה ראשונה שהיה פעיל 24 שעות ביממה; בקומה התחתונה היו מרפאות שיניים, טיפולים חשמליים (כמו למשל במנורת קוורץ), חדרי אחיות ומעבדות. המרפאה המתה אנשים, בעיקר בשעות הערב אחרי השיבה מהעבודה בעיר. ככלל, נגבה תשלום קטן בעבור הטיפול, אך את חסרי האמצעים היו פוטרים ממנו, על סמך אישור מהמחלקה הסוציאלית. באישור של ועדה בת שלושה חברים (שני רופאים והמנהל) ניתנה לרופאים סמכות לתת לחולה פתק שחרור מהעבודה – פריבילגיה חשובה ביותר בחיי היום-יום. על היקף הפעילות של המרפאה ניתן לעמוד מהנתון הזה: במחצית השנייה של שנת 1942 ביקרו בה יותר מ-5,100 חולים, ונערכו מטעמה 755 ביקורי בית של רופאים. מרפאה נוספת, מיוחדת לחולי שחפת, שכנה ברחוב רודניצקה 19. המרפאה, שנוהלה בידי ד"ר ו' פוצ'טר (פאטשטער), ביצעה שיקופי רנטגן, טיפולים בזריקות סידן וכו'.¹³

ד. היגיינה אישית

בבתי הגטו היו מעט מאוד חדרי מקלחת ואמבטיה, וגם אלה נוצלו למגורים ולאחסנה. כמו כן, עקב המחסור בחומרי הסקה כמעט שלא התאפשר להתרחץ באופן יסודי ומסודר, והתושבים סבלו ממכת כינים ומפרעושים. לכן הוקמו בגטו מספר מתקנים שנועדו לשמור על הניקיון וההיגיינה של התושבים, ובהם בתי מרחץ שכללו מים חמים וסבון.

כביסה (שאותה הפיקו מאפר), עמילן (מתפוחי אדמה) סבון (מעצמות סוסים) וכולי; באלברישסקי, עמ' 396-398.

¹³ באלברישסקי, עמ' 276-277: הנתונים מובאים מתוך דוח המדור הסטטיסטי של היודנראט; לפי קרוק (שם, עמ' 417) נערכו במרפאה במרוצת אוקטובר 1942 6,445 ביקורים ועוד 732 ביקורי בית. נתון זה שונה מאוד ממה שמציג באלברישסקי, שהוא 953 ו-76 בהתאמה. ככל הנראה, קרוק כולל בנתונים שלו גם טיפולים נוספים שלא נלקחו בחשבון בדוח הסטטיסטי; דבורז'צקי, עמ' 298.

בהתחלה היה קיים רק בית מרחץ אחד, בגטו השני, ותושבי הגטו הראשון, הגדול, היו מובלים אליו בקבוצות, בליווי שוטר יהודי. עם חיסול הגטו השני, בסוף אוקטובר 1941 הוקם בית מרחץ בגטו הראשון. הוא הופעל רק כעבור כחודשיים, בסוף דצמבר 1941, עקב מחסור בבנאים ובאנשי מקצוע. בבית המרחץ שהיה ברחוב רודניצקה 6, עברו 300 איש ביום – רחוק מלענות על צורכי האוכלוסייה (לו גם פעל 30 יום בחודש, היה צורך להמתין מעל לחודשיים לתור!). בתוך זמן קצר הוקם בית מרחץ שני, גדול יותר, ברחוב סטראשון 6 שמנהלו היה סגל. עם הפעלתו הוטלה על התושבים החובה לבקר בו לפחות פעם בחודש. כדי לוודא שההוראה מבוצעת ניתן לכל מתרחץ אישור חתום שהיה אסמכתא לקבלת פנקס הלחם החודשי (ר' נספח י"ד). סנקציה זו הייתה אפקטיבית ביותר, ואם ביולי 1942 מספרם של באי בית המרחץ היה קרוב ל-7,600, הרי שבאוגוסט הוא הגיע ל-14,000, בדצמבר ליותר מ-18,000 ובינואר 1943 יותר מ-19,000 – משמע, כמעט כל אחד בגטו, מזקן ועד טף.¹⁴

הביקור בבית המרחץ היה כרוך בתשלום של 1 מארק לנפש והרחצה בו הייתה לנשים עם ילדיהן ולגברים, בקבוצות של 18–25 איש. בעבור אנשים שדבק בהם לכלוך קשה (כמו למשל ממחנות עבודה), ואלה שעבדו עם חולים מסוכנים, נקבעו זמני רחצה מיוחדים ובדרך כלל ללא תשלום. ההכנסות נטו (לאחר הורדת ההוצאות על חומרי הסקה, שכר עובדים, מים ותאורה, תיקונים וכו') הועברו לרשות היודנראט.

נוסף על בתי המרחץ פעל בגטו חדר חיטוי לבגדים, ובקיץ 1943 פעל לידו, לזמן קצר, בית מרחץ קטן בעבור נכבדי הגטו. יצוין שבית המרחץ

¹⁴ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 288: מביא נתונים מדוח מחלקת הבריאות, לפיהם, מספר המבקרים הוכפל מ-9,000 ל-18,000; טבלת הביקורים על פי דוח המדור הסטטיסטי בחודשים יולי-דצמבר 1942 אצל באלברישסקי, עמ' 383–385; קרוק, עמ' 451, 455: דבורז'צקי (שם, עמ' 308) מציין, שבסוף כל חודש, לקראת קבלת כרטיסי הלחם של החודש הבא היה נוצר "ממש מצור" על בתי המרחץ. הוא גם מצטט מ"ידיעות הגטו", גיליון 25 מיום 24.1.1943, המציין שבדצמבר 1942 ביקרו בבתי המרחץ 18,028 איש (שם, עמוד 307); שור מציין שבתחילה עלה שירות הרחצה שלושה רובל ועם הזמן זה הגיע המחיר לעשרה רובל (1 מארק).

שימש מקום תעסוקה ליצחק ויטנברג, מפקד המחתרת פפ"א, ובתוקף עבודתו זו הוא קיבל שו"ת.

בדומה לרחצה, גם כביסה הייתה בעיה רצינית. הצורך בחומרי הסקה לחימום מים והצפיפות הנוראה בדירות הקשו על עשיית כביסה, בעוד המחסור בבגדים ובכלי מיטה להחלפה חייבו את ביצועה לעתים קרובות. הפתרון היה הקמתה של מכבסה לשירות הציבור בפברואר 1942. השירות היה תמורת תשלום של 2.5 מארק בעבור כל קילוגרם כביסה. בין יולי לספטמבר כובסו פריטים במשקל שבין 2,400 ל-2,900 ק"ג לחודש, אך לאחר מכן חל גידול ניכר בכמויות: באוקטובר הן הגיעו ל-3,900 ק"ג ובדצמבר קרוב ל-4,400 ק"ג – כמעט פי שניים מאשר ביולי. הפריטים הגיעו למכבסה הן מאנשים פרטיים והן ממוסדות הגטו. ביוני 1942 שני שלישים מהכביסה היו ממוסדות. רווחי המכבסה הועברו ליודנראט.

בגטו פעלו כמה מספרות שנתנו שירותי גילוח ותספורת חינם או בתשלום סמלי. היו גם חדרי תספורת לילדים ולבני נוער שבהם ביקרו בממוצע כ-1,000 בחודש. בעבורם הייתה התספורת חובה ונעשתה ללא תשלום. המספרות היו אמצעי נוסף למלחמה בכינמת וגם הקלו מאוד על הגברים לעמוד בדרישות הגרמנים ולא לגדל זקנים.¹⁵

בהיעדר מערכת ביוב, ובשל המחסור בשטח פנוי, היה צורך להוציא את האשפה מהחצרות ואת הצואה מבתי השימוש אל מחוץ לגטו. פינוי האשפה והצואה נעשה באמצעות עגלות סגורות רתומות לסוסים, נהוגות בידי איכרים פולנים שהיו גם אמצעי שימושי להברחות מצרכים לגטו. בחודשי הקיץ והסתיו של 1942 הוצאו בממוצע כ-400 עגלות כאלה בכל חודש; בפברואר 1943 הוצאו 422 עגלות. האיכרים עשו את העבודה ברצון מאחר שאת האשפה, קליפות תפוחי האדמה בעיקר, ניצלו לזיבול השדות ולהאכלת בעלי החיים במשקיהם. הטיפול בפינוי האשפה לסוגיה היה נתון בידי המדור הסניטרי-אפידמיולוגי.

¹⁵ באלברישסקי, עמ' 387-388 (הנתונים מתייחסים למחצית השנייה של 1942); קורצ'אק, עמוד 350: מביאה ידיעה מ"ידיעות הגטו". היחס היה כ-1,460 ק"ג כביסה פרטית לעומת כ-2,850 ק"ג של מוסדות; רינדזיונסקי, עמ' 103; דבורז'צקי, עמ' 297.

ה. מחלות נפוצות

תנאי החיים בגטו גרמו להופעת מחלות, בין היתר:

א. טיפוס על סוגיו, ובמיוחד טיפוס בהרות שנשא עימו סכנת הידבקות. מחלה זו הודברה עד מחצית שנת 1942.

ב. הפרעות וסת: על פי הערכת הרופאים, כשלושה רבעים מהנשים איבדו את הווסת בתקופה ההתחלתית של הגטו (תופעה זו הייתה ידועה היטב גם במחנות הריכוז והעבודה).

ג. גרדת: התפשטה בין האנשים שישנו זה ליד זה וגם בין תלמידים בבתי הספר. עם הזמן התגברו עליה על ידי טיפול במשחות, הליכת חובה לבית המרחץ ומסירת הבגדים לחיטוי.

ד. פצעים ודלקות עור: טיפול הדרגתי, שעיקרו היה העלאת רמת הניקיון ושימוש בבתי המרחץ, צמצם באופן ניכר את היקף המחלה.

ה. כינים ופרעושים: צרה שרבים סבלו ממנה ושלא היה קל להתגבר עליה. ו. הפרעות שתן – עצירה או ריבוי השתנה: הריצה אל הדלי בחצר או בפרוזדור המשותף, 4-10 פעמים בלילה, הקשתה הן על החולה והן על שכניו שהתעוררו משנתם.

כן סבלו אנשי הגטו מהפרעות מעיים (שאיילו אותם לרוץ בלילות לבתי השימוש, ולא אחת לעמוד שם בתור), בצקות בידיים וברגליים, שחפת, חולשה כללית ועוד. עם הזמן חלה הקלה גם במחלות אלה.¹⁶

הטיפול במתים: אנשים שנפטרו בגטו הובלו לקבורה לבית העלמין החדש בדמבובקה (השם הליטאי Seskinie) או בישן בזארצ'ה. את הגופה היו מעבירים בעגלה מיוחדת, שחורה, ובני המשפחה היו מלווים אותה עד השער בלבד. את הטיפול במתים ביצע מדור (סקציה) בית העלמין, בראשותו של אליהו פלאקס,¹⁷ שהשתייך למחלקת הבריאות והורכב

¹⁶ באלברישסקי, עמוד 385; דבורז'צקי, עמ' 289-294, 298: הנתון לגבי פברואר מובא באוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 287, המציג את דוח מחלקת הבריאות אל מנהל מחלקת הדיור. בדוח מצוין שכמחצית מהעגלות היו של חברת ארקליו, והיתר של איכרים.

¹⁷ אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי, מסמך 294; באלברישסקי, עמ' 294-295, 395-396. המדור מופיע לפעמים בתוך המחלקה הכללית, למשל אצל ארד, עמ' 115.

מ'8-9 איש. בניגוד לגטאות אחרים, שבהם נזרקו הגופות לבורות ולקברי אחים, בגטו וילנה ניתן כבוד אחרון לכל מת. עגלת המתים נוצלה גם היא להברחת מצרכים לגטו, והשתמשו בה להברחת נשק בזמן יציאת אנשי המחתרת ליערות.

ו. הסגל הרפואי

הגטו התברך ברופאים בעלי שם שנודעו בקרב יהודים וגויים כאחד, שלמזלם, כמעט שלא נפגעו ממעשי הכאפונעס והרציחות וניתן היה להקים בעזרתם מערכת בריאות עם צוות רופאים מלא ומנוסה. עם זאת, הצמצום הדרסטי של מתקני הרפואה בגטו, לעומת זה שלפני המלחמה, אפשר רק לחלקם לעבוד במקצועם והשאר שובצו בתפקידי עזר ופיקוח. כך למשל, בסוף אוקטובר 1942 עבדו בבית החולים 157 איש, מהם 35 רופאים, שרק חלק קטן מהם שימשו כרופאים,¹⁸ ולצדם, רופאים מן השורה הראשונה שמילאו תפקידי טכנאים רפואיים, רוקחים, שינניות, ספרים, אחים, אחיות ועוד. העובדים במתקני הרפואה נמנו עם המאושרים שקיבלו שיינים. כך למשל, בית החולים סיפק שיינים צהובים ל-112 איש ולעוד 33 שיינים כחולים, ורק 12 היו ללא אישורים ועבדו על בסיס יומי (בתוכם גם רופאה אחת). המגורים של עובדי הרפואה היו בעיקר בשני רחובות: בגוש בניינים בפילימו (זאוואלנה) 44 ו-46 וברחוב שפיטאלנה, בקרבת בית החולים. מעטים גרו בשאוולי, ברודניצקה ובסטראשון.

הסגל הרפואי עבד במסירות נפש, ללא לאות, בתורנויות יום ולילה, ומתוך תחושה של שליחות. הוא לא רק דאג לחולים וטיפל בהם, אלא גם כפה על הציבור הרגלי היגיינה וחובת רחצה, ובמקביל ניהל פעולות הסברה רחבות היקף. אנשי הרפואה פעלו להשגת תרופות (בכל דרך אפשרית); שמרו על קשר עם המחנות בסביבה; העניקו טיפול מקיף לילדים בבתי הספר ובפנימיות; הפעילו מכונים; ועשו כל שלאל ידם להבטחת חיי התושבים. לזכות הסגל הרפואי יש לזקוף את ההישגים

¹⁸ באלברישסקי, עמ' 371-376. המספרים חושבו על פי הנתונים ברשימות המובאות שם.

המרשימים בתחום הבריאות בגטו וילנה, שלא היו להם אח ורע בגטאות
אחרים. לסגל המדיציני היה ארגון מקצועי שעסק בנושאים מקצועיים
ודאג לגורלם של חבריו.

פרק 3

הטיפול הסוציאלי

א. חלוקת מזון

כניסת היהודים לגטו סגרה בפניהם כמעט לגמרי את מקורות ההכנסה. החנויות והמפעלים נותרו מעבר לחומות ובתוך הגטו היה עליהם להתחיל מחדש בחוסר כול. וכך, בעוד הם נרצחים באקציות הבלתי פוסקות ניצבו היהודים בפני סכנה מוחשית של מוות ברעב. וגם אם היו כאלה שהצליחו להביא עימם אי אלו מצרכים, הרי שהייתה זו "טיפה בים" – מזור מוגבל ביותר למספר קטן של אנשים, ולזמן קצר. אך אם היה אפשר לצפות שהרעב והמחלות ישלימו את מלאכת הרצח הגרמנית, בפועל התפתחו הדברים בגטו וילנה באופן שונה לחלוטין, וכפי שהגטו ידע לבלום את התפשטותן של מחלות ומגפות, כך ידע לגבור על סכנת תמותה ברעב. וכך, אף שהתושבים חיו במחסור מתמשך ובתנאי קיום קשים, וחלקם אף הגיע לפת לחם ולרעב של ממש – מצבם היה טוב לאין ערוך מזה של היהודים בגטאות אחרים, בוורשה ובלודז' למשל, שבהם מתו אנשים בהמוניהם מרעב, מתשישות וממחלות.¹⁹

אי הוודאות והתוהו ובוהו שהיו כרוכים בכניסה לגטו לא ארכו זמן רב. בתוך ימים החלו היודנראט ומוסדותיו לארגן את סדרי החיים ולדאוג

¹⁹ ראה בעניין זה את הפסקה הקודמת "השמירה על בריאות הציבור".

להשגת מזון וחלוקתו לתושבים. מקור האספקה המרכזי היה המנהל הליטאי של עיריית וילנה,²⁰ שסיפק את המצרכים לגטו במסגרת פעילותו הכלכלית למען כלל אוכלוסיית העיר. אך עם כל חשיבותן לא יכלו הקצאות המזון האלה לענות על צורכי תושבי הגטו, וזאת מאחר שמחד גיסא המנה המוקצבת ליהודי הייתה פחות מחצי ממה שניתן לתושב ארי; ומאידך גיסא היא ניתנה רק לתושבים לגליים, כלומר, לבעלי שיינים ומשפחותיהם. לפיכך, חלק ניכר מאוכלוסיית הגטו נותר ללא מזון והאחרים נדונו למחסור קשה.

התפתחות נוראה זו נמנעה הודות לפעילות היודנראט, שגילה העזה ואחריות לגורל היהודים, וגם הודות לתושיית התושבים עצמם שידעו למצוא דרכים שונות ומגוונות להשגת מזון. היודנראט דאג בראש ובראשונה לתת לגליזציה לכמה שיותר אנשים, וארגן את חלוקת המזון על בסיס שונה, וכך, אם בנובמבר 1941 סופקו כרטיסי לחם בעבור 12,000 נפש (3,000 בעלי שיינים ומשפחותיהם), הרי שכעבור כמחצית השנה, באפריל 1942, עלה המספר ל-18,500, ועד סוף השנה ותחילת 1943 נע בין 17,000 ל-19,500, עם חריגות לכאן ולכאן.²¹ הגדלת מספר "הזכאים" שיפרה את התנאים, אך עדיין לא נתנה מענה לצרכים האמיתיים של אוכלוסיית הגטו. מתוך מודעות למצב הרה-אסון זה החל היודנראט לפעול להשגת מזון באופן בלתי לגלי, בניגוד להוראות הגרמנים, ובכך העמיד את עצמו בסיכון נפש ממש (ויעיד על כך מקרה טראפידו, מנהל מחלקת האספקה, שנאסר בשבת ה-26 בינואר, בשעת מתן שוחר – בד למעיל ומצרכים אחרים – לפקיד במרכז אספקת המצרכים הליטאי, נמסר לגסטאפו, הועבר לכלא לוקישקי

²⁰ באלברישסקי, עמ' 313.

²¹ באלברישסקי, עמ' 315, 317-326; קרוק, עמ' 257; ארד עמ' 250; דבורז'צקי, עמ' 129. בין יוני 1942 ופברואר 1943 חולקו לאוכלוסיית הגטו כרטיסי לחם כדלקמן: יוני – 18,600, יולי – 19,569 (ועוד 553 עבור מחנה ואקה), אוגוסט – 14,723 ועוד: 5,730 בעבור עובדי עבודה קשה ו-1,516 בעבור עובדים פשוטים, אשר פרט ללחם לא קיבלו שום דבר אחר, ספטמבר – אין נתון, אוקטובר – 17,400, נובמבר – 17,658, דצמבר – 17,845, ינואר 1943 – 17,801, ופברואר – 18,127 (באלברישסקי, עמ' 317-326, בהתבסס על דוחות המדור הסטטיסטי. ר' גם הרחבה בעניין הגידול במספר התושבים הלגליים "שיינים בתקופת הגטו").

ושם הוכה קשות. טראפידו לקח את האחריות על מעשיו וכעבור שלושה שבועות שוחרר, ככל הנראה הודות לשוחד), אך בזכות זאת נצבר בגטו מלאי של מזון, הרבה מעבר להקצבות הפורמליות.

המצרכים שהיו ברשות היודנראט חולקו לתושבים, נמסרו למטבחים ציבוריים, שימשו למתן הטבות שונות והיתרה נשמרה ל"יום קשה". מלאי המצרכים בגטו גדל גם הודות למעשי ההברחה הפרטיים של העובדים ביחידות חוץ. וכך, "האיש הקטן" שחי בדוחק ובמחסור יכול היה להמשיך ולהתקיים רק בזכות העזרה והארגון של היודנראט.

הטיפול בנושא המזון היה מופקד בידי מחלקת האספקה של היודנראט. היא קיימה את הקשר השוטף עם הממשל גרמני, רכשה ממנו את הקצבות המזון, טיפלה בהברחת המצרכים ודאגה לחלוקתם לתושבים. החלוקה נעשתה על פי כרטיסי מזון שהונפקו מדי חודש. המחלקה גם קבעה את הרכב המנה וגודלה, וזאת בהתאם למלאי המזון שהיה ברשותה.

מקורות המזון היו: הקצבות הממשל, הברחות, החרמות בשער. קבלת המצרכים המוקצבים הייתה כרוכה בתשלום. המצרכים סופקו לאוכלוסייה במספר נקודות חלוקה ובאמצעות קואופרטיב המשטרה ששימש את עובדי המשטרה ומנגנון היודנראט שגם נהנו ממנות מוגדלות, כמפורט בהמשך. כן התקיים ממכר של לחם על ידי אנשים פרטיים ומאפיות הגטו.

הטבלה שלהלן מציגה מבחר מצרכים בסיסיים שחולקו במחצית הראשונה של שנת 1942.

טבלה מספר 1: חלוקת מצרכים בחודשים ינואר-יוני 1942 (בטונות):²²

מספר סידורי	המצרכים	התקופה					
		ינואר	פברואר	מרץ	אפריל	מאי	יוני
1	לחם סה"כ: א. מחלקת אספקה-כרטיסים ב. קואופרטיב המשטרה ג. פרטי/מאפיות	68.0	60.1	90.1	81.8	79.5	111.8
		65.4	57.2	52.7	58.0	58.0	64.0
		2.6	2.9	20.4	11.6	8.5	16.4
		-	-	17.0	2.9	13.0	31.4
2	גריסים סה"כ: א. מחלקת אספקה ב. הקואופרטיב	3.2	5.8	12.0	2.9	0.22	3.2
		2.7	3.1	4.4	2.3	0.2	2.8
		0.5	2.7	7.6	0.6	0.02	0.4
3	קמח סה"כ: א. מחלקת אספקה ב. הקואופרטיב	9.3	19.4	11.3	7.8	5.1	11.4
		7.5	7.5	9.0	7.5	5.0	11.0
		1.8	11.9	2.3	0.3	0.1	0.4
4	בשר, סה"כ	6.0	10.4	8.4	8.0	9.8	10.3
5	ירקות סה"כ: א. מחלקת אספקה ב. הקואופרטיב	25.9	30.0	64.9	49.3	40.7	54.4
		16.3	16.5	24.8	26.8	6.7	18.8
		9.6	13.5	40.1	22.5	34.0	35.6

הטבלה מצביעה על כמה תופעות:

א. גידול של כ-60% בחלוקת לחם ביוני, לעומת חודש ינואר (מ-68 טון ל-112 טון; בין חודש לחודש יש שוני של 10-50 אחוז מטה ומעלה); גידול דומה חל בבשר (מ-6 טון ל-10 טון); הגידול בירקות היה

²² רישומי הגטו, מסמך 374; באלברישסקי, עמ' 317: מתבסס על דוחות מחלקת האספקה, קואופרטיב המשטרה ומחלקת בריאות; ארד, עמ' 256.

משמעותי עוד יותר והכפיל את עצמו (מ-26 טון ל-54 טון); לעומת מצרכים אלה, הכמויות של קמח וגריסים השתנו מעט, עם חריגות בחודשים פברואר-מרץ.

ב. עליית משקלו של קואופרטיב המשטרה בחלוקת לחם וירקות, ותנודתיות במצרכים אחרים. אם בינואר הוא סיפק כ-4% מכלל הלחם, וכ-40% מהירקות, הרי שביוני סיפק כ-15% ו-65% בהתאמה. הדבר מצביע בבהירות על התבססות מנגנון הנהלת הגטו והמשטרה, והרחבת קשת טובות ההנאה לאנשיו.

ג. חלקן של המאפיות, שבינואר ובפברואר כלל לא בא לידי ביטוי, גדל באופן מובהק. ביוני מכרו קרוב ל-30% מכל אספקת הלחם (קרוב לכפליים מהקואופרטיב וכמחצית מהחלוקה על פי כרטיסי המזון הרגילים). נתונים אלה מצביעים על כך שבידי חלק מהתושבים היו אמצעים כספיים לרכישת תוספות לחם מעבר למוקצב.

כמויות המזון המוצגות בטבלה מספר 1 הן כמויות גלובליות, אך מה מתוך זה קיבל הפרט, האיש הבודד? כאן יש להבחין בין הממוצע הכללי לנפש, הכולל את המנות הנוספות שסיפקו קואופרטיב המשטרה והמאפיות, ובין הממוצע לנפש על פי החלוקה בתלוישים של מחלקת האספקה בלבד, שהוא הנתון המשקף נכונה את מרבית האוכלוסייה. אם ניקח לדוגמה את יוני, שהיה חודש "עשיר", שנתוניו מתבססים על 18,600 איש (מספר כרטיסי הלחם בחודש זה), נקבל את התמונה המוצגת בטבלה שלהלן.

טבלה מספר 2: חלוקת מצרכים בממוצע לנפש (בגרמים):²³

המצרך	ממוצע לחודש		ממוצע ליום	
	כללי	מחלקת אספקה	כללי	מחלקת אספקה
לחם	6,000	3,440	200	114.5
גריסים	172	150	5.7	5
קמח	633	591	21	19.7
בשר	554	554	18.5	18.5
ירקות	2,925	1,011	97.5	33.7

ברור שעם מנה ממוצעת של 115 גרם לחם, 20 גרם קמח, כ־20 גרם בשר, כ־35 גרם ירקות מכל הסוגים, ועוד כמה מצרכים בכמויות מזעריות – תושבי הגטו לא היו יכולים להתקיים לאורך זמן. ההקלה במצב באה מהברחות מזון של עובדי החוץ, היודנראט וה"סיטונאים" הגדולים. אולם, עדיין נותרה הבעיה של כל אלה שהועסקו בתוך הגטו עצמו, ובאופן מיוחד של הבלתי לגליים שחלקם הגדול היה ללא כרטיסי מזון. מנהלת הגטו נתנה את דעתה גם על כך והפעילה שורה של אמצעים וסייעה לנזקקים בצורות שונות, ביניהן: מטבחים ציבוריים, ועדי עזרה סוציאלית פטורים מתשלומים, אספקת חומרי הסקה וכו'.

ב. מטבחים ציבוריים, מים רותחים והסקה

כבר בתקופת האקציות הקשות²⁴ החלו לפעול בגטו מטבחים ציבוריים שסיפקו ארוחות צהריים וערב במחיר נמוך. הנזקקים קיבלו את הארוחות ללא כל תשלום על פי אישור המחלקה לעזרה סוציאלית, וככל שחלף

²³ ר' גם באלברישסקי, עמ' 318; סוצקבר, עמ' 80; לאזאר אפשטיין מציין (שם, עמ' 34), שכרטיס המזון כלל: 100-120 גרם לחם ליום, קצת ירקות, לעתים רחוקות מאד חצי ק"ג בשר (לאחר זמן מה זה היה בשר סוס), לפעמים 100 גרם חמאה, קצת מלח "וזה הכול".
²⁴ קרוק, עמ' 98; על פי דוח המדור הסטטיסטי למחצית הראשונה של 1942 היו בחודש מאי של אותה שנה ששה מטבחים ציבוריים (מסמך 288 באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי).

הזמן עלה מספרם ועימו גם מספר ארוחות החינם. אולמות המטבחים שימשו לא רק לחלוקת אוכל, אלא היו גם מקום מפגש לחברי תנועות וזרמים שונים, ולעריכת ערבי תרבות.

המטבח הראשון והגדול ביותר הוקם ברודניצקה 6, באוקטובר 1941, בניהולו של לייזרוביץ'. המטבח שימש את אנשי משטרת הגטו, ועם הזמן גם את עובדי היודנראט. במטבח זה נערכו ערבים חגיגיים של ארגון הסופרים והאמנים ושל "הברית העברית".

מטבח שני, שכונה "הציוני", היה בסטראשון 2. הוא התנהל בדירה פרטית לא נוחה ובראשית 1943 הועבר למקום מרווח יותר, במרתף של רחוב הגרמנים 31. את המטבח ניהל ניסן רזניק – חבר מטה הפפ"א (ארגון הפרטיזנים המאוחד מטעם "הנוער הציוני"). צעירי המפלגות הציוניות היו נפגשים בו, מנהלים שיחות, עורכים מסיבות, מקשיבים להרצאות בעברית וכדומה.

המטבח השלישי, "של הילדים", בסטראשון 12, הופעל בידי המדור לטיפול בילד במחלקת הבריאות. המטבח סיפק ארוחות לתלמידי בתי הספר שהיו באים אליו בהפסקה הגדולה יחד עם מוריהם. בין היתר ניתן שם חלב.²⁵ מנהלת המטבח הייתה שפרה שאבאד.

מטבח רביעי היה בשאוולי 5, ונודע כ"מטבח כשר" או "של האדוקים". מנהל המטבח היה הורביץ. במטבח הכשר לא הגישו בשר (הבשר בגטו היה בשר סוס שהוא בשר טרף). כאן היו נפגשים תושבי הגטו הדתיים ומקיימים פעילויות על פי רוחם.

המטבח החמישי היה של "הבונדאים", ברודניצקה 17, בניהולו של אימניטוב. המטבח שימש מקום מפגש לאנשי ה"בונד" שהיו מקיימים בו דיונים ופעילויות תרבות.²⁶

²⁵ רישומי הגטו, מסמך 373: כמות הארוחות הייתה ניכרת. כך למשל ב־1-15 באפריל חולקו במטבח זה 7,880 ארוחות צהריים, מתוכן 4,493 היו חינם. לילדים ניתנו 3,000 מנות והשאר חולק לצוות; סוצקבר, עמ' 81.

²⁶ פרטים אחדים נמסרו על ידי ניסן רזניק בראיון עימי ב־2.7.2000. מסמך 11(247) במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: עדות רזניק) עמ' 2-1: ביניהם שמות מנהלי המטבחים, העברת המטבח ועוד. במטבח הציוני היה גם מחסן

המטבחים סיפקו בעיקר ארוחות שהתבססו על מנות של מרק גריסים או ירקות, לפעמים עם תוספת נתחי בשר או לחם. לעתים היו מגישים בהם דייסה. מחיר הארוחה היה בתחילה 4.5 רובל, ובינואר 1942 הועלה לחמישה רובל. עם הזמן הורחב השירות במטבחים והם החלו לספק תחליף קפה (עולש) ליוצאים לעבודה בבוקר ולחוזרים ממנה בשעות הערב. מחיר כוס "קפה" היה חצי רובל והוא היה פופולרי מאוד (במאי וביוני שתו 30,000 כוסות בכל חודש, משמע כ-1,000 ביום). הארוחות במטבחים הציבוריים היו תוספת משמעותית למנות המזון המוקצבות לתושבים, ורק בזמנים קשים גבו בעבורן תלושים מכרטיסי הלחם. היקף פעילות המטבחים משתקף בטבלה שלהלן, המציינת את כמות הארוחות שסופקו במחצית הראשונה של שנת 1942.

טבלה מספר 3: ארוחות שסופקו על ידי המטבחים בחודשים ינואר-יוני 1942:²⁷

הפעילות	ינואר	פברואר	מרץ	אפריל	מאי	יוני
ארוחות צהריים – סה"כ	86,227	93,557	94,933	73,580	86,983	93,449
מתוכן ארוחות חינם	42,829	55,242	60,730	58,718	65,468	74,766
אחוז ארוחות חינם	48.7	58.9	63	79.7	75.2	80.0
ממוצע ארוחות ביום	2,782	3,341	3,062	2,452	2,806	3,115
ארוחות ערב – סה"כ	8,754	9,395	9,382	9,085	14,754	21,831
מתוכן ארוחות ערב חינם	490	619	1,122	1,179	2,101	2,364

הנשק הראשון של הפפ"א. רזניק, עמ' 90; דבורז'צקי, שם, עמ' 142-143; קרוק, עמ' 98 והערות שוליים מס' 130 וכן עמודים 214-215; קורצ'אק, עמ' 73 ו-97: בין השאר מצוין שבמטבח הילדים נערכות בערבים חזרות של המקהלה של סליפ; סוצקבר, עמ' 78; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמכים 284, 288 ו-289; באלברישסקי, עמ' 326-329; לזר, עמ' 102; רינדזיונסקי, עמ' 76: על פיו המטבח השני ברחוב רודניצקה היה במס' 15 (ולא 17). מעובד על פי הטבלאות אצל באלברישסקי, עמ' 327 וארד, עמ' 257; בהשוואה לדצמבר 1941, אז ניתנו חינם קרוב ל-27,000 ארוחות הצהרים. בינואר 1942 חל גידול של כ-63% (קרוק, עמ' 135).

10.8	14.2	12.9	19.9	6.6	5.6	אחוז ארוחות ערב חינם
728	476	303	303	336	292	ממוצע ארוחות ערב ביום
115,280	101,737	82,665	104,315	102,952	94,981	סה"כ ארוחות (צהרים וערב)
77,130	67,569	59,897	61,852	55,861	43,319	מתוכן ארוחות חינם
66.9	66.4	72.4	59.3	54.2	45.6	אחוז ארוחות חינם
3,843	3,282	2,756	3,365	3,677	3,064	ממוצע ארוחות ביום

מתוך הטבלה עולים כמה ממצאים:

- א. ממוצע הארוחות ביום אחד נע בין 3,050 ל־3,850, למעט חודש אפריל שבו היה הממוצע 2,750. הדבר נבע ככל הנראה מכך שבחודש זה נדרשו האוכלים לתת תלושי מזון בעבור הארוחות.
- ב. בשלושת החודשים הראשונים היה שיעורן של ארוחות הערב כ־10% מארוחות הצהריים. בחודשים מאוחרים יותר עלה חלקן של ארוחות הערב בהתמדה (עד ל־25% בדצמבר). ככל הנראה יכולת האספקה של כל המטבחים נעה סביב כ־90,000 ארוחות בחודש, ועל כן הגידול התבטא בארוחות ערב. תוספת זו נבעה הן מהצרכים הגדלים והולכים של האוכלוסייה, והן מהשיפור במלאי המזון של היודנראט.
- ג. בולט במיוחד חלקן הגדל של הארוחות ללא תשלום. אם בינואר היה שיעורן כ־46% מכלל הארוחות, הרי שביוני עולה שיעורן ב־50% והגיע ל־67% מהסך הכולל. אך גם בינואר 1942 מספרן עלה באופן בולט, לעומת דצמבר 1941. הדבר מצביע על גידול במספר הנזקקים ועל התרוששותה ההדרגתית של האוכלוסייה.
- במחצית השנייה של שנת 1942 סיפקו המטבחים כ־100,000 ארוחות בחודש, כלומר, קרוב ל־3,330 ארוחות ביום, מתוכן כ־80% ללא תשלום. בשנה הראשונה לקיומם (בין אוקטובר 1941 לאוקטובר 1942) הם סיפקו כמיליון ארוחות. בינואר 1943 גדל מספרן, ובכל יום חולקו בממוצע 70% ארוחות חינם. בפברואר קטן מספרן בכ־8,000 כתוצאה מיציאת עובדים למחנות עבודה בסביבה, ועקב היותו של פברואר חודש קצר.²⁸

²⁸ באלברישסקי, עמ' 328; קרוק, עמ' 326-327.

במחצית השנייה של שנת 1943 גדל מספר הארוחות, ובייחוד ארוחות החינם, וכך, ביולי, חודשיים לפני חיסול הגטו, סופקו 119,000 ארוחות, מתוכן 102,000 (90%) ללא תשלום. בחודש זה נעשתה גם ראורגניזציה: המטבחים מרודניצקה 6 ו-17 והגרמנים 31 אוחדו, למטבח מרכזי אחד, בדירה גדולה שעברה שיפוץ ברחוב שפיטאלנה 11. המטבח הזה סיפק עד 3,600 ארוחות צהריים וערב מדי יום (ובכלל זה לילדים שמטבחם נסגר באורח זמני). בנוסף, סיפק בית הקפה, שהיה ברודניצקה 13, 9,000 ארוחות. כמו כן סיפקו המטבחים 40,000 ליטר "קפה".²⁹

מים רותחים

היודנראט הפעיל בגטו שירות נוסף לטובת האוכלוסייה – חמש נקודות חלוקה של מים רותחים, "צ'יינס" ("טשיינעס", בתי תה, מרוסית: צ'אי – תה). המים נמכרו במחיר סמלי של 10 קופיקות עד רובל אחד לליטר. נקודות אלה הקלו מאוד על חיי התושבים. קומקומים חשמליים היו רק למעטים (וגם עליהם חלו הגבלות שימוש קפדניות) ולהרתחה "רגילה" נדרשו חומרי הסקה, מקום פנוי בכיריים של הדירה וכו'. הודות לבתי התה יכלו האנשים למלא קומקומים עם מים רותחים ולהשתמש בהם להכנת תה ולשאר צורכי הבית. בין הנהנים מהם היו גם אלפי הפועלים שהצטיידו במים רותחים בצאתם לעבודה ובשובם ממנה. בין 104 ל-162 אלף ליטרים של מים רותחים בחודש סופקו במחצית השנייה של שנת 1942 לתושבים.³⁰

הסקה

בחודשים דצמבר-פברואר שורר בוילנה קור מקפיא והטמפרטורה יורדת ל-20 מעלות מתחת לאפס ואף למטה מזה. שני חורפים עברו על

²⁹ מסמך מורשת D.1.349, המציג את דוח הפעילות של מחלקת האספקה/מדור המטבחים מיום 10.8.1943.

³⁰ אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 288; דבורז'צקי, עמ' 299: מציין את המחיר של המים; באלברישסקי, עמ' 388-389; ביוני 1942 סופקו קרוב ל-50 אלף ליטרים מים רותחים ועוד כ-14,000 ליטרים מים חמים ("ידיעות הגטו" מס' 30, אצל קורצ'אק, עמ' 350); האיסור להשתמש במכשירי חשמל מצוין ב"קאמף פארן געזונט", עמ' 5.

הגטו – הראשון החל כחודשיים לאחר הכניסה. כל זמן שהתנהלו אקציות דמים לא היה סיפק בידי היודנראט והתושבים לארגן עצי הסקה על פי הצרכים והאוכלוסייה סבלה קשות. האנשים השתמשו בשאריות העץ שמצאו בבתים ובחצרות, ומתוך חוסר בררה פירקו רהיטים וכל מה שסייע להסיק את התנורים. ביטוי לכך נותן קרוק ביומנו, בסוף דצמבר 1941: "הכפור מגיע רק לכדי 8-10 מעלות, ובכל זאת אנו קופאים כאן בעבודה. המשרדים ממש משותקים. מביטים על כל גזיר עץ ב"רחמנות" – חתיכת עץ איננה דבר של מה בכך בגטו! ועל כן מה הפלא שהתושבים העניים ממש תולשים עצים מהקירות, מרימים קרשים מהרצפה, שורפים דלתות עם משקופים..."³¹.

מה שהחמיר את הסבל היה המחסור בתנורים. אלה שנשארו בבתים היו ישנים ופגומים, וממוקמים בדרך כלל בחדרים המרכזיים, ואילו אנשים התגוררו גם במסדרונות ובמחסנים, בעליות גג ובמרתפים שבהם לא היו מתקני חימום. בחורף השני הורגש שיפור רב מאחר שהיודנראט התכונן לקראתו. כבר בחודשי הסתיו של 1942 הקים את מדור ההסקה – יחידה מיוחדת במחלקת האספקה שארגנה את הבאת העץ לגטו וחלוקתו לתושבים, למוסדות ולמפעלים. בראש המדור עמד מאיר גרינשטיין ומאוחר יותר מוטל בארון, סוחר עצים ידוע ובעל כושר ביצוע. בארון הצליח לארגן בגטו אספקת עץ מסודרת ויעילה אף יותר מזו שהייתה מחוץ לו. הפעילות של מדור ההסקה הייתה ברובה בלתי חוקית והתבססה על קשרים, על תושייה ועל שוחד. באופן פורמלי קיבל היודנראט אישור להבאת 20 עגלות עץ מהאיכרים, אך בפועל הוכנסו 50. העצים הגיעו מהיערות, ולצורך כריתתם הוקמו מחנות עבודה של יהודים (היה אף יער שכונה "געטא וואלד" – יער הגטו). היודנראט הצליח להבריח לגטו כמויות גדולות של עץ מסורוק טאטאר ומפרודומינו. החלק הגדול של עצי ההסקה הועבר למוסדות ציבור ולבתי מלאכה: לבתי המרחץ, למטבחים הציבוריים, לבתי החולים, למשרדים ולתחנות המשטרה,

³¹ קרוק, עמ' 101: הדברים נכתבו ב־26.12.1941.

למפעלים ולסדנאות, לספרייה, לבתי הילדים וכו' – ורק חלק קטן נמסר לשימוש הפרטי של התושבים. בשל מחסור בעצים נאלצו אנשי הגטו להבריחם מבחוץ. וכך, בדומה למצרכים אחרים, גם בעץ התנהל מסחר, ועקב מחירו הגבוה בעתות הקור, רק בעלי אמצעים יכלו להרשות לעצמם לקנות אותו. עם זאת אפשרו מוסדות הגטו לעניים לקבל עץ ללא תשלום, וזאת על ידי שיתוף הפעולה בין מדור ההסקה, שסיפק להם את העץ, והמחלקה לעזרה סוציאלית ששילמה בעבורו.

בראשית שנת 1943 נצבר בגטו מלאי גדול של עצים שאפשר את מכירתם באופן חופשי. ערמות העץ רוכזו ברודניצקה 5 וברחבה שבסטראשון 6 (שכונתה "כיכר העצים"), ושם גם ניסרו אותו לחתיכות. את רוב העצים העבירה בריגדת ההובלה "ילדים" למוסדות הגטו. גם למחסור במתקני חימום נמצא פתרון בגטו. המהנדס מרכוס תכנן ובנה תנורי ברזל (שכוננו "מרכוסובקה"). תנורים אלה סייעו לתושבים לעבור את חודשי החורף הקשים בשלום.³²

ג. עזרה לנזקקים

כחמישית מהאוכלוסייה הייתה בלתי לגלית, ללא שום מקורות הכנסה. בנוסף, במשפחות רבות עבד רק בן משפחה אחד שבשכרו הסמלי לא הצליח לקיים את כל בני המשפחה. רבים הועסקו בתוך הגטו עצמו, ללא אפשרות להבריח מוצרים, ועם הזמן גם נסתיימו מקורות ההכנסה ממכירת חפצים שהוכנסו לגטו. ככל שנקפו הימים נעשה מצב האוכלוסייה קשה יותר, וחלקה נזקק לעזרה כדי להתקיים. מנהלת הגטו הפעילה מוסדות מיוחדים כדי להקל על המצב. הגוף העיקרי למתן סיוע לנזקקים היה המחלקה לעזרה סוציאלית של היודנראט בראשותו של בנימין סרולוביץ. כן

³² רינדזיונסקי, עמ' 98-99; קרוק, עמ' 357; באלברישסקי, עמ' 411-412: בגטו הותקן מכשור מכני מיוחד לחיתוך עצי הסקה. הוא מציין, שבהיותו מועסק בבית החולים, העבודה הקשה ביותר שהוטלה עליו הייתה לספק כל יום חומר הסקה ל-6-8 תנורים (שם, עמ' 355); דבורז'צקי, עמ' 144-146: תנור כזה עלה 50 רובל ואפשר היה אף לבשל עליו; קאמף פארן געזונט, עמ' 5; "ידיעות הגטו", גיליון 30, מובא אצל קורצ'אק, עמ' 359.

פעלו שני ארגונים ציבוריים: "ועד העזרה הציבורי" (געזעלשאפטלעכער הילפס קאמיטעט) והוועדה "עזרה לחורף" (ווינטער-הילף). המחלקה לעזרה סוציאלית נשאה בנטל העיקרי של הענקת העזרה, והיודנראט, מתוך הערכה לפועלה, דאג לשריין לה תקציבים שגדלו ככל שהתרחב מעגל הנצרכים. וכך, במרוצת שנת 1942 גדל תקציבה פי 10 – מ-7 ל-70 אלף מארק בחודש (בינואר הוא היה 6.5-7 אלפים); במחצית השנייה של השנה היה חלקה של המחלקה כרבע (26.2%) מסך תקציב ההוצאות של היודנראט (שהסתכם ב-550 אלף מארק). אם ניקח בחשבון ש-60% מהתקציב נועד למשכורות, הרי שהסכום שהועבר לסיוע היה גדול באופן מובהק.³³ יצוין שהגידול נבע גם מכך שבחסותה של המחלקה לעזרה סוציאלית פעלו הפנימיות, הבריגדה "ילדים", בית יום וכיו"ב. העזרה התבטאה בסיוע כספי ישיר לנזקקים, שהיה קטן ביותר, ובמתן פטורים מכל מיני מסים ותשלומי חובה על שירותים. כך למשל מימנה המחלקה בין חצי לשני שלישים ממיטות בית החולים; היא גם נשאה בעלותן של ארוחות החינם במטבחים הציבוריים (כ-90% מכלל הארוחות בסוף ימי הגטו); מימנה אגרות בית מרחץ; תרופות; שכר דירה; שימוש בבתי תה וקבלת מים חמים; קניית עצי הסקה; העניקה פטור ממסים וכיו"ב. המחלקה גם סייעה ליהודי הגטו שעבדו במחנות באזור וילנה. ועד העזרה הציבורי הוקם עוד בסוף שנת 1941, בתור ארגון ציבורי שאינו חלק ממוסדות היודנראט. היוזמה לייסודו באה מתוך המפלגות שראו צורך במתן עזרה לעניים על בסיס וולונטרי עצמאי. תקופה קצרה הושפע הוועד מהבונד ואף הצליח לקבל עזרה כספית לפעולותיו מהיודנראט (אשר ל"בונד" הייתה השפעה רבה עליו). בלחץ שאר המפלגות הוקם בינואר 1942 ועד חדש שכלל 11 חברים, מתוכם שלושה של ה"בונד", שלושה קומוניסטים, שלושה ציונים, אחד בלתי מפלגתי ואחד מ"אגודת ישראל". הוועד בחר מתוכו נשיאות בת חמישה חברים –

³³ קרוק, עמ' 147; ר' טבלה 2 בפרק 2 של חלק ב' – "מאזן היודנראט במחצית השנייה של 1942" – "הפעילות הכלכלית של היודנראט ואיזון התקציב שלו": אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 288; ראו גם רינדזיונסקי, עמ' 81-82; סוצקבר, עמ' 78-81.

שני נציגים מהציונים (מילקאנוביצקי ודבורז'צקי, ששימש כמזכיר כללי), שניים מהקומוניסטים (אופסקין – סגן יו"ר ומרים ברנשטיין – גזברית) וכן חבר בלתי מפלגתי (טרופיאנסקי). מילקאנוביצקי שימש יושב ראש. נציגי ה"בונד", שבחרו לא להשתתף בנשיאות, במחאה על בחירת ציוני לתפקיד יושב הראש, שיתפו פעולה באופן מלא עם שאר הנציגים.³⁴ על פי הוראות גנס, בנובמבר 1942 הוצאו מהוועד כמה חברים ובמקומם צורפו שלושה נציגים של הבריגדירים ומספר נציגים ממחלקות היודנראט. בתקופה האחרונה של הגטו סופחו לוועד: יוסף גלאזמן, יצחק ויטנברג, חינה בורובסקה, אבא קובנר (כולם מראשי הפפ"א) ושמואל קפלינסקי. פעולות הוועד התנהלו מתוך אחד המשרדים ביודנראט ("לשכה") שבו עבדו מספר פקידים. מספר אחד מהם, יהושע טריגובוב: "בוועד ישבנו חמישה-ששה אנשים בחדר מסוים של היודנראט וכולנו עסקנו באותם הדברים. לא הייתה הגדרת תחומים ספציפיים... הוועד טיפל בבקשות של אנשים בגטו שפנו אליו, כמו למשל, אישה עם ילדים שלא עבדה או אדם שלא היה יכול לעבוד. גם חברי הוועד שלנו יכלו לפנות בבקשת עזרה".³⁵ מקורות ההכנסה של הוועד היו מגוונים: הקצבות מהיודנראט; מס מיוחד שהוטל על העובדים במוסדות היודנראט, בגובה 5% ממשכורתם

³⁴ כך למשל במשך כל חודש דצמבר רק 47 איש קיבלו תשלומים בסכום של 306 מארק, שהם כ-6.5 מארק לנפש, קרוק, עמ' 135-138: הנציג הבלתי מפלגתי היה לייבל טרופיאנסקי ונציג "אגודת ישראל" היה הרב אהרון ברק (בערעק); רינדזיונסקי (שם, עמ' 82) מציין, שניתנו סכומים של 5-15 מארק; בין היתר דאגה המחלקה לעזרה סוציאלית ל-280 פועלי מחנות שהגיעו לגטו בינואר 1943. הם קיבלו אכסון וארוחות חינם (קפה ופת בבוקר, ארוחת צהרים ובערב מרק) ו-100 גרם לחם ביום, וכן הכינו להם דרגשים לשינה (דיווח ב"ידיעות הגטו" מס' 25 מ-24.1.1943, המובא אצל דבורז'צקי, עמ' 148); על-פיו (186) הוועד היה גדול יותר: מהציונים היו ארבעה נציגים (שכתי מילקאנוביצקי, אברהם פינצ'וק, דעאול ודבורז'צקי בעצמו), מהקומוניסטים ארבעה גם כן (מרים ברנשטיין, רחל ברוידא, לייב אופסקין ויעקב קפלן), ארבעה מה"בונד" (אברהם חבויניק, הרמאן קרוק, הירש גוטגשטאלט וגריגורי יאשונסקי) וכן טרופיאנסקי – סך הכול 13 איש. עם הזמן צורפו עוד שניים – ויגדורצ'יק (וויגדארטשיק) מטעם הדתיים ויצחק גלאזמן מטעם פלוגות העבודה; אפשטיין, עמ' 109: מציין, שהוועד כלל 16 חברים והיה מתכנס פעם או פעמיים בחודש, ואילו הנשיאות הייתה נפגשת מספר פעמים בשבוע; ארד, עמ' 258-259.

³⁵ קרוק, עמ' 406-407; דבורז'צקי, עמ' 186; עדות טריגובוב, עמ' 3.

החודשית; תשלומי חובה בסך 20 רובל בממוצע לחודש מעובדי החוץ; חלק מההכנסות של התיאטרון (40%); וגם מצרכים שהוחרמו בשער. ההכנסות הסתכמו ב־75,000 רובל בחודש. בנוסף, התקבלו תשלומים, מעין מס, ממסעדות, מבתי קפה ומחנויות, וכן באמצעות פנייה לציבור ב"ידיעות הגטו" שכותרתה: "שכר מצווה-מצווה".

בשנים 1942-1943 היו לוועד הכנסות בגובה של שני מיליון רובל, ובין הנהנים מעזרתו היו לא מעט אנשי אינטליגנציה במצב קשה, שבעבורם הייתה העזרה בגדר מתן בستر. כותב סוצקבר: "משנודע רק כי מורה, סופר, שחקן או אשת עסקן, שהוצא להורג, נמצאים במצב דחוק, היו מביאים אליהם הביתה כסף, לחם, בגדים או פתקי ארוחות חינם במטבחים שנבנו זה עכשיו". בפברואר 1942 העניק הוועד מעל ל־100,000 רובל לכ־1,000 נזקקים. הכסף הגיע לוועד מעובדי יחידות חוץ; 36,000 רובל מעובדי היודנראט; והשאר מחוגי המשטרה, מקונצרטים שארגנה ומתרומות.³⁶ הוועד סיפק מצרכים וחפצים למוסדות שונים בגטו: מושב זקנים, בתי ילדים, מטבח הילדים, מפעלים, ריכוזים חלוציים וכדומה. בזכות הרכבו הרבגוני של הוועד הוא היה מעין בבואה של אוכלוסיית הגטו. הוועד נעזר במתנדבים רבים, ביניהם רופאים ובעלי עמדה, ופעל עד לימיו האחרונים של הגטו.

הוועדה הציבורית "עזרה לחורף" הוקמה באוקטובר 1942, וכך היה בידה סיפק לעזור לתושבי הגטו לפחות בחורף השני. על פי קביעתו של גנס הועמד בראש הוועדה פריד, וחבריה היו מילקאנוביצקי (ששימש גם

³⁶ אפשטיין, עמ' 109: הוא גם מביא את הנתון של ההכנסה החודשית; ארד, עמ' 259; הפנייה מובאת בגיליון מס' 30 ומופיעה אצל קורצ'אק, עמ' 350. עם זאת עיקר האמצעים הגיעו לוועד מידי המשטרה היהודית (קרוק, עמ' 454-455). כמו כן סוצקבר, עמ' 79; קרוק, עמ' 219. מציין גם (שם, עמ' 146), שהוועד קיבל את ההכנסה של הקונצרט הראשון על סך של קרוב ל־4,000 רובל. הקונצרט אורגן על ידי המשטרה: דבורז'צקי, עמ' 178: בדוח הישיבה של ועד העזרה הציבורי מ־5 במאי 1942 המובא שם מצוין שההכנסות לחודש שבין 8 באפריל ל־2 במאי היו 135,225 רובל ולכל התקופה שמראשית השנה – 350,000 רובל.

יושב ראש ועד העזרה הציבורי, סרולוביץ (ששימש גם ראש המחלקה לעזרה סוציאלית), מושקאט (מפקח משטרה בכיר), גברת דסלר (אשתו של מפקד המשטרה) וגברת רף (ראף). הוועדה אספה בגדים ונעליים בעבור נזקקים והושיטה עזרה לחורף גם באמצעים אחרים. עיקר העבודה: איסוף החפצים מהתושבים, מיונם, חלוקתם וכיו"ב, נעשה בידי מתנדבים, ורבים נרתמו ברצון למשימה זו. מלאכת האיסוף לא הייתה קלה מאחר שרבים התקשו להיפרד מחפציהם מתוך דאגה שאולי עוד יזדקקו להם, ולפעמים פניית אנשי הוועדה לתושבים הייתה בגדר דרישה. בראשית אוקטובר הוחלט על איסוף בגדים חמים גם בעבור העובדים ביערות. בראשית נובמבר נאספו כעשרת אלפים פריטי לבוש וכ-80 אלף רובל. חלקם הגדול של הבגדים היה קרוע ומלוכלך ונעשו פעולות נמרצות בבתי המלאכה ובמכבסה להביאם למצב תקין. הוועדה עזרה גם באספקת חומרי הסקה, וזאת מתוך תרומות הציבור ופעילות היודנראט. כך למשל, נערכו הצגות מיוחדות של תיאטרון הגטו ואירועי תרבות אחרים שהכנסותיהם נועדו ל"עזרה לחורף". הפעילות הייתה ברוח הסיסמה "לחם לרעב – בגד לעירום". לרוחב רחוב רודניצקה נתלתה כרזה שבה נכתב ביידיש, "לבבות חמים מנצחים כפור".³⁷

ד. הטבות לעובדי היודנראט ולסקטורים נבחרים

במקביל לפעילותו הברוכה של היודנראט, בכל הקשור להשגת מזון והרחבת מעגל הנהנים מחלוקתו, הוא גם ידע להיטיב עם אנשיו ועם קבוצות עובדים בעלי מעמד בגטו. זה נעשה הן כדי לספק טובות הנאה למועסקים במוסדותיו, בבחינת "ייהנו ממנעמי השלטון", והן כדי לקבל תמיכה ולגיטימציה לפעולותיו מסקטורים שונים, דוגמת בריגדירים ואנשי אינטליגנציה. אחד הארגונים החשובים במתן הטבות אלה היה קואופרטיב

³⁷ קרוק, עמ' 375-390: הוא גם מציין, שארגון העזרה נעשה באופן מסודר וזוכה להצלחה; ארד, עמ' 259; קלמנוביץ', עמ' 83; אפשטיין 109-110; סוצקבר, עמ' 79; בין המתנדבים שנרתמו למשימות העזרה היו אירנה לוסקי, אמה ושתי חברות (עדות אירנה לוסקי, עמ' 2).

המשטרה. הקואופרטיב סיפק מצרכים לאנשי המשטרה ולעובדים של מוסדות היודנראט במחירים מוזלים, ועל פי רוב מעבר להקצבה הרגילה. עם הזמן עלה משקלו של הקואופרטיב (כפי שהוצג בטבלה מספר 1 לעיל). במשך תקופה קצרה פעלו בגטו עוד שני קואופרטיבים: האחד של עובדי היודנראט; האחר של עובדי בית החולים. בפברואר 1942 הם מוזגו לקואופרטיב המשטרה. בראש הקואופרטיב עמדה הנהלה שהתוותה את פעולותיו. חלוקת המצרכים נעשתה אחת לשבוע-שבועיים לקבוצות שלמות, ולא ליחידים. באמצעות חוזר היה הקואופרטיב מודיע למוסדות השונים על ימי החלוקה, הרכב המנה ומחירה, ומבקש לקבל את רשימת העובדים הזכאים ותשלום גלובלי בעבור כולם. המנות נמסרו במרוכז במטבח המשטרה ברודניצקה 6. כך למשל, בחוזר מיום 16 בפברואר 1942 מצוין שמחיר המנה הוא 80 רובל והיא כוללת 2 ק"ג לחם (לפי 26 רובל לק"ג) וחצי ק"ג קמח (לפי 28 רובל), וכן תוספת חד פעמית של רבע ליטר חלב בעבור ילדים עד גיל 7, במחיר 35 רובל.³⁸

הטבה נוספת הייתה ה"פאיקי" (רבים של "פאיוק", ברוסית: מנה) – מנות מצרכים מיוחדות שחולקו לעובדים הבכירים של היודנראט ומוסדותיו. הסדר ה"פאיקי" החל בקיץ 1942, ביוזמתו של גנס, וחל רק על ראשי המוסדות, אולם בלחץ המנגנון התופח של מנהלת הגטו, התרחב עם הזמן. ה"פאיוק" דורג על פי 5 רמות, מ-1 עד 5. רמה מספר 1 הייתה הגדולה ביותר וניתנה לחמשת חברי היודנראט. גנס ודסלר קיבלו מנה וחצי. מנה מספר 5 הייתה הקטנה ביותר וניתנה לעובדים ברמות הנמוכות, אך היו גם כאלה שקיבלו רבע מנה, חצי מנה ושלושת רבעי המנה. מנה בסיסית הכילה: 3 ק"ג לחם, ¼ ק"ג חמאה, 1 ק"ג בשר, ¼ ק"ג סוכר ועוד שונות. מנות 1-4 כללו כמויות גדולות פי 2 עד 4. ה"פאיקי" חולקו מדי שבוע ובסוף שנת 1942

³⁸ סוצקבר, עמ' 78; קואופרטיב היודנראט נוהל בידי אנשי ה"בונד" ונסגר בידי גנס (ששימש באותו זמן כמפקד המשטרה בלבד) מתוך רצון לצמצם את השפעתם המנוגדת, לדעתו, לקו הפעולה שלו. קרוק, עמ' 118-119, 142-143; ארד, עמ' 255-257; אפשטיין, עמ' 35; באלברישסקי, עמ' 329-330.

נהנו מהן קרוב ל-570 איש, מהם כ-310 קיבלו מנה חלקית (רובם המכריע – 232 איש – קיבלו רבע מנה) והשאר בעיקר מנות 2 ו-3. מבין המוסדות ומנגנון היודנראט שזכו ב"פאיקי" היו משרד העבודה, מחלקת הבריאות (כ-65 עובדים, כולל אחיות), המחלקה הטכנית (כ-55 עובדים), מחלקת השיכון, המחלקה הכללית, מורים ואמנים, מחלקת כספים, שומרי בתים, עובדים בתעשיית הגטו, משטרה (11 איש), קואופרטיב המשטרה, מחלקת האספקה ועוד. ערכן של מנות המזון של עובד בכיר הגיע ל-2,500-3,000 רובל בחודש, אך בפועל הוא שילם בעבורן רק חלק ממחירן. לעובדים ניתנה גם אפשרות לקבל הלוואה לצורך רכישת מצרכים.³⁹ הסדרים אלה העניקו תנאי מחיה מועדפים לסקטורים הנבחרים, ואלה גמלו על כך בנאמנות ובצייתנות ליודנראט.

בסוף אפריל 1942 הכפיל הגביטסקומיסר את מנת הלחם של "אלמנטים יהודים עובדים" מ-65 גרם לעובד לשבוע ל-130 גרם, ובכך השווה אותה לזו של עובד ארי. מתוספת זו נהנו כמעט כל המועסקים. הגטו ראה בכך אות לחיוניות העבודה היהודית בעבור הגרמנים, וערובה לכך שהמצב בגטו מתייצב. כתוצאה מהתוספות גדל מספרם של כרטיסי הלחם, ובתקופות מסוימות עלה מספרם על מספר התושבים. בראשית פברואר 1943 פורסם חוזר מטעם מחלקת האספקה ולפיו יקבלו בעלי תפקידים "תקניים", במנגנון הגטו כרטיסי מזון נוספים, בתנאי שאינם נמנים עם מקבלי ה"פאיקי". בכך הורחב עוד יותר מעגל מקבלי ההטבות שחל בעיקר על האינטליגנציה ועל נכבדי הגטו. הדבר נראה בציבור כתרגיל שקוף של גנס ושל פריד, למשוך לצדם סקטורים חזקים, ועורר תרעומת רבה.⁴⁰

³⁹ ארד, עמ' 256-257; כך למשל, בחוזר מספר 69 של המחלקה הכללית מיום 18.11.1942 ניתנת לעובדי מינהלת הגטו האפשרות לקבל הלוואה בסכום 300 רובל, שנדרשו לקניית תפוחי האדמה שבמנה. בחוזר צוין שההלוואה תתבצע באמצעות אישורים חתומים על ידי מנהלי המחלקות והגזברות ותוחזר בתשלומים של 50 רובל פעמיים בחודש (באלברישסקי, עמ' 320-321, 330-334).

⁴⁰ קרוק, עמ' 245; דבורז'צקי, עמ' 129; באלברישסקי, עמ' 323, 318; כך למשל, ביולי 1942

ה. ארגונים מקצועיים

לצד התארגנויות ציבוריות שעסקו בעזרה סוציאלית פעלו בגטו הארגונים המקצועיים שהציבו לעצמם יעד כפול: להיות פורום להחלפת דעות, להרחבת ידע ולקידום נושאים שבתחום טיפולם; לדאוג לענייניהם של החברים המאוגדים בתוכם, להשיג להם שיינים ולסייע להם מבחינה כלכלית. בכל אחד מהארגונים המקצועיים היו עשרות חברים ובחלקם אף למעלה ממאה. התארגנות מקצועית מעמדית בעלת משקל רב ביותר הייתה "מועצת הבריגדירים" עליה כבר הורחב הדיבור.

הנציגות המקצועית (פראפעסיאנעלע רעפרעזענטאנץ)

מעין ועד עובדים של המועסקים במוסדות היודנראט. משך קיומה, בניגוד לשאר הארגונים, היה קצר ביותר – מאי-יוני 1942. עוד בראשית השנה נעשה ניסיון לקבוע נציגות שתפעל בשם העובדים כלפי הנהלת היודנראט. ה"בונד" היה הרוח החיה בנציגות שהתבססה על העובדים הבכירים של קואופרטיב היודנראט שהיה תחת השפעתו. הפעולה הראשונה של הנציגות הייתה הגשת בקשה לפריד להעלות את שכרם של הבכירים. פריד דחה אותה בנימוק שאין לו מניין לקחת. כעבור מספר חודשים חל שינוי בהרכב הנציגות, וחבריה נקבעו על פי מפתח של נציג אחד או שניים לכל מוסד. כך למשל, לבית החולים היו שני נציגים ואילו למשרד העבודה, לספרייה, לוועד העזרה הציבורי, לבית המרחץ, למורים, לבית העלמין וכיו"ב – רק נציג אחד. יושב הראש היה גוטגשטאלט מה"בונד", ואף שהנציגות המקצועית ייצגה את כל עובדי המוסדות, חבריה היו מה"בונד" והקומוניסטים, ללא ציונים. אחת הדרישות של הנציגות הייתה להרחיב את מעגל מקבלי ה"פאיקי" שהיה עד אז נחלתם של חברי היודנראט וממלאי התפקידים הבכירים ביותר ביודנראט ובמשטרה. פעילותה של הנציגות, וככל הנראה גם ההרכב המפלגתי, לא עלו בקנה אחד עם מדיניותו ואישיותו הדומיננטית של

גנס, ואחרי פגישה שנערכה אצלו הוא פיזר את הנציגים בתקיפות רבה. הדבר עורר זעם בציבור, אך המעשה נעשה והארגון פורק. עם זאת, הייתה לו גם הצלחה מסוימת – מספר הזכאים להטבות אכן הורחב וכלל גם את הפקידות הנמוכה של מוסדות היודנראט.⁴¹

ארגון המורים

המורים היו מאורגנים ב"ארגון המורים" ומספרם שהיה בתחילה 60 עלה עם הזמן ל-110. הארגון נהג לקיים כלילות שבת פגישות שבועיות שבהן ניתנו הרצאות בנושאי חינוך, ספרות, בריאות והיסטוריה. לפגישות הוזמנו גם אישים מחוגי הספרות ועסקני ציבור. הארגון קיים בעבור חבריו השתלמויות מקצועיות בתחומים שונים, כמו פסיכולוגיה, כלכלה ופדגוגיה. אף שמערכת החינוך הייתה משולבת אורגנית במחלקת התרבות של היודנראט, ידעו אנשי החינוך ליזום פעולות עצמאיות, ללא תלות במנגנון הפורמלי. הביטוי הראשון לכך היה היוזמה להקמת בתי הספר בהתנדבות המורים. ב-12 במרץ 1942 נוסדה ביוזמת ה"בונד" "ועדת בתי הספר" – ארגון ציבורי, ללא כפיפות ליודנראט, עם נשיאות בת תשעה חברים. תפקיד הוועדה היה "להקיף את בתי הספר בדאגה, בחום ובעזרה חומרית". בראש הוועדה עמד יצחק סניצקי וחבריו היו מורים מכל הזרמים – ציונים, בונדאים וקומוניסטים – בעלי אוריינטציה חילונית. ככל הנראה לא היו בארגון נציגים דתיים.⁴²

עם הקמת בתי הספר אישר היודנראט 40 משרות מורים, אך בעקבות

⁴¹ באלברישסקי, עמ' 347-351; ארד, עמ' 249-250; קרוק, עמ' 119, 291-295: בין השאר הוא מתאר את הפגישה של אנשי הנציגות עם גנס, בה גנס הודיע מפורשות שהוא אחראי לכלל העובדים ו"כל מי שיעמדו מולו יעברו ליער (מין סיביר חדשה...), אין לא לרצות ולאף אחד אין זכות לדבר. בסיימו הוא אמר: ועכשיו אתם יכולים ללכת. כאשר מישו... ביקש לשאול שאלה הוא... צעק: אין שאלות, החוצה!" (שם, עמ' 292).

⁴² דבורז'צקי, עמ' 224; ראן, עמ' 451; קרוק, עמ' 200-202: בין חברי הוועדה היו לייב טורבוביץ' – לשעבר מנהל ה"רעאל גימנאזיע"; רופא העיניים הידוע יצחק רוצ'ניק (רוטשניק); המחנכת מרים גוטשטאלט; הפדגוג הידוע והמנהל לשעבר של בית הספר על שם דינזון – יצחק סניצקי והפדגוג ברוך לובוצקי. (ראו גם שם הערות שוליים 220 ו-224-226); קרמרמן, עמ' 102.

האקציות ופעולות הרצח, בסוף 1941, הצטמצמה אוכלוסיית התלמידים וכתוצאה מכך צומצם מספר המשרות בתחילת מרץ 1942 ל-20, והוענקו רק 10 "שיינים צהובים" למורים. עם התייצבות החיים והתפתחות בתי הספר גדל מספר המורים ומספר השיינים.⁴³ ארגון המורים פעל בהצלחה עד ימיו האחרונים של הגטו.

ארגון הרופאים

הרופאים הקימו ארגון מקצועי שבו נדונו נושאי רפואה רבים, כגון הפעלת אמצעי מנע נגד מחלות ולחימה בכינמת; שמירה על היגיינה בסיסית (ניקיון הבית והחצר, רחצה וכדומה); השגת תרופות; אשפוז; טיפול שוטף בחולים ובמחלות שהופיעו עקב התנאים וכיו"ב. הפגישות נערכו מדי שבוע בימי ששי. דברים חשובים ורלוונטיים פורסמו בביטאון "בריאות העם", שהופיע אחת לשבועיים, והם נכתבו בצורה פופולרית ושווה לכל נפש. כן פורסמו בביטאון סיכומים ודוחות תקופתיים על פעילות מוסדות הרפואה. במסגרת פעילותו נהג הארגון לקיים הרצאות לציבור הרחב בנושאי רפואה (ר' נספח י"ג) ראשי הארגון נבחרו באספה כללית של הרופאים וקיבלו את אישור ראש הגטו. בתקנון הארגון צוין שעליו לפעול לחיזוק האתיקה המקצועית ולשיפור מצב הבריאות בגטו.⁴⁴

ארגון הסופרים והאמנים

אמני הגטו, הסופרים והמשוררים, הקימו ב-17 בפברואר 1942 ארגון תוסס ביותר שעסק בנושאי תרבות, תיאטרון, ספרות, ציור, מוזיקה וכו'. אחת לשבוע-שבועיים, באולם המטבח שברחוב רודניצקה 17, התקיימו בלילות שבת מפגשים אמנותיים-ספרותיים, בהשתתפות אישים ומיטב אומני הגטו. בין ההרצאות והמופעים היו "שיילוק ונתן החכם", "קידוש השם בספרות היהודית", "מארק שאגאל" וכיו"ב. אחרי ההרצאה או

⁴³ קרוק, עמ' 202; אפשטיין, עמ' 110.

⁴⁴ דבורז'צקי, עמ' 306; קרוק, עמ' 235; קורצ'אק, עמ' 78 וכן עמ' 350, בו מובא קטע מ"דיעות הגטו", גיליון מס' 30 (ראשית 1943), בדבר אישור התקנון.

המופע נהגו "לשבת על כוס תה". כן התקיימו במסגרת הארגון מסיבות גדולות ועצרות לקהל הרחב שהוקדשו לאנשי רוח ולסופרים כמו: ביאליק, שלום עליכם, פרץ, לייוויק ואחרים. האירועים היו, כדברי דבורז'צקי, "חוויה רוחנית לאנשי הגטו ובמה לגילוי היצירה התרבותית שקמה בין כותלי הגטו". הארגון גם חילק פרסים לסופרים, למשוררים, למלחינים ולציירים. בראש הארגון עמדו נציגים ממגוון נרחב של מוסדות אמנות, ביניהם קלמנוביץ' וגוטגשטאלט – חינוך ומדע; קרוק – ספרייה; גלאזמן – יודנראט; סוצקבר – משורר; גרשטיין – מוזיקאי; ובליאכר ושאדובסקי – שחקנים. עם הזמן צורפו פלדשטיין – עורך "ידיעות הגטו"; דימנטמאן – חינוך; ברנשטיין – מנהל מחלקת התרבות; ויעקב שר – צייר. בתוך האגודה פעלו חוגי מדע שונים והיה בה מדור מיוחד למוזיקה, בניהולו של המנצח דורמאשקין.

לצד הארגונים שצוינו לעיל, שבהם התקיימה פעילות אינטנסיבית והם היו בעלי השפעה רבה על חיי הגטו, פעלו התארגנויות מקצועיות, שמשקלן לא היה רב, לדוגמה, אגודת המשפטנים, שבראשה עמד דימיטרובסקי.⁴⁵

⁴⁵ קרוק, עמ' 140, 139, 159, 235: מציין, שבזמן הייסוד (ועל פיו היה זה ב־5 בפברואר) נרשמו בארגון 20 סופרים, 22 אמני במה, 16 מוסיקאים וזמרים ושישה ציירים. כמו כן הוכנה רשימה של 15 משפחות של סופרים ואמנים, שראשיהן נרצחו והארגון שם לו למטרה לדאוג להן; קורצ'אק, עמ' 78, דבורז'צקי, עמ' 227-228; אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 285.

פרק 4

שגרת חיים תחת איום קיומי

א. שיינים בתקופת הגטו

השיין (אישור עבודה) חילק את אוכלוסיית הגטו לשני מעמדות נבדלים באופן מהותי: בעלי השיינים – המאושרים והמוגנים כביכול שבידיהם "תעודות חיים"; וחסרי השיינים, הבלתי לגליים, שחייהם תלויים מנגד והם נתונים בפחד יומיומי מפני הבאות. כפי שצוין כבר, קבלת שיין או הצטרפות פורמלית כבן משפחה לבעל שיין היו רגעי שיא לאיש הגטו, מתת חיים על סף המוות. את השיין הנפיק ה"סוציאלאמט" (Sozialamt) של הגביטסקומיסאריאט ליהודים שהועסקו על ידי הממשל הגרמני, וחלוקתו החלה עוד לפני הכניסה לגטו, כאשר יחידות הצבא שהעסיקו יהודים נתנו להם אישורי עבודה. השיינים, בין 15,500 ל-16,500, העניקו למחזיקים בהם ולמשפחתם מעמד לגלי.¹ כל שאר אוכלוסיית הגטו הייתה ללא שיינים ועל אף המאמצים הבלתי פוסקים של היודנראט לסייע, נותרה אוכלוסייה זו מבחינה "חוקית" בלתי לגלית וללא כל מעמד.²

¹ על פי מפקד האוכלוסין, המתואר בחלק א', פרק 2, פסקה ג'; אפשטיין, עמ' 48: מציין שבאופן רשמי היו בזמן הזה, מאי 1942, 15,329 איש (ועוד 1,023 במחנה קייליס), מתוכם 6,062 נשים, 5,114 גברים ו-4,153 ילדים עד גיל 17. הנתונים מתייחסים למאי 1942, אך הם נכונים גם לגבי ההמשך, עקב היציבות בגטו.

² דבורז'צקי, עמ' 129; אף באלברישסקי (שם, עמ' 315) מצביע על כך, שמספר כרטיסי הלחם היה גדול באופן ניכר ממספר השיינים.

על פי הוראות הגרמנים, בעל שיין יכול היה לצרף אליו רק עוד שלושה בני משפחה מקרבה ראשונה: אישה (ובמקרה של שיין לאישה – לצרף את הבעל) ושני ילדים עד גיל שש עשרה. הוראה שיצרה דילמה נוראה במשפחות של יותר משני ילדים והביאה משפחות שלמות למצב של ייאוש תהומי.

ככל שהדבר התאפשר נערכו בגטו ציוותי משפחה פיקטיביים. בדרך כלל היו מצרפים לשיינים בני משפחה מקרבה שנייה או מכרים, שכנים טובים וכיו"ב. מספרת מוסיה ליפמן: "אחותי עבדה ב'שניידער שטובע' (בית המלאכה לחייטות), אצל וייסקופ, והיה לה שיין. אבא שלי נרשם כבעלה של אחותי ואני כבתם. גילו היה קרוב ל-50 והיא הייתה בת 24. אימא נרשמה כאשתו של אחיה – היה לו שיין... הם צירפו לשיין קרובה, בתור בת". במקרים רבים הוספת אנשים לשיינים נעשתה תמורת תשלום, ויהודי הגטו היו מוכנים לשלם כל סכום כדי לזכות בו. קרה גם שאדם רשום בשיין גר בנפרד מבעל השיין ו"האיחוד המשפחתי" היה מתבצע סמוך לאקציה.³ בתחילה ניתנו לתושבי הגטו תעודות העסקה מטעם היחידות הליטאיות והגרמניות שבהן הם עבדו. הן היו בצבע לבן וזכו לכינוי "השיינים הלבנים" (ר' נספח ט"ו). לאחר זמן מה החלו הגרמנים להחליף את התעודות תוך שינוי צבען, וכך, שיין שהיה טוב ליום מסוים היה חסר תועלת ליום המחרת. החילופין נעשו בעיקר בתקופת האקציות, כחלק ממדיניות ההטעיה והרמייה של הגרמנים שנועדה לבלבל את יהודי הגטו, לערער את ביטחונם ולשבור את רוחם. הם שימשו כלי עזר בתפיסת אנשים ושילוחם לפונאר, מאחר שבלי תעודה תקפה לאותו רגע נגזר דינו של בעליה ומשפחתו.

לאחר שהונפקו התעודות הלבנות התברר שיש גם תעודות רגילות, גם תעודות ל"פועל בעל מקצוע", וגם "תעודות לבנות מטעם היודנראט".

³ ריאיון עם מוסיה ליפמן (קרוסון), שקיימתי ב-11.5.2000, מסמך 6(243) במדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: עדות מוסיה ליפמן), עמ' 1; נוטיק, עמ' 9; מזיכרונותיי: דודי היה בעל שיין כעובד הק"פ. מאחר ולו ולאשתו – דודתי – היה רק בן אחד, צרפו אותי כבן שני למשפחה ומאותו רגע הייתי לגלי עם שם משפחה של דודי. אחי הקטן (וגם אמי) נותרו בלתי לגליים. על פי דבורז'צקי (שם, עמ' 61) היו משלמים עבור שיין צהוב אלף רובל או מטבע זהב של 10 רובל.

בתוך זמן קצר הוברר שהשיינים הרגילים חסרי ערך ובעליהם הועברו לבור ההריגה בפונאר.

באוקטובר 1941 הוציא משרד העבודה הגרמני את "השיינים הצהובים". עוד באותו חודש קיבלו בני המשפחה של בעל השיין הצהוב שיינים כחולים שאותם הציגו לשוטרים בזמן האקציות, כאשר ראש המשפחה היה בעבודה מחוץ לגטו. תעודות אלה הצילו את בעליהן באקציית "השיינים הצהובים". בגטו נוכחו לדעת שרק לשיינים האלה יש מעטה ערך ועשו כל מאמץ להשיג אותם. אך גם במקרה זה לא הכול היה ברור ובטוח, ותמיד על כך האקציה של עובדי הגסטאפו. עובדים אלה נחשבו בגטו "מיוחסים" בני מזל והותר להם להוסיף לשיינים הצהובים שלהם גם בני משפחה אחרים, כמו הורים ואחים. באמצע דצמבר 1941 הם נלקחו במפתיע בידי קבוצת חיילים גרמנים מבלוק מגוריהם לכלא לוקישקי. שם נערכה סלקציה שלאחריה החזירה לגטו רק משפחות בנות ארבעה חברים, כל האחרים, כ־300 איש, נשלחו לפונאר. המעשה גרם לזעזוע עמוק בציבור ששוב נוכח לדעת כי אין לו כל מגן ממעשי ההונאה של הגרמנים.

כעבור זמן קצר בוטלו השיינים הכחולים ובמקומם נקבעו בעבור בני המשפחה תעודות ורודות (דוגמת שיין כחול וורוד בנספח ט"ז). התעודות חולקו בראשית דצמבר 1941 והיה להן תוקף בגטו בלבד. היודנראט אף הוא העניק כ־1,600 "תעודות חסות" ורודות לבעלי מקצועות חיוניים, וגם למי שהיו בעבר בעלי מעמד בחברה היהודית, כגון האינטליגנציה, רבנים ועסקני ציבור. תעודות אלה חולקו סמוך לאקציה של "השיינים הוורודים", שנערכה ב־22-24 בדצמבר, על פי רשימות מוכנות מראש, ועוררו חששות כבדים מפני מעשי רמייה נוספים של הגרמנים. במהלך האקציה נדרשו כל בעלי השיינים הצהובים לצאת לעבודה, ובעלי התעודות הוורודות נותרו בגטו חרדים לגורלם. ביטוי מה לכך נותנת רולניק שנמסרה לה תעודה ורודה בזכות אמה העובדת, בעלת השיין הצהוב: "השכם בבוקר נכנסו לגטו יחידות חיילים... הם ממתינים, כנראה, עד שכל העובדים יצאו העירה, אולם איש אינו רוצה לצאת. גנס ושוטריו מגרשים בכוח... אף על פי כן אין רצונה של אימא לצאת. השכנים

מוציאים אותה כמעט בכוח. ומה יהיה עלינו? אולי, לפחות הפעם, לא ירמו אותנו ויערכו בדיקה בלבד?⁴

ב־15 באפריל 1942 פורסם צו בדבר החלפת השיינים הצהובים ב"תעודות עבודה" חדשות (דוגמה בנספח י"ז). על הצו חתם ואגנר, הממונה על הסוציאלאמט. בעלי השיינים נדרשו להחליפם מיידית, להחתים את התעודות החדשות במקומות העבודה, ולהביאן למחלקת העבודה של היודנראט לצורך רישום בכרטיס. עוד צוין בצו שתוקפן של התעודות הצהובות יפוג ב־30 באפריל ושהחדשות יהיו תקפות "לזמן בלתי מוגבל". בעקבות הוראה זו פרסם היודנראט הודעה שחזרה על עיקר הצו הגרמני והוסיפה פרטים בדבר ביצוע ההחלפה ושמירה על התעודה לבל תינזק או תאבד. ההודעה, שעליה חתם היושב ראש פריד, הבהירה שאת פעולת ההחלפה יבצע היודנראט עצמו. ליודנראט סופקו תעודות ריקות, ממוספרות, עם חותמת הסוציאלאמט. הכמות לא הוגבלה כי ככל הנראה הגרמנים רצו לבחון באמצעות המספור את היקפו של כוח העבודה בגטו. עוד היו בשימוש בגטו "תעודות מעבר" (פאסיר־שיינען), שאפשרו לאחדים בלבד לנוע בעיר. תעודות אלה נחשבו ליקרות ערך וניתנו למי שעבדו בחוץ כיחידים ולא בקבוצות (למשל משרתות ומנקות אצל משפחות גרמניות מיוחסות), למפקחי תברואה שיצאו לביקורות במחנות, למנקי הארובות וכיו"ב. בתוך הגטו עצמו חולקו תעודות מעבר מיוחדות שהתירו תנועה בשעות מאוחרות שבהן היא הייתה אסורה. הן ניתנו למי שעבד בשעות בלתי שגרתיות: שחקני תיאטרון, אנשי רפואה בתפקיד וכו'. במאי 1943 נקבעו תעודות מסוג חדש – "תעודה אישית" (Personal Ausweis) לגברים ולנשים. בתעודות הגברים צויין M (מאן – גבר) ובאלה של הנשים – W (ווייב – אישה). התעודות היו ממוספרות

⁴ אוסף קאצ'רגינסקי-סוצקבר, מסמך 293; קורצ'אק, עמ' 292-293; דבורז'צקי, עמ' 63-62, 68 (מציין את תאריך האקציה כ־4.12.1941): מציין שעל ידי הוספת תעודה ירוקה מיוחדת, ניתן היה להשתמש בשיין ורוד גם מחוץ לגטו; קרוק, עמ' 110, 257, 260, 498; על פי רינדזיונסקי (שם, עמ' 60) ובאלברישסקי (שם, עמ' 338, 315) השיינים הוורודים קדמו לשיינים הכחולים; ארד, עמ' 139-142, 250; רולניק, עמ' 51-53.

והמספר הופיע גם על דסקית שענדו על הצוואר וכונתה "מספרי כלב"⁵ (דוגמה בנספח י"ח).

כשהחלו הגירושים לאסטוניה, באוגוסט 1943, תושבי הגטו שמו לב שנלקחים לשם בעלי תעודות עם מספרים גבוהים מעשרת אלפים. לדבר זה, שעורר מבוכה ובלבול, לא הייתה בתוך חודש ימים כל חשיבות כי כולם נלקחו למחנות. עם חיסול הגטו לא היה בכוחו של אף שיין להושיע. בסך הכול הוצאו בגטו במרוצת שתי שנות קיומו שבעה עשר סוגי תעודות – שיינים למיניהם, פתקאות, פנקסים, מספרי פח, אישורים זמנים וכיו"ב. השיינים שימשו אמצעי זדוני של הגרמנים ליצור פילוג בין היהודים ולהחליש את רצונם ויכולתם להתנגד. הם יצרו יריבות וקנאה בין הציבורים ש"יש להם", שנתלו בתקווה שיוכלו לחיות ולשרוד, ובין אלה ש"אין להם", שחיפשו באופן נואש את השיין וידעו שהם הראשונים בתור למוות... עד המזימה הבאה שבה הכול מתהפך. ביטוי משקף למדיניות הגרמנית נותן דבורז'צקי: "...התעודה' הייתה אמצעי לבודד את 'מחוסר התעודה', לשתק ולהמית בו כל רוח מרדנית כנגד השונא: להכניס ללבו הרגשת ייאוש של כיליון שאין להימנע ממנו, מתוך הכרת אימים, כי עזוב הנהו מאחיו היהודים 'בעלי התעודות', כי שום 'בעל תעודה' לא יגן עליו... ביום השואה, ביום האקציה".⁶

⁵ מסמך מורשת D.1.343; מוצגים שם הצו הגרמני וההודעה של היודנראט; אפשטיין, עמ' 47; ארד, עמ' 64, 233-234; עדות מוסייה ליפמן, עמ' 2: מוסייה עם חברתה היו בעלות "פאסיר-שיין" בתוקף היותן עובדות ניקיון אצל משפחה גרמנית; דבורז'צקי, עמ' 62-65; באלברישסקי, עמ' 338; שור, עמ' 96; קורצ'אק, עמ' 325-326, 155.

⁶ דבורז'צקי עמ' 64: מציג את הפירוט הבא: תעודות בלי צילומים, תעודות עם צילומים, תעודות לבנות ממחלקת העבודה, תעודות לבנות מהיודנראט, תעודות לבנות עם הכותרת "פועל מקצועי", תעודות חיים צהובות, פתקאות משפחה כחולות, תעודות חסות ורודות, תעודות משפחה ירוקות, תעודות מוסף ירוקות, תעודות מוסף כחולות, תעודות מוסף סגולות, תעודות מעבר מחוץ לגטו, פנקסי עבודה אדומים, תעודות ("דרכיה") גטו צהובה עם מספרים קטנים, תעודת גטו צהובה עם מספרים גבוהים ולבסוף "מספר כלב" העשוי פח; דבורז'צקי, עמ' 59.

ב. השימוש במאלינות

נוכח מעשי החטיפה והיעלמותם של החטופים החלו יהודי וילנה להשתמש במחבואים שכונו "מאלינות" (מאלינעס). השם "מאלינה" נלקח מהז'רגון של העולם התחתון – שהשתמש בו עוד לפני המלחמה לציון מסתור מפני השלטונות, וייתכן גם שנלקח מהמלה העברית מלונה – ונעשה נפוץ מאוד בקרב האוכלוסייה.⁷ בתחילה היו אלה מקומות מסתור פשוטים ביותר, למשל, חדר בדירה שדלתו הוסתרה באמצעות ארון שהוצמד אליה מהצד החיצוני, דבר שחייב תמיד כי מישהו יתנדב להציב את הארון ובעצמו יישאר מחוץ למחבוא תוך סיכון חייו. עם הזמן הגיעו הדברים לידי הקמת מערכות שלמות של חדרים מוסתרים במרתפים, בעליות גג ובחצרות. המאלינות היו המפלט וההצלה של האוכלוסייה היהודית ואמצעי ההתגוננות מפני החטיפות והרצח. כאשר תכפו מעשי הכאפונעס, יותר ויותר יהודים הקימו מאלינות בבתייהם ורבים נותרו בחיים בזכותן. עם הכניסה לגטו החלו שוב לבנות מאלינות.

הערת המחבר: זכורים לי מספר מקרים שבהם הן הצילו אותנו. אחד מהם היה לאחר חיסול הגטו השני, כאשר הצלחנו להגיע ממנו לגטו מספר 1. באחת האקציות הראשונות התחבאנו בחדר שהוסתר על ידי ארון. החיפושים של הגרמנים והליטאים בשלב זה היו די שטחיים וגם לא היה להם קושי רב לתפוס יהודים ברחובות ובבתים. מכל מקום, האיש שהצמיד את הארון לדלת החליט מראש לשים קץ לחייו ותלה את עצמו בכניסה לדירה. דבר זה הרתיע את המחפשים ועזר להצלתנו. מקרה אחר, גם הוא בתקופת האקציות ההמוניות, היה כאשר התחבאנו במרתף של דירה סמוכה. הדלת למרתף התמזגה עם קו הקרשים של רצפת העץ, בלא שהיה אפשר להבחין בה, והודות לכך המחפשים לא גילו אותנו. במרתף זה התחבאנו מספר פעמים.⁸

⁷ דבורז'צקי, עמ' 72; סוצקבר, עמ' 114. היא נכנסה לשימוש גם אצל הפולנים; המלה נעשתה כל כך נפוצה שהייתה אפילו ילדה בשם מאלינה (קרוק, עמ' 159).

⁸ במחנה הק"פ. בזמן ה"קינדער-אקציע" (האקציה של הילדים – מרס 1944) התחבאנו במרתף של הבלוק, שבו החלו לחפור מנהרת מילוט. גם כאן הדלת התמזגה עם הרצפה. בשעת חיסול המחנה, ביולי 1944 המאלינה נתגלתה וכל יושביה נרצחו. אנחנו התחבאנו באותו זמן במאלינה אחרת, בעליית הגג, שלא נתגלתה על ידי הגרמנים (הערת המחבר).

הקמת המאלינות חייבה סודיות מוחלטת ודבר קיומן היה צריך להישמר בקרב חוג מצומצם מאוד של משתמשים. כל דליפת מידע הייתה עלולה לקרב את הקץ, מה גם שאת החיפושים באקציות החלה לבצע המשטרה היהודית שידעה היטב מה מתרחש בגטו. דבורז'צקי מציין: "כל מקום המעלים את תושביו מעיני רואים מתאים הנהו למאלינה. המאלינות נבנו בעליות גג, במרתפים, מתחת לבניינים ישנים, מתחת לארגזי אשפה, מתחת לבתי כיסא, בתוך ארובות עשן, מתחת לבארות מים, במערות – לא הייתה חצר בגטו שלא תהיה בו מאלינה או גם מאלינות אחדות". עם זאת, לחלק מהתושבים לא היו מאלינות וחייהם נותרו הפקר בידי הגורל. לפעמים, הידיעה על מאלינה הגיעה ממש ברגע האחרון והצילה נפשות. באלברישסקי מספר: בגטו הייתה הרגשה שמתקרבת אקציה. הוא ומשפחתו חיפשו באופן נואש מאלינה ולמזלם פגשו מכרה שהובילה אותם למאלינה בעליית גג של בית פנימי ברחוב רודניצקה 6. מאלינה זו, שהשתרעה על כל עליית הגג של הבניין ושל הבית הסמוך לו (שגבל ברחוב ארקליו שבו שכן תיאטרון הגטו), הייתה מהגדולות בגטו והכילה 300 איש. מאלינה גדולה נוספת, לכ־100 איש, הייתה בזאוואלנה 44. גם היא הייתה בעליית גג, והכניסה אליה נעשתה בזחילה – דרך פתח קטן. עם הזמן נבנו מאלינות משוכללות שהכילו מזון, מים, חשמל, שירותים, סדרי בישול וכיו"ב. מאלינה כזו, עם בית שימוש, מקלחת, רדיו וספרייה, הייתה ברחוב רודניצקה 6 והכניסה אליה הייתה באמצעות קרונית חשמלית, דרך דלת בתנור. מאלינה אחרת הייתה ברחוב הגרמנים 19 בצד הארי. הייתה זו דירה יפה ונוחה, עם מזווה, שירותים ואמבטיה, מטבח, חשמל ורדיו. הכניסה אליה הייתה מורכבת ביותר, דרך מעברים נסתרים ופתלתלים, פתחים צרים ומפלסים שונים. במחנה הק"פ הוקמה אחרי "אקציית הילדים" מאלינה מיוחדת שנודעה לאחר מכן כ"מאלינת הילדים". היה זה חדר נסתר בתוך דירה שהכניסה אליו התאפשרה בזחילה דרך תנור צמוד לקיר. במשך היום היה התנור מוסק לצורך הסוואה. בתוך מאלינה זו היו מתגוררים במשך היום 80 ילדים והמורה אופסקין היה מעביר להם שיעורים.⁹

⁹ באלברישסקי, עמ' 270; עדות שמעון לוסקי, עמ' 2; דבורז'צקי, עמ' 73: בין היתר היא שימשה את משפחת דבורז'צקי; סוצקבר, עמ' 115, 122.

היו גם מאליונות עם מנהרות תת קרקעיות, שהוכנו לשימוש באקציות ממושכות או למקרה של חיסול הגטו ואפשרו יציאה לצד הארי; והיו מאליונות בבתיים, בצד החיצוני של הגטו, שהגישה אליהן הייתה גם כן באמצעות מנהרות. כן נעשה שימוש במערכת הביוב העירונית, הן כדרך מילוט והן כמקום מסתור, שדרכה יצאו אנשי המחתרת בימיו האחרונים של הגטו, ובה מצאו מקלט עשרות יהודים גם לאחר חיסול הגטו. "צצה עיר שלמה מתחת לפני האדמה", מציין סוצקבר. בתעלות הביוב התנהלה פעילות ענפה: אנשים עברו בהן למפגשים עם פולנים, קיימו מפגשים בינם לבין עצמם, והצעירים – על אף הריחות – ערכו שם פגישות רומנטיות. המלחינה ברנשטיין אף חיברה שם יצירה מוזיקלית. אפילו בית כנסת היה במערכת הביוב.¹⁰

החיים במאלינה היו קשים וריחפה תמיד הסכנה להתגלות. המתחבאים יכלו לשמוע את קולות הגרמנים מעבר למחיצה ולעקוב בחרדה אחר צעדיהם. החשש הגדול ביותר היה בכי תינוקות ומקרים אחדים נסתיימו בשל כך באורח טרגי. מציין דבורז'צקי: "לפעמים, באמצע המתיחות האיומה, בדממת המוות, נשמע קול צעדי אנשי הגסטאפו המתקרבים. ופתאום – בכי של תינוק. החרדה גוברת. מה לעשות? ובכן, אנשי המאלינה סותמים את פי הילד בכר. הפעוט מפרנס ונאבק. מהדקים את הכר. לבסוף הגרמנים מתרחקים, אך הילד כבר כחול, מת". באקציות האחרונות של חיסול הגטו התחבאו רבים במאלינות ובמערכת הביוב. הם שהו שם ימים ושבועות אחרי החיסול, אך בסופו של דבר רובם המוחלט התגלו על ידי הגסטאפו ו"האיפאטינגה" והובלו לפונאר. במקרים רבים, סיבת הגילוי הייתה בכי תינוקות או יציאת האנשים לעשיית צרכים או לחיפוש מזון ומים.¹¹

¹⁰ כך למשל הובילה מנהרה ברחוב ארקליו מבית מספר 3 שבתוך הגטו לבית מספר 2 שבחוץ, שם הייתה מאלינה מתחת לנגרייה של פולני. מנהרות אחרות הובילו מבית החולים שבגטו אל בית כנסת "כאר-שול" ברחוב זאוואלנה שבצד הארי: מהחצר ברחוב שפיטאלנה 6 אל מנזר "כל הקדושים" ברחוב רודניצקה, ועוד; סוצקבר, עמ' 114-125; דבורז'צקי, עמ' 74-76.

¹¹ דבורז'צקי, עמ' 75, 39; גם קורצ'אק (שם, עמ' 43) מתארת מקרה דומה: "באחת המאלינות

המאלינה נכנסה לפולקלור הגטו. נכתבו עליה שירים ונובלות ונגזרו ממנה מלים חדשות, כמו "למלן", "מלינאי" וכו'. על פי ארד, המאלינות היו המצאה של יהודי וילנה ובאמצעותן ניצלו 7,000–8,000 איש.¹²

ג. אורח חיים "יציב" בגטו

אי אפשר לתאר "יום בחיי הגטו" בארבעת החודשים הראשונים של הגטו, שבהם התקיימו אקציות בלתי פוסקות, וגם לא בחודשיים האחרונים שבהם נערכו השילוחים למחנות אסטוניה ולאטביה. אלה היו זמנים של תהפוכות רבות – כל יום היה שונה מקודמו. על אף פעולתם של מוסדות הגטו ומאמצייהם לווסת ולהסדיר את החיים בתוכו, ההתפתחויות היו כל כך מהירות וטרגיות, והחרדה והדאגה כל כך טבועים בתודעתם ובמעשייהם של התושבים, שלא היו "ימים רגילים" בתקופות אלה. רק כאשר החלה תקופת היציבות, והאוכלוסייה נכנסה לשגרת חיים קבועה פחות או יותר, ניתן לאבחן ולתאר "יום בחיי הגטו" וגם כאן ראוי לזכור שהאוכלוסייה לא ידעה שמתגבש "אורח חיים יציב", דבר זה התברר רק בדיעבד. ב־19 החודשים שבהם התקיים הגטו חיו התושבים באי ודאות מתמשכת ובחשש מתמיד.

יום בחיי הגטו

היום מתחיל מוקדם מאוד, טרם שחר. אלפי אנשים מתארגנים בטורים, ליציאה למקומות העבודה, בפיקוחם של הבריגדירים או מובילי הטורים. רבים מנצלים את בתי התה ומכינים לעצמם כוס תה (מתמצית שהביאו עימם), לשתייה במקום, או מצטיידים במים רותחים שיקחו עימם לעבודה. גם נשים מגיעות לבתי התה עם קומקומים ומצטיידות במים רותחים

פרץ תינוק בבכי בשעה שהמתחבאים בה כבר שמעו בבירור צעדיהם של הליטאים הקרבים והולכים. קצרה ידם להרגיעו וכל רחש יכול להמיט שואה על יושבי המאלינה. נטלה האם הצעירה לתינוקה וחנקתו במו ידיה"; אחת המאלינות שהחזיקו מעמד עד השחרור הייתה זו של אליהו קופינסקי, ברחוב רודניצקה 23 (סוצקבר, עמ' 120).

¹² דבורז'צקי, עמ' 76–77; סוצקבר, עמ' 114; ארד, עמ' 174.

בעבור בני ביתן. וכבר בשעה מוקדמת זו מתחיל המסחר הקטן ונעשים עסקים – יש מי שמוכר סכרין ויש מי שקונה לימון. בשעה שש מתחילות הקבוצות לעזוב זו אחר זו את הגטו. בשער עומדים חיילי ס"ס, שוטרים ליטאים והשוטרים היהודים, וסופרים את היוצאים בכל יחידה כדי לוודא שבשובם מהעבודה יהיה מספרם זהה. העובדים לוקחים עימם את ערכות האוכל. היציאה נמשכת כשעה ואחריה באה רגיעה. במקום נותרים מועסקי הגטו – פקידי היודנראט, עובדי בתי המלאכה, מורים, ילדים, הצוות הרפואי, וכן נשים שלא עובדות ואלפי הבלתי לגליים. כעבור זמן מה הולכים הילדים לבתי הספר ובמוסדות והמפעלים מתחילה העבודה. בשעה תשע מתחילה שגרת הגטו. דגש מיוחד מושם על פעולות סניטציה וניקוי. מנהלות הבתים מסדירות את תורנויות הניקוי של המסדרונות והשטחים הציבוריים. האשפה נשפכת לתוך ארגזים מיוחדים המוצבים בחצרות. צוותי המשטרה הסניטרית עורכים ביקורות בחצרות ומנסים לשכנע את הדיירים להקפיד על היגיינה, ללכת למרחץ, לחטא את הבגדים, ולמי שיש גרדת או מחלה אחרת – לקחת תרופות. הדברים מתקבלים לעתים קרובות אצל התושבים, המוטרדים מבעיות היום-יום, באי רצון, ואז נאלצים הפקחים לנקוט ענישה. פינוי הזבל והצואה נעשה באמצעות עגלות מיוחדות של איכרי הסביבה המשתמשים בחומר לזיבול שדותיהם ולהאכלת הבהמות. זו גם הזדמנות טובה לעשות עסקת חליפין עם העגלון. בינתיים, הזמן חולף והנשים משלימות את עבודות הבית: מכבסות בגדים ותולות על חבלים שנמתחו בחצרות; הולכות לקנות את המצרכים המוקצבים; או רוכשות לחם במאפיות הפרטיות. תורים ארוכים משתרכים מחוץ לחנויות.

שעת הצהריים מתקרבת. המפעלים עובדים, התלמידים לומדים וקורה שלפתע "נשמע ביודנראט צלצולו של פעמון האזעקה הנסתר משער הגטו, שפירושו... מורר הולך! שוטרי הגטו רצים מחצר לחצר: מורר הולך! במהירות הבזק נעלמים מן הרחובות כל רוכלי החליפין, כל היהודים עם הקופסאות... משתררת דממת מוות בכל הרחובות, הזקנים ומחוסרי התעודות רצים אל המאלינות, החצרנים מטאטאים בחופזה את

החצרות... מורר הולך והחיים נפסקים... ואחר כך נמסרת הידיעה: מ"ם היה ביודנראט ובבית הסוהר, הוא לא לקח אתו איש משם. מ"ם הלך לו! ושוב זורמים היהודים לרחובות".¹³

המטבחים הציבוריים מתחילים להתמלא. אנשים באים לקבל מרק. הבודדים וחסרי האמצעים אוכלים ארוחת צהריים במטבחים, ואילו בעלי המשפחות לוקחים את האוכל הביתה. מאחר שעל פי רוב אבי המשפחה נמצא בעבודה, האם היא זו שלוקחת מרק, או אחד הילדים.

בשעה ארבע אחר הצהריים מגיעות מהעבודה הקבוצות הראשונות. הזרם גובר והולך. האנשים מתנהלים בכבוד ובסרבול עקב העייפות וכובד המצרכים המוחבאים אצלם. המתח לקראת מעבר השער רב – כשהכול עובר בשלום בא הפורקן, והשמחה בבית רבה; אם בשער נמצאים אנשי ס"ס, הביקורת חמורה ואלה שנתפסים עם מצרכים מקבלים מלקות, לעתים קרובות מלוואס עצמו, והסחורות מוחרמות.

עם ערב חלה רגיעה. זה הזמן לשיחות רעים; להעברת מידע על הנעשה בחזית, כפי שנקלט משמועה זו או אחרת; לסיפור קורות היום בבתי המלאכה; לניתוח ההתפתחויות על ידי "המומחים" של הגטו; ולהצגת הפרשנויות. וכאשר פועלי הרכבת מספרים על טרנספורטים של חיילים גרמנים פצועים וקפואים מהחזית אל תוככי גרמניה, הגטו שואב עידוד. מנצלים גם את "מרכז המסחר" שבפינת הרחובות סטראשון ושאוולי. שם אפשר למכור ולקנות את המצרכים שהוכנו בתוך הגטו, כמו פשטידות כוסמת, עוגות גזר, סוכריות וסבון. יש המנסים לקנות דברי מותרות, על פי הזמנה מבחוץ, בין אם זה שעון יוקרתי או שמלה לכלה. ליד השוק הזה, בחצר הספרייה שבסטראשון 6, אפשר גם להשיג רעל ציאנקאלי, והמוכר יודע לשבח את יעילותו: "המיתה באה כהרף עין", אך המחיר הוא אסטרונומי בעיני איש הגטו – 1,000 רובל! ואין מי שיקנה.¹⁴

¹³ תיאור של יממה בחיי הגטו מובא אצל דבורז'צקי (שם, עמ' 236–237, 331–342), המהווה נדבך חשוב לפסקה זו.

¹⁴ דבורז'צקי, עמ' 340.

מאוחר יותר יוצאים בני הנוער לטייל. הרחובות נעשים צפופים והמעבר קשה. הפעילות העיקרית מתקיימת ברחובות הראשיים: רודניצקה, שאוולי וסטראשון. הצעירים, קלילים ואופטימיים, מעבירים את הזמן בבדיחות דעת, בצחוק ובשחרור המועקות. בשעות האלה נשמעות גם תפילות מבתי המדרש, נערכות פגישות המחתרת ומתקיימות חזרות של המקהלות.

לקראת לילה נוצרים תורים לפני בתי השימוש בחצרות. האנשים רוצים להעביר את הלילה, עד כמה שאפשר, בלי לקום באמצע. בינתיים מחליפים דעות ומנסים להתעדכן. נכנסים לדירות הצפופות ומתחילים להתכונן ללינה. בעלי המיטות מסדרים את המצעים והאחרים מתקינים את הדרגשים, הקרשים המחוברים ("נארעס"), המזרנים וכל אמצעי אחר שהיה במשך היום מקופל וצמוד לקירות. בפינת החדר נמצא דלי השופכין המשמש את כולם – בלילה יוכלו להגיע אליו מבלי להדליק את האור. בינתיים בודקים היטב שהחלונות מכוסים בוילונות שחורים ושום קרן אור אינה בוקעת החוצה, אחרת "העבריינים" יהיו צפויים לעונש.

בעשר בלילה הגטו ישן. המחנק והצפיפות רבים ובקושי יש מקום לעבור. אין פרטיות ואין אינטימיות וכל הקולות והרעשים נשמעים מסביב. בנימה של הומור מתאר את המצב זורח רוטשילד: "בחדר היו שלושה ילדים וארבעה עשר מבוגרים, כך שמקהלת הנחירות בדומיית הלילה הייתה מפחידה, ולזאת צריך להוסיף את השיעול המתמיד של שמואל-איציק, שהיה מעשן כבד וסבל מאסתמה, את המלמולים השונים של אנשים שסבלו מסיוטי לילה ואת הצליל החד של נקישות שיניים של זקן אחד. במקרים שהתעוררתי בלילה, בשוכבי על הדרגש שלנו, הקשבתי לקקופוניה המוזרה של הקולות שביניהם נשמע לעתים קרובות הצליל הדק, הברור והמלודי של זרם חזק של שתן הפוגע בסיר הנחושת". בחוץ מתחילה משמרת לילה של הרובע. המשמרות מתחלפים בכל שעותיים והשמירה מתקיימת על פי תורנות שנקבעת מראש. השומרים מסתובבים ברחובות ובודקים שאין תנועת אנשים, פרט למי שמותר ויש לו "פאסיר-שיין", ואין מעשי שוד וגניבה. אך הם גם שמים לב לכל רחש מוזר משער הגטו ולכל תנועה חשודה של גרמנים או ליטאים – שמא נערך חיפוש

פתע או שאולי מתחילה אקציה. מציין דבורז'צקי: "כאשר מתעורר איזה שאון חשוד ברחובות השקועים בתרדמת הלילה או אם השוטרים (היהודים – א.ע.) מתקהלים פתאום במשטרות, וניתנות להם פקודות לילה בלתי צפויות, מיד רץ משמר הלילה מדירה לדירה ומכריז ומזעיק: 'יהודים קומו, אי שקט בגטו', ומקץ רגעים מספר קמים כל האנשים ועומדים על רגליהם; מי שאין לו תעודה רץ למאלינה. תהא סיבת הרעש בגטו ככל אשר תהא – לעולם מוטב לאדם שיישן במאלינה ויחכה עד יעבור זעם".¹⁵ שעות הלילה מנוצלות על ידי אנשי המחתרת לפעולותיהם החשאיות להברחת נשק.

בארבע לפנות בוקר מתעוררים משנת הלילה. פה ושם מדליקים אור ומתחילים להתכונן ליציאה לעבודה. הדיירים, גברים כנשים, מתלבשים ביחד לעיני כול ותחושת הביישנות הטבעית כבר מזמן אינה מטרידה אותם – העיקר להספיק ולהיות מסודרים כמה שיותר מהר. גם הילדים מתעוררים ומתחילים להתלבש. בינתיים נוצר לחץ ליד הכיריים המשותפים וכל משפחה מנסה להקדים להכין את האוכל שיילקח לעבודה, וכבר בשעה מוקדמת זו יש חיכוכים, רוגז ומתח. אך בכך אין די – ברגע שאחראית הבית מזכירה לדיירת זו או אחרת את התורנות שעליה לבצע מתחילים חילופי דברים, טענות על עומס עבודה ואי צדק, ומריבות עם האחראית ואישה עם רעותה. במקביל מפנים את דליי השופכין שהתמלאו בלילה ומסדרים את הדירות. בעוד זמן קצר יסתדרו האנשים בקבוצות וייצאו לעבודה.

חלפה יממה "רגילה" בחיי הגטו. היא חלפה, כפי שהוזכר כבר, תוך דאגה בלתי פוסקת ובחיפוש מתמיד של דרכי הצלה. הציבור מודע למה שקרה ליהודי העיר, מכיר היטב את פונאר ואין לו אשליות באשר

¹⁵ זורח רוטשילד היה נער בן 8-10 בגטו וילנה ולאחר מכן במחנה הק"פ. התיאור מופיע בספרו:

Rotschild-Galerkin, S.Z.: *Walking, Running, Hiding Memories of a Child in Vilna During the Second World War*, Printed and Bound in Canada, 2003, p. 37; דבורז'צקי, עמ' 332.

לכוונות הגרמנים. ובכל זאת, באיזה שהוא מקום עדיין מפעמת בו תקווה, קלושה ככל שתהיה, שיצליח להגיע ליום השחרור המיוחל. על אף המתח שהוא נתון בו, איש הגטו מצליח לתפקד ביום-יום ואף מוצא רגעים של ניחומים וסיפוק. הוא שואב עידוד מכל ידיעה, אמיתית או מדומה, על תבוסות הגרמנים בחזית; על הפצצת ערי גרמניה; על מעשי חבלה בחיילים וכיו"ב, והוא נהנה מהשמועות הנלחשות מפה לאוזן שהנה הנה מתקרב יום השחרור. ההיצמדות לחיים חזקה כל כך, שאין כמעט מעשי התאבדות.¹⁶

אמצעי מחיה

היהודי בגטו נאלץ להתמודד עם מציאות קשה, שמערערת את עצם קיומו. ההכנסה ממקום העבודה זעומה ומספיקה רק לימים ספורים. המחשה לכך אפשר לראות בנתונים הנכונים לינואר 1942, לגבי משפחה קטנה בת שלוש נפשות, שבה עובד ראש המשפחה: א. ההכנסה החודשית הממוצעת – 300 רובל; ב. ההוצאות הן: שכר דירה – 90 רובל (30 רובל לנפש X 3); כרטיסי לחם – 9 רובל (3 רובל לאדם X 3); מים – 9 רובל; סך הוצאות החובה הן 108 רובל, לפני עריכת קנייה כלשהי.

מאחר שיש צורך לשלם גם מס גולגולת, תשלום בעבור מרחץ וכיו"ב, הרי שנותרת "הכנסה פנויה" של כ-130 רובל. סכום זה מאפשר קניית קצת יותר מ-3 ק"ג לחם (שמחירו באותו זמן כ-40 רובל לק"ג) וזה הכול. במקרה של משפחה עם ארבע נפשות לא נותר ולו רובל אחד מההכנסה. באופן בסיסי נמצאים בעלי ההכנסות שמעל לממוצע במצב טוב יותר. ראש מדור במנגנון היודנראט (למשל אפשטיין – מנהל המדור הסניטרי-אפידמיולוגי) משתכר 560 רובל לחודש, ולעתים מזומנות הוא גם נהנה מתוספת של מנות מזון בערך של 100 עד 300 רובל, כך שהוא מגיע לשכר ריאלי של כ-710 רובל. על פי חישוב ההוצאות שבדוגמה הקודמת נותרת בידיו הכנסה פנויה של כ-600 רובל שהיא כמעט פי חמש מהממוצע! אך

¹⁶ באלברישסקי, עמ' 356-357: בין המעטים שהתאבדו היו הרופא הנודע גריגורי גרשון ואשתו.

גם היא מתבטאת בסך הכול ב־15 ק"ג לחם. גם רופאים (480 רובל לחודש) וגם הסגל הרפואי (אחות 440, סניטרית 380) המשתכר מעל הממוצע, לא מסוגל בסופו של דבר להתקיים. במצב שונה נמצאים מנהלי המחלקות של היודנראט, גם אם הם אינם חברים בו – הם משתכרים 700–800 רובל בחודש, ויחד עם תוספות המזון יכולים להתקיים איכשהו. כך גם עוזריהם המשתכרים 650–700 רובל וכן תוספות מזון. חברי היודנראט נמצאים בפסגה ומקבלים גם תוספת ייצוג בסך 2,400 רובל.¹⁷

גם העובדים המועסקים ביחידות חוץ נמצאים במצב קשה. שכרם נקבע על פי חמש קטגוריות: הנמוכה ביותר, המוגדרת סוג א', היא של הבלתי מקצועיים והשכר בה הוא 3 רובל לשעת עבודה; סוג ב', מקצועיים למחצה – 3.4 רובל; סוג ג', מקצועיים – 3.8; סוג ד' – 4.4; וסוג ה', הבריגדירים – 5 רובל. בפועל, השכר לא עולה על 1.5 רובל לשעה שהם כ־390 רובל לחודש (לפי 10 שעות עבודה ביום ו־26 ימי עבודה בחודש), וכל מה שמעבר לזה מועבר לגביטסקומיסאר אישית. מהסכום שנותר מורידים עוד מסים למוסדות הגטו וגם, כפי שמציין דבורז'צקי, "תמיד היה צורך לקנות מתנות למפקח על העבודה, לאשתו הנמצאת אי שם בגרמניה, לבתו וכו'". וכך, בעוד הינגסט מתעשר (ואנשי הגטו חישבו שבכל חודש הוא מרוויח בין 5 ל־15 מיליון רובל (!), בהתבסס על כשמונת אלפים עובדים יהודים), איש הגטו אינו מסוגל בשום אופן להוציא את מחייתו מהעבודה.¹⁸ מצב זה אופייני במשך כל ימי הגטו ונשאלת השאלה, איך בכל זאת מצליחים להתקיים בו עשרים אלף נפש?

¹⁷ קרוק, עמ' 122; קורצ'אק, עמ' 74: מציינת שהמשכורת החודשית הספיקה בקושי ל־2–3 ימי כלכלה; אפשטיין, עמ' 34–35; דבורז'צקי, עמ' 128; באלברישסקי, עמ' 304: מצייין ששכר עובדי היודנראט נע בין 380–860 רובל בחודש ושגבר משתכר ביום 12 רובל ואישה 10; אפשטיין, עמ' 51. בנוסף, חבר היודנראט נהנה מ"פאיוק" שערכו במחיר השוק 2,500–3,000 רובל והוא משלם בעבורו מחיר נמוך מאוד (ארד, עמ' 256).

¹⁸ סוצקבר, עמ' 81; דבורז'צקי, עמ' 128–129. שניהם מביאים את דירוגי השכר, אך בעוד סוצקבר מצייין את הכנסתו של הגביטסקומיסאר כ־15 מיליון רובל לחודש, דבורז'צקי נוקב בסכום של 5 מיליון.

כפי שכבר הוזכר, ההסבר אינו טמון בגובה השכר המשולם אלא בהכנסות האחרות. מקצת יושבי הגטו מתפרנסים מסחר חליפין עם הגויים ומהברחות, מקצתם מנהלים מסחר בתוך הגטו, ואלה שעדיין נותר ברשותם רכוש מוכרים אותו וקונים מזון. רבים אחרים חסרי כול ומגיעים אל סף רעב ומצליחים להתקיים רק הודות לסיועם של המחלקה הסוציאלית של היודנראט וארגוני העזר, והארוחות שמספקים המטבחים הציבוריים. קרוק מתייחס להכנות הנעשות בגטו לקראת החורף השני: "בגטו בוער עם העזרה לחורף, מתקינים שוב את תנורי הברזל... בכל מקום סוחבים בגדים ישנים – הטובים יותר כבר נמכרו. את האוסף המרופט הזה ייעבדו מחדש – יטליאו, יוסיפו 'עיניים' בסריגה ויתקנו גרביים; מרצועה ישנה יעשו סוליה; יטליאו שתי גופיות קרועות כדי לקבל אחת שלמה. בכלל, העוני יוצא עכשיו לרחוב. הכול מצביע באופן מובהק שהגטו מתרושש. האנשים מאבדים את החיות אך יש גם מרוצים: 'עלינו בא החורף ו'עליהם' – שבר'".¹⁹ בין הנזקקים לעזרה יש לא מעט מהאינטליגנציה ומהמקצועות החופשיים שלא מצאו את מקומם בתנאים החדשים, ושחבריהם מנסים להקל עליהם ככל האפשר ולהחזיר להם את כבודם. אמנם ישנה שכבת אנשים שיודעת להפיק תועלת מהמצב וחיה ברמה גבוהה ובשפע, אך רוב אוכלוסיית הגטו נאלצת להיאבק בכל יום על מנת המזון שלה. מפעם לפעם מוציא הממשל הגרמני אזהרות חמורות נגד הברחות המאיימות בעונשים חמורים, עד מוות, על כל מי שייתפס עם "מצרכים אסורים" בעונשים חמורים. היהודי הנשמר לנפשו נרתע בכל פעם מחדש ממסחר עם הגויים ומגניבת מוצרים מה"איינהייטים", דבר שמגביר את המחסור והמצוקה בגטו ומביא לעליות במחירים. לדוגמה, המצרך הבסיסי ביותר – לחם: מחירו עולה מ-30 רובל במרץ 1942 ל-80 רובל ביוני, יורד בדצמבר ל-50-60 רובל, עולה ל-100 רובל בקיץ 1943, ובסמוך לחיסול הגטו מחירו נע בין 150-160 רובל – עלייה של יותר מפי 5 במשך פחות משנה וחצי! גם במצרכים אחרים חלות התייקרויות

¹⁹ קרוק, עמ' 383.

חוזרות ונשנות והאיש בגטו נאלץ להתמודד בכל פעם מחדש עם המצב המחמיר והולך.

תנאי המגורים

המגורים הם בעיה קשה ביותר בחיי התושבים בגטו. הצפיפות בלתי נסבלת כשבחדר אחד דחוסים 7-10 אנשים, ובדירה בין 15 ל-35 ויותר. הם חיים במחנק, בדירות ללא שירותים, ועם מטבח אחד לעשרות נפשות. רק לפני זמן קצר גרו היהודים בדירות רגילות, בדומה לשכניהם הארים, והנה עולמם התהפך והם כלואים עכשיו בחדרים קטנים וטחובים, עם כינים ופשפשים, בין אנשים זרים זה לזה. כולם מעורבבים יחד – משכילים עם עמי ארצות, עדיני נפש עם בורים וגסי רוח, עשירים עם עניים – וכל משפחה צריכה לשאת את שיגיונות רעותה, את הלשונות הרעות, ההתרסה, הצעקות, הקללות והחוצפה. במצב טוב יותר נמצאים אלה שהצליחו לחבור לבני משפחה, חברים ומכרים – להם לפחות יש מכנה משותף. טוב לאין ערוך הוא מצבם של הפקידים הבכירים של היודנראט שגרים בדירות גדולות יחסית, עם שירותים ומטבח. הלחץ בדירות עולה בערב ובלילה לאחר שהעובדים חוזרים לבתיהם. בשעות אלה קשה מאוד למצוא פינה פנויה ואין לאדם אפשרות להתבודד ולהיות עם עצמו. משפחות אחדות תוחמות לעצמן "טריטוריה", בעזרת שמיכות, סדינים או כל אמצעי אחר, בתוך הערבובייה הכללית. אי הנוחות והסבל גדולים במיוחד בלילה, כאשר הרצפה מתמלאת במינידרגשים, המקופלים במשך היום, ויש שנאלצים לישון על השולחן שבחדר. שווארצברג מספר ששני הוריו ישנו על דופן של ארון שפורק.²⁰ ומתוך זיכרונותיי: גרנו ברחוב

²⁰ למשל, עדות שולמית שפיר, עמ' 1: מציינת שמשפחתה בת שבע הנפשות, כולל תינוק ועוד שבעה אנשים זרים, התגוררו יחד בסלון גדול. מדי פעם היו האנשים מתחלפים. בחדרים הסמוכים גרו עוד 20 נפשות, כך שבדירה כולה היו 33 איש ועוד תינוק. היא הייתה ברחוב זאוואלנה 44 (הכניסה הייתה מרחוב שפיטאלנה). השירותים היו בחצר. ויחד עם כל זאת שולמית שפיר בדעה, שמצב משפחתה היה טוב יחסית; קורצ'אק, עמ' 23; למשל משפחת דעאול, שראשה היה בכיר ביודנראט (עדות אירנה לוסקי, עמ' 2); עדות אנוליק, עמ' 3: משפחות הייתה בת 4 נפשות וגרה בחדר של 2X3 מטר בערך, ששימש

לידא 5 (הכניסה הייתה מרחוב סטראשון), בדירה בת חדר של 4X5 מטר בערך, עם מבואה קטנה בלתי מרוצפת. בחדר היו שתי מיטות, שבכל אחת ישנו שלושה: באחת דודתי עם בעלה ובנה, ובאחרת אמי, אחי ואני. בנוסף חיו בדירה עוד 3-4 נפשות, כולם בני משפחה (ביניהם סבתי), וזה נחשב למזל גדול. הם ישנו על הרצפה – מי על מזרן ומי על דרגש. הדירה הייתה ללא שירותים, מטבח או מים זורמים. המבואה שימשה "מטבח" ומחסן, והבישול נעשה על פרימוס. מים לשתייה היו בתוך דלי. בלילות השתמשנו לצרכים בסיר עם מכסה מאולתר.

חשמל

על השימוש בחשמל חלות הגבלות שמכבדות על תנאי החיים. זה מתבטא לא רק בתאורה – שלה מוצאים התושבים תחליפים בצורת מנורות נפט, נרות ופנסי לוקס – אלא בעיקר בהיעדר אפשרות לבשל ולחמם בחשמל. החלופה האפשרית – שימוש בתנורים ובכיריים – אינה פתרון אפקטיבי בגלל המצב בדירות והמחסור בעצי הסקה. העירייה מספקת את הזרם לגטו והיא שקובעת את כמותו ושעות השימוש. וכך, בינואר 1942, רק לרבע מהתושבים יש חשמל בדירות ולחלק קטן בלבד ממוסדות היודנראט. תאורת לילה קיימת רק בכמה רחובות והיא דלה ביותר. מותר להשתמש בחשמל רק בין השעות 06:30-09:00 ולזמן מוגבל אחרי השעה 21:00, כך שלא ניתן לנצל אותו להכנת שתייה חמה לכל האלפים היוצאים לעבודה (דבר שמדגיש את החשיבות של אספקת מים רותחים על ידי בתי התה), וגם לא להכנת אוכל אחרי שובם לגטו. הממשל הגרמני מאיים על מי שיעברו על ההוראות בעונשים חמורים, והנהלת הגטו מפרסמת את הדבר ברבים. עם הזמן חל שיפור במצב והשימוש בחשמל מתרחב – חלק לא מבוטל ממנו מנוצל להפעלת המכונות בבתי המלאכה. לקראת החורף השני (בין 1942-1943) חלות שוב הגבלות, ולכל משפחה מותר להשתמש בלא יותר מששה קו"ש

כמעבר לשאר הדירה; עדות שווארצברג, עמ' 3. הוא עצמו היה ילד וישן על הרצפה.

לחודש. היודנראט אף יוזם פניות לרצונם הטוב של התושבים לחסוך בחשמל לטובת הכלל.²¹

חיי אהבה

התנאים הפיזיים הקשים והמתח הנפשי פוגמים בחיי האהבה והמין של מרבית האוכלוסייה. הדחף המיני נעלם כמעט. הדחיסות, הלכלוך והכינים, היעדר האינטימיות, הבושה, הדאגה המתמדת לקיום, וכל המתלווה לכך, מרחיקים את המשיכה המינית בין גבר לאישה. אין בגטו מקומות למפגש רומנטי, אין עץ (למעט זה שבחצר היודנראט) ואין פרחים. האישה מאבדת מנשיותה – אין לה לבוש מתאים, אסור לה לצבוע שפתיים, אין לה זמן להקדיש למראה החיצוני שלה ואין מחשבתה פנויה לטיפוחו. מציין אפשטיין: "הכול נעשה חדגוני, שטחי, שקוף. לא נותר סימן מהאסתטיקה והאתיקה. נעלם לחלוטין השוני בין גבר לאישה באורח החיים. המאבק הקשה והפרימיטיבי על החיים מביא לכך, שהמגדרים נעשים דומים זה לזה, וכך גם רגשותיהם. הבתים הצפופים, הרחובות הצרים שאליהם לא מגיעה כמעט קרן שמש, היעדר כל אובייקט של טבע אשר ייפה את הנשמה והמחשבות... (כל אלה) אינם משאירים מקום להגיגים רומנטיים ומיסטיים". ההיעלמות המוחלטת או ההפרעות המתמשכות בווסת גם הן גורעות מהמראה המעודן של האישה, והיא עוברת תהליך של השמנה ותווי פניה נעשים גסים. עם הזמן מתחילה האוכלוסייה להסתגל לתנאים וחלים שינויים גם בתחום זה. כאשר המצב מתייצב יש בגטו הרבה אלמנות ואלמנים והציוותים השונים שנעשים בשיינים מקרבים בין גברים ונשים. בנוסף, נוצרת קרבה בין הצעירים והצעירות שבתנועות הנוער, במועדון הנוער, בפעילויות ספורטיביות, בתנועות המחתרת ובדירות סמוכות. וכך מתפתחים בהדרגה, על אף התנאים החריגים כל כך, רומנים וקשרים

²¹ קרוק, עמ' 120, 140; באלברישסקי, עמ' 404–406: מציין, שהיה גם מחסור בנורות חשמל; זה נפתר על ידי המדור האלקטרומכני של המחלקה הטכנית, אשר השמיש נורות שרופות; משל המודעה ב"דיעות הגטו" מס' 30, מראשית ינואר 1943, המובאת אצל קורצ'אק, עמ' 360.

אינטימיים. ואולי דווקא המצב הזה, של חוסר יציבות ותחושת הזמניות, דוחף גברים ונשים להתחבר ולנצל את הרגע כי המחר לוט בערפל. מציין שור: "ייתכן שיחסים אינטימיים נרקמים בגטו בקלות יתרה בגלל עצם הארעיות של החיים ואי-הוודאות ביחס למחר, לפי הכלל: חיה כל עוד ניתן לחיות, אולי מחר לא תהיה עוד בין החיים. הצימאון לחיים וכוח הנעורים חזקים מן הזיקנה והמוות ופורצים את הקליפה השחורה של האבדון הצפוי". הזוגות מוצאים דרכים להיפגש – בדירות הצפופות, בעליות גג, בחדרי מדרגות, בחצרות בתים ובכל מקום מזדמן. הזוגות הצעירים והרומנטיים יכולים להרחיק לכת עד "הפארק של הגטו" – עץ בודד עם שתי גינות בחצר של היודנראט. ואחרים יכולים להיפגש בין ערמות עצי ההסקה שבחצר סטראשון 6 ושם לתנות אהבים וגם להגות בעתיד יחד. וישנם גם זוגות צעירים שלמרות האיסור באים בברית נישואין ורבני הגטו מסדרים את הקידושין. ויש גם הפונים לבית הבושת בסטראשון 12 לסיפוק צורכיהם.²²

הזמן הפנוי

חלק מהזמן, בין החזרה מהעבודה להליכה לישון, מוקדש לארוחת ערב עם המשפחה. על פי רוב העייפות נותנת את אותותיה ואם אין דברים דחופים, מתארגנים לשינה וליום המחר. אך יש כאלה שימצאו את הרגע לשיחת רעים או ינצלו את הזמן לקריאת ספר. הקריאה חביבה על האנשים ודי לציין שבמרוצת שנה אחת לקיום הספרייה הוחלפו בה מאה אלף ספרים, כשבתוך קהל הקוראים צעירים ותלמידים רבים. מי שידו משגת ויש לו מספיק כוחות נפש הולך לתיאטרון הגטו. התיאטרון נהנה משם טוב ומפופולריות רבה ביותר. האולם מלא וצריך מזל או "קשרים" כדי

²² אפשטיין, עמ' 104; ורצ'אק, עמ' 73; שור, עמ' 76. בין אנשי המחזרות ניתן לציין זוגות בולטים, כמו אבא קובנר וויטקה קמפנר או יחיאל שיינבוים ופסיה שיינבוים-ברנשטיין מווילנה, אנטק צוקרמן וצביה לובוטקין מוורשה, שמעון וטובה (יוסטה) דרנגר מקראקוב ועוד רבים; קרוק, עמ' 183-184; דבורז'צקי, עמ' 291, 341; רינדזיונסקי, עמ' 105; קרוק, עמ' 155: מציין שהיו בו שלוש נשים.

להשיג כרטיסים. שירי ההצגות נפוצים במהירות בין התושבים והופכים לנחלת הכלל. ויש היוצאים לבלות את הערב באחד מבתי הקפה הפועלים בגטו. מקצתם הוקמו על ידי מחלקת האספקה, אך רובם הוא פרי יוזמה פרטית שבאה לידי ביטוי עם השיפור במצב. במיוחד פופולריים "קפה רפרזנטאנץ" (רעפרעזענטאנץ) ברודניצקה 13 והקפה העממי בשאוולי 1, שנפתח ב-1943 בראשית השנה.²³

באופן מפתיע זוכים יהודי הגטו ליהנות מטיולי רחצה בטבע. הדבר קורה ביולי-אוגוסט 1942 ובמשך כשבועיים מתירים להם לצאת ליער זאקרטי ולהתרחץ בנהר הוויליה (נריס) שלידו. בעבורם זה אירוע יוצא דופן שמחזיר אותם לימים הטובים שלפני המלחמה. נזכר רינדזיונסקי: "חשנו בכוחות הכבירים הטמונים בטבע... השעות המעטות האלה ביער, בחיק הטבע, היו לנו כמתנת רגע... באותו לילה לא יכולתי לעצום עין. חוויות היום היו רבות ועמוקות ולא היה אפשר להירגע מהן ולהירדם".²⁴ בעיקר נהנים מהטיולים ילדי בית הספר (הרבה רגעי פחד עברו על ההורים עד שנוכחו לדעת, שאין בהם תחבולה גרמנית) המגלים עולם חדש, שונה כל כך מהסובב אותם בגטו. היציאות לטבע מוסדרות על ידי גנס ומאשרות על ידי הממשל הגרמני, ככל הנראה כדי להרגיע את היהודים ולהראות להם שאין להם ממה לחשוש, אלא שהן מופסקות באחת, על ידי הגסטאפו, בנימוק שהיהודים מנצלים אותן למגע עם נוצרים. בכך באה לסיומה האפיזודה של "הפלאז'ה".

מאכלי הגטו

המצב שנוצר בגטו מביא ל"פיתוחם" של מאכלים חדשים, שונים בתכלית ממה שהיה בעבר. המאכלים האלה הם פרי תושייה ויכולת האלתור של עקרות הבית – כל אחת למשפחתה – וגם תוצר של בתי המלאכה המספקים תחליפים למצרכים שאינם. הבשר הנאכל בגטו,

²³ "ידיעות הגטו", גיליון 25 מיום 24.1.1943, מובא אצל דבורז'צקי, עמ' 141.

²⁴ רינדזיונסקי, עמ' 90 (הציטוט מובא משם) ו-91; קרוק, עמ' 303-304; דבורז'צקי, עמ' 306 (מציין בטעות את השנה כ-1940); ארד, עמ' 261.

המחולק על פי תלושי המזון, הוא בשר סוס. לא מיד מתרגלים האנשים לטעמו, אך זה עדיף על לא כלום. מאחר שהבשר אינו כשר, היהודי ששומר מצוות נותר ללא בשר, אלא אם מצליח להשיג עוף חי שאותו שוחטים כדין בגטו. עקרות הבית לומדות להכין "דג מלוח קצוץ" מלחם שחור מושרה במים, ויש אפילו שמתפעלים מטעמו. אוכלים גם "כבד קצוץ" העשוי מאפונים טחונים ומושרים. החמין המסורתי הוא עכשיו סיר תפוחי אדמה עם בשר סוס. גם קציצות, שהן ממש מאכל חגיגי, נעשות מבשר סוס. באין תפוחי אדמה טריים משתמשים בקפואים ומכינים מהם פשטידות. מאכל נפוץ ביותר הוא מרק שיכול להיות עם כיסנים מכל סוג, ירק כלשהו וכיו"ב, עם חתיכת לחם. תלושי המזון לא מספקים את כל המצרכים וההשלמות נעשות – אם היד משגת – בחנויות הגטו. קשה להשיג סוכר ומרבים להשתמש בסכרין שמיוצר בבית המלאכה הקטן בגטו. קיים גם "מפעל", המורכב מחלקים שונים שהובאו מבית חרושת למשקאות, שמייצר מי סודה ולימונדה. טחנת קמח "תוצרת עצמית" טוחנת דגנים שמוברחים לגטו ומספקת קמח. כדי לענות על הצרכים היא עובדת 24 שעות ביממה. יש גם בית מלאכה לטחינת גריסים. אנשים אוכלים דבש מלאכותי, מעשנים "סיגריות" תוצרת מקומית ומקנחים ב"סוכריות" ובדברי מאפה שהמציאו נשות הגטו המוכרות אותם בחנויות ובשוק. יש גם "דגים מלוחים" עשויים מכרוב, ואפילו מאפיות למצות. מעבדות רפואיות מספקות ויטמינים חיוניים המיוצרים משמרים מוברחים ואבקת סיד מעובדת מעצמות סוסים. יש גם ויטמינים העשויים מאבקת פחם. וכך, הודות לכושר האלתור של התושבים, ויכולתם להשתמש בתחליפים, הם מצליחים להתגבר על המחסור במזון ולהמשיך לחיות.²⁵

²⁵ באלברישסקי, עמ' 335; דבורז'צקי מציין שהיו משפיעים על ילדים דתיים חלשים לאכול בשר סוס על ידי מתן אישור רפואי למלמד שהילד נזקק לבשר מסיבות בריאותיות. על סמך אישור זה היה המלמד משכנע את הילד לאכול את ה"טרף": דבורז'צקי, עמ' 140-141, 306.

הלבוש

הלבוש הובא עם הכניסה לגטו והוא פשוט וישן. רק מעטים יכולים להרשות לעצמם לתפור או לקנות בגדים חדשים. תוספת של בגדים מגיעה לגטו בנסיבות טרגיות במיוחד – אחרי הרצח של כ-5,000 יהודי הפרובינציה, ב-5 באפריל 1943 (האקציה של קובנה), מועברים אליו מפונאר חלק מבגדי הקורבנות וכלי בית והם נמסרים בעיקר לנצרכים, במסגרת העזרה הסוציאלית. ככלל, ביום-יום לובשים האנשים את הבגדים המעטים שיש להם ורק דואגים לכבס אותם, גם במכבסות הציבוריות. המתפרות והסנדלריות עוסקות בעיקר בתיקונים, ואף מייצרות כמידת יכולתן פריטים חדשים, על פי הזמנה מראש ובמחיר יקר (זוג נעליים חדשות עולה כ-2,000 רובל, שהם שווי ערך לכ-50 ק"ג לחם). בגד, גרב או נעל קרועים לא נזרקים אלא עוברים תיקון והטלאה. כל מה שרק אפשר מתוקן במסגרת המשפחה ומה שמסובך מדיי מועבר לבתי מלאכה. התיקון שם עולה כסף: זוג נעליים – 400-500 רובל (עם זאת, על סמך אישור מהיודנראט או הבריגדיר, המציין שהן נדרשות לעבודה, המחיר יורד ל-50 רובל בלבד, זוג גרביים תמורת זוג קרוע נוסף וכו').²⁶ לבגדים אפשר גם לתת מראה "חדש" על ידי צביעה בבית מלאכה ובכך לצאת מהשגרה האפורה של הלבוש. את הבגדים התחתונים מחליפים רק לכביסה. בתקופות הקור משתמשים בכל בגד שאפשר, בלי להתייחס למראה האסתטי – העיקר שיהיה חם, והאנשים שמחים בחלקם כשיש להם בגד ונעל ולא חשובה צורתם.

אם המשפחה

נושאת בנטל המשימות שהן מעבר לכל מה שהורגלה לו לפני המלחמה. נשים עובדות בעבודות חוץ ובגטו עצמו, כמו הגברים. הן

²⁶ קרוק, עמ' 505, 507, 510; באלברישסקי, עמ' 457-458; ארד, עמ' 295; שור, עמ' 95; דבורז'צקי, עמ' 140, 356. "המחירון" הוא של בתי המלאכה הרשמיים של היודנראט. בסנדלרייה או במתפרה פרטית המחיר היה גבוה בהרבה ורק עשירי הגטו יכלו להשתמש בשירותיהן.

שותפות פעילות למקורות הכנסה – שכר, הברחות, מסחר וייצור. יתרה מזו – נשים רבות הן "ראש משפחה", שהשיין רשום על שמן והבעלים והילדים מקבלים לגליזציה בזכותן. האם היהודייה היא הנושאת בנטל עבודות הבית ועיסוקי היום-יום המרובים והלוחצים; היא זו שקמה השכם בבוקר להכין את הצידה לבעלה היוצא לעבודה, ובתוך כך דואגת לתפוס מקום בתור ליד הכיריים; והיא המנקה בחדר, בדירה ובחצר לקראת הביקורת הסניטרית. ולאחר מכן, עליה להוציא את הילדים לבית הספר, ללכת לקבל את הקצבת המזון, לעמוד שם בתור, לבדוק מחירים ולקנות מצרכים חיוניים בחנויות הפרטיות, ואז לחזור הביתה ולעסוק בעבודות השגרתיות – בישול, סידור מצעים, כביסה, תיקון גרב ובגד וכיו"ב. נשים רבות שולחות יד במסחר הצנוע של הגטו – בין אם במכירת סוגי מאפה או תבשילים שונים מתוצרת עצמית ובין אם במכירת סיגריות ומצרכים אחרים שהבריהו בני המשפחה העובדים בחוץ. באותם מקרים, שבהם האישה היא העובדת ולא בעלה, חל היפוך תפקידים – היא כעת בעלת השיין, הדואגת הראשית למחייתה של המשפחה, ואילו הבעל עוסק בעבודות הבית.

המשפחה היא התא הבסיסי ובמקרים רבים זהו תא מורחב הכולל גם אחים ואחיות בודדים, עם ילדים או בלעדיהם, וכמעט תמיד את אחד ההורים שעל פי רוב אין לו שיין. אם המשפחה מטפלת גם בכל הנספחים האלה.²⁷ קשה במיוחד מצבן של האימהות, שבעליהן נהרגו בפונאר והעול של קיום המשפחה נופל רק עליהן. אלמנות אלה צריכות לא רק להילחם על המחייה, אלא גם לשמור על נפשן ועל חיי ילדיהן באקציות. מקום חשוב ביותר שמור לאישה היהודייה בתנועות המחתרת. היא פועלת שכם אל שכם עם הגברים וממלאה כמוהם את כל התפקידים בגטו (ומאוחר יותר בפרטיזנים); קישור בין הגטאות והעברת ידיעות; הנחת מוקשים ומטעני חבלה; ושותפות מלאה בגיבוש רעיוני ודרכי פעולה.

²⁷ מזכרונותיי: גם דודתי וגם בעלה עבדו בחוץ והיו להם שיינים. בזכותם התקיימו אמי עם שני ילדיה, סבתי ואחות אבי. ניהול הבית במקרה שלנו היה בידי הסבתא ואילו אמי סייעה במסחר; דבורז'צקי, עמ' 327-328.

הומור בגטו

תפקיד חשוב בחיי היום-יום ממלא ההומור. לכאורה יש סתירה בכך שבסביבה המקברית של הגטו יכולים אנשים לצחוק ולהתבדח, אך תופעה זו מתקיימת גם בגטאות רבים ואף במחנות ריכוז ועל סף המוות ממש, כפי שמציינת חיה אוסטרובר בעבודת הדוקטורט שלה בנושא זה. גם בגטו וילנה משמש ההומור מנגנון הגנה המקל על המצוקה הנפשית. ועל אף המצב הקשה, יודעים האנשים להתנחם בסאטירה, באנקדוטה או באימרה. מרב חיצו הלעג מופנים כלפי הגרמנים (למשל: גרמני מבקש הלוואה של 20 רובל מיהודי. בלי להתמהמה מושיט לו היהודי את השטר. מתפלא הגרמני – איך זה נתת לי סכום כזה בלי להכיר אותי ובלי לדעת עלי פרטים? עונה לו היהודי: אני סומך מאוד על הגרמנים; לקחתם את סטאלינגרד והחזרתם, את חארקוב החזרתם, כך שאני גם בטוח עם 20 הרובלים שלי). יש שהלעג מופנה כלפי אנשי היודנראט והמשטרה, ויש שהתושבים מפגינים הומור שחור כלפי עצמם (למשל: מתי חיסול הגטו הוא חלקי ומתי הוא טוטלי? כאשר מוציאים עשרת אלפים איש ואני לא ביניהם זה חלקי, אם אני בתוכם זה חיסול טוטלי).²⁸ תרומה רבה להפצת ההומור סיפק תיאטרון הגטו, עם הצגות הרוויה.

סיכום

חיי היום-יום בגטו וילנה היו מקשה רציפה של משימות קשות, של עבודה מתמשכת, של תנאי דיור מדכאים, של מחסור במזון ומעל לכול – של חרדה מתמשכת באשר ליום הבא. במרקם הקיום בגטו, שבו המשפחות הרוסות ונאבקות על החיים, עולה חשיבותו של תפקיד האם והאישה היהודייה. אך על אף התנאים הקשים שנכפו על היהודים, הם לא נשברו והמשיכו להתקיים בתקווה של "איבערלעבן", וביטוי נוסף לכך אפשר גם

²⁸ חיה אוסטרובר: ההומור כמנגנון הגנה, עבודת דוקטורט אשר הוגשה לסנט אוניברסיטת תל-אביב בינואר 2000. היא מונה פונקציות שונות של הומור, כמו תוקפנית, מינית, חברתית, אינטלקטואלית וגם את הפונקציה של הומור כמנגנון הגנה; קרוק, עמ' 462; דבורז'צקי, עמ' 256.

לראות בשיעור ההתאבדויות הנמוך,²⁹ תוך מתן עזרה סוציאלית לנזקקים, הקפדה על בריאות התושבים, הענקת חינוך לילדים, שמירה על המורל, וניהול חיי רוח ברמה גבוהה עד להפגיע – עד היום האחרון.

²⁹ מאיר דבורז'צקי: "העמידה בחיי יומיום בגטאות ובמחנות", בתוך: שואת יהודי אירופה רקע – קורות – משמעות, בעריכת ישראל גוטמן וליוויה רוטקירכן, יד ושם, ירושלים, תשל"ט, הדפסה שלישית. על סמך מחקר שהמחבר ערך, הוא הגיע למסקנה מכלילה כי "ההתאבדות לא הייתה דרכם של המוני ישראל בתנאי מצוקה, בעיקר בארצות מזרח אירופה" (שם, עמ' 282).

חלק ד'

סופו של גטו וילנה

מעבר מעבר
מוטלת עיר. עוד גופה חם.
מצלצלים פעמונים:
לא ראית עיר מוטלת על גב
כסוס בדמו, מטרף בטלפיו
ולא קם.

מצלצלים פעמונים:
עיר.
עיר.
איך סופדים לה לעיר
שיושביה מתים ומתיה חיים
בלב:

פעמונים.

אבא קובנר, אחותי קטנה: פואמה, תל-אביב, 1970, עמ' 35-37.

א. לקראת הסוף: האקציות והשילוחים לאסטוניה וללאטביה

ב־6 באוגוסט 1943 נחתה על הגטו המכה הראשונה של הגירויים לאסטוניה ובעקבותיה התקיימו עוד כמה אקציות שהובילו בסופו של דבר לחיסול הגטו. המכה הייתה קשה וטראומטית ובבת אחת סיימה את התקופה של "הרוגע היחסי". כאמור, השקט היה יחסי כי גם בתקופה שבין האקציות הרצופות ב־1941, ובין תחילת הגירויים ב־1943 התקיימו מדי פעם אקציות והוצאות להורג שבכל פעם מחדש היו תזכורת כואבת לאנשי הגטו.

אחת מהן הייתה "האקציה של הזקנים", שהחלה ב־17 ביולי 1942. את ההוראה נתן הממשל הגרמני, אך בפועל ביצעה אותה, ובמפתיע, המשטרה היהודית. במשך הלילה נאספו כשמונים זקנים, נכים וחולים קשים מהבתים ומבית הזקנים. הם רוכזו בבתי הסוהר של הגטו, ובתוך זמן קצר הועברו למחנה בפוספיישקי (רובע קיט מצפון לעיר) ששימש בעבר קייטנה לילדים מטעם "טוז" (ט.א.ז – T.O.Z – בפולנית: האגודה הבריאות) ונאמר להם שזה למען בריאותם. כעבור ימים ספורים צורפו אליהם עוד שבעה. הטיפול באוכלוסיית "בית ההבראה" היה נתון כולו בידי שוטרי הגטו, ללא התערבות גרמנית-ליטאית. המעשה עורר תמיהה רבה בקרב אנשי הגטו – איך זה שדווקא אלה שתמיד ראשונים למות זוכים פתאום ביחס מועדף כל כך? הרוב מיאן להאמין לנסים וחרד מהבאות, ואכן "ההבראה" נגמרה כעבור תשעה ימים כאשר שמונים וארבעה זקנים (שלושה מתו במחנה) נמסרו לגסטאפו והועברו במשאיות לפונאר, שם נרצחו. אף שלבני המשפחה נגרם זעזוע קשה, הגטו הסתגל למצב מהר, מה עוד שהיו שמועות שהאקציה כוונה לילדים וגנס הצליח להמיר אותה לזקנים.¹

¹ קרוק, עמ' 308 (מציין בטעות שהזקנים הובלו למחנות "טאז" בוולוקומפיה. בדפים מאוחרים הוא מתקן את הטעות), 310, 312, 315-316, 319: מציין ש־80 הזקנים היו

אקציה בקנה מידה שונה לחלוטין הייתה "האקציה של אושמיאנה", שביצעה ב-23 באוקטובר 1942 המשטרה היהודית של גטו וילנה. גם באקציה הזאת נמסרו לגרמנים 406 זקנים וחולים במקום 1,500 איש שנדרשו.

האקציה הגדולה ביותר בתקופה זו הייתה "האקציה של קובנה" שנערכה ב-5 באפריל 1943 והתבצעה בקרב יהודי ארבעה גטאות קטנים שנותרו עדיין בגביטסקומיסאריאט וילנה-לאנד: אושמיאנה, סווינציאן, מיכאילישוק וסול. עוד בחודש מרץ הודיעו הגרמנים שיש בכוונתם לפנות את הגטאות האלה ולהעביר את אוכלוסייתם לגטאות הגדולים של וילנה וקובנה ולמחנות העבודה. היודנראטים בערים אלה החלו בהכנת מקומות מגורים לאלפי אנשים. מגטו וילנה אף נשלחו לעיירות עשרה שוטרים כדי לארגן את ההעברה, וגנס עצמו ביקר באושמיאנה ובסווינציאן לשם הכנת המבצע. השוטרים ערכו את המיון וקבעו את היעד. וכך, באותו חודש הגיעו לגטו וילנה כ-1,250 יהודים (מאושמיאנה, מסווינציאן וממיכאילישוק) ששוכנו באופן מסודר מאוד במתקנים ציבוריים כמו בתי ספר ובתי תפילה;² עוד כ-1,450 איש מאושמיאנה נשלחו למחנות עבודה (בקנה, בוילייקה החדשה [נובו-וילייקה], בזאסלי, ובז'ז'מר); וכל השאר, כ-5,000 איש, יועדו, כביכול, לגטו קובנה. העברתם החלה ב-3 באפריל. את האנשים דחסו לתוך קרונות שנאטמו בחוטי תיל בשתי תחנות: סול וסווינציאן החדשה (נובו-סווינציאן). בו בזמן הועמסו על רכבת בוילנה כ-350 אנשים מהגטו שרובם ככולם הגיעו מהעיירות ובחרו מרצון לעבור לגטו קובנה כדי להתאחד עם משפחותיהם. ב-4 באפריל 1943 חוברו הקרונות של וילנה וסול לרכבת ארוכה אחת, שגם גנס מצטרף אליה והיא יצאה לדרך. הרכבת לא הגיעה לקובנה, לפנות

התמורה שראש הגטו הסדיר עם הגרמנים בעבור 300 איש שהם דרשו בגין "עברות" שונות (כגון הברחות וחילופי אסירים בבית הסוהר), עמ' 325: מציין ש"84 הזקנים הובלו לעקידה"; רולניק, עמ' 68-70; שור, עמ' 64-66; באלברישסקי, עמ' 451; ארד, עמ' 277; רינדזיונסקי, עמ' 75.

² קרוק, עמ' 486-487. מציין שההעברה נעשתה בתנאים כל כך נוחים, עד שאנשים אמרו: "לא טוב, כי יותר מדיי טוב".

בוקר היא עצרה בפונאר, גנס והשוטרים הורדו ממנה והוחזרו לוויילנה, שם הוחזקו במשטרת הביטחון, וכל השאר נדרשו לרדת מהקרונוות. מוקפים בגרמנים וליטאים חמושים הובלו לבורות ונורו. מאות אנשים סירבו ללכת אל הבורות והחלו לברוח, אך רק מעטים הצליחו להינצל. גורל דומה ציפה ליהודים שהגיעו ברכבת מסווינציאן החדשה. גם היא עברה דרך וילנה וכאן נותקו ממנה חמישה קרונוות עם בחורים צעירים שנועדו למחנות העבודה בבזדאן. כל השאר הועברו לפונאר ונורו שם. גם במקרה זה, כאשר התברר לאנשים שהם הולכו שולל, החלה בריחה המונית ורבים גילו התנגדות. לאחר האקציה היו פזורות בשטח הרכבת של פונאר, ובשדות הסביבה, כ־600 גופות של בורחים ומתנגדים. בסך הכול נרצחו באקציה זו כ־3,800 איש, ורק כמה עשרות (בעיקר נשים וששה ילדים) הצליחו להינצל ולהגיע לגטו. למחרת החלו, על פי הוראת הגסטאפו, כשלושים שוטרים מגטו וילנה לקבור את הגופות. הקבורה נמשכה כמה ימים. מהלך הפעולה ותוצאותיה הקשות החזירו את הגטו לימי האקציות הראשונות – שוב נוכחו האנשים לדעת שחייהם תלויים מנגד, ואין גבול למעשי ההונאה האכזריים של הגרמנים. את הלכי הרוח מתאר דבורז'צקי: "...ואחר כך הגיעה הידיעה גנס נעצר! עברה עוד שעה קלה, ו(ה)ידיעה עברה את הגטו, פשטה כלהבת אש והוציאה במשך רגעים מספר את הכול לרחובות; הגטו רתח מתוך בהלה, חרדת עצבים וייאוש. כל חמשת אלפי היהודים הובאו לפונאר...". זאת גם הייתה הפעם הראשונה שבה הגרמנים אפשרו לאנשי גטו וילנה לראות בגלוי את גיא ההריגה – פונאר – בלא דברי כחש והסתרה. מציין באלברישסקי: "עד לרגע זה נהרגו בוויילנה כ־50 אלף יהודים, אבל הגרמנים מעולם לא דיברו אמת לגבי מה שקרה. להיפך, תמיד הם היו מרגיעים ש'האנשים עובדים'. עכשיו, לראשונה, הם הסירו את המסכה. הם הניחו שאין יותר מה לדאוג ומה להסתיר, כי ממילא אלה שנותרו לא ימתינו זמן רב לסופם".³ יום

³ ארד, עמ' 290-298; שור, עמ' 91-95: מציין שבפונאר נרצחו 5,000 איש (עמ' 93) ועוד קבוצת יהודים מסווינציאן נרצחה בתחנת הרכבת של סווינציאן החדשה; רולניק, עמ' 84-87; קורצ'אק, עמ' 141-143; לזר, עמ' 95-96: בין השאר הוא מביא את סיפורו

האקציה הוכרז בקרב שומרי המצוות בגטו כ"יום כיפור קטן". והיה לו גם אפילוג טרגי: בפעם הראשונה הרשו הגרמנים להעביר ליושבי הגטו את חפצי הנרצחים מפונאר. הדבר גרם לחילוקי דעות חריפים – חלק מהתושבים צידדו במעשה, בנימוק שהחפצים יקלו על תנאי החיים והסיכוי לשרוד, וחלקם התנגדו נחרצות, בטענה שאין להשתמש בחפצים המוכתמים בדם של אחיהם. בסופו של דבר הועברו לגטו תשע עגלות עם בגדים ומצרכי מזון.⁴ הגטו היה במבוכה קשה, כפי שמציין קרוק: "בגטו הכול כאילו מת. המשרדים אינם פועלים. בבתי המלאכה לא עובדים... הכול נתון במעין ערפל. הכול נראה בלתי מובן... כל רחשוש מנופח. יש האומרים שאת האקציה ביצעו לאטבים... אחרים 'יודעים' שזה נעשה בידי 200 אוקראינים... ושכביכול הינגסט ומורר לא ידעו עליה... הרחוב לוהט ושואל כל הזמן – למה אנחנו שותקים? נצא מהגטו, נלך ליערות, נתנגד... הגטו ויהודי הגטו ממש מוכים עד היסוד. מסביב מוות".

לאחר חיסול הגטאות הקטנים החל חיסול מחנות העבודה שבקרבת וילנה. שנבע, בין השאר, מהאיסור על הימצאות יהודים במרחק קטן מ-50 ק"מ מהגבול הבלארוסי, מחשש שיצטרפו לפרטיזנים.⁵ בחודשים מרץ-אפריל 1943 הוחזרו לגטו וילנה יותר מ-700 יהודים ממחנות ביאלה ואקה, רשה וסורוק טאטאר, ופעולתם נפסקה. אלא שכעבור כחודש חודשה העבודה ברשה ובביאלה ואקה ויותר מ-200 יהודים הוחזרו לשם. ממחנה ז'ז'מר הועברו כ-800 איש לגטו קובנה ונותרו בו רק כ-140 בעלי מקצוע. בסוף יוני 1943 החל הרצח הטוטלי של עובדי המחנות. ביאלה

של אחד משוטרי הגטו, המתאר את המחזה המחריר שנתגלה לעיני השוטרים: "... כל השטח היה זרוע גופות ואברי אדם... וייס הסביר... את הקברים: מי מהכאפונעס, מי מהאקציה של הפרובוקציה, מי מהשיינים הצהובים וכולי... בגמר הסיור הורו להם לאסוף את הגופות הפזורות בשטח ולקבור אותן בבור השלישי"; דבורז'צקי, עמ' 353-360; באלברישסקי, עמ' 45, 454-458; לזר, עמ' 98-100.

⁴ קורצ'אק, עמ' 142; קרוק, עמ' 501, 503-505, 507: שניהם מציינים, שבית התפילה שאולקה (שאולקעס קלויז) היה מלא מפה לפה והיהודים אמרו פרקי תהילים ומיררו בבכי; המצרכים הועברו לארגון "עזרה לחורף"; לזר, עמ' 100.

⁵ ארד, עמ' 290-291, 296; קרוק, עמ' 490; "ידיעות הגטו", גיליון 31 מיום 21.3.1943, אצל דבורז'צקי, עמ' 351.

ואקה, קנה ובזדאן חוסלו בידי משטרת הביטחון, בפיקודו של ברונו קיטל (Kittel), תוך שימוש באמצעי הסחה והונאה. בביאלה ואקה קדם לחיסול המחנה מעשה עונשין, על בריחת ששה יהודים אל הפרטיזנים, שבו רצחו הגרמנים ששים ושבעה עובדים מתוך כ־300. יתרת האנשים הועברו לגטו וחלקם נמלטו ליער. במחנה קנה רוכזו כל העובדים, כ־240 איש, בצריף אחד באמתלה שקיטל רוצה לדבר אליהם. תוך כדי הנאום הוקף הצריף באנשי ביטחון גרמנים וליטאים, ואחרי שקיטל יצא ממנו נפתחה אש מנשק ורימונים וכל יושבי הצריף נרצחו. הדבר אירע ב־8 ביולי ולמחרת היום חזר על עצמו במחנה בזדאן (לפני שהרצח בקנה הגיע לידיעת יושביו). 350 היהודים שהיו במחנה נרצחו בו במקום ורק בודדים, שהיו באותו זמן מחוץ למחנה, ניצלו. כאשר במחנה רשה נודע על החיסולים ברחו רוב העובדים לגטו וילנה. הגרמנים לא נקטו במקרה זה פעולות עונשין – ככל הנראה כדי לא להעלות את המתח ולא לגרום לאנדרלמוסיה – והם אף החזירו לגטו את הנותרים. מקרה יוצא דופן קרה במחנה זאצ'אפקי שבו עבדו כמה עשרות יהודים באחריות ארגון "טודט". כשהגיעו אנשי המשטרה לחסל את המחנה, בתואנה שהם רוצים רק להעביר את היהודים לגטו, פקפק הסגל הגרמני של המחנה בדבריהם וביצע בכוחות עצמו את ההעברה, תוך שימוש בכלי הרכב של היחידה. המחנה האחרון, וילייקה החדשה, חוסל בסוף יולי, כל יושביו, פרט לארבעה עשר איש שברחו לפרטיזנים, נרצחו בפונאר.⁶

תקופת "היציבות" הופרה לא רק על ידי האקציות שתוארו לעיל, אלא גם על ידי פעולות רצח "מזדמנות" שאירעו מפעם לפעם והיו קשורות בעיקר למעשי הברחה ולסטייה מהצווים הגרמניים. יחידים או קבוצות קטנות שנתפסו ב"עברות" הובאו לפונאר, לעתים דרך כלא לוקישקי, ושם נרצחו. זה היה גורלם של הזוג אהרון ורבקה שולקין שהועסקו בבית חרושת ללבנים ברחוב פונאר: בתחילת מאי 1943 הם נתפסו בכפר שעה שערכו קניות, ולאחר חקירה קצרה נורו שניהם למוות. בעקבות המקרה פרסם גנס חוזר לתושבי הגטו, ב־4 במאי, ובו התריע מפני הישנות מקרים

⁶ ארד, עמ' 299–300; קרוק, עמ' 589–590, 601; קלמנוביץ', עמ' 67–68, 71; לזר, עמ' 117–118, 120; שור, עמ' 101–102, 107; קורצ'אק, עמ' 157–168; רולניק, עמ' 97–100.

דומים. מקרה אחר היה של בן ציון אוקון שנתגלה אצל גוי כשברשותו 3,000 רובל. גם הוא הובא לפונאר ונורה למוות.⁷

זעזוע נוסף עבר על הגטו במחצית יולי, כאשר הגרמנים דרשו את הסגרתו של יצחק ויטנברג, מפקד המחתרת, כמתואר בהמשך. הדרישה והאיומים הנלווים הכניסו את התושבים לבהלה ולחרדה מפני חיסול מידי של הגטו. רק לאחר הסגרת ויטנברג נרגעו הרוחות, אך לזמן קצר, כי כעבור שבועיים החלו השילוחים של יהודי הגטו בעלי כושר עבודה למחנות באסטוניה ובלאטביה.

השילוחים נעשו בעקבות פקודתו של הימלר, שפורסמה ב-21 ביוני 1943, לחסל את הגטאות באוסטלנד.⁸ הפקודה קבעה שבאזור ריגה יוקם מחנה ריכוז ואליו יועברו בתי המלאכה הנדרשים לצבא הגרמני, כמו למשל בגדים ונשק. בפקודה גם צוין שמקום ריכוז נוסף יהיה בשטח המחצבות של פצלי השמן.⁹ במחנות אלה יועסקו מספר נדרש של גברים יהודים וכל השאר יחוסלו. מועד סיום ההתארגנות נקבע ל-1 באוגוסט 1943. את הפעילות הגרמנית, הקשורה בביצוע הפקודה, ניהל בגטו וילנה וסביבתו קצין הס"ס ברונו קיטל. ביוני 1943 החליף קיטל, בתפקיד הממונה על ענייני היהודים במשטרת הביטחון בוילנה, את מאיר שנשלח לחזית. קיטל פיקד, בין השאר על רצח יהודי המחנות בזדאן וקנה, וניהל את המגעים בפרשת ויטנברג. הוא גם עסק בשילוחים לאסטוניה וללאטביה, והטביע חותם מובהק על ימיו האחרונים של הגטו. בקרב אנשי הגטו נודע קיטל באכזריותו ובהתנהגותו הסדיסטית, כולל מעשי רצח במו ידיו. לא בכדי קיבל את הכינוי "המחסל של גטו וילנה".¹⁰

⁷ מסמך מורשת D.1.4638; קרוק, עמ' 597.

⁸ השואה בתיעוד, עורכים יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות, יד ושם, ירושלים, תשל"ח (להלן: השואה בתיעוד), עמ' 363-364; ארד, עמ' 321-322.

⁹ פצלי שמן, הנקראים גם אבן ביטומנית, הם סלע משקע עשיר בחומר אורגני המכונה "קרוגן". מסלעים אלה ניתן להפיק אנרגיה, על ידי שריפתם בתנורים מיוחדים, או דלק נוזלי באמצעות חימום או מיצוי כימי. דלק זה מקביל בתכונותיו לתזקיני נפט גולמי. את אנרגיית החום ניתן לנצל להסקה, או להפקת חשמל.

¹⁰ קיטל היה יליד אוסטריה, בראשית שנות העשרים שלו. שחקן ונגן סקסופון. לפני וילנה היה בגטאות אחרים, בין היתר בריגה. דבורז'צקי, עמ' 321-322; שור, עמ' 100; ארד,

לשילוח הראשון, של 825 עובדים גברים מגטו וילנה לאסטוניה ביום ו', 6 באוגוסט 1943, קדמו התרחשויות מרות: בראשית החודש הופסקה עבודתם של 3,000 איש מהגטו שהועסקו בכ-100 מפעלים ומחנות מחוץ לגטו. אף שחלקם הוחזר בתוך זמן קצר לעבודה, הגטו ראה בכך אות מבשר רעות. כעבור כמה ימים נערכה אקציה פתאומית בשדה התעופה פורובאנק שבו עבדו כ-1,000 יהודים. כוח שהורכב בעיקר מאסטונים צר על המחנה והחל לתפוס אותם ולהעבירם לתחנת הרכבת של וילנה כדי לשלחם למחנות עבודה באסטוניה. היהודים, אשר הזיכרון של "האקציה של קובנה" היה חקוק עמוק בתודעתם, גילו התנגדות והחלו במנוסה המונית, גם בתחנת הרכבת. ההתנגדות הזאת גבתה קורבנות רבים: עשרות נורו בפורובאנק, ועוד 300 בתחנת הרכבת, וחלק הצליח להימלט. השילוח הראשון הורכב מעובדים שנתפסו בפורובאנק ומאלה שנתפסו בגטו או בסביבתו. בגטו ראו בכך את תחילת הקץ. באלברישסקי מציין: "הסימטאות הצרות והצפופות נתמלאו בני אדם. גברים, נשים וילדים כרכו ידיים ומיררו בבכי: הנה לוקחים את טיפת דמנו האחרונה".¹¹ הרוחות נרגעו במקצת כעבור שבוע, לאחר שאל הגטו חזרו כמה בריגדירים. הם שבו ללא פגע ואף הביאו עימם מכתבים, ומסרו שלאנשים במחנה לא אונה כל רע. כך גם נודע שהטרנספורט הגיע למחנה וייווארה (Vaivara), תוך מעבר דרך ריגה שבלאטביה. לבני המשפחה בגטו ניתנה האפשרות לשלוח לקרוביהם במחנה חבילות בגדים ומזון. מהר מאוד הוברר לאנשי הגטו שתנאי החיים במחנה קשים ביותר: בצריפים שורר קור מקפיא, חסר

עמ' 299 והערות שוליים בעמ' 400; קורצ'אק, עמ' 157; סוצקבר, עמ' 125-126.
¹¹ דבורז'צקי, עמ' 362-364: מציין את מספר ההרוגים בתחנת הרכבת – 300; שור, עמ' 108-109: מציין בטעות את תאריך המשלוח כ-5 באוגוסט ואת מספר המשולחים כ-825, מתוכם 100 הועמסו בנובה וילייקה כאשר הרכבת עברה שם (עמ' 114); ארד, עמ' 362-364: מציין שנשלחו 1,000 איש; קורצ'אק, עמ' 178-179; לזר, עמ' 144-145: מציין שהגרמנים התכוונו לקחת 2,400 איש, אך לא הצליחו בכך והסתפקו ב-800; באלברישסקי, עמ' 467; בעקבות המחסור בידיים עובדות שנוצר בגטו אחרי האקציה, פרסם גנס הוראה שעל פיה נדרשו כל מי שלא עובדים להירשם לעבודה במרכזי רישום מיוחדים שנקבעו לצורך זה (מסמך מורשת D.1.344.1).

מזון, העבודה מתישה, הכינמת נפוצה ומאות אנשים נרצחים בסלקציות.¹² השילוח השני יצא ב־24 באוגוסט 1943, עם כ־1,400 איש, ביניהם – שלא כמו בשילוח הראשון – נשים וילדים. הגרמנים הפקידו בידי היודנראט את מלאכת ריכוז המועמדים לשילוח, לאחר שהודיעו שלא יחטפו יהודים במפתיע ובאופן שרירותי כפי שעשו קודם לכן. הדרישה המקורית הייתה ארבעת אלפים איש, אך לא היה בכוחה של הנהלת הגטו לספק מכסה זו. איסוף האנשים נעשה בשלבים: ראשונים נבחרו בני משפחה של מי שיצאו בטרנספורט הראשון, שהביעו את רצונם להצטרף; אחריהם נאספו "הפרובינציאלים" – ניצולי העיירות והמחנות מסביבת וילנה, שהגיעו לגטו באביב. אנשים אלה היו במעמד נחות, ללא עבודה וללא שיינים, ולמשטרה היהודית היה קל יחסית להגיע אליהם. האיסוף נמשך שלושה ימים ובתחילה התנהל כשורה: הוכנו רשימות והאנשים קיבלו זימון בכתב

¹² שור (שם, עמ' 113) מציין: "הידיעות הבאות מאסטוניה אינן מותירות תקווה רבה להצלה. התנאים במחנות שם מחרידים. האנשים מוחזקים בצריפים גדולים, בלתי מוסקים, על דרגשי עץ תלת קומתיים. הם ישנים על הקרשים החשופים, על כריות עשב, ומתכסים בשמיכות צבאיות דקות וישנות... הבגדים והמגפיים רטובים תמיד בגלל העבודה בביצות, אך לא ניתנו להם בגדים להחלפה. מנת המזון עלובה ביותר: 250 גרם לחם ליממה כולה, פעמיים מים חמים עם ציקוריה... וצלחת מרק מימי. יום העבודה נמשך 14 שעות... האנשים סובלים מפצעים מוגלתיים על כל גופם... אם בקבוצה מסוימת מישוהו חולה יותר מיומיים יורים למוות בקבוצה כולה..."; באלברישסקי מציין שבהיודוע שם המחנה וייוארה, החלו הבריות בגטו לומר שהוא תואם את מצבם: ויי, ויי (שם, עמ' 459). הוא גם מוסיף ומציין, שהיהודים שם היו חסרי כול: הם נתפסו בבגדים שלגופם, ללא חפצים אישיים וללא מזון ונזקקו לחבילות מהגטו (שם, עמ' 466-469); במכתב שנשלח ממחנה וייוארה ב־27 באוגוסט 1943 אל מ' לובוצקה בסטראשון 6 צוין: "אנחנו עדיין בחיים ועובדים. המנהל שלנו הוא טודט. חסר מזון. ארבעים גרם לחם ליום, העבודה קשה מאד והדבר העיקרי בעבורי זה בגדים... אין לי מעיל ולא בגדים תחתונים. הגשם כאן חזק וקר מאוד. התנאים די קשים... טוב שנשארת" (המכתב נמצא באוסף של קרוק שהיה אסיר במחנה זה ומופיע בתרגום האנגלי של יומנו של קרוק, עם פרשנות ותוספות על ידי בנימין הרשב, כלהלן):

The Last Days of the Jerusalem of Lithuania Chronicles from the Vilna Ghetto and Camps, 1939-1944/Herman Kruk, edited and introduced by Benjamin Harshav, Yivo Unstitute for Jewish Research, Yale University Press, New Haven London, 2002 (להלן: הרשב), עמ' 660. למעשה היו בווייוארה שלושה מחנות: הראשון בתחנת הרכבת, השני בווייוקוני (Vivikoni) המרוחקת 10 ק"מ (עם כ־800 איש ובתוכם הרמאן קרוק) והשלישי במפעל גז, 5 ק"מ מהעיר (הרשב, עמ' 667).

עם ציון התאריך ומקום הריכוז (שהיה בשאוולי 1). אך למרות התכנון והסדר, ההתייצבות הייתה חלקית בלבד כי בינתיים נתקבלו בגטו ידיעות על תנאי המחנה הקשים. לאור זאת החלה המשטרה היהודית לעצור בכוח את מי שהופיע ברשימות, ואם היו כאלה שהתחבאו במאלינות – אספו במקומם בני משפחה או אפילו שכנים. במעשים אכזריים אלה נעזרה המשטרה בבריוני העולם התחתון שקיבלו הבטחה, שבסופו של דבר לא קוימה, כי יהיו פטורים משילוח. הנתפסים הועמדו בפני דילמה מצפונית קשה – לצאת אל הבלתי נודע, העלול להוביל אל המוות, או לחשוף את מקומות המחבוא של האנשים שברשימות. שור מציין: "טכסים זה נשא פרי – השכנים, לא רק שהצביעו על מקום מחבוא של המבוקש, אלא לפעמים אף מצאו אותו בעצמם. שוב פרצה פאניקה בין התושבים וכל הזמנה להתייצבות לנסיעה כונתה פסק דין מוות". לפני הנסיעה רוכזו כולם בחצר המנזר של המיסיונרים, בכיכר רוסה הסמוכה לשלוחה של הרכבת. המשלוח היה מלווה במחזות קורעי לב – בעלים הופרדו מנשותיהם וילדים מהוריהם.¹³

השילוח השלישי החל ביום ד', 1 בספטמבר 1943, ונמשך ארבעה ימים.¹⁴ היה זה השילוח הגדול ביותר ובמהלכו התרחשו אירועים מכריעים בחיי הגטו. ביום הראשון לאקציה, בשעה חמש בבוקר, הקיפו את הגטו חיילים אסטונים, ליטאים וגרמנים. כוח נוסף פרץ לתוכו והחל לתפוס ללא אבחנה גברים (ביניהם נתפס גם בראודה, ראש משרד העבודה של היודנראט).¹⁵ כמאה איש נעצרו.

התושבים נכנסו לבהלה נוראה והחלו להסתתר במאלינות. התחושה הייתה שהגיע הקץ. במצב זה נכנסה לפעולה מחתרת הפפ"א (ארגון הפרטיזנים המאוחד), מתוך כוונה להילחם בגרמנים ועוזריהם. על רקע

¹³ שור, עמ' 111-114; ארד, עמ' 325.

¹⁴ שור, עמ' 116-119; דבורז'צקי, עמ' 396, 410-414; קורצ'אק, עמ' 181, 186-188; רולניק, עמ' 104-108; באלברישסקי, עמ' 470-474; ארד, עמ' 327, 329-330; לזר, עמ' 165.

¹⁵ באלברישסקי, עמ' 470; רולניק, עמ' 107: על פיה בראודה נתפס ביום האחרון של האקציה; שור, עמ' 117.

התפתחויות אלה הגיע גנס להסדר עם הממשל הגרמני שעל פיו תטפל המשטרה היהודית בריכוז האנשים, ואילו הגרמנים והאסטונים יעזבו את הגטו. גנס פעל כך הן כדי למנוע עימות בין המחתרת לגרמנים, שלדעתו היה מוביל לחיסול הגטו, והן כדי שהאקציה תיערך באופן מבוקר, על פי העדפות שלו. הגרמנים דרשו 3,000 גברים ו-2,000 נשים, כולם כשירים לעבודה: קבוצת זקנים שנתפסה בבית הכנסת בשעת תפילה ונשלחה לשער, הוחזרה בכעס על ידי קיטל. במשך היום הצליחה המשטרה היהודית לעצור 600 איש בלבד, דבר שלא סיפק את הממשל. לעת ערב הוחזרו החיילים לגטו, וכדי לזרז את האיסוף הם הפעילו, זו הפעם הראשונה בתולדות הגטו, שיטה חדשה: פיצוץ בתים (ובלשון התושבים "מיקוש" או "הפצצה") על המאלינות שבהם. פוצצו שלושה בתים: בסטראשון 15 ו-12, שם הייתה עמדה של המחתרת, ובדיסנה 5. המעשה החריד את אנשי הגטו שנוכחו לדעת כי המחבוא אינו מספק יותר ביטחון, ורבים העדיפו להסגיר את עצמם. לאחר הריסת הבתים עזב הכוח הצבאי את הגטו ואת המשך האקציה ניהלה רק משטרת הגטו בסיוע יחידה מיוחדת שהקים היודנראט. היחידה החדשה כונתה "משטרת עזר" והורכבה מכמה מאות בריונים, מקרב "די שטארקע" (הגברתנים), ואחרים, שצוידו בסרטי שריון ובתעודות. ביומיים הבאים נמשך המצוד אחר גברים בלבד, דבר שאפשר לנשים לנוע בחופשיות בגטו ולהביא מזון וחפצים לגברים המתחבאים. ביום ה', 2 בספטמבר, נתפסו בבית החולים הרופאים והחולים, ורק צוות מצומצם נשאר במקום. למחרת היום הושלמה המכסה על ידי תכסיסי הונאה: במקרה אחד נכנסו שוטרים יהודים לבית שבו גרו מועסקי הק"פ וביקשו מהם לצאת בדחיפות לעבודה – כ-300 פועלים התייצבו במקום הריכוז, אך נשלחו במשאיות לרכבת.¹⁶ במקרה אחר זימן גנס את אנשי משטרת העזר לאספה בחצר היודנראט ותוך כדי התכנסות מסר חלק מהם לכוח ליטאי שהעבירם לרכבת.

¹⁶ רולניק, עמ' 105; באלברישסקי, עמ' 472; דבורז'צקי, עמ' 411-412. באקציה זו נתפס דבורז'צקי עצמו והועבר עם השילוח לאסטוניה; שור עמ' 118: חלקם ניצלו מהשילוח על ידי המפקד הגרמני של הק"פ, מאיור פלאגה.

יום שבת, היום הרביעי והאחרון של האקציה, נועד כולו לריכוז נשים. רבות מהן גילו רצון לצאת מהגטו ולהצטרף אל בעליהן שנתפסו בשילוחים הקודמים, כולל זה האחרון. ביום זה הגברים התהלכו חופשי. בערב של יום נאספו 2,200 נשים – 200 מעל המכסה המקורית.

האנשים שנעצרו בימי האקציה רוכזו – כמו בשילוח השני – בכיכר רוסה, שם סיפקו להם עובדי המטבחים הציבוריים מזון ומים, וכן צידה לדרך,¹⁷ לפני שהועמסו על הרכבות.

את תיאור ההתפתחויות מביא מזווית הראייה של היודנראט "ידיעות הגטו", במאמר מערכת שהופיע אחרי השילוח. בין השאר נאמר: "ביום ד', 1 בספטמבר, בשעה 5 בבוקר, הגיעו לגטו באי כוח משטרת הביטחון הגרמנית וס"ד, בלוויית מספר ניכר של חיילים אסטונים מזוינים. הם דרשו שהנהלת הגטו תספק לעבודה באסטוניה 3,000 גברים ו־2,000 נשים. פאניקה איומה עברה על הגטו, אך לאושרנו הצליחו ראש הגטו מר גנס, ומפקד המשטרה מר דסלר, להשפיע על באי כוח הרשות הגרמנית להוציא מן הגטו את החיילים ולמסור לידי המשטרה היהודית את גיוס כוח העבודה לאסטוניה. זה הציל את המצב".¹⁸ במאמר מוזכר כי גנס כינס שתי אספות בחצר היודנראט: בראשונה הודיע ש"רק על ידי ציות לממשל הגרמני יהיה אפשר להציל את הגטו, כל דרך אחרת תוביל אותו להשמדה" (ובכך גם נרמז שלא להיכנס לעימות מזוין עם הגרמנים וגם לא לנטוש את הגטו); בשנייה ניסה לשכנע את הנשים להצטרף לשילוח. במאמר מובע צער על המצב שנוצר אחרי השילוחים, שבו "הופחתו האקדמאים בגטו ויחד עימם אבדו לנו מומחים רבים ובעלי מקצוע חשובים, וחסרונם מורגש היטב בחיינו הנבנים על יסודות חדשים".

במהלך ארבעת הימים של האקציה סבל הגטו מהפסקת חשמל ומחסור במים. אירעו גם מעשי ביזה וגנבה מבתי המשולחים, ואלה גונו בחריפות על ידי הנהלת הגטו והציבור הרחב. שור מציין: "אחרי האקציות נראה הגטו כשדה קרב – הריסות בתים, מרתפים פעורים ובתוכם גופות של בני אדם. גם אלה שעדיין חיו נראו כגוויות".

¹⁷ קורצ'אק, עמ' 189; שור, עמ' 118.

¹⁸ מובא אצל קורצ'אק, עמ' 186–188.

בסך הכול שולחו בשלוש האקציות – 7,400 איש, ובגטו נותרו כ-12,000 נפש.¹⁹

ב. פעילות המחתרת בחודשים האחרונים

המחתרת בגטו וילנה זכתה להתייחסות רבה בהיסטוריוגרפיה של ההתנגדות היהודית לנאצים באופן כללי ושל פעולות המחתרות בגטאות באופן מיוחד. הפוטנציאל הגלום בה – הארגון, האידאולוגיה המגובשת והחברים הנלהבים והמסורים שהיו מוכנים להקריב את נפשם במאבק נגד הנוגש – לא בא לידי ביטוי מעשי בגטו וילנה; לא פרץ מרד וכמעט לא הייתה לחימה נגד הגרמנים ועוזריהם.

דבר קיומה של המחתרת הגיע לתודעת הציבור הרחב בגטו רק חודשיים-שלושה לפני חיסולו, בעיקר בעקבות "פרשת ויטנברג". הציבור גם לא ידע על העימות המתמשך בין גנס, והאידאולוגיה שלו לגבי הישרדות הגטו, ובין המחתרת והאידאולוגיה שלה – להתכונן ללחימה בגרמנים ובבוא העת להיאבק בהם, להסב להם אבדות ולמות מות גיבורים. "עמך" גם לא ידע שבגטו פועלות מספר תנועות מחתרת ושהן היו חלוקות באשר לדרך המאבק, גיוס חברים וכיו"ב. שלא כמו בגטו קובנה, שם היה קיים שיתוף פעולה בין ראש היודנראט אלחנן אלקס ובין המחתרת; ושלא כמו בגטו ורשה, לאחר הגירוש הגדול, שם תמך הציבור הרחב במחתרת באופן מוחלט, יצא בנחרצות נגד היודנראט והמשטרה השנואים ולקח חלק פעיל במרד, בגטו וילנה ההתפתחות הייתה שונה: בבוא רגע ההכרעה בחר הקהל בגנס ודחה את גישת המחתרת. המחתרת נשארה מבודדת ובסופו של דבר, להוציא מקרה אחד, לא הגיעה לידי קרב עם הגרמנים.

¹⁹ שור, עמ' 118-119; "ידיעות הגטו" הנ"ל (קורצ'אק, עמ' 187) מציין, שבגטו נותרו 10,200 איש. ככל הנראה הנתון מתייחס רק לאנשים לגליים ועל פי ארד (שם, עמ' 334) נותרו בפועל 11,000-12,000 איש. החישוב המתמטי של המשולחים מגטו וילנה מסתכם ב-7,425 לפי: 825 בשילוח הראשון, 1,400 בשני ו-5,200 בשלישי. מאחר שבגטו היו כ-20,000 איש, וכמה מאות נלקחו באקציות הקטנות שנערכו מאז אפריל 1943, סביר להניח שנותרו 12,000 איש. שור (שם, עמ' 119) מציין שנותרו 10,000 איש; דבורז'צקי, עמ' 417.

עם זאת, המאבק של המחתרת לא תם: סמוך לחיסול הגטו ואחריו עברו מאות מחבריה לפרטיזנקה שביערות והמשיכו את מאבקם משם, עד בוא יום השחרור.

הניצנים הראשונים להתארגנות מחתרתית הופיעו עוד בתקופת האקציות הקשות של סוף שנת 1941, כאשר תנועות הנוער החלו לחפש דרכי תגובה למתרחש סביבם. עם הזמן החל להתרחב שיתוף הפעולה ביניהן, בעיקר במסגרת הקואורדינציה הציונית. פרי המאמצים האלה היה כרוז שפורסם ב-1 בינואר 1942 ופותח במלים "אל נלך כצאן לטבח" (ר' נספח י"ט). הכרוז שחיבר אבא קובנר הופץ גם לגטאות אחרים ואף לעמים השכנים, בתרגום לפולנית ולליטאית. לראשונה בתקופת השואה הופיע מסמך המעלה את הקביעה המרה שחזתה נכונה ש"היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה, ועל יהודי ליטא נגזר להיות הראשונים בתור". המסמך מציג אלטרנטיבה והיא התנגדות, "התקוממות בנשק". לכרוז לא הייתה השפעה ממשית באותו זמן, אך נודעה לו חשיבות הצהרתית, והוא זרע את הזרעים להתקוממות נגד הנאצים שהניבו פרי יותר מאוחר.²⁰

שלושה שבועות לאחר מכן, ב-21 בינואר 1942, הוקם הפפ"א בגטו וילנה והשתתפו בו נציגי רוב התנועות הפוליטיות – הקומוניסטים, השומר הצעיר, בית"ר והנוער הציוני.²¹ בארגון הוגדרו קווי הפעולה:

²⁰ הכרוז נכתב בידיש והוקרא לראשונה, באסיפת צעירים מתנועות ציוניות במטבח הציבורי הציוני, לפני כ-150 איש. קובנר הקריא אותו בידיש וטוסייה אלטמן בעברית – דבורז'צקי, עמ' 157; קורצ'אק, עמ' 54; רזניק, עמ' 76-77; ארד, עמ' 196; דב לוין: לוחמים ועומדים על נפשם, יד ושם, המכון ליהדות זמננו האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ה (להלן: לוחמים ועומדים על נפשם), לוח ט"ו: מובא קטע מהמקור באידיש (ראו נספח י"ט); דינה פורת: מעבר לגשמי – פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד ויד ושם, הדפסה שנייה, תל-אביב, תשס"א 2000 (להלן: מעבר לגשמי), עמ' 91-92; סוצקבר, עמ' 129-130; מידת ההשפעה של הכרוז נדונה בהרחבה על ידי דינה פורת והיא מסיקה שהייתה לו השפעה ניכרת בגיבוש רעיון ההתנגדות בגטאות (מעבר לגשמי, עמ' 94-95).

²¹ קורצ'אק, עמ' 62-63; רינרזיונסקי, עמ' 80-81; לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 125-126; ארד, עמ' 199-201; מעבר לגשמי, עמ' 106-107; דבורז'צקי, עמ' 158, 189-190; מציין את יום היסוד כ-23 בינואר 1942; לזר, עמ' 61; סוצקבר, עמ' 131-132; עדות אבא קובנר מספטמבר 1977 מסמך ק-3425/293 תיק 03-3883 ביד ושם (להלן: עדות קובנר). קובנר מתאר את הרכב הפפ"א, ארגונו ויעדיו ואת הפעילות המאוחרת יותר בפרטיזנקה.

א. להקים ארגון לוחם מזוין שיפעל במחתרת ולכלול את כל הכוחות המאורגנים בגטו; ב. מטרת הארגון – להכין התנגדות מזוינת המונית נוכח כל ניסיון של חיסול הגטו; ג. ההתגוננות היא מעשה לאומי של עם הנאבק על כבודו; ד. ביצוע מעשי חבלה בעורף האויב; ה. הארגון מצטרף לשירות הפרטיזנים הלוחמים בעורף ומסייע לצבא האדום במלחמתו נגד הפולש הנאצי; ו. הארגון ייצור קשרים עם גטאות אחרים ויחדיר בהם את רעיון ההתגוננות; ז. בראש הארגון תעמוד מפקדה בת שלושה חברים, איציק ויטנברג²² – המפקד, יוסף גלאזמן²³ ואבא קובנר²⁴ – חברים.²⁵ הסעיף השני במצע, הקובע שהלחימה תתנהל בתוך הגטו ו"נוכח כל ניסיון לחיסול הגטו", משמע בשלב הסיום, התגלה בדיעבד כגורלי,

²² איציק (יצחק) ויטנברג נולד בוויילנה ב-1907. מצעירותו היה חבר במפלגה הקומוניסטית ועסקן פעיל בתוכה, בעיקר בתחום האיגוד המקצועי. בתקופת השלטון הסובייטי הקצר בשנים 1940-1941 שימש יושב ראש איגוד פועלי העור. היה בין יוזמי ההקמה של פפ"א וטיפח את הקשרים עם המחתרת הקומוניסטית שמחוץ לגטו. תפקידו הפורמלי בגטו היה מנהל בית המרחץ בסטראשון 6 (האנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 405; לוחמים ועומדים על נפשם, הערת שוליים בעמ' 125; דבורז'צקי, עמ' 388; סוצקבר, עמ' 160).

²³ ר' פרטים לגביו בהמשך.

²⁴ אבא קובנר נולד ב-1918 בסבסטרופול שברוסיה. התחנך בגימנסיה העברית בוויילנה. מנעוריו חניך השומר הצעיר ובזמן השלטון הסובייטי ב-1940-1941 פעיל במחתרת. עם הקמת הגטו שהה זמן מה במנזר האחיות הדומיניקניות בקרבת העיר. כאמור, חיבר את הכרוז הקורא להתנגדות. ניהל את המגעים להקמת פפ"א והיה חבר מפקדה ומפקד הגדוד השני. לאחר מותו של ויטנברג ביולי 1943 מילא את מקומו כמפקד פפ"א. בתפקיד זה טיפל ביציאת אנשי המחתרת ליערות. בפרטיזנקה שימש כמפקד הגדוד היהודי "הנוקם" עד לפירוקו על ידי המפקדה הרוסית. נכנס עם הפרטיזנים לוויילנה ביום השחרור. אחרי השחרור היה בין מייסדי תנועת הבריחה מברית-המועצות. היה בין הוגי רעיון הנקם בגרמנים ובין ראשי התנועה ואף נעצר בדרך למבצע. ב-1946 הצטרף עם אשתו ויטקה קמפנר – מהלוחמות הבולטות בפפ"א וביערות – לקיבוץ עין החורש. במלחמת השחרור היה קצין התרבות בחטיבת גבעתי. משורר שפרסם ספרי פרוזה ושירה וקיבל את פרס ישראל לספרות ב-1970. ממייסדי ארכיון "מורשת" ומוזיאון בית התפוצות שבו שימש ראש צוות ההיגוי. נפטר אחרי מחלה ב-1987. דמותו, חייו ופועלו תוארו במחקרה של דינה פורת "מעבר לגשמי" (האנציקלופדיה של השואה, כרך ה', עמ' 1074-1075).

²⁵ בקווי הפעולה ניתן ביטוי לקשר הרחב עם גורמי חוץ. כמה גטאות אחרים ופרטיזנים מסייעים לצבא האדום. בדיונים הפנימיים ב"השומר הצעיר" נדחה הרעיון של "הצלה אישית" (על ידי בריחה, מעבר לגטו אחר, הסתתרות וכיו"ב) והוחלט חד משמעית לחלוק את גורל הכלל, תוך התגוננות עד המוות ושמירת הכבוד היהודי (קורצ'אק, עמ' 48-51).

ורמז על מרד מזוין כשברור יהיה מעל לכל ספק שהגיע הרגע האחרון. ההתנגדות אמורה להיות "המונית" ומכוונת נגד המחסלים, ובשום מקרה לא נגד יהודים, אף לא נגד המשטרה היהודית – תנאים שלא התמלאו בפועל, כפי שיובהר בהמשך.

כעבור מספר חודשים הצטרף לפפ"א ה"בונד". המפקדה, יחד עם אברהם (אבראשה) חבויניק מ"הבונד" וניסן רזניק מהנוער הציוני, כללה חמישה חברים. בכך שולבו בתוך הארגון כל המפלגות, למעט החלוץ הצעיר-דרור ובני עקיבא, כ-300 חברים מאורגנים בשני גדודים.²⁶ חברי הארגון הגיעו אליו על בסיס מפלגתי-תנועתי; לצעירים בלתי מפלגתיים היה קושי רב להתקבל. עם זאת הצטרפו לפפ"א לא מעט מחברי בני עקיבא וחברי "דרור" על בסיס אישי. הפעילות התרכזה ברכישת נשק, באימוני ירי (שנעשו במרתפים בסטראשון 6, רודניצקה 7, הגרמנים 31 והקרמליטים 3), יצירת קשר עם גטאות אחרים ועם חטיבות הפרטיזנים ביערות רודניקי ונארוץ'. יצוין כי החברים בתוך הפפ"א שולבו ביחידות הלחימה בעיקר על בסיס טריטוריאלי של הגטו ולא על פי זיקה מפלגתית. בכך היה גטו וילנה מן הבודדים שבו מלכתחילה אורגנו חברי המחתרת על בסיס פונקציונאלי של לחימה משותפת באויב, ללא תלות בתנועתם ובהשקפותיה.

זמן קצר לאחר ייסוד פפ"א קמו בגטו שני ארגונים מחתרתיים נוספים, בלתי תלויים זה בזה, "הקבוצה של יחיאל" ו"קבוצת המאבק" (קאמפסגרופע). הקבוצה הראשונה, שבראשה עמד יחיאל (איליה) שיינבוים, הורכבה מחברי

²⁶ על פי התקנון של הפפ"א, היחידה הבסיסית הייתה חוליה ("חבורה") בת חמישה חברים. שלוש חוליות הרכיבו מחלקה ("כיתה") ושש עד שמונה מחלקות הרכיבו גדוד; מפקד הגדוד הראשון היה גלאזמן (וכינויו המחתרתי אברהם) והשני קובנר (אורי) (מפקד המחתרת ויטנברג כונה לאון); סיסמת הגיוס הייתה "ליזה קוראת" (על שם ליזה מאגון, חברת המחתרת שנרצחה בפונאר). נקבעו גם כללי התנהגות, אחריות מפקדים, הגדרת המטרות ואמצעי הלחימה וכיו"ב (דבורז'צקי, עמ' 190-195; ארד, עמ' 202-208). מקומות האימון בירי ניתנים אצל דבורז'צקי, עמ' 209. המדריך בנשק היה חיים לזר (רינרזיונסקי, עמ' 77); עדות ניסן רזניק, שנמסרה במקור בשנת 1944, מסמך ע/ 3/5 בארכיון משואה וכן כ7א-85/3 בארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: עדות רזניק), עמ' 2, וכן עדותו המאוחרת יותר (ללא ציון תאריך), מסמך ע/ 2/33 בארכיון משואה.

החלוץ הצעיר-דרור. שיינבוים אימץ את האידיאולוגיה של לחימה בגרמנים מחוץ לגטו, במסגרת הפרטיזנים ביערות. תקופת מה התנהלו מגעים בדבר הצטרפות הארגון לפפ"א, אך אלה נסתיימו ללא תוצאות.²⁷ הקבוצה השנייה הורכבה מאנשים ללא זיקה מפלגתית ומיוצאי תנועות שונות שלא הסכימו עם דרכו של הפפ"א. בראשה עמדו בורקה פרידמן – איש בית"ר, שלא הצטרף לפפ"א, כנראה על רקע יריבות אישית עם גלאזמן, שלמה בראנד וליאו ברנשטיין – לימים ראש מחלקת התרבות ביודנראט. גם "קבוצת המאבק" בחרה בדרך הלחימה הפרטיזנית ביערות. בחורף 1942-1943 התאחדו שתי הקבוצות והוקמה "קבוצת המאבק של יחיאל", עם מפקדה אחת שבראשה עמד יחיאל שיינבוים, שהייתה הגוף המחתרתי השני בגודלו בגטו. בזכות תנאי הקבלה הטולרנטיים שלה מנתה הקבוצה עם הזמן 200 איש.

במאי 1943 חל מפנה רב משמעות בתנועת ההתנגדות כאשר קבוצת המאבק של יחיאל התחברה לפפ"א ויחיאל שיינבוים נכנס כחבר למפקדת הארגון המשותף. מרגע זה התקיימה בגטו וילנה מחתרת אחת ובה כל התנועות הפוליטיות, דבר שאין לו כמעט אח ורע בגטאות אחרים.²⁸ בהשפעת האיחוד וההתפתחויות חלה הגמשה בקווי היסוד של פפ"א,

²⁷ בין שיינבוים ובין פפ"א חצצו לא רק הבדלים אידאולוגיים, אלא גם התביעה של פפ"א שאנשי הקבוצה יצטרפו לארגון לא כגוש אחד, כדוגמת שאר התנועות, אלא על בסיס אישי, תוך עמידה בתנאי קבלה. שיינבוים דחה תביעה זו שגם מנעה ממנו להיות חבר במפקדת הארגון. שיינבוים החליף בסוף 1941 את מרדכי טננבוים-תמרוף – מנהיגו של החלוץ הצעיר-דרור במשך שנים, אשר עבר לביאליסטוק והיה שם מראשי המחתרת (ארד, עמ' 222-223; דבורז'צקי, עמ' 199-207; קורצ'אק, עמ' 154; לזר, עמ' 148-150). כאן המקום לציין את עזרתו המופלאה של אנטון שמידט (Schmidt), פלדפבל (סמל) ממוצא אוסטרי בצבא הגרמני, אשר כמפקד יחידה קטנה של רכב הסיע במשאיתו את טננבוים-תמרוף ואחרים וסייע רבות לאנשי המחתרת בוילנה בהעברת יהודים, נשק ותחמושת. פעילותו נתגלתה על ידי הגרמנים והוא הוצא להורג. שמידט הוכר כחסיד אומות העולם (דבורז'צקי, עמ' 155; רבקה פרליס: תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1987 (להלן: פרליס), עמ' 288; ארד, עמ' 178-179). שיינבוים היה דמות מקובלת בגטו ונערץ על ידי חברי תנועתו.

²⁸ האיחוד לא היה מלא: חברי קבוצת המאבק של יחיאל המשיכו לשמור על מסגרתם, נשקם ועל האידאולוגיה, אך גם גילו נכונות להשתלב בבוא היום במרד בתוך הגטו. בין הארגונים הוגבר שיתוף הפעולה והתיאום, קורצ'אק, עמ' 154; מעבר לגשמי, עמ' 135; ארד, עמ' 302-303; לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 129; דבורז'צקי, עמ' 378-379.

וכך, קבוצות קטנות החלו לצאת ליערות, בעוד קבוצת המאבק קיבלה את הרעיון של לחימה אפשרית בגטו. ידיעות על קיומה של מחתרת בגטו נפוצו בסוף יוני 1943, עם שחרורו של יוסף גלאזמן מידי המשטרה היהודית. קדמו לכך כמה אירועים: ב-24 ביוני עזבה את הגטו חוליה של כ-10 אנשי מחתרת, בפיקודו של בורקה פרידמן, אל יער נאצ'ה שמדרום לעיר. גנס, שחשש שקבוצות אחרות ילכו בעקבותיה, ציווה לעצור את גלאזמן ולגרשו מהגטו למחנה רשה. גנס בחר בגלאזמן בשל מעמדו הרם בפפ"א וככל הנראה גם בשל יריבות וקנאה. פפ"א התנגד לגירוש ובזמן שגלאזמן הובל לשער נכנסו חבריו למאבק עם השוטרים ושחררו אותו מידיהם בכוח. מקצת מתושבי הגטו היו עדים למעשה, וכך נודע לראשונה שבגטו קיים כוח מחתרתי שמסוגל לעמוד מול המשטרה השנואה. במבחן כוח זה התייצב הציבור מאחורי המחתרת.²⁹ קרוק מציין: "מבחן הכוח הראשון בין המשטרה המשתוללת למחתרת הוכיח את אפסותו של שלטון הגטו. הכוח היחיד שמחזיק אותו זה הגסטאפו והגביטסקומיסאריאט. השוטרים, שלא איבדו את הראש ושחלקם עומדים בקשרים עם המחתרת וחלקם סתם אנשים עם כבוד, זזו הצידה. אחדים אפילו עמדו לצד 'התוקפים'". בסופו של דבר הגיע גנס להסכם עם פפ"א שלטובת הגטו גלאזמן ייצא לרשה מרצון. במקביל, הוא ערך טיהורים במשטרה ובפקידות היודנראט, והדיח מתפקידם את אלה שגילו הזדהות עם המחתרת.

קיומה של המחתרת הגיע למודעות הציבור הרחב, באופן סוחף ובעוצמה, ב"פרשת ויטנברג" שאירעה כשלושה שבועות לאחר אירוע גלאזמן, והשלכותיה היו שונות לחלוטין. היא החלה בכך שהגסטאפו תפס שני חברים מהמחתרת הקומוניסטית שפעלה בוילנה ובמהלך חקירתם התגלה הקשר עם ויטנברג. בעקבות זאת דרש קיטל מגנס להסגיר את ויטנברג, וזאת מבלי לדעת בבירור שבגטו קיימת מחתרת.

²⁹ ארד, עמ' 309-311; מעבר לגשמי, עמ' 136; דבורז'צקי, עמ' 376, 381-384; קורצ'אק, עמ' 155 (קיום המחתרת); קרוק, עמ' 582-585 (במקור כתוב "געטא-אקטיוו", שתורגם לעיל כ"מחתרת"); רינדזיונסקי, עמ' 118-119; לזר, עמ' 108-110.

בעקבות הדרישה הזאת ארגן גנס פגישה עם ראשי המחתרת, ובמהלכה נעצר ויטנברג לעיני חבריו המופתעים. דבר המלכודת נודע לחברים אחרים בפפ"א, וכאשר ויטנברג הובל אל שער הגטו, הם פתחו במאבק נגד השוטרים ושיחררו אותו. מפקדת הפפ"א החליטה שלא להסגיר את מפקדה והחלה בהכנות למאבק עם היודנראט – גיוס חברים והצטיידות בנשק. בינתיים הועבר ויטנברג, מחופש לאישה, למחבוא בסטראשון 15. כעבור שעות מספר, ב־16 ביולי לפנות בוקר, כינס גנס בדחיפות, בחצר היודנראט, את הבריגדירים ואת אנשי המשטרה וצירף אליהם את ה"שטארקע". בקריאה: "סכנה מרחפת על הגטו!", הוא מסר על הדרישה האולטימטיבית של הגרמנים להסגיר את ויטנברג, ולא – ייכנסו טנקים לגטו ומטוסים יפציצו אותו מהאוויר. גנס העמיד בפניהם ברירה: "להקריב את חיי כל תושבי הגטו למען האחד או להסגיר את האחד ולהציל את הכול".³⁰ דברי גנס פשטו במהירות בקרב התושבים שרק עכשיו התחוור להם באופן ודאי כי בגטו קיימת מחתרת מאורגנת, ויתרה מזו – היא מהווה סכנה קיומית לגטו. הציבור נכנס לבהלה. רעיון הפפ"א, בדבר מאבק מזוין בגרמנים, נדחה על ידו מכול וכול, ומולו הוצגה החלופה של גנס המבטיחה את המשך הקיום. לדחייה תרמה גם ההתמרמרות שחשו רבים כלפי הארגונים המפלגתיים שהרכיבו את המחתרת, אשר ידעו לדאוג לחבריהם ולמקורביהם בהענקת משרות במנגנון הגטו, ב"פאיקי",

³⁰ קורצ'אק, עמ' 160-161; שור, עמ' 104-105: כותב היומן, שלא היה מקורב למחתרת, מקדיש לכל פרשת ויטנברג כעמוד אחד; רינדזיונסקי, עמ' 122-126; רזניק, עמ' 123-124; עדות רזניק, עמ' 6; סוצקבר, עמ' 160-162; לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 128; ארד, עמ' 311-316; מעבר לגשמי, עמ' 137-149; לזר, עמ' 122-127; באלברישסקי (שם, עמ' 458-464) מציין שדבר קיומה של המחתרת נודע לציבור בגטו ולגרמנים רק בזמן פרשת ויטנברג ומציין מפורשות (עמ' 460) שהגרמנים לא ידעו עד אז על קיומה; מעבר לגשמי, עמ' 141; על פי עדותו של אברהם קאמנמן, אז נער בן 10, שוטר יהודי ניסה לעצור את ויטנברג בזמן המעבר וויטנברג שלף מולו אקדח מתוך בגדי התחפושת והשוטר הסתלק (העדות נמסרה בעל פה ב־21.9.2004); דבורז'צקי, עמ' 384-388; לזר (שם, עמ' 127) מצטט את גנס: "עלינו לעקור את הרע מקרבנו. הגסטאפו דורשת את נפשו של איש אחד בלבד. אך נמסור אותו ושוב ישרור שקט בגטו. אם לא נעשה את רצונם – רע ומר תהיה אחריתנו".

בשיינים ובהטבות אחרות.³¹ מציין יעקב שווארצברג: "שמעתי שיש מחתרת. נתקלתי בה כשחיפשו את ויטנברג. כל הגטו חיפש אותו וידעו שהוא מחופש לאישה. הדעה הייתה שהוא צריך להסגיר את עצמו. הרוח הכללית של תושבי הגטו הייתה נגד המחתרת... אולי זה נבע מתעמולת היודנראט. חלק מאנשי המחתרת היו גם במשטרה וזה עורר התמרמרות אצל התושבים... כאילו עבדו עם היודנראט ולא עשו שום פעולות התנגדות נגד אקציות. לא היה לאנשי המחתרת ערך בעיני הציבור. היה גם חשש שבגללם יפגעו ויפוצצו את הגטו".³²

במצב שנתהווה בגטו, שבו הציבור חרד עד מוות מהחיסול המתקרב, ורואה אפשרות הצלה רק בהסגרת ויטנברג – "יחיד מול הכלל", נקלעה הנהגת הפפ"א למלכוד קריטי מאין כמוהו – האם לצאת נגד הציבור או להקריב את המפקד? נוכח התנאים, וכדי למנוע לחימת יהודים ביהודים, היא קיבלה החלטה חסרת תקדים – על ויטנברג להסגיר את עצמו! קורצ'אק מתארת את הסיטואציה: "המשטרה מתרוצצת בגטו ומחפשת את ויטנברג. המפקדה מחליטה ללכת אל איציק (ויטנברג), להכריע יחד אתו את דרכנו. בעליית הגג שברחוב אושמיאנה 6, אשר לשם נמלט איציק ממחבואו הקודם, מתקיימת הישיבה שקשה למצוא לה דוגמה לטראגיות עמוקה. ויטנברג מחליט. הוא מודיע: 'אני אמות בידי עצמי. הגטו ישקוט, הגרמנים יקבלו את ויטנברג – אך מת'". ויטנברג קיבל את הדין ומסר את עצמו לידי הגסטאפו. ברגעים האחרונים הוא מינה את אבא קובנר למחליפו. למחרת נודע כי הוא איננו בין החיים, לאחר שהתאבד בבליעת רעל. את מקומו במפקדה מטעם הקומוניסטים תפס יעקב קפלן. עם מותו של ויטנברג באה רגיעה על הגטו. מאותו רגע הצטייר ויטנברג בעיני התושבים כגיבור שהקריב את חייו למענם.³³ פרשת ויטנברג הביאה

³¹ באלברישסקי, עמ' 462: בין השאר הוא מציין כי "ליהודים (תושבי הגטו) לא הייתה סימפטיה יתרה למפלגות ולעסקניהן, בעומדם בראש של מוסדות שונים בחיי הגטו... דאגו בראש וראשונה לעצמם ולחברי המפלגה הקרובים אליהם...".

³² עדות שווארצברג, עמ' 4.

³³ קורצ'אק, עמ' 165-166. החלטה דומה בדבר ההסגרה נתקבלה גם בין חבריו הקרובים של ויטנברג במפקדת הקומוניסטים, עוד לפני ההכרעה בפפ"א; קיימת סברה שוויטנברג

לשינוי במדיניות הפפ"א או באשר ללחימה בתוך הגטו והיציאה ליער. המפקדה נוכחה לדעת שהציבור הרחב אינו עומד מאחוריה והטילה ספק רב אם בבוא יום החיסול הוא יצטרף למאבק. לאחר לבטים קשים, היא אימצה את הרעיון שאת הלחימה צריך לנהל גם מתוך היער, ולא לחכות ליום האחרון. וכך, בהדרגה, החלו קבוצות של פפ"א לצאת אל יערות נארוץ' ורודניקי, לאחר שנוצרו קשרים עם מפקדי הפרטיזנים שם. כשבוע לאחר מותו של ויטנברג יצאה הקבוצה הראשונה בפיקודו של גלאזמן.³⁴ פפ"א גם התחיל לסייע ליציאתן של קבוצות אחרות, בעיקר מהפרובינציה, שלא היו משולבות בתוכו.

בשני השילוחים הראשונים לאסטוניה לא בחר הפפ"א בדרך של לחימה מתוך חשיבה שאלה אקציות מוגבלות בהיקף ובזמן שאינן מצדיקות מאבק שיסכן את הגטו כולו. ההזדמנות למאבק נוצרה בשילוח השלישי, כאשר על הגטו הוטל מצור וחיילים גרמנים ועוזריהם חדרו לתוכו. נוכח תחושת הקץ המתקרב גייס פפ"א חברים והחלה ההצטיידות בנשק מהמחסנים הראשיים: בסטראשון 6 של הגדוד הראשון ובשפיטאלנה 6 של הגדוד השני. בשלב זה חלה התפתחות חמורה:

הורעל על ידי גנס ודסלר, כדי שלא יסכן אותם (קורצ'אק, עמ' 167); סברה אחרת היא שהוא הורעל רק על ידי דסלר ברעל הפועל כעבור 7 שעות (עדות רזניק, עמ' 7). ייתכן גם שוויטנברג נרצח על ידי הגסטאפו, בלי לגלות סוד כלשהו. דילמה טעונה זו נדונה אצל כותבי היומנים וספרי הזיכרונות והחוקרים שטיפלו בנושא והוזכרו בדפים הקודמים. יהושע סובול דן בה במחזה "אדם", שהוצג בארץ ובעולם (יהושע סובול: אדם, אור עם, תל-אביב, תשמ"ט 1989); באלברישסקי, עמ' 464, מציין: "ויטנברג (הסגיר את עצמו)... מתוך נקודת השקפה מוסרית, פוליטית-ציבורית ומהפכנית. בתור חבר ממושמע הוא ביצע את ההחלטה. הוא הלך ובזאת מתמצית גדולתו והטרגדיה שלו. ויטנברג הינו הגיבור המהפכני של גטו וילנה".

³⁴ ארד, עמ' 316-319. הקבוצה נקראה ע"ש "לאון" – כינויו המחתרתי של ויטנברג. היא מנתה 21 איש ואליה הצטרפו בנובה וילייקה עוד 14 – סה"כ 35 (ל"ה). בדרך היא עלתה על מארב ליד לאבורישקי ותשעה איש נהרגו. גלאזמן עם עוד 13 איש הצליחו להגיע ליער. לאחר התקרית זוהו כמה הרוגים ובפעולת עונשין ריכזו הגרמנים את הבריגאדים ובני המשפחה שלהם, סה"כ 32 איש, ורצחו אותם בפונאר; רזניק, עמ' 127-128; סוצקבר, עמ' 163-164; קורצ'אק, עמ' 167-170; עדות רזניק ממרץ 1958, מסמך 419E, תיק 033/419 ביד ושם. רזניק מציין, שפפ"א נוכח לדעת, אחרי פרשת ויטנברג והגירושים לאסטוניה, שלא יקבל כל תמיכה מההמונים והחליט לצאת ליערות.

הכוח הגרמני הקדים את אנשי הגדוד השני, השתלט על מחסן הנשק שלהם ואת רובם – כ-75 איש מתוך כמאה – עצר והוציא אל מחוץ לגטו. האחרים הצליחו לברוח ולחבור לגדוד הראשון. הגרמנים הצליחו במעשיהם בשל ההפתעה, ובעיקר עקב הלשנה מבזה של בריגדיר ושוטר יהודי. למרות זאת, אנשי המחתרת החלו לתפוס עמדות מגן על פי תוכנית שהוכנה מראש. פפ"א גם פרסם כרוז שקרא לציבור להצטרף ללחימה. הכרוז פתח במלים: "יהודים! התגוננו בנשק!".³⁵ עיקר הכוח התפרס במספר בתים ברחוב סטראשון ובמיוחד במספר 6 הקרוב לקצה הגטו. בבית מספר 12 הוקמה העמדה הקדמית בפיקודו של שיינבוים. כאשר הגרמנים ועוזריהם הגיעו אליה התפתח קרב יריות שבמהלכו שיינבוים נפגע מכדור ונהרג במקום. החיילים הגרמנים השתלטו על הבית ופוצצו אותו. שיינבוים, שמת תוך כדי לחימה עם נשק ביד וככל הנראה תוך פגיעה בחיילים, היה מקרה יחיד בגטו וילנה, ולימים, סמל הרואי למאבקה של המחתרת. למחרת היום נערכה לשיינבוים לווייה רבת משתתפים והוא נקבר בבית הקברות היהודי.

עד לגמר האקציה לא היו עוד קרבות עם הגרמנים והפוטנציאל של הפפ"א לא מומש. ארד מציין: "פפ"א היה יכול לנסות ולפתוח במרד, להעמיד את תושבי הגטו בפני עובדה של לחימה בגטו – תוך כדי תקווה שתושבי הגטו יצטרפו למרד שיפרוץ. פפ"א לא נקט דרך זו מתוך סיבות מוסריות ומעשיות כאחד". כפי שצוין, את שלושת הימים הבאים של האקציה לא הגרמנים ניהלו, אלא המשטרה היהודית. עובדה זו, וגם חוסר

³⁵ רינדזיונסקי, עמ' 131-134; לזר, עמ' 162-163; רזניק, עמ' 128-129; עדות רזניק, עמ' 9; מציין שהמלשינים היו היימן וסולומון גנס; ארד, עמ' 327-330; מעבר לגשמי, עמ' 161-157; בין השאר מצוין בו: "אל תאמינו בהבטחות הכוזבות של המרצחים. אל תאמינו בדבריהם של בוגדים... לנו אין מה לאבד, שהרי בין כך ובין כך ישיגנו המוות... ידי התליין ישיגו כל איש ואיש. מנוסה ופחדנות לא יצילו את החיים! רק ההתגוננות המזוינת עשויה להציל את חיינו וכבודנו. אחים! טוב ליפול בקרב בגטו, מלהיות מובל כצאן אל פונאר... צאו לרחוב! לאשר יחסר הנשק – יניף קרדום, ובאין קרדום – יאחז בברזל, גם במוט ומקל! בעד אבותינו, בעד ילדינו הנרצחים! לגמול פונאר. הכו במרצחים... את חיינו נציל רק אם נשמיד את מרצחינו... תחי ההתגוננות המזוינת, מוות למרצחים" (ארד, עמ' 328-329; סוצקבר, עמ' 167; קורצ'אק, עמ' 159).

הוודאות שאכן הגיע רגע החיסול של הגטו, שעל פי תקנון הפפ"א היה תנאי הכרחי לפתיחה במרד – גרמו לכך שהלחימה פסקה. עד מחצית ספטמבר 1943 יצאו ליערות שמונה קבוצות של אנשי מחתרת: חמש קבוצות, כ-150 איש, היו מפפ"א והלכו לנארוץ', ועוד שלוש קבוצות – כ-70 איש, שיצאו לרודניקי, היו מקבוצת המאבק של יחיאל שמאז מות שיינבוים חזרה לפעול באופן עצמאי, ללא כפיפות למפקדת הפפ"א.³⁶

ב-18 בספטמבר 1943 ערכו כוחות גרמניים ועוזריהם אקציה ושוב נוצרה הזדמנות ללחימה, אך הכוח הגרמני יצא מהגטו לפני שהגיעו לאזור שהוחזק בידי אנשי הפפ"א, ולא נוצר עימות מזוין. בימים 23-24 בספטמבר 1943 בא הקץ על גטו וילנה. אחרוני פפ"א, בין 80 ל-100 איש ואבא קובנר בראשם, עזבו את הגטו דרך תעלות הביוב תוך תלאות קשות ביותר שנמשכו כשבע שעות. בזמן הירידה לתעלות לא ניתנה אפשרות לבני משפחה ולצעירים אחרים להצטרף אליהם, והם נותרו בגטו עזובים לגורלם. כך היה גם גורל אמו של אבא קובנר, והיא נרצחה כעבור מספר ימים. הכניסה לתעלות הייתה דרך פתח נסתר בתנור חרסינה גדול, בבית מלאכה ברחוב הגרמנים 31, שהגישה אליו הייתה דרך רודניצקה 9 והיציאה ברחוב איגנטובסקה 5. משם עברו לשני מקומות ריכוז: מרתף "ארמון פושקין" ברחוב סובוץ' ומחנה קיילים, משם יצאו לרודניקי והגיעו ב-27-28

³⁶ ארד, עמ' 332; קורצ'אק (שם, עמ' 190-191) מציינת: "השילוחים לאסטוניה לעבודה, התוכנית הערמומית שהוצאה לפועל על ידי הגרמנים בסיוע השלטונות היהודיים, אינה לדעת היהודים השמדה וחיסול. על כל פנים לא לאלתר!... אילו נעמדו על ידינו (משמע פפ"א – א"ע), המתרגם הראשון בסטראשון היה הופך לשלהבת המרד... אך כאן לא הייתה פונאר, לא היו אפילו גרמנים. היה 'שילוח לעבודה', שבוצע בידי יהודים"; מצד שני, לזר (שם, עמ' 164-167) טוען, שצריך היה לפתוח במרד, ומציין: "מפקד הארגון אינו נותן הוראות לפתוח בקרב, אם כי אפילו על פי ההסכם עם המשטרה הוא רשאי להתחיל במרד ברגע שהגרמנים מתקיפים את עמדות הלוחמים. האנשים בעמדות מוכנים לפעולה. הם מחכים לפקודה, אך לתמהונם הרב היא לא באה" (שם, עמ' 168); ארד, עמ' 336-337; סוצקבר, עמ' 167-168; קורצ'אק, עמ' 193; רזניק, עמ' 135; את מקומו של שיינבוים תפס אלחנן מגיד (קבוצת המאבק השנייה סיפורי לוחמים מגטו וילנה, ראיין וערך צביקה דרור, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד 1987, עמ' 133); דבורז'צקי, עמ' 205.

בספטמבר. פרט לחוליה אחת בת ארבעה אנשים שנלכדה על ידי הגרמנים אחרי קרב, כולם הגיעו ליער בשלום והשתלבו בכוחות הפרטיזנים שבמקום. אנשי החוליה הובלו לרוסה ושם נתלו בפומבי לעיני יהודי הגטו שרוכזו שם.³⁷

סיכום

כפי שצוין, בגטו וילנה לא פרץ מרד, אף שהייתה מחתרת מאורגנת ומצוידת בנשק.

אלה הסיבות שהביאו לכך:

- א. המחתרת נכנסה לתודעת הציבור רק חודשיים־שלושה לפני חיסול הגטו; בכרוזים ובפניות לתושבים להתגונן לא היה די כדי להביאם לאחוז בנשק; הציבור הרחב לא אהד את חברי המחתרת וראה בהם מי שתופסים עמדות במוסדות הגטו ודואגים לחבריהם.
- ב. כאשר המחתרת, גנס והיודנראט התעמתו ביניהם במאמץ לזכות בתמיכת יהודי הגטו הייתה ידו של גנס על העליונה. הוא מצא את הדרך להציג בפניהם סיכוי להצלה, לעומת המוות הוודאי שבהתקוממות.
- ג. על אף ההכנות המאורגנות לקראת הקץ המתקרב הצליחו הגרמנים להפתיע את התושבים ואת מפקדת הפפ"א, כפי שקרה ב־1 בספטמבר 1943, היום הראשון של השילוח השלישי לאסטוניה.
- ד. מול אנשי המחתרת עמדו לא רק גרמנים אלא גם – ואולי בעיקר – יהודים־אחים ממשטרת הגטו, וכל פעולה נגדם הייתה מנוגדת לתקנון ולתפיסה האידאולוגית של פפ"א.

³⁷ החוליה ניהלה מאבק עם המשמר הגרמני שתפס אותה והרגה חייל. היא הורכבה מאברהם חבויניק (נציג "הבונד" במפקדת הפפ"א), יעקב קפלן (נציג הקומוניסטיים), אסיה ביג – חברתו לחיים וגרישה לוין. הגרמנים הביאו את אנשי החוליה לכיכר רוסה שבה רוכזו יהודי הגטו, ותלו אותם לעיני הנאספים, ארד, עמ' 344; רינדזיונסקי, עמ' 143–151: על פיו היה גם מקום ריכוז שלישי, במחסני המפעל "ליטוקיס" שברחוב פילסודסקי. הוא גם מציין שהחוליה הרגה שני גרמנים; שור, עמ' 127; סוצקבר, עמ' 169–170: לא מזכיר את לוין; קורצ'אק, עמ' 196–202: על פיה (שם, עמ' 198) האיש הרביעי בחוליה היה בנו של ויטנברג, ולא גרישה לוין; דבורז'צקי, עמ' 419–420; רולניק, עמ' 117: מפרטת רק שלושה שמות (לא מזכירה את לוין) ומציינת שהחייל הגרמני שהחוליה הרגה היה חוקר בענייני פרטיזנים בשם גרוס.

ה. לאחר "פרשת ויטנברג" ומות שיינבוים אימץ פפ"א קו פעולה חדש של יציאה ליער. ואכן, ביום חיסול הגטו יצאו אחרוני חברי המחתרת ליער, משם המשיכו את מלחמתם עד השחרור.

דרך הפעולה של המחתרת, ובמיוחד מאז "פרשת ויטנברג", ומרקם היחסים – בינה ובין האוכלוסייה, בינה ובין גנס וגם בתוך תוכה בין חבריה – עוררו פולמוס רחב בקרב הניצולים, ולימים בציבור הישראלי. גם דמותו של אבא קובנר הועמדה מול ביקורות שונות על פעילותו כמנהיג פפ"א, ומאוחר יותר ביער. מול המקטרגים ניצבו רבים להגנתו.³⁸

ג. חיסול הגטו

לאחר השילוח האחרון לאסטוניה וללאטביה ירדה על הגטו אווירת נכאים. המשולחים היו אנשים צעירים בעלי כושר עבודה וחסרונם בגטו הורגש. האוכלוסייה הצטמצמה לכדי 60 אחוז,³⁹ והקשה מכול – מיד לאחר האקציה הוציאו הגרמנים צו המבטל את כל עבודות היהודים מחוץ לגטו ובתחנת הרכבת אף ניתלה שלט גדול: "וילנה נקייה מיהודים".⁴⁰ התוצאה המיידית הייתה עלייה דרסטית במחירי המוצרים שתפחו מיום ליום. במהלך אירועים אלה הועברו העובדים ומשפחותיהם אל הק"פ, ושתי יחידות קטנות – בית החולים הצבאי באנטוקול ומפקדת משטרת

³⁸ למשל: עמלה עינת: דיבה שאין בה קלון, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל-אביב, 1994: בספר מובאת ביקורת קשה על מנהיג המחתרת (ללא ציון מפורש של השם אבא קובנר) מפי "דמויות בדויות"; יאיר שלג: "משפט קובנר", בתוך במחנה, גיליון 19, מיום 4.1.1995, עמ' 42-49: במאמר זה הוא מציג ומסכם את האירועים, הטענות וההסברים הניתנים על ידי הצדדים השונים בסוגיה זו; סדרת מאמרים ותגובות ב"עיתון 77", גיליונות מס' 123 ו-126 משנת 1990; לוי אריה שריד: "תשובת אבא קובנר למשטיניו", בתוך ילקוט מורשת מס' 47, נובמבר 1989, עמ' 97-98. ביטוי נרחב לפעילות של אבא קובנר והמחתרת, תוך ניתוח הגישות והטיעונים השונים, ניתן במחקרה של פורת "מעבר לגשמי" הנפרש גם מעבר לתקופת הגטו.

³⁹ באירוניה ובמרירות מציין באלברישסקי (שם, עמ' 474): "ביום א', 5 בספטמבר, טיילנו חופשי בגטו. אכן נעשה מאוד חופשי ומרווח! אלפי אנשים עזבו את מקומותיהם ודירות נותרו ריקות".

⁴⁰ שור, עמ' 119.

הביטחון הועברו אל אתרי העבודה והצטרפו אל עובדי קיילים שחיו כבר משנת 1941 במחנה המפעל. 350 עובדי הק"פ, שמנו יחד עם משפחותיהם 800-1,000 איש, רוכזו בשני בלוקים גדולים בני שש קומות, במתחם הסדנאות ברחוב סובוץ' 37; עובדי בית החולים עם משפחותיהם, כ-70 איש, הועברו למחנה סמוך, ואלה של מפקדת משטרת הביטחון, כ-60 איש, שוכנו בבית הסוהר הקטן ברוסה. הדבר בישר רעות לאלה שנותרו בגטו, ואנשים עשו מאמצים נואשים להצטרף ליוצאים. בני מזל או בעלי ממון עשו זאת בדרך "חוקית" – על ידי רישום פיקטיבי בשיין של משפחה קטנה, כבן משפחה שלישי או רביעי, ואחרים ניסו זאת באופן "בלתי לגלי" ובכל דרך אפשרית. היו שהסתתרו בכלי הרכב של היוצאים והיו שהתגנבו למחנות, ובכלל זה לקיילים.⁴¹

ההעברה נסתיימה ב-19 בספטמבר ואוכלוסיית הגטו הצטמצמה לכדי 9,500-9,000 איש בלבד. בזאת עדיין לא תמה סאת הייסורים של שארית הגטו: ב-14 בספטמבר 1943 נרצח גנס בידי משטרת הביטחון, דבר שזעזע את הגטו כולו. מהלך האירועים היה דרמטי ביותר וגנס הפגין בו אומץ לב ואחריות ציבורית יוצאת דופן. עוד בשעות הבוקר הוא נצטווה להתייצב בשעה ארבע אחר הצהריים במשרדי משטרת הביטחון, ברחוב גדימינו (מיצקייביצ'ה) 36. שור מציין: "עוד באותו בוקר הזהירו את גנס שמתכוננים להרוג אותו ויעצו לו לברוח או למצוא מסתור כלשהו בתוך הגטו. אבל הוא ענה שבריחתו עלולה להביא לחיסולו של הגטו כולו ולכן עליו ללכת לגסטאפו". גנס שיער שעומדים להרוג אותו ואף על פי כן הלך אל המוות, מתוך דבקות באמונתו. בשער הגטו הוא נפרד מאחיו סולומון, ובליווי סאלק דסלר נלקח לבית הסוהר הקטן ברוסה ושם הוא נורה בידי מפקד משטרת הביטחון בוילנה רולף נויגבאואר. גנס נקבר

⁴¹ באלברישסקי, עמ' 476-477; שור, עמ' 120, 135; דבורז'צקי, עמ' 417-418; ארד, עמ' 334-335; גוזנברג, עמ' 45-50; אסתרוביץ', עמ' 29; רינדזיונסקי, עמ' 137-139; כותב שורות אלה ניצל בזכות דודו שעבד בהק"פ. לדוד ולאשתו היה רק בן אחד והם רשמו אותי בתור בן שני וכך הגעתי למחנה. אמי ואחי נותרו בגטו, אך למחרת היום הצליחו להסתנן לתוך משאית שהובילה עובדים נוספים וכך באופן "בלתי לגלי" הגיעו גם הם להק"פ (עדות זלקינד, עמ' 9-10).

בחצר, בקבר שהוכן מבעוד מועד. במקומו מינו הגרמנים את סאלק דסלר, שהוחזק בעיני תושבי הגטו כמשתף פעולה עם הגסטאפו, ולתפקיד מפקד המשטרה במקום דסלר מונה אוברהארט. מותו של גנס הותיר את תושבי הגטו אוכדי עצות ובמבוכה מוחלטת, כפי שביטא זאת באלברישסקי: "ראשנו נשבר מרוב מחשבות מה משמעות הירייה: האם נורה אדם...

שידע אולי הרבה סודות, או שזו ירייה בשלמותו של הגטו?"⁴².

גנס, שחלם להגיע אל יום השחרור, שילם בחייו על אי מילוי הוראות הגרמנים. הוא לא גילה לממשל הגרמני את דבר קיומה של המחתרת, ועשה מאמצים למנוע עימות מזוין שלדעתו היה מביא לחיסול מידי של הגטו. ברגע שלגרמנים נודעו הפרטים, הם הרגו אותו ללא היסוס. ובכל מקרה, הגרמנים כבר לא נזקקו לשירותיו, כי כבר קרב יום החיסול.⁴³

בשרשרת האירועים של ימי הגטו האחרונים היה ב-18 בספטמבר ניסיון לאקציה שנסתיים בסופו של דבר ללא קורבנות. בשעות הבוקר כיתרו חיילים גרמנים ולאטבים את הגטו וקיטל דרש מהמשטרה היהודית לספק לו גברים לעבודה. מספר הנדרשים גדל והלך: בתחילה 150 וכשאלה הגיעו הוא דרש עוד 500, אחר כך עוד 1,000 ולאחר מכן עוד 2,500. האנשים בגטו נכנסו למאלינות, והמשטרה היהודית, שלא הייתה מסוגלת לספק את המכסות, ביקשה מקיטל לתת לה זמן נוסף. פתאום בוטלה האקציה ואפילו האנשים שנתפסו והיו כבר במשאיות שוחררו. למחרת נכנס לגטו כוח ליטאי, וכאשר התושבים כבר התכוונו לגרוע מכול, עזב באורח פלא את המקום. לא ברור מה הניע את הגרמנים לפעול באופן מוזר כל כך: ייתכן שזה נבע מהתוצאות הרלות של איסוף העובדים, ייתכן שלא הגיעה במועד איזו הוראה רלוונטית, ואולי היה זה פשוט אקט של סדיזם גרמני.⁴⁴

⁴² שור, עמ' 120; באלברישסקי, עמ' 475.

⁴³ ארד, עמ' 227-339; באלברישסקי, עמ' 474-476; שור, עמ' 122-124; דבורז'צקי, עמ' 404, 418; רינדזיונסקי, עמ' 135-137; סוצקבר, עמ' 165; קורצ'אק, עמ' 193; רולניק, עמ' 108-111; לזר, עמ' 180-182.

⁴⁴ שור, עמ' 122-123; לזר, עמ' 184-187: מציין, שהיהודים קראו לאקציה "חיסול ניסיוני" (פראבנע ליקווידאציע).

הגטו ניצל מהאקציה, אך שוב מצא את עצמו מול מציאות מתסכלת: סאלק דסלר ומשה לוואס, עם משפחותיהם וכמה מקורבים, ברחו מהגטו למקום מסתור. הם לקחו עימם את הכסף ואת דברי הערך של קופת הגטו, וכך הותירו אותו ללא הנהגה וללא אמצעים. ברגע האחרון מינו הגרמנים את בוריה ביניאקונסקי כראש הגטו. ביניאקונסקי עוד ניסה לייצב איכשהו את החיים ולקיים את המוסדות ובתי המלאכה, על אלפי עובדיהם, אך לכולם כבר היה ברור שהגיע הסוף, כפי שמציין באלברישסקי: "...מוסדות הגטו התנהלו כספינה ללא הגה. בית החולים והמרפאה בקושי נשמו. הרופאים, הרוקחים והאחיות היו באסטוניה, וכאן נותרו רק בודדים. אך לשם מה צריך בכלל מוסדות – כולם המתינו למכה האחרונה שחייבת לבוא". ביניאקונסקי היה בתפקיד בסך הכול חמישה-ששה ימים והסוף אכן הגיע.⁴⁵

חיסול גטו וילנה היה ביום ה', 23 בספטמבר 1943. משעות הבוקר הוקף הגטו בחיילים גרמנים ואוקראינים שהתפרסו גם ברחובות סמוכים, עד למנזר ברחוב רוסה. ביניאקונסקי, באמצעות המשטרה היהודית, קרא לתושבים להתרכז בחצר היודנראט. למקום הגיעו רק כמה מאות – היתר חששו לבוא. בפני הנאספים הודיע קיטל שעל פי החלטת הממשל הגרמני הגטו מתחסל והתושבים יועברו בו ביום לאסטוניה ולליטא; עליהם לארוז את החפצים עד הצהריים ולצאת את הגטו באופן מסודר; היציאה חלה על כולם, ללא יוצא מן הכלל, ובתים שיימצאו בהם אנשים יפוצצו. אף שהגטו התכונן לרגע הזה, ההודעה הכתה אותו בהלם. האנשים היו מיואשים ואובדי עצות ולא ידעו האם להאמין לגרמנים או לראות בדבריהם עוד תכסיס בדרך לפונאר, האם הגיע רגע המוות או שמא בכל זאת ייצאו למחנות כפי שקרה לשילוחים האחרונים?⁴⁶ רוב תושבי הגטו

⁴⁵ באלברישסקי, עמ' 479; ארד, עמ' 339-340; רולניק, עמ' 110-111.

⁴⁶ שור, עמ' 125-127; סוצקבר, עמ' 168-169, 177; קורצ'אק, עמ' 195-196; דבורז'צקי, עמ' 418-420; ארד, עמ' 340-343; שושנה רבינוביץ: פצעים שלא הגלדו, יד ושם, ירושלים, תשנ"א (להלן: רבינוביץ) עמ' 77-86. יצוין ששם הספר שונה ב-2002 לאם ובתה; רזניק, עמ' 135; לזר, עמ' 189-193; רולניק, עמ' 110-118; קורצ'אק, עמ' 195; ארד, עמ' 340; רולניק מתארת את הלבטים: "אני מנסה לשכנע אותה (את אמה – א"ע)

נשאבו לתוך תהליך הפינוי, רק כמה מאות אנשים התחבאו במאלינות המצוידות שלהם בתקווה להגיע בהן לרגע השחרור או לפחות עד יעבור הזעם. הם גם שאבו עידוד מהשמועות בדבר התקדמות הצבא האדום ומפלת הגרמנים.

בגטו שרר תוהו ובוהו והמשטרה היהודית, עם ביניאקונסקי, איבדו כל יכולת שליטה. אנשים פרצו את מחסני המזון והציוד של היודנראט ולקחו מכל הבא ליד. אחר הצהריים, אחרי שארזו את החפצים החיוניים ביותר, החלו התושבים לצאת מהגטו, כששמירה קפדנית של אוקראינים מלווה אותם. הם יצאו אל מקום הריכוז שליד המנזר ובית הקברות של רוסה ברגל, קבוצות קבוצות. סמוך למנזר נערכה סלקציית פתע: כל הגברים הופנו למגרש הסמוך למנזר שליד מסילת ברזל, ואילו את הנשים, הילדים והזקנים, דחסו לתוך חצר המנזר. האנשים, ששיערו כי הנשים והילדים יילקחו לפונאר וכי אלה הרגעים האחרונים שבני המשפחה מתראים, נאחזו זה בזה בכוח ומיאנו להתנתק. רק המכות ללא רחם של החיילים האוקראינים, שהשתמשו באלות ובקתות רובים, הביאו להתרחקותם. החיילים גם ניצלו את המצב למעשי ביזה אכזריים. המעבר לרוסה נמשך כל היום ואת הלילה העבירו האנשים בשטח, ללא קורת גג לראשם, נרטבים מהגשם הבלתי פוסק. בגטו נותרו הפקידות הבכירה של היודנראט ואנשי המשטרה. הם התרכזו בשפיטאלנה 11, במפקדת המשטרה, יחד עם משפחותיהם. במשך הלילה גדל מספרם לאלפיים, אחרי שרבים מהמתחבאים במאלינות הצטרפו אליהם. הם קיוו להישאר בוילנה במחנה עבודה, אך למחרת היום כולם – ובכלל זה פריד, מילקאנוביצקי, גוכמן, סולומון גנס – הועברו לרוסה ועברו סלקציה, בדומה לזו של היום הקודם. מאותו רגע הם היו ככל האחרים, דבר שבמידת מה עודד את

שאין לה מה לבכות – אולי יובילונו באמת למחנות... שכן נותר עוד זמן לא רב ליום השחרור. אולם אני בעצמי איני מאמינה בקיומו של מחנה ודברי אינם מרגיעים" (שם, עמ' 113); באלברישסקי מתאר: "לעזוב את הגטו? לאן? לאסטוניה, ליטא? או שמא זה טיול לפונאר? אלוהים שבשמים הלוא אפשר להשתגע! האם אף פעם לא יבוא סוף לסבלנו ולצרותינו? ...האם כולם יעזבו את הגטו או המיוחסים יישארו? צריך לדעת הכל כדי להתמצא במצב. זאת השאלה החשובה ביותר" (שם, עמ' 479-481).

"עמך", ויש שראו בכך מעין דין צדק. במקביל העבירו הגרמנים לרוסה את האחרונים שנותרו בגטו – ילדי הפנימיות והחולים מבית החולים. הציוד של בתי המלאכה פורק והועמס על משאיות יחד עם התכולה. הגטו נותר ריק, פרט למאות המתחבאים במאלינות.

ב־24 בספטמבר 1943 בערב החלו הרכבות להעביר את הגברים המרוכזים ברוסה לאסטוניה. הם לא ידעו עד הרגע האחרון מהו יעדם האמיתי, ורק אחרי שעברו את פונאר חשו שניצלו. ההובלה נעשתה ברכבות משא ונמשכה חמישה ימים. 1,600–2,000 גברים הועברו למחנות אסטוניה.

לא לה שרוכזו בחצר המנזר חיכה גורל שונה. ביום השילוח של הגברים ערכו הגרמנים והליטאים סלקציה בחצר: לצד אחד נשלחו נשים צעירות בעלות כושר עבודה, ולצד השני כל היתר – גברים ונשים זקנים, חולים וילדים. כולם הבינו שהצד השני פירושו מוות. פרצה בהלה נוראה – האנשים עשו הכול כדי להינצל. מספרת אירנה לוסקי: "רוסה היה גיהנום, אם המלה הזו מסוגלת לתאר את מה שהתרחש שם. כל הלילה עמדנו על רגלינו... הפחד היה גדול ללא שיעור, שכן איש לא ידע מה יקרה בהמשך... גרמנים וליטאים בעלי כלבים עמדו בשורות ארוכות והראו בפרגול ימין ושמאלה. כולם יכלו ללכת שמאלה ואילו ימינה – רק מי שהופנה לשם... את אמי שלחו שמאלה, ואילו אותי ואת תמרה (אחותה של אירנה – א.ע.) ימינה... עזבנו את אמא והלכנו... ועד היום איני יכולה לסלוח לעצמי על כך". אימהות ניסו להציל את ילדיהן בכל דרך. מספרת שושנה רבינוביץ: "אימא הורידה את שק הבגדים מעל גבה, פתחה אותו והפכה את תוכנו... אימא מחזיקה את השק הריק פתוח ומצווה עליי להיכנס לתוכו... מיד היא מעלה את השק מעליי וסוגרת אותו מעל ראשי, ואני עומדת בתוכו שפופה. אני מרגישה שהיא לובשת את כתפיות השק על כתפיה והנה אני נישאת אל על, על גבה... אני חשה את החבטות החזקות של הרובה, את דחיפות האנשים... מדי פעם בפעם אמי נופלת, אך שוב היא מתרוממת... זה מאבק קשה, לא אנושי, חסר תקווה... והנה הרגשתי קרקע מתחת לרגלי... ניצחנו במאבק לחיים".

היו אימהות שהקריבו את עצמן למען ילדיהן, והיו גם מקרים הפוכים, נדירים, שבהם אימהות הפקירו את ילדיהן כדי להינצל. רבינוביץ מציינת: "היצר החייתי שבאדם נתגלה כאן... (הוא) הניח מאחוריו כל רגש אנושי, אהבה, מסירות, נאמנות – הכול... כאן, לפני השאול, נתגלתה נבזותו ואכזריותו של האדם".⁴⁷

לאחר הסלקציה הועברו 1,400-1,700 נשים למחנה קייזרוואלד שליד ריגה, לאטביה. כל השאר נרצחו: הזקנים והחולים נשלחו לפונאר והשאר הובלו למחנה ההשמדה סוביבור, שם נרצחו בגז.⁴⁸ רק מעטים הצליחו לברוח מהרכבות וניצלו.

הגרמנים, כדרכם לאורך כל תקופת הכיבוש, רימו את תושבי הגטו גם בימי החיסול: הם הודיעו על העברה לאסטוניה ולליטא והיהודים התפתו להאמין שכך יהיה, בדומה למה שקרה במשלוחים של אוגוסט-ספטמבר. רק בהגיעם למתחם של רוסה הם הופתעו מרה על ידי הסלקציות: הראשונה – קרעה את המשפחות והפרידה בין גברים לזקנים, נשים לילדים; והשנייה – בתוך חצר המנזר שבה הפרידו בין הנשים הצעירות, הכשירות לעבודה, לכל השאר שדינם נגזר למוות. הרוב הגדול של תושבי הגטו לא נקט אמצעי מנע, כמו הסתתרות מסיבית במאלינות, בריחה המונית ואולי אף התגוננות יחד עם המחתרת, והלך שולל אחרי דברי הגרמנים.⁴⁹

התהליך הטרגי של חיסול הגטו משתקף בנתונים האלה: בימיו האחרונים חיו בו כ-9,500 איש, מתוכם הוצאו למקום הריכוז ברוסה כ-8,000 ואילו

⁴⁷ אירנה לוסקי: ברגע של אמת, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"א, הדפסה שנייה 1982, עמ' 38-39; רבינוביץ, עמ' 85; שור, עמ' 127; רינדזיונסקי מתאר מקרה שבו אם מבוגרת פנתה לבתה שהייתה עם תינוק ואמרה לה: "אני יודעת שאני הולכת למות. אם התינוק יישאר אצלך נמות שלושתנו ולא יישאר מממשפחתנו הענפה שריד וזכר עלי אדמות. לי ולתינוק אין דרך להציל את חיינו. אולי את, כשאת לבדך, תוכלי להינצל" (שם, עמ' 148); שור, עמ' 127, 130: מזכיר מקרה שבו אישה בשם קוברסקי התרחקה בזמן הסלקציה מבתה בת השש: קיטל שלח את הילדה לפונאר. האם ובעלה נותרו בחיים ו"כשהתאוששו לא הפסיקו למרר בבכי"; רבינוביץ, עמ' 82.

⁴⁸ האנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 409 וכרך ד', עמ' 846.

⁴⁹ ארד, עמ' 342.

כ־1,500 איש מצאו מסתור בתוך מאליונות, יצאו לפרטיזנים והסתננו למחנות הק"פ וקיילים. מהמתחם של רוסה נשלחו ברכבות למחנות באסטוניה 1,600–2,000 גברים ולמחנות לאטביה 1,400–1,700 נשים, סך הכול 3,000–3,700 נפש. עוד כמה מאות זקנים וחולים נורו בפונאר וכל היתר, כ־4,000 איש, עיקרם נשים וילדים, הומתו בסוביבור.

מחנות וילנה

התקיימו עד 2–3 ביולי 1944. אף שהיו בפיקוחה של משטרת הביטחון ולא הממשל האזרחי, התנאים במחנות וילנה היו נוחים בהשוואה למחנות אחרים. האסירים לבשו בגדים רגילים, חיו במשפחות ובחדרי מגורים, ואת מזונם קיבלו מהמחסן הכללי. לאחר חיסול הגטו הסתננו למחנה קיילים כ־600 יהודים "בלתי לגליים" שחלקם יצאו לאחר זמן לפרטיזנים ולמחבואים בחוץ. באופן דומה הגיעו להק"פ 200–400 איש נוספים. הנהגה יהודית, בראשותם של המהנדס י' פופ (פאפ) ונוניה קוליש, בהתאמה, שמרה על הסדר הפנימי במחנות אלה. התנהלה בהם פעילות חינוכית, קוימו אירועי תרבות ופעלו מרפאות – דבר שהזכיר את הגטו. בהק"פ התאפשרו גם מעשי הברחה, מאחר שחלק מהעובדים יצאו לעבודת חוץ יומיומית בסדנה המרכזית והתאפשר גם לשחד את השוטרים הליטאים והגרמנים. לעזרת יהודי המחנה בא גם מפקד המחנה עצמו, מאיור (רב סרן) קארל פלאגה (Plagge) – תופעה נדירה בתקופת השואה. הוא עשה מאמצים להקל על חייהם ולהצילם, ולפני חיסול המחנה אף התריע על העומד לקרות.⁵⁰

ב־27 במרץ 1944 נערכה במחנות הק"פ וקיילים (וכמו כן בגטו קובנה) ה"קינדער־אקציע" – אקציה של ילדים, שבה נתפסו כ־200 ילדים והובלו למוות. היה זה אחד המעשים הסדיסטיים ביותר שביצע הממשל הגרמני.

⁵⁰ אסתרוביץ', עמ' 295, 299. יצוין, שפלאגה זכה להכרה כ"חסיד אומות העולם" בשנת 2005. תיאור בעניין זה ניתן ב:

Good Michael: The Search for Major Plagge, בין אלו שהגיעו להק"פ אחר חיסול הגטו היו גם ביניאקונסקי עם משפחתו (רינדזיונסקי, עמ' 180; דבורז'צקי, עמ' 424–425).

במקרים רבים נאבקו האימהות עם החיילים עד שנרצחו במקום או שנלקחו יחד עם ילדיהן.⁵¹ הילדים שניצלו מהאקציה הפכו ל"בלתי לגליים" ונאלצו לחיות בהסתתר. במאי 1944 הובלו כמאתיים איש מהק"פ לעבוד בהוצאת כבול בקוזלובה רודה וכולם נרצחו על סף השחרור.⁵² כאמור, בתחילת יולי 1944, נוכח התקרבות הצבא האדום לעיר, חיסלו הגרמנים את מחנות וילנה והעבירו את היהודים לפונאר. מהק"פ הצליחה לברוח בלילה האחרון קבוצה של כ-150 איש. עוד מאות אנשים התחבאו שם במאלינות, אך כ-350 נתגלו ונרצחו בתוך המחנה, ורק כמה עשרות ניצלו. היהודים ממחנה משטרת הביטחון הובאו לקובנה ונרצחו בפורט התשיעי (גיא ההריגה של יהודי קובנה והסביבה). מעטים בלבד נותרו בחיים.⁵³

בחודשים אוגוסט וספטמבר הובלו למחנות הריכוז באסטוניה ובלאטביה 10,400-11,100 יהודים מווילנה: לאסטוניה נשלחו 9,000-9,400 איש, מתוכם כ-2,200 נשים; ללאטביה הועברו 1,700-1,400 נשים ששהו בשניים עשר מחנות שונים, שהעיקריים בהם היו קייזרוואלד (Kaiserwald) ולאגדי (Lagedi). נוסף על יהודי וילנה

⁵¹ אסתרוביץ', עמ' 306-307; עדות זלקינד, עמ' 10: מציין, שגרמנים וליטאים חדרו לפתע למחנה הק"פ, והתושבים הגיבו בבריחה למאלינות. רק אחרי האקציה הוברר שנלקחו בה רק ילדים עד גיל 15. בהק"פ הייתה לילדים "הבלתי לגליים" מאלינה גדולה ובה גם נערכו לימודים במשך היום; ארד, עמ' 348-349; שור, עמ' 140-143: תוך כדי ניסיון להגן על הילדים שהיו בבלוק מס' 2 בקיילים, נורה על ידי הגרמנים המחנך הנודע משה אוליצקי, שבתקופת הגטו עמד בראש מערכת החינוך (שם, עמ' 142); לפי אחת הסברות הילדים נלקחו לבית חולים בקרקוב, פולין, ושם השתמשו בדמם לעירוויים בעבור חיילים גרמנים ואת עורם העדין ניצלו לניתוחים קוסמטיים בפניהם (סוצקבר, עמ' 181-186; דבורז'צקי, עמ' 425; רינדזיונסקי, עמ' 188).

⁵² אסתרוביץ', עמ' 309; עדות מיכאל שמיאביץ בפניי ביום 4.7.2000, מסמך 10 (243) במדור לתיעוד בעל פה באוניברסיטה העברית, עמ' 2: שמיאביץ היה בין אלה שנשלחו למחנה בקוזלובה רודה, אך הועבר משם למחנה אחר לפני שהגרמנים החלו בחיסול; דבורז'צקי, עמ' 425.

⁵³ במחנה הק"פ תקפה קבוצה של פפ"או משמר של ס"ס, הרגה שניים ופרצה החוצה. בעקבות הפעולה ערכו הגרמנים חיפושים נוספים שבהם תפסו מאות אנשים ורצחו אותם בתוך החצר; אסתרוביץ', עמ' 309, 313; רינדזיונסקי, עמ' 189-190; בין הניצולים ממחנה משטרת הביטחון היו בני משפחתו של אהרון יעקובסון, כפי שמסר בריאיון אתי ביום 16.9.2004, בבית התפוצות. על פי עדותו היו במחנה 80 איש.

הועברו למחנות אסטוניה עוד 3,500-4,000 יהודים מגטאות אחרים בליטא, מהם כ-2,800 מקובנה.⁵⁴ הנסיעה לאסטוניה וללאטביה נמשכה ארבעה-חמישה ימים כשחמישים-שבעים איש דחוסים בקרון משא, ללא מזון ומים. מתארת רבינוביץ: "אנחנו סגורות ושוכבות בצפיפות רבה, בלא אוכל ובלא שתייה. בפינת הקרון מצאנו חבית ובה אנחנו עושות את צרכינו, אך לרוב אנחנו שוכבות, ישנות, בוכות ומתמסרות למחשבות על העבר". באלברישסקי מספר: "במשך כל חיי לא דמיינתי לי סוף כזה, פרידה כזו מווילנה, בתוך קרון מלוכלך כשל חזירים, סגור ונעול, מלווה בידי חיילים רוצחים".⁵⁵ בהגיעם למחנות נדרשו היהודים למסור את דברי הערך, את הכסף ואת חבילות הבגדים. שיער ראשם נגזז. רובם שוכנו במבנים ארוכים עם אולמות גדולים שבהם דחסו מאות אנשים. החיים היו קשים לאין שיעור מאלה שבגטו. זה קיבל ביטוי בעבודה מתישה של שתיים עשרה שעות ביום, במסדרים חמורים, במנות מזון קטנות ביותר, במחלות, במכת כינים וכדומה. רבים לא החזיקו מעמד ומתו מתשישות, מרעב וממחלות, ביניהם אישים בולטים כמו קרוק וקלמנוביץ' – כותבי היומנים של גטו וילנה. למחנות הצליחו להסתנן גם ילדים. באמצע פברואר 1944 נערכה אקציה מיוחדת לילדים אלה, אליהם צירפו זקנים וחולים וכ-800 איש הועברו למחנה השמדה בפולין.⁵⁶

ביוני 1944, עם התקרבה של החזית הרוסית, החלו הגרמנים לפנות את אסירי המחנות למערב ולרצוח במקום את החלשים והחולים. אלפים פונו למחנה הריכוז שטוטהוף (Stutthof) דרך הים הבלטי. הם הובלו במשך שלושה-ארבעה ימים בבטן האוניות, בסירחון ובמחנק וכמעט בלא

⁵⁴ דבורז'צקי, עמ' 428-429: מפרט את שמות כל המחנות; ארד, עמ' 352-355.

⁵⁵ רבינוביץ, עמ' 88; באלברישסקי, עמ' 495. באלברישסקי הגיע למחנה קלוגה (Klooga) שבו היו תנאי חיים קשים ביותר; על הרעב במחנה כתב אחד האסירים: "בהתאם לתוכנית החודשית, אסיר מקבל 350 גרם לחם ובימי א' חצי כיכר, אך... במקום מנה מדויקת, עשרות קילוגרמים (המיועדים לחלוקה) הולכים לאיבוד... ובימי א' כיכר לחם ניתנת לשלושה... אסיר אמור לקבל 20 גרם סוכר ליום, אך אנו מקבלים כל יום שלישי במקום 60 גרם רק 50" (הרשב, עמ' 686).

⁵⁶ ארד, עמ' 353: מציין, שבמחנות וייוארה וארדה (Ereda) היו מרוכזים כ-200 ילדים בכל אחד. שאר הילדים היו מפוזרים בין המחנות האחרים.

מזון ושתייה, ורבים מתו בדרך. במחצית ספטמבר נרצחו כ-3,000 יהודים במחנות קלוגה ולאגדי, ורק כ-80 ניצלו.⁵⁷ בסוף החודש פונו משטוטהוף כאלף איש למחנה דאוטמארגן (Dautmargen) בגרמניה. בסוף ינואר 1945 החל הפינוי של שאר המחנות במזרח, ברגל, לאורך מאות קילומטרים, בקור מקפיא של החורף הצפון-אירופי, ללא מזון ושתייה. אלפים יצאו לצעדות מוות אלה ורובם ניספו בדרך. מי שנותר מאחור נרצח בידי החיילים המלווים. מתוך מחנות אסטוניה חזרו לוויילנה בנובמבר 1944 כמאה איש בלבד.⁵⁸ מעט ניצולים היו גם בין אלה שהגיעו למחנות בגרמניה.

מרבית אנשי המחתרות שיצאו מהגטו לחמו כפרטיזנים ביערות. הם השתלבו בתוך הפרטיזנקה הכללית, ובפרק זמן מסוים אף פעלו כגדודים יהודיים בפיקוד יהודי. ביערות נארוץ', כ-120 ק"מ מזרחית לוויילנה, פעלה חטיבת הפרטיזנים הבלארוסית בפיקודו של פיודור מארקוב, שהוחלף בראשית 1944 על ידי מוטייאוס (Motiejus) שומאוסקאס (שכונה "קאזימיר"). לחטיבה זו החלו להגיע אנשי פפ"א אחרי פרשת ויטנברג (ביניהם גלאזמן ומאוחר יותר רזניק) ובאוגוסט 1943 הקימו בה גדוד של לוחמים יהודים, בפיקודו של ז'רגובסקי, שכונה "נקמה" (מיסט – Miest ברוסית) וכלל 250 פרטיזנים מוויילנה. עם שינוי המדיניות של פיקוד הפרטיזנים לגבי יחידות יהודיות עצמאיות, פורק הגדוד ואנשיו הוצבו ביחידות אחרות. תהליך הפירוק היה משפיל: מרובם נלקחו כלי הנשק שהיו בידיהם (במיוחד מהבנות הלוחמות), מיעוטם שובצו כלוחמים והיתר הועברו ליחידות השירותים הלוגיסטיים ("הקבוצה המקצועית") – למגינת לבם ואכזבתם העמוקה. יתרה מזו – זמן קצר לאחר מכן החל מצור גרמני על הפרטיזנים והם נסוגו ליערות קאזיאן, אך סירבו לצרף אליהם את יהודי "הקבוצה המקצועית" והפקירו אותם לגורלם. כתוצאה מכך ניצלו רק אלה שהצליחו להגיע לאי מוצק בין הביצות ולא מתו מרעב במשך שבעת ימי המצור. 130 איש ניספו.

⁵⁷ רבינוביץ, עמ' 153-162; ארד, עמ' 354; סוצקבר, עמ' 177-180; באלברישסקי, עמ' 555-565.

⁵⁸ ארד, עמ' 353-354.

לאחר המצור וההתארגנות מחדש הוחמר עוד יותר מצב היהודים. רבו מעשי האלימות וגילויי האנטישמיות וגברו הזלזול בלוחם היהודי, הפגיעות ומעשי השוד. ההתאכזרות וההתנכלות ליהודים על ידי פרטיזנים מהשורה ומפקדיהם הגיעו לממדים כאלה, שנדרשה התערבות ממוסקבה להשיב את הסדר על כנו.⁵⁹ בין היהודים, שהמשיכו לפעול בתוך היחידות הפרטיזניות, היו שלחמו פנים אל פנים עם הגרמנים, חיבלו במתקנים ובמסילות ברזל והשתתפו במבצעים אחרים; היו שהפגינו אומץ לב; והיו שנהרגו במהלך הפעולות.

ביערות (פושצ'ה) רודניקי, המרוחקים כ-45 ק"מ מדרום לוילנה, הקימו הפפ"א ו"קבוצת המאבק של יחיאל" ארבעה גדודים יהודיים: "הנוקם" (מיסטיטל) – בפיקודו של אבא קובנר, "לניצחון" (זא פאביידו) – בפיקודו של שמואל קפלינסקי, "מוות לפאשיזם" (סמיירט פאשיזמו) – בפיקודו של יעקב פרנר ו"המאבק" (בורבה) – בפיקודו של אהרון אהרונוביץ'. סך הכול כ-350 גברים ונשים. הם פעלו במסגרת חטיבת הפרטיזנים הליטאית, בפיקודו של הנריק (ישראל) זימאן (Zimanas) שכונה יורגיס – קומוניסט יהודי מקובנה). בסוף 1943 נדרשו הגדודים "מוות לפאשיזם" ו"המאבק" להקים בסיס פרטיזני ביערות נאצ'ה, לא הרחק מרודניקי. לאור התנאים שבהם פעלו לא ניתן היה לבצע את המשימה, אך למרות זאת מפקדת החטיבה האשימה אותם בכישלון, החליפה את הפיקוד היהודי, ולגדודים צורפו לא יהודים. באביב 1944 הוחלף הפיקוד גם בגדודים הנוותרים ושולבו בהם לא יהודים. הדבר נעשה במסגרת המדיניות הסובייטית ולפיה, יחידות הפרטיזנים יאורגנו על בסיס הטריטוריות הלאומיות

⁵⁹ לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 188-191: מצטט את מחאתה של אחת הבנות שנשקה נלקח ממנה בזמן פירוק הגדוד "נקמה": "לא באנו כאן להסתתר אלא להילחם! את נשקנו השגנו במחיר יקר ואין לשלול אותו מאיתנו. בנותינו הוכיחו את עצמן עוד לפני בואן ליער" (שם, עמ' 189); קורצ'אק, עמ' 235-244, 248; ארד, עמ' 355-360; סוצקבר, עמ' 171-172; רינדזיונסקי, עמ' 150-170; מעבר לגשמי, עמ' 179-181; רזניק, עמ' 136-146; לזר, עמ' 214-217; עדות קובנר, עמ' 5; קרן-פז מציין, שעם הגעת קבוצתו ליערות נארוץ' השמחה והגאווה הייתה גדולה, אך לפתע "העמידו אותנו במסדר ואמרו... שעכשו תנו את הנשק... אנחנו כאן צריכים רובים ואנחנו ניתן לכם קורס" (עדות קרן-פז, עמ' 13).

(הרפובליקות לשעבר) שבהן הן פועלות, משמע יהיו חטיבות בלארוסיות, אוקראיניות, ליטאיות וכו'. בעקבות זאת בוטלו היחידות היהודיות, אף על פי שהיהודים היו בהן רוב, והם נשארו בתפקידים של מפקדי משנה. הפעילות הפרטיזנית התמקדה בחבלה בכבישים ובמסילות ברזל, בפיצוץ עמודי טלפון, בשריפת גשרים ובהורדת רכבות מהפסים. בנוסף, הם "באו חשבון" עם משתפי פעולה ובוגדים. הפרטיזנים הסבו נזק לצבא הגרמני, ערערו את ביטחונו והרתיעו את האוכלוסייה מלשתף פעולה עם הגרמנים. מסוף קיץ 1944 נעצרה כליל תנועת הרכבות באזור היערות בלילה. מאות הפרטיזנים התקיימו מ"הפעולות הכלכליות" שבמהלכן היו לוקחים מהכפריים בכוח דברי מזון ובעלי חיים.

נוסף על גדודים של יהודי וילנה פעלו ביערות רודניקי גם יחידות של אנשי מחתרת מקובנה ומהעיירות. כמו כן התגודדו בהם, כמסופחים ליחידות או במחנות עצמאיים, משפחות ויחידים שברחו מהגטאות ומצאו מקלט בסבך היערות. בסך הכול היו בגדודים הווילנאיים כ-400 איש, בקובנאיים כ-200 ועוד 200 הצטרפו לוויילנאים עם הזמן. יהודים רבים השתלבו בגדודים ליטאיים-בלארוסיים שבהם הועסקו בעיקר בתפקידי שירותים, תוך שהם נתקלים ביחס של התנכרות, זלזול ואנטישמיות, וניצול גם. במיוחד היה היחס משפיל כלפי הנשים היהודיות, שנלקח מהן הנשק והן אולצו לעסוק בעבודות בית – כביסה, מטבח, ניקיון, תפירה וכיו"ב, ובמקרים רבים סבלו הטרדות מיניות קשות. עם זאת היו יהודים שהצליחו להגיע לצוותי הלחימה ולהשתתף במבצעים, וחלקם גילו אומץ לב, הצטיינו במעשיהם ואף נהרגו בשעת קרב.

הפרטיזנים של וילנה לחמו בכובש הנאצי באופן פעיל. הם פעלו בשם ולמען הכבוד היהודי הלאומי. ביערות נארוץ' ורודניקי התקיימו גדודים יהודיים עצמאיים של מאות אנשים עם מפקדים יהודים שזכו להכרה מטעם המפקדה הסובייטית – תופעה ייחודית ויוצאת דופן שלא היה כמותה באף מקום אחר בזמן המלחמה. אנשי הגטו, חברי המחתרת וגם "עמך" שהצליחו להגיע ליערות, הצילו את נפשותיהם, אך גם שם הם עמדו בפני סכנת חיים ורבים נספו – בין אם מפאת התנאים הקשים והמצור הגרמני

ובין אם תוך כדי פעילות מבצעית. למרות הסבל מהתנכלויות, מאפליה ומיחס אנטישמי, הם גילו רצון להתקיים ולהילחם, ידעו לשמור על הרוח היהודית וההווי של תנועות הנוער וחלמו על יום השחרור והנקם.⁶⁰ הפרטיזנים היהודים של וילנה, משולבים בתוך תנועת הפרטיזנים הכללית, השתתפו בשחרור העיר לצד הצבא האדום ב-13 ביולי 1944. במאלינות הסתתרו כ-1,500 יהודים, רובם הגדול בתחום הגטו. היו מאלינות שהכילו מעל מאה איש (כמו למשל בשאוולי 5 – 150 איש וברודניצקה 6 – 110) ואחרות – עשרות (ברודניצקה 4 – 36 איש וברודניצקה 2 – 48 איש). רבים התחבאו במאלינות משפחתיות קטנות. ככלל, המאלינות היו מאורגנות ומצוידות במזון, במים, באמצעים סניטריים ובחומרי הסקה, ונועדו לתת מחסה לחודשים. עם זאת, ככל שחלף הזמן, התרוקן המלאי ואנשים החלו לצאת בלילות כדי להשיג אמצעי מחיה. רבים נתפסו וגילו בלחץ החקירות את מקומות המסתור. כוחות גרמניים וליטאיים המשיכו לקיים פטרולים בסמטאות הגטו הנטוש שבהן הסתובבו עובדים שונים ובוזזים והצליחו לגלות מאלינות גם לאחר זמן רב.⁶¹ היהודים שנתפסו הובאו לפונאר ונורו שם. באוקטובר

⁶⁰ מקובנה יצאו אל היערות כ-350 אנשי מחתרת מתוך כ-600 שהיו שם (פנקס הקהילות ליטא, עמ' 552; המשטרה היהודית בקובנה, עמ' 146); לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 192-193; ארד, עמ' 360-366; סוצקבר, עמ' 172-175, רינדזיונסקי, עמ' 174-175, 178; מעבר לגשמי, עמ' 172-178, 186-188; בין היהודים שהשתלבו בגדוד "רגיל" היה ברוך שוב (בגדוד "זא רודינו" – למען המולדת), שנכלל בצוות מבצעי והשתתף בפעולות חבלה. הוא מתאר: "... עכשיו זה היה אחרת. המשור שבידי "התנגן" באיזו חדרוה לא מצויה!... הם (עמודי הטלפון – א"ע) קרסו עמוד אחרי עמוד. חוטי הטלגרף והטלפון שהשתרגו עליהם האטו את הנפילה" (מעבר לשמי העננה, עמ' 117); בהקשר זה מציינת קורצ'אק: "מסביב עוד השתוללה המלחמה, עוד נמשך הטבח... אך בפנים צמחו התקוות ופרחה האהבה... מישו דיבר על העתיד, כשחלום פלורידה לנגד עיניו... אחרים ראו עצמם צמודים למשטר הסובייטי שעמד לקום במקום... (אך) הרוב הגדול בתוך היחידות היהודיות ביער... החלו לדבר על הצורך במולדת ליהודים... על מקום בו דמם לא יהיה הפקר והשתייכותם הלאומית לא תשמש עילה לשנאה ולהרג" (עמ' 252-255, 260-262, 269-270, 273-274, 280-283).

⁶¹ ארד, עמ' 349; כך למשל המאלינה בשאוולי 5 התגלתה על ידי מישו שהיה על גג הבנין והבחין בחום היוצא מהארובה, דבר שהוביל לחיפושים מוגברים ולגילוי (כפי שמסר לי גדעון אריה בסיור בשטח הגטו ביוני 2004).

1943 הועברו להק"פ כמאה בעלי מלאכה, שנבחרו מתוך המאות הרבות שנתגלו, ובכך ניצלו מפונאר. היו גם שהתחבאו במערכת הביוב, בתקווה למצוא מאוחר יותר מקום מסתור אחר – גם הם נתגלו עם הזמן וכמעט כולם ניספו לפני השחרור. מעטים התחבאו מחוץ לגטו, אצל פולנים וליטאים שאמנם סיכנו את חייהם וחיי בני המשפחה, אך רובם עשו זאת תמורת תשלום. ברגע שלמסתתרים נגמר הכסף הם נדרשו לעזוב. רק חלקם הקטן עשה זאת ממניעים הומניים או דתיים טהורים, ללא תמורה, וברבות הימים הוכרו כחסידי אומות העולם.⁶² מעטים בלבד הצליחו לשרוד במקומות מחבואם.

לאחר חיסול הגטו נותרו בחיים 15,000–15,500 מיהודי וילנה, מהם כ־10,500–11,000 איש באסטוניה ובלאטביה, כ־2,500 במחנות וילנה (בעיקר הק"פ וקיילים), כ־500 ביערות הפרטיזנים וכ־1,500 במקומות מחבוא. רובם המוחלט נספו לפני הגעת יום השחרור. מהיהדות המופלאה של וילנה לא נותרו אלא כמה אלפי ניצולים. יחד עם האובדן הגדול בנפש נגזל גם הרכוש היהודי וניתצו נכסי התרבות והרוח, הדת והמסורת וההווי המיוחד של וילנה שהתגבשו במשך מאות בשנים ונודעו בכל העולם היהודי.

⁶² דבורז'צקי, עמ' 314–315.

חלק ה'

דברי סיכום:

מאפיינים ייחודיים של גטו וילנה

ואת אשר הרהרתי העליתי על דף. אמרתי: אעביר מחשבותיי אלה לקורא, לוותיק ולחדש; תיקון חצות של אחד השרידים, מחשבות על האדם נוכח החיה שבאדם.

ד"ר מ' דבורז'צקי: בין הבתרים,
הוצאת "קריית ספר" בע"מ, ירושלים, 1956, עמ' 7.

מטרת ספר זה, המבוסס על מחקר שעסק בגטו וילנה מהתקופה שקדמה להקמתו ועד לחיסולו, היא להכיר את חיי יהודי הגטו ולהבין כיצד התנהלו כפרטים וכחברה תחת משטר של כפייה וטרור קיצוני. תנאי החיים, שאליהם הורגלו יהודי וילנה מאות בשנים, השתנו תכלית השינוי עם הכניסה לגטו: הם נותרו שבורים מאובדן יקיריהם באקציות ההמוניות, חרדים מפני הבאות, סובלים ממחסור קשה ביותר ורחוסים בצפיפות במגוריהם.

היה אפשר לצפות שבתנאים קשים אלה ידאג כל פרט לעצמו ולמשפחתו, בלא לתת את הדעת למתרחש סביבו, אך בגטו וילנה הדברים היו שונים לחלוטין: במקום לשקוע באנרכיה, התנהלו בגטו חיים נורמטיביים עם מוסדות שלטון מסודרים, עם ארגונים וולונטריים שסייעו ליחיד ועם מערכות מפותחות של חינוך, של תרבות, של בריאות ושל עזרה סוציאלית. הספר הזה מאפשר הצצה אל החיים בגטו וילנה על מאפייניו הייחודיים.

א. קווים לדמות הגטו

המעבר של יהודי וילנה לגטו היה כרוך בשבר ובאובדן נוראים. בתקופה הקצרה של חודשיים וחצי, מהכיבוש הגרמני עד הכניסה לגטו ב־6 בספטמבר 1941, נרצחו בפונאר בידי האיינזאצקומאנדוס 9 ו־3, בסיוע משתפי פעולה ליטאים, כ־16,000 איש – רבע מהאוכלוסייה היהודית בוילנה. הדבר הצטרף לסדרה של מעשי השפלה, דיכוי ונישול שביצע הממשל הנאצי. רצח יהודים בשטחים במזרח החל זמן קצר לאחר הכיבוש, במסגרת התוכנית הגרמנית להשמדת העם היהודי, אך בוילנה זה נעשה בפעולות פתע, בהיקפים ובאינטנסיביות שלא היו כמותם. האקציות והצווים הבלתי פוסקים הותירו משפחות רבות ללא בעלים־אבות וללא רכוש, והשליכו אוכלוסייה שלמה למעגלי פחד וחרדה מפני הבאות.

לאחר הכניסה לגטו היו היהודים נתונים במצבים קשים מנשוא:

- גל של אקציות המוניות עד סוף השנה שבהן נרצחו קרוב ל־20,000 איש – מחצית מתושבי הגטו, ובכלל זה חיסול הגטו השני שהתקיים רק שבעה שבועות.

- שבר ברצף ההנהגה המסורתית של הקהילה, בעקבות רצח של חלק ניכר מהמנהיגים ומאנשי הציבור. על פי הוראת הגרמנים הורכב היודנראט באופן אקראי ומאנשים בלתי מוכרים.
- סכנת מוות מתמדת כשהשיין (תעודת העבודה) מספק הגנה למועסק ולבני משפחתו. המדיניות הגרמנית יצרה באופן מכוון חיץ בין יהודי הגטו וחילקה אותם לשני מעמדות – בעלי השיינים ששפר גורלם מחד גיסא וה"בלתי לגליים" מאידך גיסא. עם הזמן גדל מספר השיינים, אך אלפי תושבים נשארו עד הסוף "ללא זכות קיום".
- תנאי מגורים קשים מנשוא שהגיעו לכדי שבע עשרה נפשות בממוצע בדירה.
- סכנה מוחשית לתמותה המונית מרעב וממחלות, עקב המחסור במזון ותנאי המגורים הקשים.
- שינוי קיצוני בריבוד החברתי – למעלה המידרג הגיעו בעלי המלאכה והפקידות הבכירה של היודנראט והמשטרה היהודית, ואילו אנשי האינטליגנציה, הכלכלה והמסחר ונכבדי הציבור איבדו את מקומם המסורתי והגיעו עד פת לחם.
- הבעיות בגטו היו רבות ודחופות. היה צורך להסדיר מגורים בעבור ההמונים בבתים המיושנים וחסרי התשתיות (אכלוס של כ-20,000 איש בשטח שגרו בו לפני המלחמה כ-4,000 איש, בלי הסמטאות של גטו מספר 2); להשיג מזון ולדאוג לאספקתו; לדאוג לחולים ולמניעת מחלות תוך טיפול בכלוך, בכינמת ועוד; להעניק חינוך לילדים; לשמור על הסדר הציבורי ועוד.
- בתוך זמן קצר התגבשו דפוסי החיים הן במישור החברתי-ציבורי והן במישור האישי. ניהול הגטו הופקד בידי היודנראט שהתארגן על פי מחלקות ייעודיות. וכך, מחלקת האספקה הסדירה את נוהלי חלוקת המזון לתושבים; המשטרה היהודית והמערכת המשפטית שמרו על ניהול חיים נורמטיביים, לרבות הקמת בית סוהר; משרד העבודה סיפק את כוח העבודה היהודי בתוך הגטו ומחוצה לו; מחלקת הכספים טיפלה בהכנסות ובהוצאות ועוד. התושבים גם הם גילו תושייה רבה וניצלו כל דרך אפשרית להשיג מזון, להכין מקלט לשעת צרה וכדומה.

גם אם היה הרבה מן המשותף עם כל הגטאות, בכל הקשור לארגון ולהתנהלות החיים, בוילנה התעצבו החיים על פי קווים ייחודיים, עם צביון שניתן להגדירו "רוח גטו וילנה". על ההתפתחות המיוחדת הזאת השפיע באופן מכריע ראש ("נציג") הגטו, מיולי 1942, יעקב גנס. אישיותו הדומיננטית והקונספציה שלו – הצלה באמצעות עבודה – הכניסו את הגטו למשטר של עבודה מאומצת והעסקת כמעט כל התושבים הבוגרים, גברים ונשים, בין אם מחוץ לגטו או בתוכו. אף שנאלץ לציית לתכתיבים הכובלים של הממשל הגרמני, הצליח גנס לבסס אורחות חיים ייחודיים בגטו, ואף שדמותו ופועלו שנויים במחלוקת, אין חולקים על כך שהוא האמין בדרכו עד הרגע האחרון. כשנקרא למשרדי הגסטאפו, שבועיים לפני חיסול הגטו, הלך גנס לשם בהכרה מלאה ובידיעה ברורה שלא ישוב. לעיצוב דפוסי החיים בגטו תרמו אנשי הרוח והאומנים ששאבו את השראתם מהמורשת התרבותית המפוארת של וילנה. סייעו לכך גם רוח ההתנדבות והיוזמה "מלמטה" שפיעמו בקרב הציבור ובאו לידי ביטוי במישורים שונים, כגון הרתמות המורים והמורות להקמת בתי הספר; מסירות עד סיכון נפש של הרופאים; ייסוד מוסדות לעזרה סוציאלית וכיו"ב.

בגטו פעלה מחתרת בת יותר מ-500 צעירים וצעירות משני ארגונים: הפפ"א, הגדול בין השניים, בראשותו של יצחק ויטנברג; ו"קבוצת המאבק של יחיאל" בראשותו של יחיאל שיינבוים. על אף תפיסותיהם השונות, באשר למאבק המזוין בנאצים, מצאו שני הארגונים דרך לשיתוף פעולה, ולקראת קיץ 1943 התאחדו למחתרת אחת – דבר נדיר בגטאות. המחתרת והיודנראט התקיימו זה לצד זה. בתחילה גנס לא ראה במחתרת סכנה למעמדו של היודנראט והמשטרה היהודית, ולא מנע את פעילותה, ומנגד גם המחתרת לא התיימרה להיות הנהגה חלופית ליודנראט ולניהול חיי הגטו.

אלא שבעיצומו של קיץ 1943 הדבר השתנה, וזאת על רקע יציאת חברי מחתרת ליערות שבהם לחמו הפרטיזנים – מעשה שלדעת גנס סיכן את קיומו של הגטו. שלא כמו בקובנה, שבה נמצא קו מאחד בין היודנראט

והמשטרה היהודית ובין המחתרת, בוילנה התגלעה ביניהם מחלוקת חריפה. אך כל האמור לעיל לא היה ידוע לציבור הרחב, והמחתרת לא מילאה כל תפקיד בהתנהלותו היומיומית. רק ביולי 1943, כחודשיים (!) לפני הסוף, הוא התוודע אליה, עם "פרשת ויטנברג" הטרגית והדרישה האולטימטיבית של הגרמנים להסגרתו. מאותו רגע נדרש הציבור לבחור, בין הקו של המחתרת ובין זה של גנס, והעדיף באופן מוחלט את האופציה שהציגה לו פתח להצלה, ואף יצא בחריפות נגד המחתרת וחבריה.

במשך השנתיים שהתקיים ידע הגטו תקופות קשות: האקציות ההמוניות של 1941; אקציות, כגון "האקציה של הזקנים" באוקטובר 1942, "האקציה של קובנה" באפריל 1943 ועוד; והשילוחים לאסטוניה וללאטביה באוגוסט-ספטמבר, עד החיסול הסופי ב-23 בספטמבר 1943. מדיניות הרצח של הגרמנים הביאה לא רק לאובדן היהודים, אלא גם העניקה להם תועלת כלכלית רבת ערך שנבעה הן מהחרמות רכוש ודרישות כופר והן בהעסקת אלפי יהודים, גברים ונשים, ביחידות ובמפעלים שלהם.

ולבסוף, הסוף הטרגי המשותף לכל הגטאות לא נחסך מגטו וילנה, ובהגיע פקודת הימלר הוא חוסל כמוהם.

עם חיסול הגטו עדיין נותרו בחיים כ-15,000 יהודים, מהם 10,400 – 11,000 במחנות אסטוניה ולאטביה, כ-2,500 במחנות וילנה, הק"פ וקיייליס, כ-1,500 במאלינות בגטו ומחוצה לו, ועוד כ-500 צעירים וצעירות שחברו לפרטיזנים ביערות. אלא שרובם המוחלט נרצח עם הזמן: באסטוניה ובלאטביה הם נרצחו או מתו מאפיסת כוחות בתוך המחנות; אחרים מתו בצעדות המוות או במחנות בגרמניה; ממחנות וילנה הובלו רבים לפונאר ונרצחו שם ממש לפני השחרור; רוב המתחבאים נתגלו ונרצחו.

מתוך כ-60,000 יהודי העיר נותרו בחיים אלפים ספורים. יחד עם האובדן הנורא בנפש ירדו לטמיון נכסי הרוח והמורשת של יהדות וילנה שנצברו במשך מאות בשנים. עימם נעלם גם הרכוש היהודי הרב שגזל הממשל הנאצי ושממנו נהנתה גם האוכלוסייה הארית המקומית, עד עצם היום הזה.

ב. ההתמודדות של הפרט ושל המשפחה

כבר מתחילת הכיבוש נסתתמו מקורות ההכנסה של המשפחה היהודית, נגזל ממנה רכוש והצטמצמו מאוד אפשרויותיה להשיג מזון. מול העוצמה הגרמנית שהקיפה אותה, שנעזרה ביחידות ליטאיות של משתפי פעולה ובאוכלוסייה עוינת ברובה, נקטו היהודים בכל דרך אפשרית כדי להתקיים. על אף הסכנות הכרוכות בכל פעולה, הם ניהלו מסחר "בלתי חוקי", שיחדו פקידים, שמרו על קשר עם שכנים ארים אוהדים, ונעזרו זה בזה.

מעשי הרצח הראשונים, הספורדיים, התפרשו כגילויים אנטישמיים מקומיים וכעונש על אי ציות להוראות. הם גרמו אמנם מבוכה ודאגה עמוקה, אך לא היה בהם די כדי לנבא את העתיד לבוא. גם כאשר החלו החטיפות, ואלפי גברים נעלמו בפונאר, עדיין נתקבל על דעתם ההסבר הגרמני שהם נלקחו לעבודה. וכי ייתכן אחרת? הרי לא היה אפשר להעלות על הדעת שהנאצים רוצחים את העם היהודי באופן שיטתי ומתוך אידיאולוגיה, ושיהודי וילנה הם הראשונים בתור. גם כאשר הובלו אלפים לפונאר, אחרי "הפרובוקציה הגדולה" ואחרי האקציות הראשונות בתקופת שני הגטאות, הם עדיין הלכו שולל אחר דברי הממונים הגרמנים שלא יאונה למשתתפי האקציות כל רע, ושהם הועברו למחנות עבודה ולגטו השלישי. גם אחרי העדויות הראשונות של ניצולים מפונאר ההיגיון סירב לקבל את המצב כהווייתו, וכאשר האמת האיומה חדרה לתודעה כמחצית מיהודי וילנה כבר לא היו בין החיים.

מרגע זה אימץ הגטו את אסטרטגיית ה"איבערלעבן" – ההישרדות. אנשי הגטו, במודע או שלא במודע, עשו כל שביכולתם כדי לשמר את חייהם גם אחרי אובדן יקיריהם. רצון החיים וההשתוקקות לשרוד התגלו גם במצבים הקשים ביותר, אפילו על סף בורות ההריגה. וביטוי לכך ניתן גם לראות בשיעור ההתאבדויות, שלא היה יוצא דופן או גבוה במיוחד. המאבק היה יומיומי. אחד הביטויים החשובים ביותר שלו היה השגת השיין שהעניק את הזכאות "החוקית" לתלושי המזון החיוניים לקיום. מאחר שהשיין היה תקף לארבע נפשות לכל היותר – העובד/ת, בן/בת הזוג ושני ילדים בלבד – החלו ליצור צוותי משפחה פיקטיביים תוך

הוספת שמות בתעודות של משפחות קטנות. כך ניצלו על פי רוב בני משפחה יותר רחוקים, אך גם יהודים בעלי אמצעים שקנו את מקומם בשיין תמורת כסף, לעתים בהון עתק.

ביטוי חשוב למאבק ההישרדות היה המאלינה, ויהודי הגטו עשו כל מאמץ להכין אותה בעוד מועד לשעת הצורך. המאלינה הייתה לחלק בלתי נפרד מההוויה של הגטו; מעל לכול הייתה חשובה ל"בלתי לגליים", אך גם בעלי התעודות דאגו להכין אותן ליתר ביטחון. המאלינות היו מסוגים שונים, החל מפשוטות ביותר – חדר שהכניסה אליו הוסתרה על ידי ארון, ועד מתוחכמות ביותר שצוידו באמצעי סניטאציה, חשמל, מזון, מים וכו'. היו מאלינות משפחתיות קטנות והיו כאלה שהכילו עשרות ואף מאות אנשים. הודות להן נותרו בחיים לאחר האקציות אלפים, וגם אם רק באופן זמני.

על הפרט היה לדאוג לקיומו היומיומי. הקצבות המזון של הממשל הגרמני לגטו היו פחותות ממחצית ההקצבות שניתנו לאוכלוסייה הארית, וגם הן נקבעו רק בעבור התושבים הלגליים. המוות ברעב היה רק שאלה של זמן. תושבי הגטו השכילו למצוא פתרון לסכנה זו בפעולות הברחה ומסחר עם הגויים. וכך, אלפי העובדים שיצאו מדי יום לעבודות חוץ ניהלו סחר חליפין של מוצרי מזון, לרוב תמורת בגדים ותכשיטים, ואת המצרכים שרכשו הבריחו לתוך הגטו והסתכנו בעונשים כבדים, החל מהחרמת הסחורות ומלקות ועד הוצאה להורג. הגטו אף פיתח "תעשייה" שלמה של מוצרים מאולתרים שנועדו להקל על החיים וגם להזכיר את "הטעם" של הזמנים הטובים, וביניהם, תחליפי ממתקים וסיגריות, סוגי מאפה, נעליים ובגדים משאירות וכיו"ב.

המגורים בגטו – בבתים מיושנים ללא תשתיות ראויות, בצפיפות נוראה, בין כינים ופשפשים – היו פוטנציאל מסוכן ביותר להפצת מחלות ומגפות המוניות. אך סכנה הרת אסון זו לא התממשה: הפרט, בין אם מרצון ובין אם מתוך אילוץ של היודנראט, דאג להיגיינה בסיסית; להליכה למרחץ ולקבלת תרופה או אשפוז בבית החולים של הגטו. גם עקרות הבית, שנאלצו להסתדר עם מטבח קטן משותף לכמה משפחות ידעו להסתגל לתנאים הקשים על אף סכסוכי שכנים שהובילו לעתים למשפטים.

במלחמתו על חייו, בין האבל על האובדן ובין הפחד הנורא מפני הבאות, ידע היהודי בגטו לקיים חיי רוח ולחיות את הרגע: ללכת לתיאטרון, לשיר משירי הגטו ולהתבדח. הוא שמר על המורל כהתרסה וכמחאה נגד משטר האימה הגרמני, הצליח להתמודד עם המצב ולא נשבר פיזית ורוחנית עד אקציות השילוחים לאסטוניה וללאטביה וחסול הגטו.

ג. ההתמודדות של היודנראט

אף שחברי היודנראט בוילנה לא היו דמויות מוכרות לציבור הרחב ולא נמנו עם המנהיגות המסורתית, היודנראט הצליח כבר מההתחלה להיות המוסד השלטוני הפנימי הבלתי מעורער של הגטו. בתפקודו הוא היה נתון בין הפטיש לסדן: היה עליו למלא בקפדנות את הוראות הממשל הגרמני ולהיענות לדרישותיו – מאספקת אנשים לעבודה ועד לריכוז תושבים באקציות – ובו בזמן לדאוג לארגון דפוסי החיים בגטו. פעילותו הייתה קשה שבעתיים בחודשים הראשונים, בזמן שאלפים נרצחו בפונאר באקציות ההמוניות כשמסגרות השליטה היו בהתארגנות ובגטו שרר דכדוך עמוק ואובדן כיוון.

מלכתחילה פעל היודנראט לשמירת חיי התושבים. ההתארגנות המהירה של מוסדותיו אפשרה לתושבי הגטו למצוא מקום למגורים ולו בדוחק רב, לקבל הקצבת מזון בסיסית מינימלית ולצאת לעבודה ובאמצעותה להבריח ולסחור. היודנראט הגדיל בהתמדה את כמות תלושי המזון וסיפק אותם גם למי שהיו מבחינת הממשל הגרמני בלתי לגליים. תלושי לחם חולקו כמעט לכול.

כדי לסייע לאוכלוסייה בהשגת מזון, ובמיוחד כדי לסעוד עניים ונזקקים, הקים היודנראט חמישה מטבחים ציבוריים שסיפקו מדי יום ארוחות צהריים חמות, ובאופן חלקי גם ארוחות ערב. היו זמנים שבהם ניתנו יותר ממאה אלף ארוחות בחודש, מהן כ־80% ללא תשלום. כן סופקו מדי בוקר ליוצאים לעבודה ולעקרות הבית מים רותחים.

היודנראט ניהל פעולות רכש והברחה בקנה מידה סיטוני, כדי ליצור מלאי מזון לתושבי הגטו. הן נעשו ללא ידיעות הממשל הגרמני, תוך

שיחוד פקידים ושומרים ליטאים ואחרים, מתן תשלומים גבוהים לספקים ושמירת קשרים עם "האנשים הנכונים" בממשל הגרמני-ליטאי. המצרכים אוחסנו במחסני מחלקת האספקה וחולקו לתושבי הגטו מפעם לפעם. בפעולות אלה העמידו עצמם חברי היודנראט בפני סכנה חמורה, אך לא חדלו מפעילותם זו. הודות לכך נמנע בגטו וילנה כמעט לחלוטין מוות המוני ברעב, כפי שאירע בגטאות ורשה, לודז' ואחרים, אם כי הרעב היה גם כאן מנת חלקם של רבים.

כדי למנוע מחלות הנהיג היודנראט משטר קפדני של פיקוח תברואתי והקים מערך רפואי מפותח. התושבים נדרשו להתרחץ בבית המרחץ לפחות פעם בחודש כדי לקבל תלושי מזון, לחטא את בגדיהם, לאוורר את הדירות ולנקות את הבתים ואת החצרות. חולים אושפזו בבית החולים, ובמשך חודשים ספורים פעלה בחשאי מחלקה לחולים בטיפוס בהרות, שעל פי הוראות הגרמנים היה צריך להמיתם מחשש להתפשטות המחלה. הרופאים גילו אומץ לב ומסירות נפש, ואף שעמדו בפני סכנה כפולה – הידבקות במחלה או תפיסה בידי הגרמנים – הם המשיכו בטיפול עד שהמחלה הודברה כליל והמחלקה נסגרה. עזרה לחולים ניתנה במרפאה ובביקורי בית של רופאים. מחשבה ואמצעים מיוחדים הוקדשו לטיפול בילדים: לכל ילד וילדה עד גיל בית הספר היה כרטיס מעקב רפואי שבו צוינו בדיקות וטיפולים, נערכו שיקופי רנטגן ושקילות, ולעתים אף המליצו על תוספת מזון או חלב. מפעם לפעם עברו ילדי בתי הספר והמוסדות בדיקות ואף קיבלו המלצות רפואיות לבחירת עיסוק בגטו. מחלקת הבריאות דאגה גם למלאי של תרופות מבחון, והיו זמנים שבגטו היו יותר תרופות מאשר בצד הארי. בסופו של דבר התמותה "הטבעית" בגטו וילנה הייתה פי שתיים בלבד מזו שהייתה לפני המלחמה.

במסגרת מאמציו להקל על תנאי החיים סיפק היודנראט לאוכלוסייה עצי הסקה לימי החורף המקפיא של וילנה. הוא לא הספיק להיערך לכך בחורף הראשון והטראומטי, שבין 1941-1942, אך לקראת החורף השני נעשו הכנות מתאימות, ומהגטו אף נשלחו עובדים לכרות עצים ב"יער של הגטו" לחימום.

תשומת לב מיוחדת הוקדשה לילדים הרבים שנותרו ללא הורים. היודנראט הקים בית יתומים ושילב ילדים שהיו על סף פשע ביחידה מיוחדת – חטיבת ההובלה "ילדים". כמו כן, הוא ייסד פנימייה לבנים ופנימייה לבנות, ובכך ניתן פתרון לבעיה הכאובה של ילדים עזובים.

ד. המאבק הפעיל מול ההונאה הגרמנית

לחימה פעילה מול הכובש הגרמני דינה היה מוות והנוקט בצעד זה ידע מראש שאין לו כל סיכוי. כפי שכבר צוין אימצו חברי המחתרת בוילנה את רעיון המאבק המזוין ובחרו, ביודעין ומתוך רצון, בקו של הקרבה עצמית. הם עשו זאת כדי להגן על הכבוד הלאומי, שבא לידי ביטוי בקריאה "אל נלך כצאן לטבח", וגם כדי להסב אבדות לגרמנים ככל שרק התאפשר. אנשי המחתרת באו מתנועות נוער שונות שבהן התגבש המטען האידיאולוגי שלהם. הם היו מלאי מוטיבציה ומשוכנעים במעשיהם. לא כן הציבור הרחב של הגטו שחסר את הבסיס החינוכי־אידיאולוגי וחיפש כל דרך להישאר בחיים. את הסיכוי המדומה לכך סיפקה לו מדיניות ההונאה הגרמנית שהסתירה ממנו את הצפוי לו, ובכל פעם מחדש נטעה בו תקווה שהגרוע מכול כבר מאחוריו. יהודי הגטו – אבות, אימהות, ילדים וזקנים – נאחזו בדברי הכזב של הגרמנים, לעתים אף מתוך חוסר מוצא ואשליה עצמית, ודחו את רעיון המאבק בכוח הכרוך במוות מידי. המדיניות הגרמנית של הטעיה ורמייה, שמומשה במידה רבה על ידי גנס והיודנראט שהאמינו בתחילה שההצלה אפשרית, עד שלבסוף נוכחו לדעת שהולכו שולל, הצליחה להרחיק את הציבור מהמחתרת ומהתנגדות אקטיבית. למרות זאת, לאורך כל תקופת קיומו של הגטו, היו גילויים ספורדיים של מאבק פעיל של יחידים. במקרים אחדים הותקפו גרמנים וליטאים בשעת אקציות בגטו ואף בפונאר, כך זה קרה ב"אקציה של קובנה" ובשילוח הראשון לאסטוניה. בשני המקרים התנגדו מאות יהודים להליכה בתלם וכשהוברר להם שהם מובלים למוות נמלטו, חלקם תוך מאבק עם החיילים והשוטרים המצוידים בנשק. בסופו של דבר כולם כמעט נהרגו ורק מעטים ביותר זכו להינצל.

המחתרת לא הגיעה לידי לחימה של ממש עם הגרמנים בתוך הגטו, למעט הקרב של 1 בספטמבר 1943 שבו נהרג יחיאל (איליה) שיינבוים. פעילותה באה לידי ביטוי בעיקר אחרי חיסול הגטו כשחבריה עברו לפרטיזנקה ביערות רודניקי ונארוץ' – משם ניהלו קרבות נגד הגרמנים, הסבו להם אבדות ופגעו במתקניהם. לקראת סוף שנת 1943 אף נוצר מצב ייחודי בכל תקופת השואה שבו פעלו במסגרת חטיבות הפרטיזנים הסובייטיות גדודים שלמים של פרטיזנים יהודים שבאו ממחתרות וילנה, קובנה והעיירות.

ה. גילויים שליליים בתפקוד המשטרה היהודית והיודנראט

בחינת תפקודו של היודנראט בגטו וילנה מעלה שאף שעשה לטובת הציבור היו בפעילותו צדדים שליליים שהתקבלו בציבור בהתמרמרות ובכעס. לחברי היודנראט, לבעלי התפקידים הבכירים ולחלק ניכר מהפקידות הזוטרה היו שיינים, דבר שהעניק להם ביטחון יחסי ותחושת כוח. רבים מהם הפגינו שררה ואדישות כלפי התושבים והיו אטומים למצוקותיהם ולתחנוניהם. הפרוטקציה והעזרה לקרובי משפחה ולחברי תנועה הפכו לחלק משיטת הפעולה של היודנראט, והתושבים נאלצו לעתים קרובות להשתמש בהיכרויות קודמות, בתיווך של ידידים או בשוחד, כדי להצליח בענייניהם. הציבור הרחב היה תלוי באופן מוחלט במנהלת הגטו ונאלץ לסבול את הביורוקרטיה המסועפת שלה. במגעים התכופים שקיים עם נציגיה נתקל הציבור בזלזול, בחוסר התחשבות וביחס בוטה עד כדי השפלה. מנהלת הגטו דאגה לאינטרסים שלה וסיפקה לאנשיה טובות הנאה. כך הנהיגה את ה"פאיוק" – מנת יתר של מצרכים שחולקה על פי מפתח דרגות, כשבראש הסולם עומד ראש הגטו עצמו. ה"פאיוק" היה תוספת משמעותית ביותר להקצבת המזון הרגילה, ובמידה זו או אחרת נהנו ממנו קרוב למחצית עובדי היודנראט והמשטרה. התנהגות זו הביאה בקרב תושבי הגטו לתחושת סלידה מהיודנראט ומנציגיו.

גם את מעשיו של יעקב גנס קיבלו התושבים בהסתייגות ובתרעומת. אמנם מצד אחד הוא זכה להערכה ולהבנה על כוונותיו הכנות – שמירת

החיים ויכולת המיקוח שלו מול הגרמנים והליטאים – תכונות שנעדרו מאנטול פריד, קודמו בתפקיד, אך מצד אחר הוא פעל באופן שרירותי ומתנשא וחרץ גורלות כראות עיניו. מאחר שעל פי תפיסתו היה חשוב להשאיר בחיים את הצעירים והבריאים, שבהם ראה את עתיד העם, הרי שכאשר הבחירה הייתה בידיה הוא הקריב זקנים, חולים וחלשים. גנס גם העדיף שאת האקציות שנכפו על הגטו תבצע המשטרה היהודית ולא הגרמנים והליטאים, דבר שנתן לו את האפשרות לממש את תפיסתו. בעמידתו האמיצה מול הממשל הגרמני הוא מנע קורבנות רבים, אך עם זאת לקח לעצמו סמכות מוסרית עליונה שלא ניתנה לבן אנוש והיא – לקבוע מי יחיה ומי ילך למוות.

התופעות השליליות ביותר התגלו בפעילות של המשטרה היהודית. בצד עיסוקה הרגיל – שמירת הסדר הציבורי – היה על השוטרים למלא גם את התפקיד של תפיסת יהודים־אחים ומסירתם לגרמנים, דבר שקומם עליהם את התושבים והפך אותם לשנואי הציבור. אך אם עדיין היה אפשר לתרץ זאת ברצונם להישאר בחיים ובכך שככלות הכול מישאו צריך לבצע את התפקיד, הרי שלא היה כל צידוק להתנהגותם הברוטלית כלפי אחיהם, להפגנת הכוח ולהתעמרות בחלש. חלק מאנשי המשטרה ניצלו את מעמדם להפקת רווחים אישיים, רדפו בצע ודרשו שוחד. ב"אקציה של אושמיאנה" השתמשו השוטרים בשיטות רמייה, כמו של הגרמנים, ועל פיהן בחרו את הקורבנות. הם גם לבשו מדים, השתכרו ועסקו בביזה. הגטו, שהתייחס לשוטרים בטינה ובזעם, פחד מהם והשתדל להימנע מכל מגע עימם. מפקד המשטרה דסלר, יחד עם מפקד משמר השער לוואס, היו בין הדמויות השנואות ביותר.

ו. "רוח הגטו" כביטוי להתמודדות

"רוח גטו וילנה" התאפיינה בפעילות תרבותית ענפה ואינטנסיבית, בהווי מיוחד, בהומור, בפעילות וולונטרית ועוד. הדבר קיבל ביטוי בתחומים שונים, ודוגמה בולטת היא הקמת התיאטרון בינואר 1942, על רקע התנגדות ציבורית וכתובות ברחובות "אין עושים תיאטרון בבית קברות". אלא שבתוך זמן קצר חל שינוי והתיאטרון זכה להכרה

רחבה ולפופולריות רבה. יחד עם התיאטרון נוסדה גם תזמורת סימפונית שהעניקה לתושבים רגעים של התעלות רוח והשכיחה מעט את מעשי הרצח ותנאי המחיה הקשים. מהתזמורת הסימפונית נגזרה תזמורת קאמרית קטנה. בתיאטרון, שהציג בפני אולמות מלאים, צפו במהלך שנת 1942 כ-38,000 איש – כמעט כפליים מאוכלוסיית הגטו. ההצגות התבססו על פי רוב על קטעי שירה וטקסטים סאטיריים שחיברו והלחינו אמני הגטו, ושהפכו בתוך זמן קצר לנחלת הכלל. התיאטרון והתזמורת הופיעו באירועים שונים ובפני מועצת הבריגדירים, ובכך חיזקו את הקשר עם "העם". השחקנים, הבימאים והזמרים הפגינו רמה אומנותית גבוהה והפכו בתוך זמן קצר לאהובי הקהל. באמצע שנת 1943 נפתח אף תיאטרון עברי שהציג את "היהודי הנצחי", אך ימיו היו קצרים עקב חיסול הגטו. כן פעלו בגטו מקהלת יידיש ובפעם בראשונה בוויילנה – מקהלה עברית. באנתולוגיות שירי הגטאות והמחנות, שקובצו לאחר המלחמה, מהווים שירי גטו וילנה יותר מ-40 אחוז, והבולטים בהם – המנון הפרטיזנים והשיר "פונאר". כלל הפעילות התרבותית סיפקה השראה למחזאי יהושע סובול לכתוב את המחזה "גטו" שזכה להצלחה בקנה מידה בין-לאומי ושיריו מושרים על ידי להקות ויחידים בעולם.

"רוח הגטו" באה לידי ביטוי גם במגוון הרחב של אירועים שכללו הרצאות, תערוכות ציור ופיסול, סימפוזיונים, טקסי סיום שנה וחגים בבתי הספר ובמועדוני הנוער והילדים, מופעי ריתמיקה וכדומה.

מיד אחרי כניסת היהודים לגטו נפתחה בו ספרייה, על בסיס הספרייה "מפיצי השכלה", בהנהלת הרמאן קרוק, כותב יומן גטו וילנה. הביקוש לספרים שהיה רב מאוד עלה באופן מיוחד בחודשי האקציות ההמוניות, אוקטובר-דצמבר 1941. הספרייה השאילה בשנה הראשונה לקיומה קרוב ל-90,000 ספרים והיא זכתה להצלחה רבה בעיקר בקרב האוכלוסייה המשכילה ובני נוער. הקריאה סיפקה להם אפשרות לברוח מהמציאות המרה. בגטו נערכו מדי פעם תחרויות ספורט ושחמט והוקמו אולם התעמלות ומגרש ספורט. הפעילות הספורטיבית הפגישה בין הצעירים וסייעה להם לשמור על כושר גופני ולפרוק מתחים נפשיים.

בגטו היה הווי מיוחד, מתוכל בהומור, שאפשר לתושבים לשכוח את צרות היום־יום. הם החליפו ביניהם בדיחות, לעגו לגרמנים ולמנהלי היודנראט והמשטרה, השתמשו במטבעות לשון מגוונות ואימצו את השירים והאמרות הסאטיריות שצמחו מתוך המציאות העגומה שבה חיו. "רוח הגטו" באה לידי ביטוי גם בעזרה לזולת, בעיקר בזכות הארגונים הוולונטריים "ועד העזרה הציבורי" ו"עזרה לחורף", שהוקמו ביוזמת הציבור ובתמיכת היודנראט וסיפקו לנצרכים בגדים, לחם וחומרי הסקה ולבוש לחורף. המקורות הכספיים ששימשו את הארגונים האלה באו בעיקר מהציבור הרחב שלמרות מצבו הקשה ידע לתרום (לעתים תחת לחץ) לעניים ולנזקקים.

המפלגות ותנועות הנוער ידעו להתאחד למחתרת אחת כדי להילחם יחד באויב. על אף השוני האידאולוגי הצליחו חברי התנועות ליצור מסגרת לחימה משותפת לכולם, כשבתוך יחידות המשנה משובצים זה לצד זה קומוניסטים, "בונדאים" וציונים מפלגים שונים. אמנם מבחינה חברתית־רעיונית הם שמרו על קשר עם תנועותיהם, אך בתוך יחידות המחתרת הם פעלו על בסיס פונקציונלי עם מטרה משותפת אחת. זו הייתה תופעה מיוחדת במינה בין הגטאות, שגם אותה ניתן לזקוף לזכות אותה "רוח הגטו".

"רוח גטו וילנה" ניזונה מחיי הרוח העשירים, מהאחוזה היהודית, ומרצונם העז ותקוותם של תושבי הגטו לשרוד. שורשיה צמחו מהמורשת התרבותית והחברתית של יהדות וילנה. היא הייתה מפגן של עוצמה נפשית אל מול כוונות ההרג הגרמניות, והוכיחה כי על אף תנאי הדיכוי והאובדן הרב, יהודי העיר לא נשברו ולא נפלה רוחם.

הם ניהלו בגטו חברה נורמטיבית, חיי רוח ועזרה הדדית, ורצון נואש של "איבערלעבן". רובם נספו – ועימם ירדה לטמיון מורשתם המפוארת – רק אלפים בודדים ניצלו.

מתודולוגיה ומקורות

במחקר המוזכר לעיל הובאה הגישה ההיסטוריוגרפית החברתית, המעמידה במרכז את חיי היום-יום ואת ההתנהגות של היחיד כחלק ממסגרת כללית, כפי שאומצה על ידי חוקרים שונים. כך למשל, מציינת פאולה היימן: "ההיסטוריוגרפיה החדשה... מייחסת חשיבות היסטורית לאותם האספקטים של התנהגות אנושית, שהם מעבר לתחום של האליטות הפוליטיות והאינטלקטואליות. על ידי כך ההגדרות של חברה וקהילה נעשות יותר גמישות, ומשתנות בהתאם למקום ולזמן", וכן: הרעיון המרכזי של ההיסטוריה החברתית הוא להכליל אנשים פשוטים בתוך הנרטיב ההיסטורי.¹ דליה עופר מבהירה: "תיאור חיי היום-יום מבטא את גישת 'ההיסטוריה החדשה' בשני מובנים: א. העתקה של מוקד הדיון מן הקבוצה, מן האליטות, מן המדינאים והמנהיגים אל היחיד. ב. שימוש במגוון רחב של מקורות מתחומים שונים, ואימוץ שיטות מחקר בין-תחומיות כהנחיה מתודולוגית".²

¹ Paula E. Hyman, "The Dynamics of Social History", *Reshaping the Past: Jewish History and the Historians*, Vol. x, ed. by Jonathan Frankel, Oxford University Press, New York Oxford, 1994, pp 93-111. (הציטוט מובא מעמוד 93).

² דליה עופר: "חקר חיי יומיום תחת הכיבוש הנאצי – בעיות מתודולוגיות", בתוך חיי יומיום בתקופת השואה דפים לחקר השואה, מאסף י', אוניברסיטת חיפה, תשנ"ג, עמ' 38-8 (הציטוט מובא מעמוד 8).

בכך גם משתלבת גישת ההיסטוריה החברתית של יעקב כץ, הבוחנת קהילות יהודיות בתפוצות בהקשר הסביבתי.³ דטלב פויקרט, מצביע על היתרונות הגלומים בגישה של חקר חיי היום-יום על הנעשה ברייך השלישי, ושל בחינת המערכת הנאצית "מלמטה", כדי להבין איך אושוויץ הייתה אפשרית ואיך "אנשים פשוטים" יכלו לשרוד בה; מה היו מקורות התמיכה במשטר הנאצי ומה הייתה ההתייחסות בחיי היום-יום להצלחותיו של הפיהרר, זאת באמצעות אלבומי תמונות, מכתבים, יומנים, ניתוח ספרי זיכרונות ועוד.⁴

מחקר חשוב ומקיף ביותר, בעריכת יצחק ארד, על קורות יהודי וילנה בשואה, "וילנה היהודית במאבק ובכיליון", ראה אור לפני כשלושים וחמש שנה. מאז עלו שאלות, כגון הדגשת מקומו של היחיד במסגרת הארגונית והממסדית של הגטו, חיי המשפחה, היחסים בין היהודים לבין עצמם והתייחסותם למוסדות השליטה בגטו, השתקפות האירועים הנוראים בעיני "האיש הפשוט" וכו'. מקורות חדשים שנמצאו, ושימוש במקורות שהיו ידועים בעבר, מאפשרים בחינה מחודשת ומעשירה של המציאות היהודית תחת שלטון הכיבוש הנאצי, ותורמים להיכרות ולהבנה מעמיקות של החיים בגטו וילנה.

בספר זה נבחנו היבטים רבים של חיי הגטו (כמו הכניסה לגטאות, ההשתכנות בדירות, התחלואה והטיפול הרפואי, המחסור והעזרה הקהילתית, חיי הרוח, ועוד) ונעשה מעקב אחר ההתפתחויות בנושאים

כמו כן:

Dalia Ofer, "Cohesion and Rupture: The Jewish Family in East European Ghettos During the Holocaust", *Coping with Life and Death: Jewish Families in the Twentieth Century*, Vol. xiv, ed. by Peter Y. Medding, Oxford University Press, New York Oxford, 1998, pp. 143-165, המאמר מציג דרכים ליישום המתודולוגיה הזו לגבי שלוש קהילות: ורשה, לודז' וקובנה.

³ Epochal-Jacob Katz, "On the Jewish Social History: Epochal and Supra Historiography", *Jewish History*, Vol. 7, Spring 1993, Editor: Kenneth R. Stow, pp. 89-98.

⁴ Detlev J. K. Peukert: *Inside Nazi Germany Conformity Opposition and Racism in Everyday Life*, Penguin Books, London, 1989, pp. 21-24.

אלה לאורך ציר הזמן. עם זאת, תמיד נשמר "הקשר הרוחבי" עם מוסדות ואירועים רלוונטיים שהתקיימו באותו זמן.

יצוין שאין זה הספר הראשון המציג את החיים הפנימיים בתוך גטו. בשלושים השנים האחרונות שלפני פרסום ספר זה ראו אור כמה עבודות מחקר על גטאות שבהן ניתן לכך ביטוי במידה זו או אחרת. במיוחד הרחיב בנושא זה הדוקטורט של מיכל אונגר על גטו לודז' ("החיים הפנימיים בגטו לודז' 1940-1944", דצמבר 1997, וספר ההמשך: "לודז' אחרון הגטאות בפולין", יד ושם, ירושלים, תשס"ה). ברם, בעוד עבודות אלה מקדישות מקום רב יחסית לפנים האחרות של הגטו (כגון מדיניות ופעילות הממשל הגרמני, ארגון המחתרת, היציאה לפרטיזנים וכו'), ספר זה מתמקד באופן מפורט וסיסטמטי בחיי היום-יום של הגטו, שבמרכזם עומדים היחיד ומשפחתו, ומתייחס גם למסגרות האחרות.

על גטו וילנה קיים חומר רב יחסית, אך חלק ניכר ממנו עוסק במחתרת ובלחימת הפרטיזנים. רוב רובו של החומר על גטו וילנה, המצוי בארכיון "משואה" בתל יצחק, עוסק במחתרת, כך גם במדור לתיעוד בעל פה, במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ובארכיון של מכון ז'בוטינסקי.

עוד יצוין כי המקורות המופיעים ברשימה הביבליוגרפית הם אלה שהוזכרו וצוטטו בעבודה עצמה, ורק באופן חלקי ביותר ניתן ביטוי לחומר נוסף.

המקורות ששימשו ספר זה הורכבו מסוגי החומרים האלה:

א. חומר ראשוני ומקורות מודפסים – יומנים שנוהלו בגטו, מסמכי היודנראט ותכתובת בין מחלקותיו, מודעות ופרסומים שונים, עדויות שרשמו ניצולים או שניגבו מהם סמוך לשחרור ועדויות בעל פה הנמצאות בארכיונים בארץ ובחו"ל.

ב. ראיונות עם ניצולים מהגטו.

ג. ספרות מחקר.

ד. ספרי זיכרונות שראו אור לאורך השנים, פרסומים מסוגים שונים, דברי פולמוס בעיתונים, סרטים וכו'.

במסגרת החומר הראשוני נודעה חשיבות רבה ל"אוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי" – מסמכים אותנטיים שגילו המשוררים והפרטיזנים אברהם סוצקבר ושמריהו (שמרקה) קאצ'רגינסקי (קאטשערגינסקי) אחרי השחרור. מסמכי האוסף הועברו למכון היהודי המדעי ייוו"א בניו יורק, ומיקרופילמים שלהם הגיעו ל"יד ושם". מסמכים אלה מציגים את פעילות המוסדות, כמו למשל, דוחות של המחלקות השונות של היודנראט, הוראות לאוכלוסייה, אוספי "ידיעות הגטו" ("געטא ידיעות" – העיתון של הגטו) וכיו"ב, וגם נותנים תמונה של חיי היום-יום ושל "רוח הגטו". מיקרופילמים של מסמכים נוספים מליטא, שהגיעו בשנים האחרונות ל"יד ושם" מייוו"א, תרמו אף הם במידה כלשהי לביסוס המידע על הגטו. מקור חשוב נוסף היו "רשימות האסירים" – רשימות של מפקד אוכלוסין, שנערך במאי 1942, שנתגלו בארכיונים הממלכתיים המרכזיים של ליטא, עובדו והוצאו לאור בשני כרכים, בשנים 1996 ו-1998, על ידי המוזיאון היהודי הממלכתי על שם הגאון מווילנה. הרשימות שימשו בסיס לעיבוד נתונים דמוגרפיים של תושבי הגטו וסיפקו חומר ייחודי על תנאי החיים בתוכו.

מידע נוסף, על הקיום היומיומי בעיקר, נתקבל מריאיונות שערכתי עם ניצולים. במפגשים אלה נמסרו לי פרטים רבים מתוך התנסויות אישיות שהמחישו ממקור ראשון את אורח החיים של "האיש הקטן" בגטו, והיו בעלות ערך מיוחד. עם זאת, הזמן הרב שחלף מאז האירועים גרם לכך שחלק מהניצולים שכחו פרטים מעברם, או אימצו לעצמם מידע ששמעו מאחרים או דעות מקובלות, דבר שפגע באותנטיות ובערך הסגולי של עדויותיהם. השתדלתי להצליב את המידע שסיפקו הניצולים עם מקורות נוספים, בעיקר חומר כתוב.

מידע רב במיוחד שאבתי מהיומן של הרמאן קרוק, שנכתב במהלך החיים בגטו, "טאגבוך פון ווילנער געטא" (יומן גטו וילנה). היומן ראה אור בשנת 1961 (הופיע באנגלית בשנת 2002, בתרגום ועיבוד של בנימין הרשב) והוא מתאר את השתלשלות האירועים בגטו. לעזר רב היו גם היומנים של זליק קלמנוביץ', "יומן מגטו וילנה וכתבים מן הזיכרון שנמצא בהריסות" (1977); של יצחק רודאשבסקי, "יומנו של נער

מווילנה יוני 1941-אפריל 1943", (1968); של לאזאר אפשטיין, "יומן מגטו וילנה" שלא פורסם; ויומנו של גריגורי שור, "רשימות מגטו וילנה 1941-1944" (פורסם בעברית בשנת תשס"ב).

מתוך מכלול החומר המחקרי הייתה לי לעזור רב עבודתו של יצחק ארד, "וילנה היהודית במאבק ובכיליון" (1976), כפי שצוין לעיל. היא סיפקה לי פרטים חשובים באשר לארגון ולפעילות של הממשל הגרמני, מעשי הרצח והיקפם, ההתארגנות המחתרתית והפעילות הפרטיזנית, תפקוד היודנראט והמשטרה היהודית ועוד. לא אחת נעזרתי ב"פנקס קהילות ליטא" משנת תשנ"ו; ב"האנציקלופדיה של השואה" (1990); ובחיבורו של ישעיהו טרונק – "יודנראט, המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי" (1972). באשר להתגוננות היהודית סייעו בידי בין השאר מחקריהם של דב לוי, "לוחמים ועומדים על נפשם" (1975-תשל"ה); ושל דינה פורת, "מעבר לגשמי, פרשת חייו של אבא קובנר" (2000). כמו כן, נעזרתי במחקרים ובמאמרים נוספים, כמו למשל, "מן המיצר – שירים מן הגטאות והמחנות ושירי מחאה", בעריכת הורביץ, אלדמע ואבן-שושן (1987); צביקה דרור, "קבוצת המאבק השנייה סיפורי לוחמים מגטו וילנה" (1987); דוד־הירש ראסקעס, "צום מאמענט (דברים של הרגע) ד"ר צמח פעלדשטיינס עדיטאריאלן, אין ווילנער געטא 1942-1943"; "ייוו"א בלעטער" (1997), וכיו"ב.

ספרי הזיכרונות הרחיבו באופן משמעותי את מאגר המידע על הגטו.⁵

⁵ כדוגמה לכך עשויים לשמש הכתבים של חיים לזר (לגבי יוסף גלאזמן והתנועה הבית"רית), רוז'קה קורצ'אק (לגבי אבא קובנר ו"השומר הצעיר"), ניסן רזניק (לגבי הנוער הציוני) וכולי. עמדה ביקורתית בעניין זה מציג מנדל פייקאז' (פייקאז'): "על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזירת 'הפיתרון הסופי'", בתוך כיוונים, מס' 20, אוגוסט 1983, עמ' 129-157. בין השאר הוא מצביע על שינויים שחלו במהדורה העברית של אסופת מאמרים מאת מארק דבורז'צקי בספר "בין הבתרים", שראה אור ב־1956, לעומת המקור שנכתב סמוך מאוד לסיום המלחמה. פייקאז' מבהיר, שהפרסומים המאוחרים משרתים תפיסה שדבורז'צקי גיבש עם הזמן. כך למשל במאמר "הצוואה של מתינו – יחד למוות, יחד לחיים! (מחשבות של שריד)", הון בשלושה מגיבורי הגטו – איציק ויטנברג מהקומוניסטים, יחיאל שיינבוים מהחלוץ הצעיר-דרור (המקורבת למפלגתו של דבורז'צקי) ואבראשה חבויניק מה"בונד", הושמטו בגרסה העברית המפלגות של ויטנברג וחבויניק (שם, עמ' 139-140).

חשובים במיוחד היו הספרים של מארק (מאיר) דבורז'צקי, "ירושלים דליטא במרי ובשואה" (1950), שפורסם יריעה רחבה על חיי הגטו; מענדל (מנדל) באלבערישסקי (באלברישסקי), "שטארקער פון אייזן" (1967), שבו מובאים פרטים רבים על גטו מספר 2 – הקטן (באלברישסקי שימש מנהל מחלקה ביודנראט של גטו זה; רייזל (רוז'קה) קורצ'אק, "להבות באפר" (1965) (מהדורה שנייה); אברהם סוצקבר, "גטו וילנה" (1947); מאשה רולניק, "אני חייבת לספר" (פורסם בעברית ב-1965); וחיים לזר, "חורבן ומרד" (1950). חומר עזר רב נוסף נמצא בספרי הזיכרונות שיצאו לאור בארבעים השנים האחרונות, כמו למשל, אלכסנדר (סניה) רינדזיונסקי, "חורבן וילנה" (1987); שושנה רבינוביץ, "פצעים שלא הגלירו" (משנת תשנ"א, ששמו שונה ל"אם ובתה ילדות בגטו וילנה ובמחנות הריכוז", 2002); אירנה לוסקי, "ברגע של אמת" (משנת 1982); ניסן רזניק, "ניצנים מאפר" (תשס"ג); Pearl Esterowicz Good, "Memoirs of Samuel"; Esterowicz (הוצאה זמנית-1992).⁶

להרחבת היריעה על חיי הגטו תרמו גם מאמרים, מחזות, סרטים וספרים שנכתבו עשרות שנים לאחר המלחמה. דוגמה לכך היא דברי הפולמוס על דמותו של אבא קובנר – מראשי הפפ"א (ארגון הפרטיזנים המאוחד) ומנהיגו בחודשים האחרונים של הגטו – שהתפרסמו ב"עיתון 77", ב"במחנה" וב"ילקוט מורשת" בשנות התשעים; המחזות "גטו" ו"אדם" של יהושע סובול; הסרט "מכיוון היער", משנת 2004, על פונאר; סרטי טלוויזיה לסוגיהם; דברי פרשנות וכו'.

את החומר הראשוני מצאתי בארכיונים: "יד ושם" (שבו היה חומר גם מארכיונים אחרים): "מורשת, בית עדות על שם מרדכי אנילביץ'", "לוחמי הגטאות", "משואה", המכון היהודי ההיסטורי בוורשה (ŻIH), המדור לתיעוד בעל פה במכון שבאוניברסיטה העברית, ועוד. חומר נוסף

⁶ עיקרם של הזיכרונות פורסמו בספר Good Michael: The Search for Major Plagger the Nazi who saved Jews, Fordham University Press, New York בשתי מהדורות, השנייה מורחבת ב-2006 המקדיש מקום רב למחנה הק"פ ומפקדו המאיר (רב סרן) קארל פלאגה.

מצאתי בספריות אוניברסיטאיות, במכונים, בריאיונות, במוזיאון "בית
התפוצות", בטלויזיה, ועוד.

ביבליוגרפיה

מקורות ארכיוניים

יד ושם

אוסף סוצקבר־קאצ'רגינסקי (א). סוצקעווער – ש. קאטשערגינסקי קאלעקציע: מאטעריאלן פון ווילנער געטא), יד ושם, מיקרופילם 1195JM בחמישה סלילים. המקור בארכיון ייוו"א, ניו יורק. מסמכים המתייחסים לאספקטים שונים בחיי הגטו ובין השאר מפות, יומנים, הוראות ומודעות לציבור, דוחות המדור הסטטיסטי וכיו"ב. מתוך המכלול אוזכרו המסמכים הבאים (מתוך סליל מספר 1): גיליונות של "ידיעות הגטו":

- 262 – גיליון מס' 1
- 264 – גיליון מס' 20 ו־23
- 265 – גיליון מס' 26 ו־28
- 266 – גיליון מס' 30
- 267 – גיליון מס' 32
- 268 – גיליון מס' 33
- 269 – גיליון מס' 37
- 270 – גיליון מס' 41
- 271 – גיליון מס' 42

- 272 – גיליון מס' 50
- 273 – גיליון מס' 51
- 274 – גיליון מס' 52
- מסמכי המחלקה הכללית והמדור הסטטיסטי:
- 265א' – יחידת משטרה במחנה קיילים.
- 279 – טבלת ארגון של היודנראט.
- 280 – מבנה הספרייה.
- 284 – פירוט מחלקות היודנראט והמשטרה.
- 285 – חוג סופרים וחוג מוסיקאלי.
- 287 – הוצאת אשפה מהגטו.
- 288 – נתונים מספריים על תושבים, ספורטאים, חולים ועוד.
- 291 – שטח הגטו.
- 293 – מספר המועסקים.
- 294 – הסקציה של בית העלמין.
- 322 – שינוי שמות המדורים במחלקת התרבות.
- מסמכים אחרים:
- 323 – תקנון מערכת המשפט.
- 324 – הרכב בית המשפט ותקנון עונשין.
- 341 – דוח מחלקת התרבות.
- 343 – רשימת 27 יוצרים ומחנכים שאושרו להם מנות מזון ("פאיקי") מוגדלות.
- 350 – דוח פעילות תקופתי של מחלקת התרבות, שינוי שעות הפעילות של הספרייה.
- 351 – העברת הכנסות מתיאטרון הגטו ל"עזרה לחורף", פעילות ט"ו בשבט.
- 352 – פתיחת תערוכת ציירים ופסלים.
- 362 – בקשת ארגון הסופרים והאמנים להגדלת מספר אישורי המעבר (פאסיר-שיינען).
- 370 – ספריות נוספות.

- מסמכים מתוך סליל מספר 2:
175 – דוח מחלקת האספקה.
מסמכים מתוך סליל מספר 3:
383 – הפנימיות של בנים ובנות.
407 – הרכב הצוות האמנותי והמקצועי של תיאטרון הגטו.
419 – תוכנית עבודה שבועית של סקציית התיאטרון.
505 – הוראות למכבי אש.
מסמכים מתוך סליל מספר 5:
678א' – על הספרייה.
מסמכים במיקרופילם JM17169, חטיבה M45, שהגיעו מייוו"א ומקורם מליטא, המציגים דוחות של היודנראט והתכתבות בין המחלקות. מתוכם אוזכרו:
370 – מספר המבקרים וההצגות בתיאטרון הגטו במחצית השנייה של שנת 1942.
372 – תנועת חולים בבית החולים.
373 – מטבחים ציבוריים.
374 – חלוקת לחם.
375 – דוח פלילים למחצית הראשונה של 1942.
377 – עובדי חוץ במרץ 1942.
380 – מועסקים על פי יחידות במחצית השנייה של 1942.
398 – עובדים במוסדות הגטו ביוני 1942.
אפשטיין (עפשטיין) לאזאר, יומן מגטו וילנה, מסמך 1563E (ביידיש).
דוח יגר, מסמך 0-53-1.
הלר (העלער) גאביק: קטעי יומן, מסמך P-18/4 (מובא גם אצל נתן כהן מהאוניברסיטה העברית, במאמר שטרם ראה אור "ימיו האחרונים של גטו וילנה – דפים מיומן").
משפט מורר, מסמך TR-10/233, מס' 94.
נוטיק מאריה, עדות, מסמך M-49/1294 (המקור במכון היהודי ההיסטורי בוורשה).

עדות קולקטיבית של אבא קובנר, ויטקה קמפנר, ורוז'קה קורצ'אק, מסמך 03/3882.

קובנר אבא, עדות מספטמבר 1977, מסמך ק-34255/293, תיק 03-3883. רזניק ניסן, עדות ממרץ 1958, מסמך E419, תיק 033/419.

– עדות אהרון עינת בווידיאו ביד ושם, ניתנה בשנת 2010, תמלול בשנת 2011, ארכיון יד ושם, 03/13378.

Documents Accuse, edited by E. Rozauskas, Gintaras, Vilnius, 1970. Documents No. 371–379.

המכון לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

מסמכים בסימון 243 מ-1 עד 7 ומ-8 עד 12 (פירוט בראיונות ומפגשים עם עדים בהמשך).

מורשת

- D.1.357 – דברי גנס לאחר האקציה באושמיאנה.
- D.1.362 – מאמר בעיתון Naujoji Lietuva על הכניסה לגטו.
- D.1.339 – בית המשפט ובית הסוהר בגטו.
- D.1.341 – מספר האסירים בבית הסוהר בגטו.
- D.1.343 – הודעת פריד על החלפת שיינים צהובים.
- D.1.344.1 – הוראה מספר 128 בדבר הרשמה לעבודה לאחר השילוח הראשון לאסטוניה.
- D.1.349 – דוח פעילות מחלקת האספקה/מדור המטבחים.
- D.1.352 – הודעת גנס על קבלת האחריות על הגטו.
- D.1.354 – דוח המדור הסטטיסטי לגבי המשטרה.
- D.1.357 – פרוטוקול האסיפה בעניין האקציה של אושמיאנה.
- D.1.363 – נאום מנהל מחלקת התרבות לרגל מלאת שנה לתיאטרון הגטו.

- D.1.398 – פרוטוקול ישיבת היודנראט של גטו מספר 1 ביום 10.9.1941.
D.1.399.2 – דוח עבודה שבועי של משרד הבינוי העירוני.
D.1.4630 – הכרוז "אל נלך כצאן לטבח".
D.1.4638 – הודעת ראש היודנראט על הימצאות יהודים מחוץ לוילנה.
D.1.6106 – אישור השתייכות למשפחה.
D.1.6503 ו-D.1.6505 – שיין כחול ושיין לבן.
D.170.2 – קטעים מהיומן של משה אוליצקי.
D.3.273 – תעודת עבודה (2 עמודים).
D.1.4630 – הכרוז של פפ"או להתגוננות מזוינת.
N.140 – אישור של בית המרחץ חתום על ידי גנס.

בית לוחמי הגטאות

- 48050 – ידיעות הגטו, גיליונות 30 ו-31.
6610/1 – מודעה על שלושה מופעים שונים.
C III בתוך 7173 – מודעה על חגיגה לכבוד השאלת הספר ה-100,000.

מכון ז'בוטינסקי

- צווי מאסר של בית הסוהר, מסמך כ7א-2/6/13.
קרן -פז (קרפינקס) אברהם, עדות משנת 1970, מסמך כ7א-77/3.
רזניק ניסן, עדות משנת 1944, מסמך כ7א-85/3.

משואה תל יצחק

- עדות ניסן רזניק משנת 1944, מסמך מספר ע/ 3/5.
עדות ניסן רזניק (ללא ציון תאריך), מסמך ע/ 2/3.
צו מאסר של משטרת העבודה, מסמך ש/ 10/43.

ארכיון ייו"א

- החומר שמופיע במיקרופילמים JM 1195 ו-JM17169 ביד ושם (כמוזכר לעיל).

המכון היהודי ההיסטורי (– Zydowski Instytut Historyczny) **בוורשה (ZIH)**
 עדות זאלקינד אהרון, מסמך מספר 0619 (יידיש). העתק ביד ושם, מסמך
 מס' 12359.
 שמידט, מאגיסטר ס': דער שול-וועזן אין ווילנער געטא – זכרונות פון א
 לערערין, מסמך 301/561.

המוזיאון היהודי הממלכתי של ליטא ע"ש הגאון מווילנה
 The Vilna Gaon Jewish Museum in Lithuania – Valstybinis
 Vilniaus Gaono zydu muziejus:

Vilna Ghetto Posters, Reviews and Consultations by E.
 Zingeris, R. Bieliauskiene, Guzenberg and R. Margolis, Vilnius,
 2001.

Vilnius Ghetto: Lists of Prisoners, Lietuvos Valstybinis Zydu
 Muzieius, Vol. I in 1996, Vol II in 1998, based on lists in the
 Central State Archives of Lithuania, stock No. R643⁷, inventory
 No. 5, files No. 148-156, found by Rachel Margolis, including
 articles by Margolis Rachel "At That Time I was in the Ghetto",
 Guzenberg, Irina: "The Vilnius Ghetto and the Population
 Census of 1942 " and Kalasauskiene, Leonora Ona: "Order of
 the Publication of the Lists".

Guzenberg, Irina: "The 1942 General Census in Lithuania: The
 Labor Camps of Vilnius Ghetto", in **Vilnius Ghetto: Lists of
 Prisoners**, Vol II.

חומר ארכיוני כללי

Sakowicz Kazimierz, **The Ponary Diary**, deciphered and elaborated by Rachel Margolis, Wilno, translated from Polish by Lawrence Weinbaum, provisional edition

קטעי העדות עם הבהרות מופיעים בוילנה-פונאר אדמה ללא אלוהים – 835 ימי רצח בתיעוד העיתונאי הפולני ק. סאקוביץ, תרגום מפולנית: ברגמן דב, עריכה: שובל אילנה, הוצאה לאור דב ברגמן, 2000.

מקורות מודפסים ותעודות

השואה בתיעוד, עורכים ארד יצחק, גוטמן ישראל ומרגלית אברהם, יד ושם, ירושלים, תשל"ח.

מן המיצר: שירים מן הגטאות והמחנות ושירי מחאה, בעריכת הורוביץ ארנסט, אלדמע גיל ואבן שושן שלמה, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1987.

קלמנוביץ', זליק: יומן מגטו וילנה וכתבים מן העיזבון שנמצא בהריסות, "מורשת", הוצאת ספריית הפועלים, תל-אביב, 1977.

קרוק, הערמאן: טאגבוך פון ווילנער געטא, ייוו"א, ניו יארק, 1961.

קאטשערגינסקי, שמערקע: לידער פון די געטאס און לאגערן, געזאמלט ש. קאטשערגינסקי, רעדאקטירט ה. לייוויק, ציב"א ביכער-פארלאג, ניו-יארק, 1948.

רודאשבסקי, יצחק: יומנו של נער מווילנה יוני 1941-אפריל 1943,

הקיבוץ המאוחד בית לוחמי הגטאות, תשכ"ט 1968.

ראסקעס, דוד-הירש: "צום מאמענט: ד"ר צמח פעלדשיינס עדיטאריאלן אין ווילנער געטא, 1942-1943", בתוך ייו"א בלעטער, נייע סעריע, באנד 3, ייו"א, ניו-יארק, 1997.

שור, גריגורי: רשימות מגטו וילנה 1941-1944, הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה, תל-אביב, תשס"ב.

Gitelson Israel (Jerome), *The Forgotten Hero*, Oscar Glick and C.C. Kailis,

עדות בהוצאה פרטית, 6 עמודים, ללא ציון תאריך. נמצא ברשותי.

The Einsatzgruppen Reports, Edited by Y. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector, Holocaust Library, New York, 1989.

The Last Days of the Jerusalem of Lithuania Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps 1939-1944 / Herman Kruk, Edited and Introduced by Benjamin Harshav, Yivo Institute for Jewish Research, Yale University Press, New Haven London, 2002.

ראיונות ומפגשים עם עדים

אנוליק בנימין. ראיון ב-24.2.2000 במשרד עמותת קורצ'אק, רחוב ארלוזורוב 101, תל-אביב. עדות 5(243) במדור לתיעוד בעל פה.

אריה גדעון. גר ברחוב רשב"א 11, ירושלים. מפגשים ביוני 2004 בוילנה.

בוגן אלכסנדר. ריאיון ב־23.4.2000 בביתו, רחוב בן שפרוט 7, תל־אביב.
עדות 2(243) במדור לתיעוד בעל פה.

טריגור (טריגובוב) יהושע. ריאיון ראשון ב־15.11.2002 וריאיון שני
למחרת, שניהם במלון רנסנס בתל־אביב. עדות 12(243) במדור לתיעוד
בעל פה.

יעקובסון אהרון, גר ברחוב רוטשילד 16 חולון. ריאיון בבית התפוצות
ביום 13.9.2004.

לוסקי (דעאול) אירנה. ריאיון ב־23.4.2000 בביתה, רחוב בארט 11 תל־
אביב. עדות 3(243) במדור לתיעוד בעל פה.

לוסקי שמעון. ריאיון ב־23.4.2000 בהמשך לנ"ל. עדות 4(243) במדור
לתיעוד בעל פה.

ליפמן (קרסון) מוסיה. ריאיון ב־11.5.2000 בביתה ברחוב פעמוני יוסף 4,
תל־אביב. עדות 6(243) במדור לתיעוד בעל פה.

מרגוליס רחל. ריאיון ב־29.5.1996 בדירת המגורים ברחוב משה שרת 6,
ברחובות.

קאליבאץ שרה. ריאיון ב־5.6.2000 ביד ושם, עדות 9(243) במדור לתיעוד
בעל פה.

קאמנמן אברהם. ריאיון ב־21.9.2004 ושיחות נוספות.

שוב ברוך, פגישות אחדות בבית התפוצות ופגישה ביוני 2004 בוילנה.
זיכרונות ותיאורים בעיקר לגבי הפרטיזנים ביערות.

שווארצברג יעקב. ריאיון ב־15.2.2000 בביתו, ברחוב שפייה 5, אשדוד.
 עדות 1(243) במדור לתיעוד בעל פה.

שמיאביץ מיכאל. ריאיון ב־4.7.2000 בביתו, ברחוב קשאני 10, תל־אביב.
 עדות 10(243) במדור לתיעוד בעל פה.

שפיר (לאזבאן) שולמית. ריאיון ב־11.5.2000 בביתה, רחוב הרצוג 2
 גבעתיים. עדות 7(243) במדור לתיעוד בעל פה.

ספרות מחקר

אוסטרובר, חיה: ההומור כמנגנון הגנה, אתר אינטרנט

chayo/humor/perets.htm¹ web.macam98.ac.il פרק פונקציות
 ההומור.

אונגר, מיכל: החיים הפנימיים בגטו לודז' 1940-1944, חיבור
 לדוקטוראט, דצמבר 1997.

אונגר, מיכל: לודז' אחרון הגטאות בפולין, יד ושם, ירושלים, תשס"ה.

אטאמוק, שלמה: יידן אין ווילנע, אקציע געזעלשאפט "טאנוס", ווילנע, 1990.

אנציקלופדיה עברית, עורכים ראשיים ליבוביץ ישעיהו ורוטנשטרייך
 נתן, חברה להוצאת אנציקלופדיות בעמ', ירושלים-תל־אביב, תשכ"ג,
 כרך ששה עשר, הערך וילנה.

אנציקלופדיה של השואה, עורך ראשי גוטמן ישראל, יד ושם וספריית הפועלים, תל-אביב, 1990, כרכים ב', ג' ד' ו-ה'.

ארד, יצחק: "היודנראטים בגטאות ליטא: קובנה וילנה" בתוך דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1939-1945, יד ושם, ירושלים, תש"ם.

ארד, יצחק: וילנה היהודית במאבק ובכיליון, יד ושם, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת ספריים הפועלים, תל-אביב, 1976.

ארד, יצחק: "ריכוז הפליטים בוילנא ערב מלחמת העולם השנייה" בתוך יד ושם קובץ מחקרים, כרך ט', בעריכת ליוויה רוטקירכן, יד ושם, ירושלים, תשל"ג.

ארד, יצחק: תולדות השואה ברית-המועצות והשטחים המסופחים, יד ושם, ירושלים, תשס"ד.

באואר, יהודה: "פעולות הצלה דרך וילנא" בתוך יד ושם קובץ מחקרים, כרך ט', בעריכת ליוויה רוטקירכן, יד ושם, ירושלים, תשל"ג.

בנדר, שרה: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה, 1939-1943: התקופה הסובייטית, ותקופת הכיבוש הגרמני והגטו, חיבור לדוקטוראט, אוגוסט 1994.

דבורז'צקי, מאיר: "העמידה בחיי יום-יום בגטאות ובמחנות", בתוך שואת יהודי אירופה רקע-קורות-משמעות, בעריכת ישראל גוטמן וליוויה רוטקירכן, יד ושם, ירושלים, תש"ט, הדפסה שלישית.

דבורז'צקי, ד"ר מ': מחנות היהודים באסטוניה 1942-1944, יד ושם,

ירושלים, תשל"ט.

דיקמן, כריסטוף: "המלחמה ורצח יהודי ליטא" בתוך: מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, עורך אולריך הרברט (עורך המהדורה העברי דוד בנקיר), יד ושם, ירושלים, תשס"א.

הילברג, ראול: "הגטו כצורת ממשל" בתוך: ילקוט מורשת, חוברת כ', 1975.

הלוי, ח', ש': השפעת מלחמת העולם השנייה על התכונות הדמוגרפיות של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליהדות זמננו, ירושלים, תשכ"ג.

טרונק, ישעיהו: יודנראט המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, יד ושם, ירושלים, תשל"ט 1972.

לוין, דב: "המשטרה היהודית בקובנה בעיני עצמה", בתוך יד ושם קובץ מחקרים, כרך כ"ט, העורך דוד זילברקלנג, יד ושם, ירושלים, תשס"א.

לוין, דב: "ירושלים דליטא כמקלט ארעי לפליטים יהודים במלחמת העולם השנייה", בתוך אומה ולשון, מחקרים לזכרו של פרופסור טרטקובר, ירושלים, 1985.

לוין, דב: לוחמים ועומדים על נפשם, יד ושם, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ה.

לוין, דב: "לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין המיעוט היהודי שבתוכם בצל מוראות השואה ותוצאותיה", בתוך משואה, חוברת כ"א, 1993.

לוין, דב: תקופה בסוגריים 1939-1941, האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים-תל-אביב, 1989.

מענדעלסונד-קאווארסקי, רחל: "ביאגראפיע פון הערמאן קרוק", בתוך טאגבוך פון ווילנער געטא.

עופר, דליה: "חקר חיי יום-יום תחת הכיבוש הנאצי – בעיות מתודולוגיות", בתוך חיי יום-יום בתקופת השואה דפים לחקר השואה, מאסף י', אוניברסיטת חיפה, תשנ"ג.

פורת, דינה: מעבר לגשמי פרשת חיו של אבא קובנר, עם עובד יד ושם, הדפסה שנייה, תשס"א, 2000.

פורת, דינה: ריכוז הפליטים היהודים בוילנה בשנים 1939-1941 מאמצי היציאה, עבודת מ"א בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, 1973.

פייקאז', מנדל: "על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזירות 'הפתרון הסופי' " בתוך כיוונים, מס' 20, אוגוסט 1983.

פנקס הקהילות ליטא, העורך דב לוין, יד ושם, ירושלים, תשנ"ו.

פרליס, רבקה: תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1987.

קבוצת המאבק השנייה סיפורי לוחמים מגטו וילנה, מראיין ועורך צביקה דרור, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1987.

קלויזנר, ישראל: וילנה ירושלים דליטא דורות אחרונים 1881-1939, בית לוחמי הגטאות, 1983.

ראן, לייזר: ירושלים דליטא מאויר ומתועד (עורך ומלקט), ניו יורק, 1974.

רדליך, שמעון: חיים במעבר: יהודים בלודז' שלאחר המלחמה 1945-1950, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2012.

שווארץ, פנחס: ביאגראפיע פון הערמאן קרוק, בתוך טאגבוך פון ווילנער געטא.

Bubnys Arunas, *Vokieciu Okupuoata Lietuva* (1941-1944), Lietuvos Gyventoju Genocido ir Rezistencijos, Tyrimo Centras, Vilnius, 1998 (Summary in English).

Fass Moshe, "Theatrical Activities in the Polish Ghetos During the Years 1939-1942", *Jewish Social Studies*, Vol XXXVIII, n 1 Winter, 1976.

Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, The Revised and Definitive Edition, Holmes&Meier, New York London, 1985.

Hyman E. Paula, "The Dynamics of Social History", Reshaping the Past: *Jewish History and the Historians*, Vol. x, Ed. by Jonathan Frankel, Oxford University Press, New York Oxford, 1994. Katz Jacob, "On Jewish Social History: Epochal and Supra-Epochal Historiography", *Jewish History*, Vol. 7 n.1 Spring 1993.

Ofer Dalia, "Cohesion and Rapture: The Jewish Family in East European Ghettos During the Holocaust", *Coping with Life and Death: Jewish Families in the Twentieth Century*, Vol. xiv, Ed. by Peter Y. Medding, Oxford University Press, New York Oxford, 1998.

Peukart, J. K. Detlev: *Inside Nazi Germany Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, Penguin Books, London, 1989.

ספרים, מאמרים וספרי זיכרונות

אנוליק, בנימין: **רוץ אל השער בני, עריכה נצר אלי, הוצאת לוחמי הגטאות, תל-אביב, 2002.**

באלבערישסקי, מאג. **מענדל: שטארקער פון אייזן, פארלאג מנורה, תל-אביב, 1967.**

ברגמן, דב: **השמיים נאטמו מעלינו, משרד הביטחון ההוצאה לאור, תל-אביב, 1997.**

ברגמן דב: **וילנה-פונאר אדמה ללא אלוהים - ר' Sakowicz**

גלזמן, יעקב: **ביוגרפיה של יוסף גלאזמן (אנגלית ועברית), מסמך**

כ7א-9/19/3 במכון ז'בוטינסקי.

דבורז'צקי, מ': בין הבתרים, ירושלים, 1956.

דבורז'צקי, מארק: יוון המצולה, הוצאת בר אילן, 1973.

דבורז'צקי, מארק (מאיר): ירושלים דליטא במרי ובשואה, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 1950.

דוואזשעצקי, ד"ר מ': הירשקע גליק דער מחבר פון פארטיזאנער-הימן "זאג נישט קיינמאל אז דו גייסט דיין לעצטן וועג", פארלאג "אונדזער קיום" ביי דער פעדעראציע פון יידישע געזעלשאפטן אין פראנקרייך און קהילה פון פאריז, תשכ"ו 1966.

לוסקי, אירנה: ברגע של אמת, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"א, הדפסה שנייה, 1982.

לזר (ליטאי), חיים: חורבן ומרד, הוצאת "משואות", תל-אביב, תש"י – 1950.

לזר, חיים: "גרוד הפרטיזנים היהודים הראשון בפיקודו של גלאזמן" בהמשקיף מיום 19.9.1947, מסמך פ-136 4/7 במכון ז'בוטינסקי.

סובול, יהושע: אדם, אור עם, תשמ"ט, תל-אביב, 1989.

סובול, יהושע: גטו, הוצאת אור-עם, מהדורה שנייה, 1992.

סוצקבר, אברהם: גטו וילנה, הוצאת שכווי, תל-אביב, תש"ז.

סוצקבר, אברהם: הלילה הראשון בגטו, עם עובד, תל-אביב, 1981.

סקורקוביץ', סימה: נערה מווילנה במלתעות הנאצים, הוצאת המחברת, תל-אביב, 1989.

עינת, עמלה: דיבה שאין בה קלון, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל-אביב, 1994.

עיתון 77, גיליונות 13 ו-126 משנת 1990, סדרת מאמרים ותגובות על אבא קובנר.

קאטשערגינסקי, ש.: איך בין געווען א פארטיזאן (די גרינע לעגענדע), ארויסגעגעבן דורך פריינט פונעם מחבר, בוענאס-איירעס, 1952.

קאטשערגינסקי, ש. (שמערקע): חורבן ווילנע, ציק"א ביכער-פארלאג, ניו יארק, 1947.

קורצ'אק, רייזל (רוז'קה): להבות באפר, מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספריית הפועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מהדורה שלישית, מרחביה, 1965.

קרמרמן, יחזקאל: מווילנא "ירושלים דליטא" עד חיפה, הוצאת המחבר (ללא ציון מקום ההוצאה), תשנ"ה 1995.

ראן, לייזער: אש פון ירושלים ד'ליטע, ווילנער פארלאג, ניו-יארק, 1959.

רב שיח עם השחקנים, המחזאי והבמאי של המחזה "גטו" מאת יהושע סובול, בשיתוף עדים וחוקרים, שנעשה לפני העלאת המחזה-קלטת וידאו, פריט 63 במרכז לתיעוד חזותי בבית התפוצות.

רבינוביץ, שושנה: **פצעים שלא הגלירו, יד ושם, ירושלים, תשנ"א (שם הספר שונה ב-2002 ל"אם ובתה")**

רולניק, מאשה: **אני חייבת לספר, הוצאת אחיעבר, ירושלים, 1965.**

רזניק, ניסן: **ניצנים מאפר, סיפורו של חבר הנוער הציוני ממקימי ארגון הפפ"או בגטו וילנה, הוצאת יד ושם משואה, ירושלים, תשס"ג.**

רינדזיונסקי, אלכסנדר (סניה): **חורבן וילנה, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז.**

שוב, ברוך (בורקה): **מעבר לשמי העננה, עורך דרור לוי, מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', תל-אביב, 1995.**

שלג, יאיר: **"משפט קובנר" בתוך במחנה, גיליון מס' 19, מיום 4.1.1995.**

שמעונוביץ, שרה: **וילנה, סוף הדרך, זיוטה, תל-אביב, 1989.**

שנר-נשמית, שרה: **ואל המנוחה לא באתי, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986.**

שפירא-רוזנצווייג, יטה: **גם בפונאר היינו, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ט.**

שריד, לוי אריה: **"תשובת אבא קובנר למשטיניו" בתוך ילקוט מורשת, מס' 47, נובמבר, 1989**

Bak, Samuel: *Painted in Words a Memoire*, Indiana University Press & Pucker Art Publication, 2001

Balberyszski, Mendel: *Stronger Than Iron — The Destruction of Vilna Jewry 1941-1945: an Eyewitness Account*, Revised and Edited by Theodore Balberyszski

נספחים

נספח א'

ילד בגטו וילנה עדות, לודז' 1947

בנובמבר 1947, בהיותי בן שלוש עשרה וחצי, נגבתה בעיר לודז' שבפולין עדותי שבה סיפרתי על חיי כילד בגטו וילנה. מקור העדות נמצא במכון היהודי ההיסטורי (Z I H) בוורשה, מספר 301/3619; העתק נמצא ביד ושם, מספר 12359. תרגמתי את העדות מידיש, ולהלן עיקרי הדברים. המובאות בסוגריים עגולים () הן מהמקור והמרובעים [] הערות שלי.

אהרון עינת

*

פרטי הילד אהרון

זאלקינד אהרון נולד בוילנה בשנת 1934. שם האב: חיים זאלקינד. עיסוק – בעל חנות. שם האם: אָטל (עטל) זאלקינד, מבית קאץ [צריך להיות קצב]. התגורר: לפני הכיבוש – וילנה, [רחוב] אנטוקול; בעת הכיבוש – גטו וילנה, מחנה עבודה הק"פ (HKP) בוילנה; עכשיו (1947) – לודז', פנימיית ילדים ברחוב נארוטוביץ 18. למד: לפני הכיבוש – וילנה, בית ילדים ליטאי; בעת הכיבוש – בגטו וילנה, בבית ספר יידישאי; עכשיו (1947) – בבית הספר העברי בלודז'. כותב וקורא יידיש, פולנית ועברית. האם בחיים, גרה בלודז', ברחוב לוטומירסקה 11/9. עיסוק נוכחי – סוחרת בשוק. נרשם על ידי ג' סילקעס [סילקס] לודז', 17.11.1947

איפיון הילד אהרון

ילד רזה, גובה בינוני, שיער בלונדיני, עיניים כחולות, מבט עמוק, רציני והחלטי. חולמני, עצוב, ממעט בדיבור, נבון מאוד, אינטליגנטי. רגיש מאוד. עצבני במקצת ומעט ילדותי, אך מתייחס לדברים כאדם בוגר, יבש, ענייני, לוגי, מחושב.

אינו מספר ברצון את אשר עבר עליו. לעתים קרובות בזמן הסיפור מופיעות דמעות בעיניו, אך הוא מתעשת במהירות ועובר לטון דיבור של אדם בוגר.

אהרון מספר

פעם, ביום בהיר, לא הלכתי לגן הילדים, אבי לא הלך לחנות וכולנו נשארנו בבית. נשמעה אזעקה – הגרמנים התחילו להפציץ את וילנה. הבנו שהחלה המלחמה בין הגרמנים לרוסיה.

אינני זוכר באיזה חודש זה קרה. השנה הייתה 1941, בחוץ היה חם. סבתי נהרגה אז מפצצה ואנו כולנו נמלטנו לכפר בקרבת וילנה, אל מכר יהודי. כאשר ההפצצות פסקו והגרמנים כבשו את וילנה חזרנו הביתה. כעבור כמה ימים החלו שוב הפצצות. הפעם היו אלה מטוסים רוסיים. הנחנו שהמלחמה מתחילה מחדש.

בוקר אחד, כאשר היה עוד חושך בחוץ, נמלטנו מהעיר לכפר אחר. כאשר המצב נרגע, דודי עם בנו ועם עוד יהודי הלכו הביתה. בדרך לאנטוקול התנפלה עליהם כנופיית ליטאים, הוציאה אותם אל מחוץ לעיר והרגה את שלושתם. חיכינו להם כל היום והם לא שבו. הייתי עוד קטן ולא הבנתי הכול, אבל הרגשתי שבאים זמנים רעים. כל הזמן, הן ביום והן בלילה, חשבתי מה יהיה ואיך אפשר למצוא דרך לחמוק מהאסון. אבל הייתי קטן מדי ולא עלה בדעתי שום מוצא.

התנועה ברחובות הייתה מותרת רק עד השעה שש. ליהודים היה מותר ללכת רק על אבני הרחוב ולא על המדרכה. יום אחד (אינני זוכר

מתי בדיוק, אך נדמה לי שזה היה בשבת או בחג – תמיד כל הצרות באו בשבת או בחג), כאשר אבי היה באורווה והשקה את שני הסוסים שלנו, באה אלינו כנופיית ליטאים והורתה לכל הגברים היהודים לצאת לחצר לצורך עבודה. אמרו לאבי לגמור לאכול ולרדת. אימא אמרה לו שלא יירד, שיישאר בבית, אבל אבא פחד להישאר וירד. כולם הובלו לפונאר. נוצרים שגרו שם סיפרו שהליטאים הרגו שם בירות את אבא שלי (בזמן מסירת הדברים האלה זולגות דמעות מעיניו). כעבור מספר ימים לקחו באופן דומה את דודי והרגו גם אותו. המשפחה שלנו קטנה והלכה.

בין אביב לקיץ (אינני זוכר בדיוק את החודש), אספו הגסטאפו את כל היהודים שגרו במרכז העיר והובילו אותם ליער פונאר. שם הרגו את כולם. ברחובות שהתרוקנו (סטראשון, שאוולי, היהודים, הזגים ועוד כמה שאינני זוכר את שמותיהם) הקימו את הגטו. כל היהודים שגרו ברחובות אחרים נצטוו להיכנס לגטו.

אנחנו, כלומר אמי, אני, אחי הקטן ועוד ארבעה קרובים שלנו מצאנו [בגטו] דירה ברחוב היהודים. אמי נרשמה לעבודה. כל בוקר הייתה יוצאת עם קבוצת העבודה ושבה עם לילה. היא הייתה מעבירה לנוצרים חפצים שונים – פעם שמלה ופעם דבר אחר – ומביאה הביתה מצרכים: לחם, חמאה, בשר, תפוחי עץ ולפעמים גם סוכריות. לא סבלנו מרעב. כל מה שאימא הביאה אכלנו בעצמנו ושום דבר לא מכרנו [לאחרים]. שמרתי על אחי הקטן ושיחקנו בחצר של השכנים, שבה היו הרבה ילדים. כך חיינו. התגעגענו [לנהר] הוויליה וליער, אבל אסור היה להתרחק מתוך מספר הסמטאות הצפופות [של הגטו] והוויליה הייתה רחוקה הרבה יותר, כך שאפילו אי אפשר היה לראות אותה.

ביום חם אחד התקיימה אקציה בשני הגטאות. אמי הייתה אז בעבודה. אחי הקטן היה בבית ואילו אני שיחקתי עם ילדים בחצר. פתאום הייתה מהומה. נעלו את השער, אנשים רצו כמו משוגעים, התחבאו בכל מיני

חורים. איזשהו יהודי פתח את השער ויצא. יצאתי מיד אחריו. באמצע הרחוב ראיתי משאית וליטאים וגרמנים דוחסים לתוכה גברים עם נשים וילדים. במרחק מה ממני הבחנתי כי מגרשים מהבית יהודי זקן וכפוף, בעל זקן ארוך, שבקושי עמד על רגליו ונשען על מקל. אף אחד לא נטפל אליי. לא יודע למה. כולי רעדתי, אבל הלכתי בשקט, לא רץ, שומר על הנשימה ובקושי זוכה להיכנס הביתה. סיפרתי לשכנתנו את כל מה שראיתי וניגשתי מהר אל אחי להרגיע אותו. מאוחר יותר הבנתי למה נתנו לי ללכת – כי רצו לגלות היכן אני גר וכך, במקום לתפוס רק אותי יכלו לקחת את כל האנשים מהבית שלנו. הליטאי פקד על כולנו לצאת מהבית לחצר. אחי הקטן התחיל להתייפח וגם אני. כבר ידעתי וגם הבנתי היטב מה צפוי לנו. השכנה התחננה שישאיר אותנו. היא אמרה שאימא שלנו עובדת ושיש לה שיין [תעודת עבודה]. הליטאי התבונן בנו ועשה את עצמו לא מבין. השכנה נתנה לו ביד מאה רובל והליטאי עזב אותנו. נשכבתי יחד עם אחי הקטן על המיטה ומרוב עייפות נרדמנו. אמנו, שחזרה מהעבודה מאוחר בערב, העירה אותנו וציוותה עלינו להתחבא כי הגרמנים שוב עוברים בבתים ומחפשים אנשים, ושתעודות העבודה כבר לא מועילות. את זאת כבר בכלל לא יכולתי להבין. הייתי בטוח שאימא תבוא ותראה את תעודת העבודה ויותר לא יטרידו אותנו. הרבה זמן חשבתי על כך ולא יכולתי לתפוס מה קורה כאן.

מהחצר שלנו היה מעבר לרחוב הזגים. הייתה שם חנות שהדלת האחורית שלה הייתה אצלנו בחצר. נכנסנו דרך דלת זו לחנות וסגרנו אותה מבפנים. היה חושך. כאן ישבנו עד גמר האקציה. עם חשיכה, כאשר הכול נרגע חזרנו אל הבית ושכבנו לישון.

למחרת, מוקדם בבוקר, העירה אותנו אימא, הלבישה אותנו ולקחה אותנו אֶתה לגטו השני [האחר – גטו מספר 1] (שכלל את הרחובות שאוולי, האטליזים, רודניצקה, סטראשון וחלק מרחוב לידא). הדודות שלי התגוררו שם, בדירה אחת. באנו לשם ואימא לא יצאה יותר לעבודה.

כעבור כמה ימים יצאה פקודה שכל אלה שעובדים במחנה העבודה הק"פ [HKP] צריכים לגור ברחוב לידא. דודי ומשפחתו נאלצו לעבור לדירות של עובדי הק"פ דודי לקח למקום המגורים החדש גם את אמי, אותי ואת אחי הקטן. אימא התחילה לצאת לעבודה, למקום שבו עבדה קודם. כעבור כמה שבועות יצאה פקודה שכולם צריכים להיות עם תעודות עבודה צהובות. התעודות הצהובות ניתנו רק לאלה שעבדו באתרי עבודה גרמניים בצד הארי. דודי קיבל תעודה כזו והוא רשם בה, כבני משפחה, את אשתו ואת בנו והוסיף גם אותי ואת אחי הקטן בתור ילדים שלו. אימא נותרה בלתי לגלית והייתה צריכה להסתתר. המחבואים היו במרתף או בחדר שמאחורי קיר ניתן להזזה. כאשר רצו להסתתר בחדר, היו מזיזים את הקיר על גלגלים. לא הייתה בו כל דלת והוא נראה כמו כל קיר בנוי בבית, ואף אחד לא הבחין בכך שמאחורי הקיר יש חדר ובו יושבים אנשים. מחבוא אחר היה עשוי כך: ליד הקיר של החדר היו מתקינים מעין מטבח דמה – תנור שדרך תא ההסקה (דוכובקה) שלו היו משתחלים לחדר המוסתר, ומהצד הפנימי ממלאים סירים בתא וסוגרים אותו בחזרה כדי שאף אחד לא יבחין בשוני. כך היה אפשר אז להסתתר וכך גם עשתה אמי. היו מקרים שבהם הגרמנים והליטאים היו מגלים את המחבואים האלה ואז לוקחים את כולם.

ביציאה לאתרי העבודה היו עושים ביקורות פתע וכל אלה שלא היו בידיהם תעודות היו מובלים לפונאר. ידעתי שפונאר זה מקום שבו הורגים יהודים (כך סיפרו כולם). די היה לומר את המלה פונאר וכבר הייתי נחרד. אני יודע, ואף פעם לא אשכח ששם הרגו את אבי, את הדודים שלי וכל שאר היהודים.

בחדר קטן גרנו תשע נפשות. אני, אחי הקטן ואימא ישנו בחדר על הרצפה. יותר מאוחר התפנתה בעבורנו מיטה אבל סבתא ואימא המשיכו לישון על הרצפה.

לא היה לי מה לעשות. ראיתי איך ילדים עוסקים במסחר ואז גם אני התחלתי לסחור. רציתי להרוויח כסף ולעזור לאימא. את כל שהרווחתי

העברתי לאימא, לא השארתי לעצמי כלום. לעתים רחוקות הייתי לוקח פרוטות לצורך משחק ואילו הנערים האלה היו לוקחים סכומים שמנים. אז עוד לא ידעתי מה זה נוכלויות [במקור "זשוליקעריי"]. ראיתי איך ילדים מוציאים במרמה כסף מהאם כאשר היא הייתה בעבודה ומבזבזים אותו: קונים סיגריות ומעשנים או משחקים בכסף. סחרתי בסיגריות. הדוד היה מביא את הסיגריות מהצד הארי ואני הייתי מרכיב קופסה, תלויה על רצועה מסביב לצוואר, ובה היו סיגריות למכירה. פעם באתי לשוק עם שתי חפיסות סיגריות ואז ניגש אלי נער מבוגר, גם כן סוחר, ואמר לי להחביא חפיסה אחת בכיס כי מסתובב כאן שוטר והוא עוד יכול להחרים לי אותה. הילד הזה היה מבוגר ממני והיה פה "עסקן" [במקור "מאכער"] רציני. שמעתי בקולו והחבאתי חפיסה אחת של סיגריות בכיס ואת השנייה החזקתי ביד. הנער הלך אתי ואחר כך הכניס אותי לתוך שער, "סובב לי את הראש" [במקור "פארדרייט מיר די ציינער"] והתחיל לרוץ. בלי לדעת למה, כאילו חשתי במשהו [חשוד], שמתי את ידי על הכיס וגיליתי שחפיסת הסיגריות נעלמה. התחלתי לבכות ולחפש את הנער, אבל הוא כבר נעלם. מאותו יום הייתה אימא נוהגת להתלוות אליי בזמן המסחר. עם הזמן הפסקתי לעסוק במסחר ואימא בעצמה התחילה לטפל בזה.

אני לא זוכר באיזה חודש בדיוק זה היה, אבל זכור לי שהיה יום חם. הקימו אז בגטו שני בתי ספר יהודיים ואימא שלי רשמה אותי ואת אחי הקטן. בית ספר אחד היה ברחוב שאוולי והשני ברחוב סטראשון. אני נתקבלתי לכיתה ב'. למורה קראו קאנישטיקער [קאנישטיקר]. למורה לעברית קראו עפשטיין [אפשטיין]. תקופת מה הייתי בבית הספר ברחוב שאוולי ואחר כך עליתי כיתה בבית הספר ברחוב סטראשון. כאשר הרחיבו את הגטו, העבירו את בית הספר מרחוב שאוולי לרחוב אחר (אינני זוכר את שמו).

מדי פעם היו סגרים ["בלוקדות" ביידיש, המקור פולני] ואנשים היו מתחבאים בחצרות. גם בבית הספר התכנסו אנשים רבים. הגרמנים

הניחו מוקש, כל בית הספר נהרס והרבה אנשים נהרגו. לבית הספר החדש הלכתי רק מספר ימים. בחצרו היה מטבח, שם היינו מקבלים מרק עם לחם. הייתי קטן ואינני זוכר הרבה דברים. לא הייתי רעב כמו ילדים אחרים, לכן לא בכיתי, אך ילדים אחרים היו בוכים.

כעבור תקופה מסוימת פורסם צו שכל אלה שעובדים בהק"פ צריכים לעבור למחנה שהיה ברחוב סובוץ'. לעובד מותר לקחת רק את אשתו ושני ילדים. אז אימא החליטה שאני אסע עם דודי לרחוב סובוץ' למחנה הק"פ [בתור בן שני] והיא עם אחי הקטן תישאר במקום המגורים יחד עם הסבתא ודודה [אחות אבי] שלי.

עוד באותו יום הגיעה אלינו סבתא. היא הצליחה להסתנן אלינו. היא הייתה אז בת ששים ושלוש. למחרת הגיעה גם אימא עם האח הקטן. מאוד שמחתי. אך עוד לא הספקתי ליהנות מכך וכבר התחילו מעשי החטיפה של יהודים לא-לגלים. את התפיסות ערכו השוטרים היהודים בלבד. שנאתי אותם מאוד. עם שחר, כאשר עוד היה חשוך, הם נכנסו לביתנו. סבתא עדיין ישנה. הם תפסו אותה והוליכו אותה חזרה אל הגטו ויותר מאוחר הובילו אותה לרוסה [כיכר הסלקציות והשילוחים], שם ירו בה למוות.

אף אחד לא ידע מה צפוי לנו. במחנה היה בית ספר יהודי. אני למדתי בכיתה ג'. כל הכיתות למדו בחדר אחד עם מורה אחת. שמחה לא הייתה שם. לא היה איפה לשחק. רק כאשר כל הילדים היו מתכנסים ביחד, נעשה יותר שמח. הלכתי לבית הספר.

ב־28 במרץ 1944 החלו אקציות הילדים. באופן פתאומי התנפלו ליטאים וגרמנים על הבלוק והתחילו לתפוס ילדים. אימא שלי לקחה את אחי הקטן שהיה חולה ושכב עם חום גבוה, וכולנו התחבאנו במרתף. לא ידענו שתופסים רק ילדים וכולם היו בטוחים שתופסים גם מבוגרים. היה כל כך מחניק, שכאשר הדליקו גפרור הוא כבה מיד. כאשר הילדים הקטנטנים היו בוכים וצועקים היו מחביאים אותם יותר רחוק במרתף כדי שלא ישמעו את בכיים.

כמעט כל הילדים שהצליחו להתחבא היו צריכים להסתתר אחרי האקציה, כי הם נחשבו לבלתי לגליים. מעכשיו אסור היה לילדים להופיע בגלוי ולא הייתה להם הזכות לחיות.

כך זה נמשך זמן מה. לאט לאט החלו הילדים שניצלו לצאת מהחורים. בהתחלה הם הופיעו בפרוזדור ואחר כך עברו למדרגות. יחד עם אחי ובני דודי התחלנו ללכת לעליית הגג. בעליית הגג היה קיר ובו חור שתמיד נהגנו להסתכל דרכו. כמה פעמים נכנסנו לתוכו והתהלכנו בו לרוחב עליית הגג. לא יכולנו להרחיק לכת, כי הוא היה חסום על ידי קורת עץ. פעם אחת, כשזחלתי בתוך החור עלה בידי להרים את הקורה. החלטנו להקים קיר מאחוריה. סיפרנו על כך לעוד מספר נערים ובתוך זמן קצר עמד שם קיר. עשינו שם גם רצפה מעץ. רצינו גם להתקין חשמל ומים, אך החזית כבר התקרבה והחל חיסול המחנה. לאימא לא היה איפה להסתתר, אז היא החליטה להיכנס למקום שבו בנינו את הקיר. במחבוא היו אנשים רבים, ומהמשפחה הקרובה שלנו היו אימא, האח, הדודה עם שני בני הדודים ואני. החום היה בלתי נסבל.

לפני שהגרמנים עזבו את המחנה הם הרגו שלוש מאות איש. מיד אחריהם נכנסו פולנים והתחילו לשדוד. יצאנו מהמחנה יחד עם הפולנים והלכנו לכפר, אל איכרים מכרים. בכפר לא גרנו הרבה זמן וחזרנו לוילנה.

בעיר פתחו בית ספר יהודי. אני, יחד עם בן דודי המבוגר יותר, התחלנו ללמוד בבית הספר בכיתה ד'. שהינו בוילנה כשנה אחת. בזמן חופשת הלימודים ארזה אימא את חפצינו ונסענו לפולין, ללודז'. אימא סידרה אותי ואת אחי הקטן בבית ילדים. שם טוב מאוד ושמח. ילדים רבים, באמת רבים מאוד, אינם יודעים לדבר יידיש, אלא רק פולנית, ואני אוהב לדבר יידיש. בחרתי שני נערים שאתם אני משחק ואנו קוראים סיפורים בידיש. אני אוהב לקרוא ספרי יידיש. מנהלת בית הילדים רשמה אותנו

לבית ספר. אני לומד שם עברית. אחי הקטן לומד בכיתה א'. גם הוא לומד טוב. אמי עובדת והיא אומרת שבקרוב ניסע לארץ־ישראל. אני מאוד מרוצה מכך. נדברתי עם עוד נערים מבית הספר שלנו, שניסע כולנו ביחד ונעזור בבניית המדינה היהודית.

המשחקים שלנו בגטו

כאשר עסקתי במסחר עם הנערים בשוק, ויותר מאוחר, כאשר אימא לא הרשתה לי יותר לסחור ורשמה אותי לבית ספר, נהגנו לשחק עם הנערים בכסף. לפעמים קרה שהייתי זוכה. אבל לרוב הייתי מפסיד. למשל, מוישל, בן השכן שלנו, היה תמיד זוכה. שיחקנו באופן כזה: משחק א': קראנו לו משחק "הקיר" (לזרוק אל הקיר) [ביידיש "ווענטקעס", מלשון "ווענט", קירות]. קבוצת נערים הייתה מתאספת ומסתדרת. הראשון היה לוקח מטבע ומשליך אותה לעבר הקיר. המטבע הייתה פוגעת בקיר וניתזת ממנו אחורה ואז נער שני היה מטיל מטבע אחרת. אם היא הייתה נופלת במרחק "שיבר" [ביידיש: "שפאן" – המרחק בין הזרת לבוהן] מהמטבע הקודמת, אז הוא היה זוכה ולוקח את המטבע הקודמת. היו משחקים זמן רב, עד שמישהו היה מפסיד את כל כספו. במשחק זה הייתי בדרך כלל זוכה.

שיחקנו גם במשחק אחר שקראו לו "הטלות" [ווארפקע" מלשון ווארפן – להטיל ביידיש].

משחק ב': לרוב השתתפו במשחק זה רק שני ילדים (אם מסדירים את הדבר מראש, אז יכולים להשתתף גם יותר, אך צריכים לסכם זאת מראש וגם לקבוע את סכום הכסף). המשחק הזה היה דומה בדיוק לקודם. הראשון היה מטיל את המטבע שלו. גם השני מטיל מטבע. אם היא נופלת במרחק "שיבר" אז הוא לוקח את המטבע לעצמו. וכך ממשיכים. המשחק נמשך עד שמפסידים את כל הכסף והשני זוכה. כאשר שבענו משני המשחקים האלה, עברנו למשחק שלישי: "קוכלה" [קאכעלע" – המשמעות לא ברורה].

משחק ג': ב"קוכלה" משחקים כך: עושים חור בחול או מסמנים עיגול. הילדים מסתדרים וכל אחד מטיל בתורו את המטבע שברשותו. זה אשר משליך את המטבע הכי קרוב לעיגול ניגש ראשון להכניס את המטבע שלו לתוך העיגול על ידי צליפה. לאחר מכן הוא צולף במטבע של חברו, הקרובה ביותר לעיגול. אם הוא מצליח בכך והמטבע נכנסת לתוך העיגול, אז הוא זוכה והחבר צריך לשלם לו את הסכום שעליו הוסכם בתחילת המשחק. ואם קורה ששני משתתפי המשחק זורקים את המטבעות במרחק שווה, אז עליהם להתחיל מחדש. את העיגול ניתן לחלק לכמה חלקים שרוצים. לרוב היו מחלקים אותו לארבעה או לששה חלקים. אותו משחק היו משחקים גם עם בור במקום עיגול. כאשר הפסדנו את כל הכסף או שנמאס לנו היינו משחקים באולרים או בכפתורים.

יותר מאוחר, כשהלכתי לבית הספר, שיחקנו ב"מלחמות" וב"גטאות". בהפסקה הגדולה היינו מעמידים לפני הבית ספסל, אשר סימל את הגבול ומאחוריו היה ה"גטו". בתוך הבית, ליד הספסל, עמדה קבוצת ילדים לבושים בבגדים ישנים – אלה היו "היהודים". הילדים המבוגרים יותר עמדו מהצד השני של הספסל, עם מקלות כמו רובים – אלה היו "הגרמנים", אשר שמרו ש"היהודים" לא יברחו מה"גטו".

פעם אחרת שיחקנו ב"שוק". היינו סוחרים בסיגריות ובסוכריות. לשוק היו באים "שוטרים" ומגרשים אותנו. היות וידעתי לצעוק בקול רם "קנו סיגריות" הייתי הולך סביב ושר, ושאר הילדים היו "הקונים" שלי; וכמה ילדים יותר מבוגרים, מכיתה ו', היו ה"שוטרים". הבנות סחרו ב"לחם" וב"דברי מאפה". בת דודתי הייתה מסתובבת וקוראת "לחם, קנו לחם, בזול". לפתע היה מגיח נער מבוגר יותר, חוטף ממנה את ה"לחם" ובורח והיא הייתה פורצת בבכי. למשחק זה קראנו "חוטפים" [או "חוטף" – במקור "כאפער"].

אני אהבתי לשחק ב"בית מלאכה". בכיתה שלנו, ליד הספסלים שישבו הילדים, היו מניחים גזרי עצים וכל הילדים הועסקו ב"עבודה". בן דודי היה "המומחה". הוא היה מתהלך ומשגיח שכולם "עובדים". אני הייתי

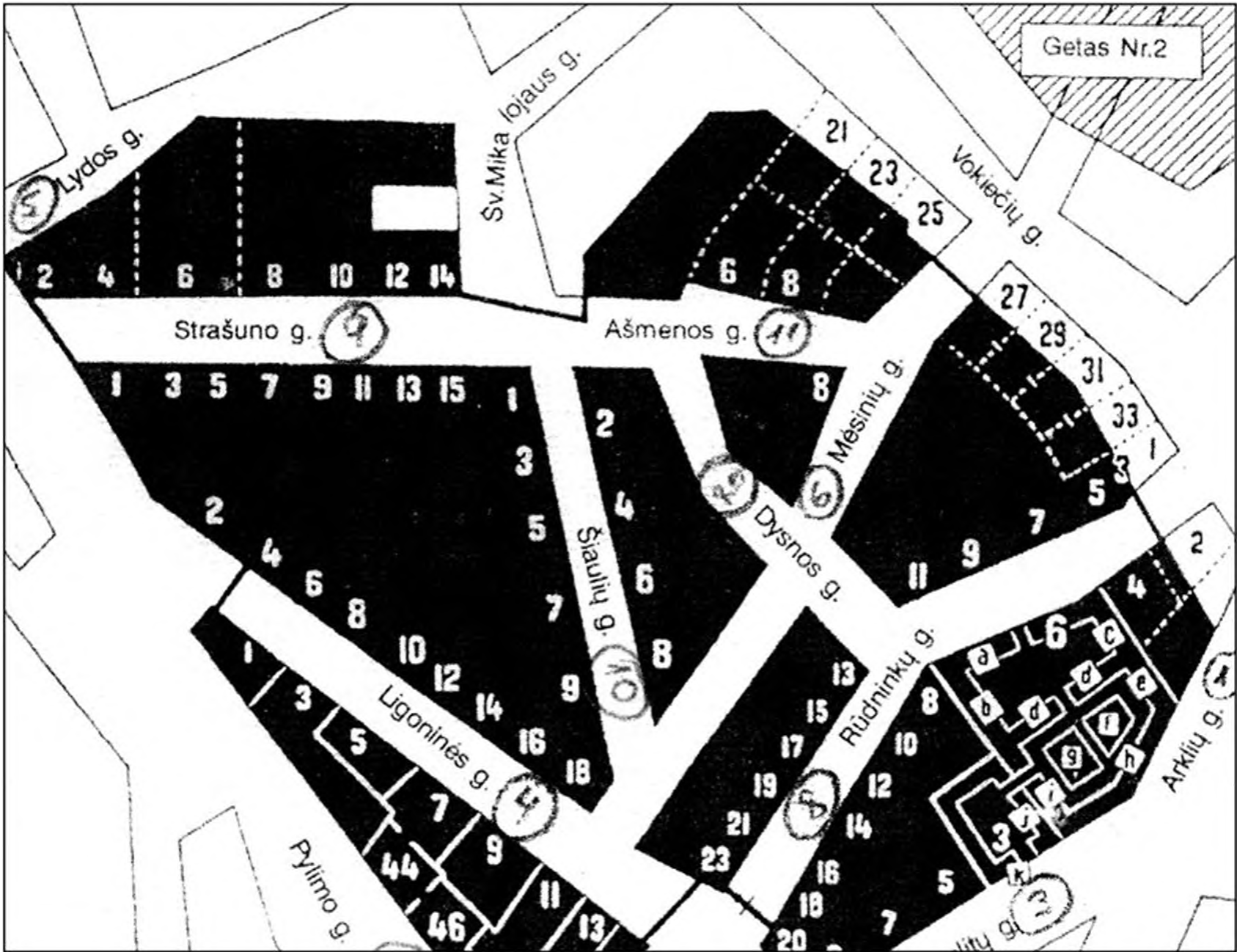
"פועל" רגיל ואילו הבנות שיחקו ב"מטבח": הן היו שופכות עם מצקת מים לתוך סירים או קערות וכולם היו מסתדרים בשורה ונדחקים לקבל "מרק", לקבל "אוכל". כך היינו משחקים עד צלצול הפעמון, ואז היה צורך לסיים מהר ולרוץ לכיתה לשיעור. כאשר הייתי חוזר מבית הספר הביתה ועושה את השיעורים ולא היה לי יותר מה לעשות היינו – אחי הקטן ועוד ילדים אחדים – משחקים ב"תפיסות" [במקור "לאפאנקעס" – מלה לקוחה מפולנית]. אני ואחי הקטן היינו מתחבאים במקלט ושני נערים היו מקישים בכל מקום מחפשים יהודים וצועקים "כולם לכאן". אם היו מוצאים אותנו, אז היו נותנים לנו מכות ותוך צעקות "פארפלוכטע יודע" ["יהודי ארור" בגרמנית] תופסים אותנו ולוקחים אתם. כך היה מסתיים המשחק.

כעת אינני משחק. חבל על הזמן. בזמן הפנוי אני קורא ספרים והולך לקולנוע.

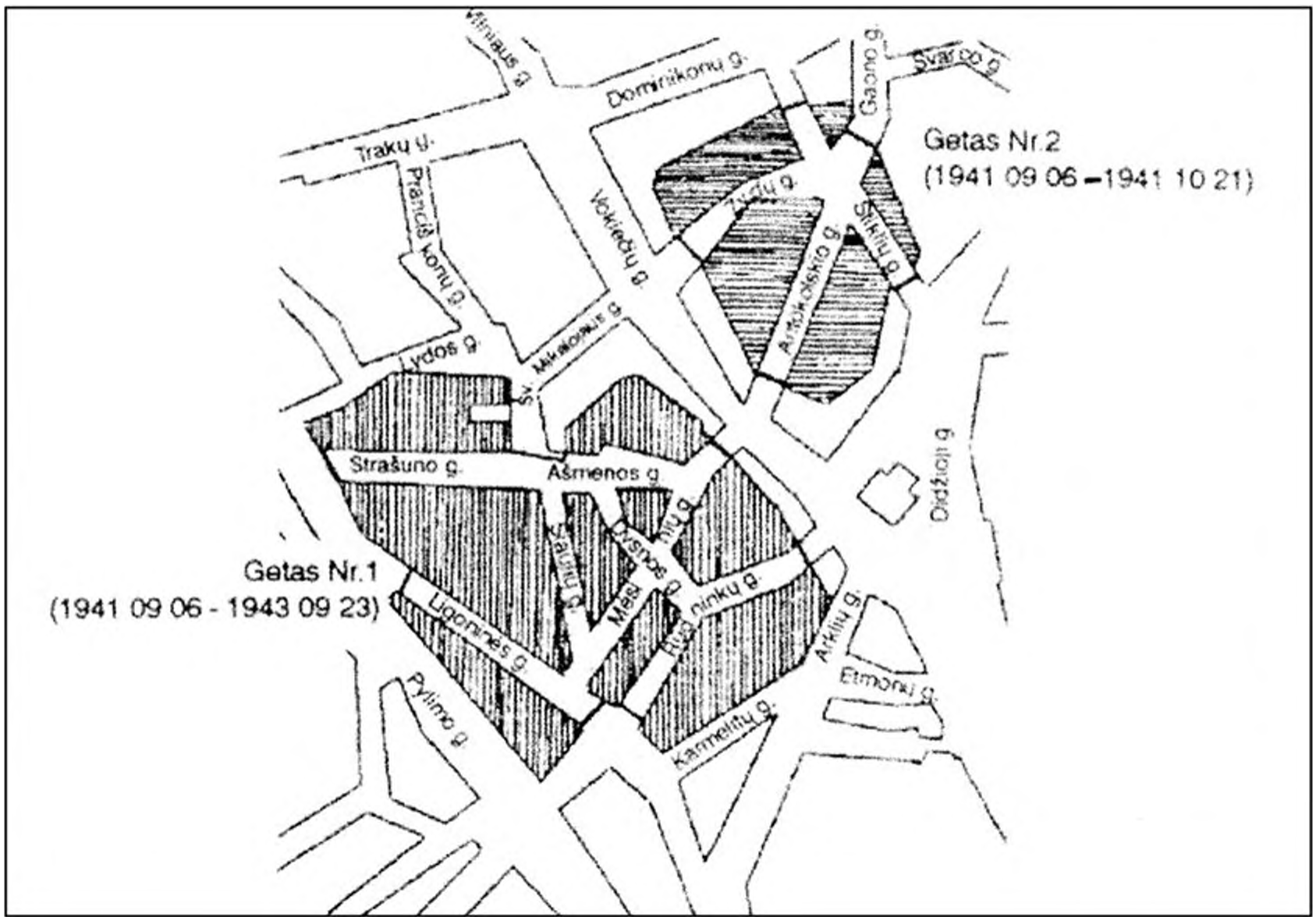
(חתימה) אהרון זאלקינד

חתימת הרשמת: (גענייה סילקס)

נספח ב': הגטאות

גטו מס' 1

שני הגטאות

נספח ג': מדגם האוכלוסייה – מבנה ומשתנים

1. מבנה המדגם

לשם הרכבת המדגם נבחר כל שם ה-25 שבתוך רשימות המפקד. כדי לקבל נתונים לגבי התאים המשפחתיים "חוברו" בני המשפחה שלו. על ידי כך התקבלו אשכולות משפחתיים שמציגים את גודל המשפחה, הקשרים בתוכה (אב, אם, ילדים, הורים), עיסוקים של בני המשפחה ועוד. בסך הכול נכללו במדגם 578 משפחות, מתוך 5,544 המשפחות שנפקדו, שהן 10.4%. בנוסף, נבחנו באופן פרטני נתוני התושבים בארבעה רחובות (מתוך עשרת רחובות הגטו): ארקליו, דיסנה הקארמליטים ושפיטאלנה. נבדקו מספר הבתים בכל רחוב, מספר הדירות בכל בית, מספר התושבים בכל דירה, והתעסוקה על פי המגדר. נתונים אלה מציגים תמונת אמת של המצב ומאששים את המדגם (כך למשל, לגבי רחוב ארקליו והקארמליטים נתקבל מספר תושבים גדול רק ב-6%-5% מנתוני המדגם). רוב תושבי הגטו הועסקו בעבודות כפיים (של "הצווארון הכחול") שקיבלו ביטוי נרחב בסיווג המקצועות. בסך הכול נקבעו 11 קטגוריות:

1. עובדי עור (בורסקים, פרוונים, עושי כפפות וכובענים).
2. סנדלרים ורצענים.
3. עובדי מחט (חייטים/תופרות, אורגים, גזרנים, סורגות, רוקמות).
4. עובדי משרד/יודנראט (למעט עובדי רפואה, שמופיעים בקטגוריות נפרדות. כאן נכללו הנהלת היודנראט, פקידי היודנראט, מהנדסים וטכנאים, מורים ושוטרים).
5. עובדי בניין (צבעים, קדרים, בוני תנורים, מנקי ארובות, בנאים, טייחים וכיו"ב).
6. עובדי מתכת (פחחים, שרברבים, מכונאים, נפחים, מסגרים, חרטים וכיו"ב).
7. עובדי עץ, חשמל, זכוכית וכדומה (חשמלאים, נגרים, זגגים, טכנאים, עובדי גינון ועוד).
8. עובדים כלליים ובלתי מקצועיים (פועלים כלליים, קצבים, סבלים,

אופים, ספרים, שענים, כתבנים, שומרים, כובסים, מחסנאים, טבחים, מנהלי בתים).

9. עובדי בריאות (אחיות/מיילדות, עובדי תברואה, לבורנטים, רוקחים, סניטרים).

10. רופאים.

11. שונות (תלמידים, נתמכים, אנשים ללא תעסוקה/מקצוע ומובטלים). כדי ללמוד על הרכב המשפחות, בחנו בקרב כל משפחה את המרכיבים האלה: ראש המשפחה שהוא המפרנס/בעל העיסוק הראשי (ברוב המקרים זה היה גבר); בת/בן זוג; ילד ראשון; ילד שני; ילד שלישי; ילד רביעי; מבוגר נוסף ראשון, שני ושלישי (הורים או דודים של ראש המשפחה ובת/בן הזוג). את נתוני הגיל ניתחנו על פי קבוצות גיל של חמש שנים כל אחת, החל בקבוצה 0-4 וכלה בקבוצה 75-79 – סה"כ 16 קטגוריות, והקטגוריה העליונה של גיל 80 ומעלה. מתוך המדגם נבחנו קשרים בין משתנים, כגון הקשר בין גיל לתעסוקה; ריכוזי בעלי מקצוע מוגדרים ברחובות מסוימים; צפיפות אוכלוסין לפי רחובות והאם יש לכך קשר לעיסוק; הרכב האוכלוסייה מבחינת המגדר וחלקם של גברים/נשים בעיסוקים השונים; קבוצות הגיל בגטו בהשוואה למצב שלפני המלחמה וכו'.

2. התפלגות הגילים

נעשה כאן ניתוח גילים בהשוואה להתפלגות הגילים של האוכלוסייה היהודית בפולין לפני המלחמה, בהתבסס על עבודת הדוקטורט של ח' ש' הלוי: השפעת מלחמת העולם השנייה על התכונות הדמוגרפיות של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליהדות זמננו, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 41. הנתונים שם מתבססים על מפקד האוכלוסין שנערך בדצמבר 1931.

מאחר והנתונים מלפני המלחמה סווגו על פי קטגוריות רחבות יותר, מאלה שבמדגם (טווח גילים גדול יותר), הותאמו נתוני המדגם לאותן קטגוריות והם מוצגים בטבלה שלהלן:

הרכב הגילים של אוכלוסיית גטו וילנה, מאי 1942
ושל האוכלוסייה היהודית בפולין, דצמבר 1931

קבוצת הגיל	החלק באוכלוסיית הגטו			החלק באוכלוסייה לפני המלחמה (באחוזים)
	מקרים	אחוז	אחוז מותאם	
0 – 4	95	5.1	25.7	29.6
5 – 9	151	8.1		
10 – 14	234	12.5		
15 – 19	242	13	13	9.6
20 – 24	104	5.6	31.5	33.8
25 – 29	112	6		
30 – 34	186	10		
35 – 39	184	9.9		
40 – 44	205	11	28.7	19.2
45 – 49	190	10.2		
50 – 54	86	4.6		
55 – 59	55	2.9		
60 – 64	13	0.7	1.1	8.7
65 – 69	6	0.3		
70 – 74				
75 – 79				
80 ומעלה				
	*1,865	100	100	100

* חסרים 44 מקרים.

3. הרכב התעסוקה

התפלגות המועסקים על פי עיסוקים

העיסוק	מספר העובדים	התפלגות באחוזים
עובדי עור	91	9.2
סנדלרים	34	3.4
עובדי מחט	281	28.4
עובדי משרד/יודנראט	64	6.5
עובדי בניין	52	5.3
עובדי מתכת וכולי	93	9.4
עובדי עץ וכולי	138	14.0
עובדים כלליים ובלתי מקצועיים	157	15.9
עובדי בריאות	36	3.6
רופאים	16	1.6
שונות	27	2.7
סה"כ מועסקים	989	100
בלתי מועסקים	920	
סה"כ תושבים	1,909	

נספח ד': דוח עבודה שבועי של משרד הבינוי העירוני

Der Gebietskommissar der Stadt Wilna

8.12.11 / 15 - 2.6

Lohnnachweisung.

Arbeitsstelle: *Stadt-Kernak-Stellung* Lohnwoche vom *1. Januar* bis *6. Januar* 1913
109.1.13

T a g	I ungelehrte Arbeiter		II angelernte Arbeiter		III gelernte Arbeiter (Facharbeiter)		IV qualifizierte Facharbeiter		V Vorarbeiter v. Facharbeitern		Jugendl.	Arbeits- stunden	Unterschrift d. Betriebs- oder Dienststellenleiter
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F			
Sonntag	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	
Montag	15	-	-	-	4	-	1	-	-	-		8 1/2	
Dienstag	17	-	-	-	4	-	1	-	-	-		8 1/2	
Mittwoch	18	-	-	-	3	-	1	-	-	-		8 1/2	
Donnerstag	16	-	-	-	3	-	1	-	-	-		8 1/2	
Freitag	19	-	-	-	2	-	1	-	-	-		8 1/2	
Sonnabend	15	-	-	-	2	-	1	-	-	-		5 1/2	
Gesamtzahl der be- schäftigten Juden	100	-	-	-	18	-	6	-	-	-			
Gesamtsumme d. Arbeitsstunden	805	-	-	-	147	-	118	-	-	-		10000	

Name des Kolonnenführers:

Leib Minkich - 493 - P. Lealeev
Bauführer.

נספח ה': תוכנית עבודה של תיאטרון הגטו

ארכיוס פאן פון טעאטער-סצק ציז					
טאג	צאטע	טעאטער	ארכעסטער	צייטן - כאר	צעהרענישן - פאליטאלישע
פרייטיק	צום 4. צא	10 אכטער סטאטוס 15 בשולמ, אד קומענדיטור שאקד	20 מ. פונעם גע גאר פון וואס		24 יום פון וואס יין טעאטער
דינער	צום 5. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור דינער-אונטערפאל
מיטוואך	צום 6. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור
דאנערשטיק	צום 7. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור
פרייטיק	צום 8. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור
שבת	צום 9. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור
זונטיק	צום 10. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור
פרייטיק	צום 11. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור
דינער	צום 12. צא	10 אכטער 10 אכטער אונטערפאל סטאטוס 10	20 מ. פונעם גע קומענדיטור	20 צא	20 צא קומענדיטור

המקור: ראן, עמ' 454; דבורז'צקי, עמ' 233.

נספח ו': התוכניה של הצגת "אדם מתחת לגשר"

ש ב ת דעם 28-טן נאָמעמבער 1942

פ ר ע מ י ע ר ע

"דער מענטש אונטערן בריק"

קאָמעדיע אין 3 אקטן (6 בילדער)

פון אָטאָ אינדינ

ידיש - ש.בינדער

שטעלונג און רעזשי - ישראל סעגאל

דעקאראציעס-פראָיעקטן - אומע אַלקעניצקי

אַנטיילנעמער :

פראָפּעסאָר יאָקאָב שאַלפּעס

פּרוי שאַלפּעס

אָנזעסע זייער מאַכטער

בערגאָרד אָנזעסעס חתן

ד"ר אַלעקסאַנדער

לעאָפּאָלד מאַנדעל

מאַריאַנאַ

פּרוי טאַל

הער טאַל

די דינסט

בראָדיאַנע

מוזיקאַלישע ליטוונ

בינע אינספּעקטאָר:

אינסמיציענס:

דעקאראציעס אויסגעפירט:

סטאַלער

סטאַלעריי

משה גורמיש

דוד פערנאסענס

הירש גלעזער

שמואל עפראן

מרדכי שאדאָמסקי

סאַניאַ אמאַטינאַ

דאָראַ רובינאַ

מיסאַ שאפיראַ

יקוטיאַל רומענבערג

שבתי בליאכער

נעניע שאפיראַ

סאַניאַ סינן

הערמאַן גראַנדענס

לילי גאַלדבערג

יעקב בערגאָלסקי

פאניע קאמיאָנסקאָ-עפּשטיין

נספח ז': מודעה על שלושה מופעים שונים

ווילנער געטא-טעאטער

שבת דעם 30²¹ יאנואר 1943 20³⁰ אצ"גער

דער מענטש אונטען בריק

ד' גאנצע דוכנסה גיט פאר ווילנער הילף

זונטיק דעם 31 יאנואר 1943 16 אצ"גער

עסטראדע אקעסטער

פראגראם נומ. 4

פרייז פון 0,30 - 1,10

פרטים אין די אפיסן

זונטיק דעם 31 יאנואר 1943 20³⁰ אצ"גער

קאנצערט

(I) "די שער באר אנגעפירט דורך א.סלעפ

(II) פ.סלאדקין ש.כייקין א.באי

/קלאודיר/ /פידל/ /אקאמפאנימענט/

פרייז פון 0,30 - 1,10

בילעטן צו באקומען אין קאסע פון טעאטער

המקור: ארכיון לוחמי הגטאות, מסמך 6610/1 וכן:

VILNA GHETTO POSTERS, FROM THE COLLECTION OF THE
VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח ח': מודעה על חגיגה לכבוד השאלת הספר ה-100,000

המקור: ארכיון לוחמי הגטאות, מסמך C III, וכן: Vilna Ghetto Posters
ראו, עמ' 453. VILNAGHETTO POSTERS, FROM THE COLLECTION
OF THE VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח ט': מודעה על תחרויות ספורט

49

ספארט-פלאץ סטראשונא 6

2

זונטיא דעמ 16.1X- קומען פאר
פאלגענדע ספארט-פארוועטונגען

קייילים-געטא

1. באסקעט-באל מאטש-
2. נעץ-באל מאטש-
3. שפילן פון יוניארן.
4. הויך שפרונג.
5. ווייט שפרונג.

(פארדי ציהער אין שפרונגען ווערטפולע אויסצייכנונגען)

אנהייב פונקט 16 אציהער

בילעטן און איינשרייבונגען צו די שפרונגען
אין קאנצעלאריע פון ספארט-פלאץ
טעגליך פון 18-20 אציהער

המקור: VILNA GHETTO POSTERS , FROM THE COLLECTION OF THE VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח י': מודעה על מופע של תיאטרון הגטו
בפני מועצת הבריגדירים

KOLONNENFÜHRER VORSTAND
VILNA Ghetto

SONNTAG, D. 20. JUNI 1943 PÜNKTLICH 4 UHR KOMMT IM LOKAL DES
GHETTO-THEATERS DAS 48. ARBEITERAUDITORIUM VOR, DEM
SCHRIFTSTELLER „S. SCHNEUR“ GEWIDMET.

Im Programm: 1. REFERENT - S. RASKIN
2. KÜNSTLERISCHER TEIL: GESANG, DEKLAMATION, KLEINER CHOR,
KINDERKLUB / MONTAGE VON DEKLAMATIONEN, GESANG UND TÄNZEN /

בריגאדירן-ראט
ווילנער-געטו

זונטיק, דעם 20 יוני 1943, פונקט 11 א.ז.
וועט פארקומען אין לאקאל פון
געטא-טעאטער
די אכטאונפערציקסטע

ארבעטער
אוידיטאריע
ג.ע.וו.יד.מ.ע.ט.

.. ז.שניאור
פראגראם:

1. הויפטערעננט - זלמן ראסקין
2. קינסטלערישער טייל:
א. אונגער און פרל. דורמאשקין / געזאנג /
ב. מרים בערנשטיין / דעקלאמאציע /
ג. קליינער העברעאישער כאר. ד.י. ש. שארף
ד. פאניע יאנטעוו / אקאמפאניאמענט /
ה. קינדער-און יוגנט-קלוב
ו. מאנשאזש קיט רעציטאציעס, געזאנג און טענץ /

אריינגאנג לויט איינלאדונגען
וועט מען קען באקומען דורך די בריגאדירן
פון די איינזיגער, די בריגאדירן-קאמנדן ציטערן
די איינלאדונגען אין קאנצליראריע פון בריגאדיר-ראט.

נאך 11 א.ז. וועט מען
אין טעאטער ניט אריינגאן

המקור: VILNA GHETTO POSTERS , FROM THE COLLECTION OF
THE VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח י"א: מודעה על שמחת בית השואבה

שמחת-בית-השואבה
דאָערשטיק דעם 4-טן טאָג חול-המועד
19 אָזיגער (7 אָהט)
קומט פאַר אַין קצבישע קלויז
א גרויסע
שמחת-בית-השואבה פייערונג!!!!
מיט דער באַטייליקונג פון באַקאנטן רעדנער
אַליעזר גאלדבערג!
וועלכער וועט ריידן
אויף דער טעמע:
אין מיטן אָנטייל פון באַרימטן חזן וועלכער וועט זינגען די געהערקע קאפיטלאך.
קומט מאסנווייז!
באמערקונג:
הזשענא רבה אין שה"צ עצרת
וועט זיין דער ערשטער כהן פון
5. אָזיגער אין דערפרי.
פלאקאט על חובת הגבה.
ביום חמישי, די חוה"מ, ב'ו' לאבסוב 1942 בשעה 19 יתקיים בקצבישע קלויז' נספח נדל
לשמחת-בית-השואבה!!! בהשתתפות הנואם הידוע אליעזר גולדברג! שידבר על הנושא:
י"ג, מ"ס דמעות! ישמחף גם החזן המפורסם אייזקזון, אשר יפיר פרקי תהלים. בואו
בהמונים הערה: בהושענא אידבה וסמיני עצרת יתקיים המניין הראשון בשעה 5 בבוקר.
(ההתכנסת בסיני - צנונית של הכערה היחודית. - המוסד של דבר.)

המקור: קורצ'אק, עמ' 353; ראן, עמ' 456. וכן:
VILNA GHETTO POSTERS, FROM THE COLLECTION OF THE
VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח י"ב: מודעה על מסיבת חנוכה של "הברית העברית"

בְּרִית עֵבְרִית בְּגֵיט ו

במוצאי השבת כ"א-12 ש.ז. בשעה 20³⁰
במסעדה רודניקו 6

● תתקיים

מסיבת חנוכה

בתכנית :

פתיחה - צ. פעלדשטיין
הרצאה - ד. מנטמן

חלק אמנותי

הפניסה לפי הזמנות, שאפשר להשיג בערב המסיבה במסעדה ע"י הכניסה

המקור: VILNA GHETTO POSTERS, FROM THE COLLECTION OF THE VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח י"ג: מודעה על הרצאה בנושאי בריאות

דער 15טער אָוונט
פון פאָפולערע מעדיצישע שמועס
פון ציקל:

פאלקסגעזונט

קונט פאר אין געטא-טעאטער
מאנטיק דעם 24סטן מ"י

אין האלט:

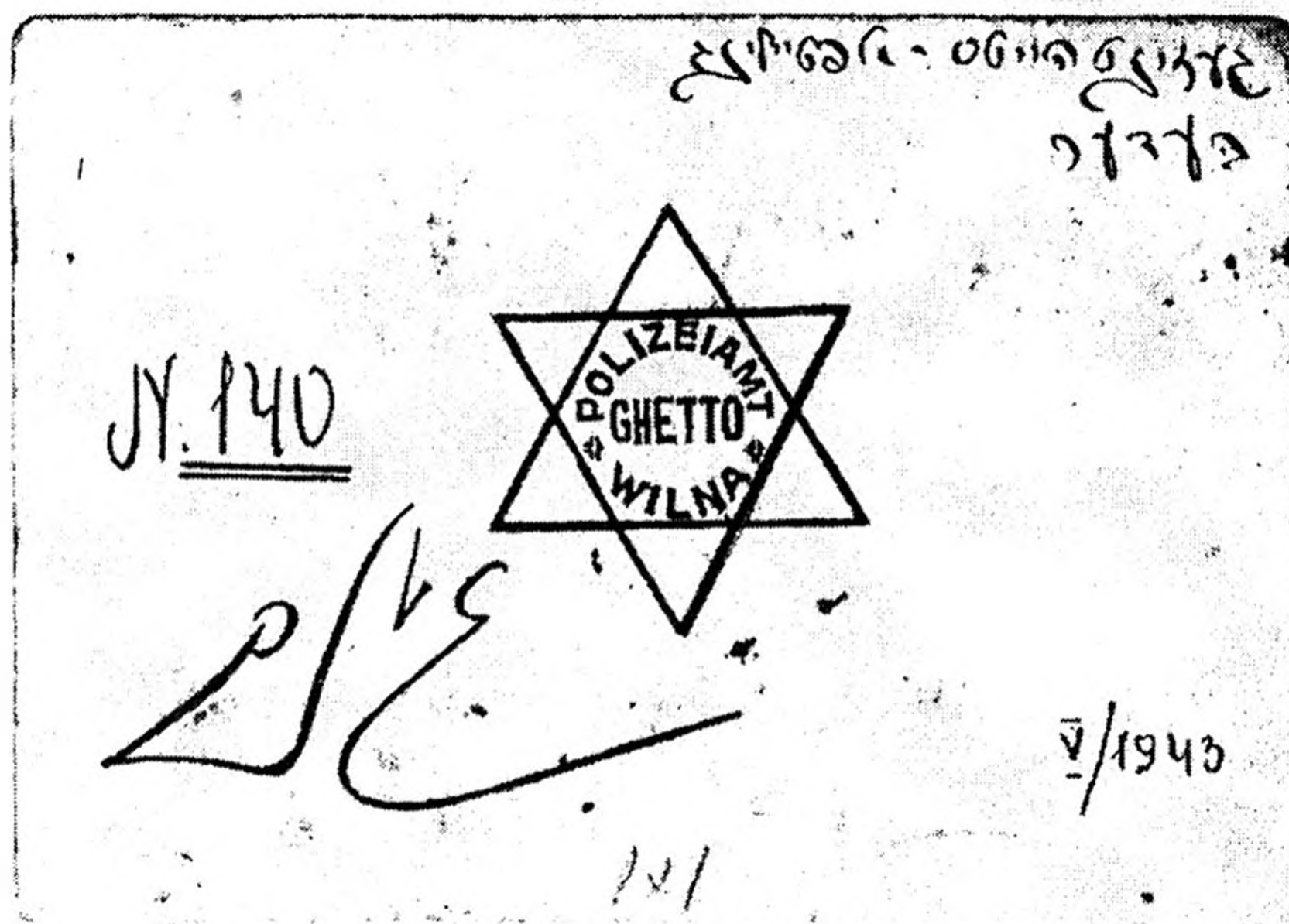
1. ד"ר מ. גירשאוויטש
דער קראנקע, זיין סביבה און דער דאקטער.
2. ד"ר ו. שומעלישסקי
בויך-טיפוס און קעגן-טיפוס אימפונגען.
3. ד"ר ל. פינקעלשטיין
ווי פארהיט מען די קינדער פון קראנק ווערן און וואָס?
4. ד"ר י. אנטאקאלעץ
דאקטוירים אין הומאר אין סאטירע
5. ד"ר דאקטער פון זאשטשענקא לייענט דער
ארטיסט פון געטא-טעאטער י. ראטבלוס.
6. מעד. בראניק.
7. בריוו-קאסטן

אנהייב 20 אָ

אָנלאדונגען אומניסט צו באקומען:
1. אין שפיטאל-פונקט.
2. אמבולאנסאריע.
3. באד-קאסט

המקור: VILNA GHETTO POSTERS, FROM THE COLLECTION OF THE VILNA GAON JEWISH STATE MUSEUM

נספח י"ד: אישור של בית המרחץ

המקור: ארכיון מורשת, מסמך D.1.535
המסמך חתום על ידי יעקב גנס, מאי 1943

נספח ט"ו: שיין לבן

תעודה
היהודי — ברקאן אברהם 1891 — מועסק במפעל הנ"ל באופן תמידי ואין להשתמש
בו לעבודות אחרות.
התעודה מאבדת כוחה ב־30.9.41 — אם לא תיארך.
וילנה 22.8.1941

המקור: קורצ'אק, עמ' 334.

נספח ט"ז: שיין כחול ושיין ורוד

השיין-הכחול

בליל האקציה הגדולה של השיינים הצהובים עשוי היה השיין-הכחול להציל את חייו בני משפחתו של בעל השיין-הצהוב — לו בלבד ניתנה תעודת נוספת זו להגנת-חיים על אשה, ילדים וחורים. הוצא עלידי הגסטאפו.

השיין-הורוד

כאן — ניתנה לכל בעל שיין-צהוב תעודת הסתת תמידית לבני משפחתו — הוא שיין-הורוד. הוצאה עלידי משטרת הגסטו. ההתייבה לפטה מיכין — גוס.

המקור: קורצ'אק, עמ' 335; ארכיון מורשת, מסמכים D.1.6505, D.1.6503.

נספח י"ז: תעודת עבודה

r i n e r k e ialamt und Ghettopolizei)	Bestimmungen.	Inhaber dieses Ausweises ist beim Sozialamt Wilna registriert.
	<ol style="list-style-type: none">1. Der Inhaber dieses Ausweises ist verpflichtet, diesen stets bei sich zu tragen.2. Die zugewiesene Arbeit ist sofort anzunehmen.3. Eigenmächtiges Verlassen der Arbeitsstelle ist strafbar.4. Den Anordnungen des Sozialamtes und der von ihm beauftragten Arbeitsabteilung im Ghetto ist Folge zu leisten.5. Entlassungen sowie Adresseänderungen sind sofort zu melden.6. Nichtbefolgung vorstehender Bestimmungen wird bestraft.	AUSWEIS No 55541 Pažymėjimas
		PERSONALIEN – ASMENS ŽINIOS
		Name <u>Lerman</u>
		Pavardė <u>Lerman</u>
		Vorname <u>Lerman</u>
		Vardas <u>Lerman</u>
		Geboren am <u>1919</u> in <u>Kosovo</u>
		Gimimo data <u>1919</u> Gimimo vieta <u>Kosovo</u>
		Wohnhaft: Wilna-Ghetto.
		Gyvenamoji vieta <u>Wilna-Ghetto</u>
		Familienstand <u>ledin</u>
		Šeimos sudėtis <u>ledin</u>
		Erlerner Beruf <u>Schneiderei</u>
		Igyta specialybė <u>Schneiderei</u>
		Ausgegeben am <u>14. XI. 1942</u>
		Išduota <u>14. XI. 1942</u>
		Der Gebietskommissar in Wilna – SOZIALAMT –
		Der Gebietskommissar in Wilna – SOZIALAMT –

[illegible]

נספח י"ח: דסקית פח ("מספר כלב")

מספר הפח של הגיס

האותיות W G ראשי תיבות של Wilnaer Ghetto (גיסו וילנה),
האות M — Mann (גבר); במרכז — המספר האישי

המקור: דבורז'צקי, עמ' 65.

נספח י"ט: הכרוז של פפ"א להתגוננות מזוינת

אל נלך כצאן לסבך!

נוער יהודי, אל חתן אמון במתטים. נשנונים אלף היהודים
שבירושלים דליטא, נשארן אך עשרים אלף. לעינינו הוציאו את
הורינו, אחינו ואחיותינו. היכן הם מאות הגברים שהובלו לעבודה
בידי הוואספיס? היכן הן הנשים המדומות והילדים, שהוצאו בלי-
האימים של הפרובוקציה? היכן הם היהודים שנחטפו ביום הכפורים?
היכן אחינו מהגיסו השני?

כל אשר הוצא מהגיסו, לא יחזור עוד, כי כל דרכיה של
הגסטאפו מובילות לפונאר — ופונאר היא מוות!
השליכו מעליכם את אשליית המיואשים: ילדיכם, נשיכם
ובעליכם אינם עוד! לא מוננה היא פונאר. שם נורו כולט. היטלד
זומם להכחיד את כל יהודי אירופה. נפל בגורלנו להיות הראשונים
בחור.

לא נלך כצאן לסבך! אנוס חלשים אנחנו וזסרי-ישע, אך
התשובה היחידה לשונא — התגוננות!
אזיס, טוב ליפול כלוחמים בני-חורין מלחיות בחטו של
הרוצח!

להתגונן עד נשימת-אפים אחרונה!

1 בינואר 1942, וילנה, בניסו.

*

[illegible]

המקור: ארכיון מורשת, מסמך D.1.4630. הנוסח המקורי בכתב יד באוסף סוצקבר-קאצ'רגינסקי, מסמך 651 בסליל 5 וכן בספר לוחמים ועומדים על נפשם, לוח ט"ו; הנוסח העברי מדבורז'צקי, עמ' 157.

נספח כ': צו מעצר של משטרת העבודה
על אי התייצבות לעבודה

ARBEITSPOLIZEI
GHETTO-WILNA
AREO POLICIJA
WILNAUS GHETTO
d. 27. IV. 43
Nr. 77-455f

Arrestbefehl

An den Leiter des Arresthauses

Der Untengenannte ist in Arrest zu empfangen:

1/ Name und Vorname : Joffe Chaim . . .
2/ Alter : 38 . . . 3/ Adresse : 10
4/ Arbeitsstelle : . . . Baugh. Giesler
5/ Grund des Arrests : Nichterscheinen zur Arbeit
6/ Arrestdauer : Zur Disposition d. Arbeitspolizei

Leiter/Visum

נספח כ"א: רחובות גטו וילנה

שם הרחוב בעברית	שם הרחוב בפי היהודים (יידיש)	שם הרחוב בפולנית (ערב המלחמה)	שם הרחוב בליטאית (היום)	הערות
רחובות הגטאות				
רודניצקה	רודניצקער	Rudnicka	Rudninku	
שפיטאלנה	שפיטאל, הקדש	Szpitalna	Ligonines	השם שאומץ בספר שמשמעו (רחוב) בית החולים
שאוולי	שאוולער	Szawelska	Siauliu	
האטליזים	יאטקעווער	Jatkowa	Mesiniu	
האטליזים/קלאצ'קי	יאטקעווער/קלאטשקיע	Klaczki/Jatkowa	Antokolskio	בגטו הקטן
סטראשון	סטראשון/ה	Straszuna	Strasuno/Zemaitijos	
דיסנא	דיסנע	Dzisionska	Dysnos	
לידא	לידע	Lidzka	Lydos	
הקארמליטים	קארמעליטן	Karmelicka	Karmelitu	
זאוואלנה	זאוואלנע	Zawalna	Pylimo	
ארקליו	קאנסקע	Konska	Arkliu	
הגרמנים	דייטשע	Niemiecka	Vokieciu	חוצה בין הגטאות. כמה בתים צורפו עם הזמן לגטו
הזגים	גלעזער	Szklanna	Stikliu	בגטו הקטן
היהודים	יידישע	Zydowska	Zydu	בגטו הקטן
הגאון	גאון	Gaona	Gaono	בגטו הקטן
אושמיאנה	אשמענע	Oszmianska	Asmenos	התווסף לגטו הגדול באמצע 1942
רחובות נוספים				
מיצקייביצ'ה/גדימינו	מיציקעוויטשע/געדימינא	Mickiewicza	Gedimino	

שם הרחוב בעברית	שם הרחוב בפי היהודים (יידיש)	שם הרחוב בפולנית (ערב המלחמה)	שם הרחוב בליטאית (היום)	הערות
אנטוקול	אנטאקאל/ אנטאקאלסקע	Antokolska	Antakalnio	
הגדול/הרחב	ברייטע	Wielka	Didzioji	
סובוץ'	סובאטש	Subocza	Subaciaus	רחוב מחנה הק"פ
שפטיצקי	שעפטיצקי	Szepticki	Mindaugienes	רחוב מחנה קיילים
פּוהולנקָה הגדולה פּוהולנקָה הקטנה	גרויס פּאהולאַנקע קליין פּאהולאַנקע	Wielka Pohulanka Mala Pohulanka	J. Basanaviciaus K. Kalinuasko	
נובוגרוד	נאוואגראד	Nowogrodzka	Naugarduko	
רוסה	ראסע	Rossa	Rasu	כיכר השילוחים למחנות אסטוניה ולאטביה. אתר הסלקציות
ויוולסקה	ויוולסקע	A. Wiwulskiego	Wiwulskio	

נספח כ"ב:**מתוך "ידיעות הגטו" מס' 30****מאמר מערכת: חינוך ילדים בגטו (המקור: קורצ'אק, עמ' 342)**

...חובה היא לחנך את הנוער לאנושיות כללית - אולם בשפתנו הלאומית ומתוך שאיפה עזה לקיום לאומי. לא ייתכן שעם ישראל ורוח תרבותו המיוחדת יחלפו מן העולם בזמן שעמים אחרים ותרבויותיהם הלאומיות עוד עתידים להתבצר. אי לזאת יש לנטוע בנוער שלנו את הרגשת הכבוד האנושי ואת הכרת ערכו המיוחד של העם היהודי, לעומת שאר העמים. דברי ימי ישראל צריכים לתפוש מקום מרכזי במערכת החינוך שלנו.

בתנאי הגטו, יידיש היא שפת הלימוד הטבעית ביותר, אך יש לייחד מקום חשוב גם לעברית כמקצוע לימוד - וזאת מכמה טעמים: מפאת מכמני התרבות שהעברית משמרתם למעננו ואינה פוסקת מלייצרם; מטעמים של רציפות היסטורית; ומהטעם החשוב ביותר: העברית היא היא הקשר התרבותי, האמיץ והבטוח ביותר, המאחד את פזורי עמנו. התנ"ך הוא האמצעי הטוב ביותר להשגת המטרות האלה...

...ברור שבבית ספרנו צריך לשרור - בהוראת כל המקצועות - עקרון העבודה, ויש להרגיל את הילדים מלכתחילה לעצמאות. אבל מלבד העיקרון הכללי הזה מוכרחים כל הילדים, מגיל 14 ואילך, ללמוד מלאכה ולקבל הדרכה ראשונה בעבודות גן וחקלאות. עליהם לדעת להשתמש בפטיש, מסור או מגל. בכלל יש לשים את הדגש על החינוך המקצועי. אבל לא פחות חשוב מזה הוא, כאמור, חיזוק יצר החיים היהודי והכרת האחריות לכלל ישראל במצבו הנוכחי ולעתיד לבוא. מתפקידם של המורים להסביר לכל ילד שכל הגה היוצא מפיו וכל צעד שהוא עושה יכולים להשפיע לטובה או לרעה על הכלל - ושגם הוא, הילד, נושא באחריות הגדולה לקיומנו.

הפאטרונאז', יחד עם הנהלת בית הספר וחוג הנוער, מוכרח לעבד בזמן הקצר ביותר תכניות מדויקות להעסקת הנוער באביב ובקיץ, אחר

הצהריים ובשעות הערב, על ידי לימוד מקצוע, שעשועים, טיולים, הצגות וקונצרטים. אנחנו חייבים לעשות הכול כדי להגן כל הנוער – על ידי העסקתו בעבודה מעשית ורוחנית – מהלכי רוח של הפקר העלולים להיווצר מחמת ייאוש ובטלה.

מפתח אישים

- אבידון, יאנקל 152 - 153
 אהרונוביץ', פסיה 84
 אהרונוביץ', אהרון 347
 אוברהארט 152, 154, 338
 אוקון, בן ציון 318
 אוליצקי (אלידסקי), משה 203, 210
 אולקניצקי, אומה 217, 233
 אוסטר, רפאל 135, 141, 249
 אוסטרובר, חיה 309
 אופסקין 151
 אופסקין, לייב 276, 291
 איידלסון 214, 240, 241
 אימניטוב 269
 אימיאניטובה 252
 אינדיג, אוטו 216
 אישקאוסקאס, אנטאנאס 74
 אנוליק, בני 209
 אנ-סקי, ש' 51, 199
 אפרוימצ'יק (בן-אפרים, פרוימצ'יק), אבל 141, 149
 אפשטיין, לאזאר 120, 135, 246, 249, 251, 298, 303
 ארונוביץ 230
- באלברישסקי, מנדל 76-77, 84, 90, 94, 96, 99, 109, 113, 117, 128, 157,
 251, 291, 315, 319, 338-339, 345
 בליילה 229
 באלקובסקי 76
 באראש, אפרים 158
 בארון, מוטל 273
 בגין, מנחם 54, 62

בוגן, אלכסנדר 182
בוראקאס, פ' 73, 155, 185
בורובסקה, חינה 276
בושל, גדליה 204
ביאלופולסקי, אברהם 54,
ביאליק 208, 214, 221, 223, 225, 232, 284
ביניאקונסקי, בוריה 136, 339, 340
בייגל, פרדיננד 154
בליאכר, שבתי 202, 213, 217, 284
בק, שמואל (סאמק) 233
בראודה (ברוידא), אהרון 117, 135, 158, 321
בראנד, שלמה 328
ברגולסקי, יעקב 216, 218
ברגר 216
ברודסקי (בראדסקי) מיכאל 120, 252
ברוידא, רחל 210
ברוידא, כתריאל 216, 222
ברנשטיין, ליאו 136, 140, 202, 208, 211, 284, 328
ברנשטיין (מלחינה) 222, 292
ברנשטיין, מרים 205, 276
ברנשטיין (שוטר יהודי) 145

גאוונדו 149
גדימין, נסיך 47
גוטגשטאלט, הירש 281, 284
גוטליב, יעקב (יאשה) 202, 230
גוכמן, גריגורי 116-117, 128, 228, 340
גול, שלמה 86
גולדברג, אליעזר 240, 242

- גולדפאדן 215
 גוסטמאן 243, 240
 גורדון, חיים מאיר 87
 גזונטהייט, ישעיהו (שעיה) 109, 112, 205
 גלאזמן, יוסף 117, 128, 134-135, 138-139, 142, 213, 276, 284, 326,
 328-329, 332, 346
 גליק, הירש 220, 222-233, 246
 גנס (גענס), יעקב 105-106, 116-117, 128, 132-133, 135, 138-139,
 414-471, 149, 153, 155-158, 164, 168, 178, 191, 208, 211, 217-218,
 232-234, 237, 239, 241-243, 276-277, 279-280, 282, 287, 305, 313-315,
 317, 322-324, 329-330, 335-338, 340, 355-356, 361-363
 גנס, סולומון 128, 156, 337, 340
 גרודזנסקי, חיים עוזר 87
 גרונר, ג' 140
 גרינפלד, יעקב 152
 גרינשטיין, מאיר 273
 גרשאטר, ר' 240
 גרשוביץ, תמרה 207
 גרשוני, גרשון 87
 גרשטיין, יוסף 152
 גרשטיין, יעקב 221, 284
 גרשטיין, נינה 218, 230
 דאבולוויצ'יוס, קארוליס 73
 דבורז'צקי, מארק (מאיר) 65, 77, 84, 94, 96, 105, 131, 150, 157, 171,
 218, 222-223, 225, 229, 232, 243, 251, 276, 284, 289, 291-292, 297, 299,
 315
 דובנוב 223
 דוגים, יצחק 86

- דורמאשקין, (זאב וולף) 202, 218, 220-221, 234, 284
דימיטרובסקי 284
דימנטמאן, ישראל 202, 210, 218, 231, 233, 284
דימנטמאן, לאה 233
דסלר, גב' 278
דסלר, סאלק 117, 138-140, 142, 145, 147, 155, 279, 323, 337-339, 363
דעאול 149, 152
דראבקין 229
דרצ'ין 229
- הגאון מווילנה (הגר"א) 199
הורביץ 269
הורביץ, ארנסט 371
הורדוס 208
הימלר, היינריך 73, 159, 318, 356
הינגסט, האנס כריסטיאן 73, 90-91, 107, 155, 299, 316
הירשביין, פרץ 216
הלר, גאביק 157
הקסלר 234, 246
הרינג, אוגוסט 74, 92
הרמב"ם 223
- ואגנר 288
וולקוביסקי (וואלקאוויסקי), אלק (אלכסנדר) 222, 246
וורון (וואראן) 132
ויגודסקי, ד"ר יעקב 49, 87-88, 93, 94
ויטנברג, יצחק (איציק) 258, 276, 318, 324, 326, 329-332, 336, 346, 355-356
וייס, מרטין 74, 85, 92, 147-148

וויסקופ 132, 239, 286
ויסקינד, מקס 213
ורהאפטיג, ד"ר זרח 54

זאגייסקי, הנריק 141, 210
זאקהיים 109
ז'אקיאוויצ'יוס, ס' 70
זיידל, מרדכי 86
זיידשנור, אברהם 88, 117, 122, 189
זימאן, הנריק (ישראל) 347
ז'יראנובסקי 141
ז'ירובסקי, יעקב 108
ז'ליגובסקי 48
זלמנוביץ' 239, 243
ז'רגובסקי 346

חבויניק, אברהם (אבראשה) 149, 152, 327
חולם, לובה 90, 252
חזן, מולקה 210

טורבוביץ', לייב 204
טירשטיין 230
טראפידו, חיים 117, 122, 128, 135, 264, 265
טרויאק, יהודית 84
טרופיאנסקי 276
טרוצקי, שאול (סאול) 87, 90, 93
טריגובוב, יהושע 276
טשרניחובסקי, שאול 219

יאַשׁוֹנְסְקִי, גריגורי (גרישה) 88, 116-117, 119, 122, 128, 135-136, 149,

210, 211, 217

יגר, קארל 71

יהואש 215, 219, 232

יודלביץ 230

יוספוס פלאביוס 208

יפה, ניסן 240

יעקובסון (יאַקאָבסאָן) 109

יעקובסון, יעקב 206

כגן 84

כץ, טימה 84

לאה'לס (לעיעלעס) 215

לוואס (לב), משה 135, 140, 153, 218, 295, 339, 363

לוויט, נחום 108

לווין, זליג 108

לוויצקה, לובה (לאה) 180, 214-215, 246

לונסקי, חייקל 224, 226

לוסקי, אירנה 156, 341

לוסקי, שמעון 175, 230

לזר (ליטאי), חיים 157

ליבמאן, גרשון 207

לידס, הרצל 152

ליטוואק 240

לייבוביץ', אייזיק 107, 109, 114

לייוויק, ה' 215, 232, 284

לייזרוביץ' 240, 269

לייקין, יוסף 204

לילייקיס, אלכסנדראס 74

ליפמן, מוסיה 286

לנדאו 154

מאייר 318, 74

מארקוב, פיודור 346

מוט, יודל 233

מוטייאוס 346

מולצ'אדסקי, חיים 141

מורר, פראנץ 316, 295-294, 185, 180, 155, 116, 107, 94, 90, 89, 73

מושקאט, יוסף 278, 228, 210, 142, 135

מילקאנוביצקי, שבתאי 277-276, 248, 149, 128, 120, 117-116, 88, 49

340

מלמאן, שמואל 54

מנדלי מוכר ספרים 225, 208

מנדלסון-קובארסקי (מענדעלסאָנד־קאַוואַרסקי), רחל 223

מרכוס 274, 171, 152, 149, 121

נודלמן, רוזה 220

נוטיק, מאריה 180

נוטס 152, 149

נויגבאואר, רולף 337, 73

נוסבוים-אלטאשבסקי, צ'סלאב 140

סאקוביץ', קז'ימז' 82

סגל (מנהל בי מרחץ) 257

סגל, ישראל 221, 217, 214, 202, 128

סדליס (סעדליס, סעדלעס), אליהו (אליאש) 252, 120

סדליס, גבריאל 234, 233

סובול, יהושע 364
סוגיהארה, סמפו (צ'יונה) 61
סולומון 149
סוצקבר, אברהם 92, 96, 157, 214, 222, 224, 232-233, 246, 277, 284, 292
סוצקבר, רחל 217, 233, 234
סטופל 180
סליפ (סליעפ, שליעפ), אברהם 202, 207, 221
סמילג 114
סניצקי, יצחק 282
סרולוביץ', בנימין 122, 149, 152, 209, 274, 278

עפרון, מאשה 206-207

פאוורסקי א' 109, 140, 210
פאוסט 140
פופ (פאָפּ), י' 343
פּוצ'טר (פּאַטשטער), ולדימיר 109, 256
פילברט, אלפרד 71
פילובסקי, דוב-בער 240, 243
פילסודסקי, יוזף 56
פינסקי, דוד 216
פישמן, יואל 88, 116-117
פלאגה, קארל 343
פלאקס, אליהו 259
פלדמן 108
פלדשטיין, צמח 136, 202, 211, 227, 235-236, 284
פקלר, משה 240, 244
פרוכט, איזידור 135, 140, 142
פריד, אנטול 87, 114, 116-117, 128, 138, 155-156, 277, 280-281, 288

363, 340

פרידמן, בורקה 329-328

פרנר, יעקב 347

פרץ, י"ל 284, 239, 232, 225, 219, 208

צירינסקי 229

צנפנינג, מקס 77, 73, 70

צ'רניאקוב, אדם 157

קאלנדרה, קוסטאס 87, 86, 73

קאמרמאכר, נתן 175, 132

קאצ'רגינסקי (קאטשערגינסקי), שמרקה (שמריהו) 370, 246, 224-222

קאשוק, ה' 122, 114

קובארסקי 231

קובנר, אבא 347, 336, 334, 331, 326-325, 276

קוליש, נוניה 343

קורניקס 243

קורצ'אק, רייזל (רוז'קה) 331, 99, 96, 84

קיטל, ברונו 339-338, 329, 322, 318, 317, 229

קליינבוים (סנה), משה 53

קלמנוביץ', זליק 345, 284, 246, 229, 224, 148

קפלינסקי, שמואל 347, 276

קפלן, יעקב 331

קפלן, ישראל 149

קפלן-קפלנסקי, דוד 133-132

קצנלסון, דניאל 149

קרוק, הרמן 175, 157, 155, 151, 148, 136, 92, 90, 89, 87, 84-83, 75, 67

191, 202, 207, 209, 213, 220, 224-223, 228-226, 232, 235, 237, 242-241

246-245, 273, 284, 300, 316, 329, 345, 364

רבינוביץ, שושנה 345, 342-341
רובינשטיין, יצחק 87
רובינשטיין, אסתר 50
רודאשבסקי, יצחק 219, 209-208
רודנר 230
רוזנטל (רוזנטאל), לייב 246, 222, 216
רוזנטל (רוזנטאל), חיה'לה 246, 216
רוטשילד, זורח 296
רולניק, מאשה 287
רומקובסקי, חיים 158-157
רזניק, ניסן 346, 327, 269, 136
רייבמן 171
רינג, נתן 140
רינדזיונסקי, אלכסנדר (סניה) 305, 157, 95
רכטיג, סוניה 214
רמיגאלסקי, חיים 109
רף (ראף) 278

שאבאד 90
שאבאד-גאברונסקה, שפרה 269, 250
שאגאל, מארק 283, 232-231
שאדובסקי (רופא) 120
שאדובסקי (שחקן) 284
שאושוץ, פראנץ 81
שארף, שלמה 221
שווארצברג, יעקב 331, 301, 215
שוויינברגר, הורסט 107, 93-92, 74
שולקין, אהרון ורבקה 317, 178

שומאוסקאס 346

שופן 214

שור, גריגורי 147-148, 180, 246, 304, 321, 323, 337

שידלאוסקאס, בליס-יונאס 74

שיינבוים, יחיאל (איליה) 327-328, 333-334, 336, 355, 362

שלום עליכם 215-216, 225, 232, 284

שלום, פסה 84

שמידט, ס' 207

שמעונוביץ, שרה 95

שניידרוביץ' 108

שנקר 112

שפטל, לייב 205

שפיר (לאזבן), שולמית 131, 209

שפירא, קלמן 120, 256

שקירפה, קאזיס 69

שר, יעקב 218, 232-233, 284

שרייבר, מ' 206

מפתח מקומות

אוסטלנד (רייכסקומיסאריאט) 318, 73, 72
 אושמיאנה (עיירה, גטו) 148-146, 177-176, 230, 314, 363
 אושמיאנה, רחוב 98, 124, 228, 331
 איגנאלינה 177, 251
 איגנטובסקה, רחוב 334
 אנטוקול, רחוב 50, 255, 336
 אסטוניה 137, 144, 165, 188, 216, 230, 235, 289, 293, 313, 318, 319,
 323, 332, 335-336, 339, 341-346, 350, 356, 359, 361
 "ארמון פושקין" 334
 ארץ-ישראל 53, 54, 61, 211, 225, 231
 ארקליו, רחוב 98, 124, 127-129, 215, 291

 בזדאן 176-178, 315, 317, 318
 ביאלה ואקה 176-178, 251, 316-317
 ביאליסטוק 158
 ביסטריץ 147
 ברית-המועצות 47, 49, 53-59, 61-62, 65, 68-69, 72-73, 239

 גדימינו (מיצקייביצ'ה), רחוב 75, 337
 גיטקה טויבס, סימטת 99
 גרמניה 47, 54, 57, 69, 85, 165, 224, 295, 298, 299, 346, 356

 דאוטמארגן 346
 דיסנה, רחוב 98, 124, 127, 208, 322
 דמבובקה 121, 259
 דרוסקיניקאי (דרוסקניק) 98

 האטליזים, רחוב 98, 108, 124, 127, 153, 184, 206, 240
 הגאון, רחוב 98, 114

הגרמנים (דייטשע), רחוב 75, 98, 269
הזגים, רחוב 98
היהודים, רחוב 98-99, 111
הפורט התשיעי 344
הקארמליטים, רחוב 98, 124, 127, 128, 151
הרחב (הגדול/ברייטע), רחוב 75
הק"פ, מחנה 53, 141, 171, 173, 177, 291, 322, 336-337, 343-344, 350, 356
הקתדרלה, כיכר 75

וויה (וועוויע) 176
ויליה (נריס), נהר 98, 305
ויווארה 319
וילייקה החדשה (נייווילייקע, נובו־וילייקה) 177, 314, 317
וילנה 47-62, 65-74, 77, 80-81, 83-84, 86-87, 89, 91, 94-95, 98, 100-102, 104, 106, 108-109, 115, 123, 130, 136-137, 143, 145-148, 150, 152-153, 156-157, 159, 163, 173, 176, 178, 184, 190, 192, 199-200, 206, 208-
209, 212-213, 221-224, 226, 230, 231-232, 234-235, 238, 242, 243-248, 251-252, 260-261, 263-264, 272, 275, 290, 293, 309, 314-320, 324-325, 327-329, 333, 336-337, 339-340, 343-350, 353, 355-357, 359-365
וילנה-לאנד 314
וילקומיר 108
וילקופוליה (פארודומינו) 176
ונגלובה, רחוב 99
וצ'ריסקי 177
ורשה 94, 136, 143, 157, 223, 234, 247, 263, 324, 360

זאטרוצ'ה 176-177
זאסלי 314

זאצ'אפקי 317

זאקרטי, יער 305

זארצ'ה 259, 121

זווייריניץ 253, 99

ז'זמר 316, 314, 176

טרוקי (טראקאי), רחוב 99, 75

יאדי 176

לאגדי 346, 344

לאטביה 165, 137, 188, 293, 313, 318-319, 336, 342-345, 350, 356, 359,

לודז' 94, 140, 143, 157-158, 247-248, 263, 360

לוקישקי, כלא 79-81, 84, 93-94, 99, 103, 132, 154, 178, 180, 264, 287,

317

לידא, גטו 152

לידא, רחוב 98-99, 100, 103, 124, 127, 154, 173, 228, 302

ליטא 47-48, 53-62, 68-69, 71, 73, 101, 116, 123, 135-136, 145, 156,

199, 233, 325, 339, 342, 345

מיישגאלה 176

מיכאילישוק 177, 230, 314

מינדאוגינס, רחוב 173

נאצ'ה, יערות 329, 347

נארוץ', יערות 327, 332, 334, 346, 348, 362

נובוגרוד, רחוב, רובע 79, 98

סאלי 177

סובוץ', רחוב 53

סוביבור 342-343

סווינציאן 230, 314

סווינציאן החדשה (ניי-סווינציאן, נובו-סווינציאן) 177, 314-315, 251

סול 314

סורוק טאטאר 176, 273, 316

סטראשון, רחוב 88, 93, 98-99, 110, 112, 124, 127-129, 140, 151-152,
154, 184, 199, 204, 207, 210, 223, 228-230, 239, 257, 260, 269, 274, 295-
296, 302, 304, 322, 327, 330, 332-333

פודברודז' 98, 176, 251

פּוהולאנקא, רחוב 99

פולין 47-48, 53-59, 61, 68, 108, 135, 158, 199, 223, 251, 345

פונאר (יער, גיא ההריגה) 70, 75, 79, 80-85, 91, 93, 99, 103-106, 111,

115, 125, 132, 134, 152, 163, 178, 180, 207, 213, 220, 238, 242-243,

286-287, 292, 297, 307-308, 313, 315-318, 339-343, 344, 349-350, 353,

356-357, 359, 361, 364

פונאר (רחוב) 317

פורובאנק 65, 173, 319

פילימו (זאוואלנה), רחוב 75, 77, 92, 98, 99-100, 124, 127-128, 260, 291

פרודומינו 273

פוספיישקי 313

צ'ארני בור (צ'רנאבור) 176

צ'כיה 85

קאזיאן, יערות 346

קאלוואריה, רחוב 99

קארגה וילה (קארגע-ווילע) 176

קובל 53

קובנה 59, 61, 70-71, 85, 94, 142, 145, 156, 176, 235, 307, 314, 316, 319,
 324, 343-345, 347-348, 355-356, 361-362
 קוזלובה רודה 177, 344
 קייזרוואלד 342, 344
 קיילים 141, 173, 201, 219, 229, 245, 249, 334, 337, 343, 350, 356
 קימלישק 147
 קלוגה 346
 קנה 176-178, 314, 317-318
 קרנובקה 177
 קרקוב 94

רודניצקה, רחוב 98, 100, 105, 116, 124, 127-129, 133, 140, 149, 171,
 204, 213, 217, 228-230, 234, 239, 252, 256, 257, 260, 269, 272, 274, 278-
 279, 283, 291, 296, 305, 327, 334, 349
 רודניקי, יערות 86, 327, 332, 334, 347-348, 362
 רוסה (כיכר, רחוב) 321, 323, 335, 337, 339-341
 רוסיה (הצארית) 47, 57
 ריגה 318
 רשה 176, 216, 316, 317, 329

שאוולי (עיר) 71, 94, 156
 שאוולי (רחוב) 84, 98, 124, 127, 152, 171, 184, 204, 206, 239-240, 260,
 269, 295-296, 305, 321, 349
 שטוטהוף 345-346
 שניפישוק, רובע 50, 78, 98
 שפיטאלנה, רחוב 84, 98, 124, 127, 128-129, 140, 184, 239, 252, 254,
 260, 272, 332, 340

the hungry, heating material and warm clothing for the winter. The sources for these organizations originated mainly from the public, who, in spite of their own hardships, did donate to the poor and the needy (sometimes under pressure).

The political parties and youth movements united their forces into one underground in order to fight the Germans and their collaborators. In spite of their differences in ideology, the movement members managed to create a united force, in which the sub-units consisting of communists, “Bundists” and Zionists of different factions, fought side by side. This phenomenon was quite unique where the ghettos were concerned, and was also due to this same “Ghetto Spirit”.

The “Vilna Ghetto Spirit” was cultivated by the rich spiritual life and Jewish brotherhood among the ghetto inhabitants, and by the intense desire and continuing hope of the ghetto Jews to survive. It was rooted in the social and cultural heritage of Vilna Judaism. It was a demonstration of psychological power against the murderous intentions of the Germans and was proof that in spite of their oppressive conditions and the terrible loss of life, the Jews of the city did not break or lose their spirit.

The Jews of Vilna, who lived in the ghetto as a normal society, with an extraordinary spiritual life and a network of mutual assistance, in their desperate desire for “überleben”, perished and with them, their glorious heritage disappeared forever. Only a few thousand remained.

etc., festivities, ceremonies celebrating the end of the school year and festivals in the schools, youth clubs and child centers (for example, on T'u B'Shvat [festival of trees] in 1942, a school party was arranged under the slogan “Regards from the Children of the Ghetto to the Children in the Land of Israel”, accompanied by photographs of the children in both places), eurhythmic performances, and others.

The inhabitants very much enjoyed reading books and the library was extremely popular. Reading enabled them to escape from their terrible reality. Thus, for example, the demand for books was especially great during the months when the mass Aktionen took place, October — December 1941.

Occasional sports and chess competitions were held in the ghetto, and a gymnastics hall and a special sports stadium were fixed up (in the Strashun 6 courtyard): sports gave the young people an opportunity to meet, to keep in shape and to alleviate their anxieties.

In addition to all the above, the special atmosphere in the ghetto, spiced with humor, helped the people keep their daily problems at bay. They would tell jokes, used various idiomatic expressions to make fun of the Germans and the leadership of the Judenrat and the police, and they adopted the songs and satirical sayings that grew against the background of the surrounding reality.

The “Ghetto Spirit” was also evident when it came to helping the needy, clearly exemplified by the voluntary organizations “the Public Aid Committee” and “Winter Assistance”, which were established at the initiative of the public (with the backing of the Judenrat). They supplied clothes to the needy, food for

public opposition, including posters in the streets protesting “No theater in a graveyard”. But it was not long before this attitude changed, and it received recognition and became very popular. Both the theater and the symphony orchestra, which was founded at the same time, managed to boost the morale of the inhabitants and provide them with a brief respite from the killings and hardships of their living conditions. Performances were given to packed audiences, with an overall attendance of 38,000 people — almost double the total population of the ghetto — during 1942. Performances were usually based on musical renditions and satirical texts, written and composed by ghetto artists, and later becoming popular in the ghetto and beyond. The theater and the orchestra even performed for different events and in front of the council of brigadiers, thus enhancing the bond with the “common folk”. The actors, directors and vocalists were of the highest professional standard, with a serious attitude to theater, and it was not long before they became adored by the audience. 1943 even saw the opening of a Hebrew theater that performed the “The Eternal Jew”, but this did not last long owing to the liquidation of the ghetto.

In addition to the theater, there was a wide range of musical activities, including the orchestra, and a Yiddish and a Hebrew choir (the latter, for the first time in Vilna!). So many songs were composed in the Vilna ghetto, that they constitute more than 40% in the anthologies of ghetto and camp songs. Some have become popular the world over (such as the Partisan's Anthem and “Ponar”).

The “Ghetto Spirit” expressed itself in a wide variety of events, including lectures, art and sculpture exhibitions, symposiums,

Jewish Police to carry out Aktionen in the ghetto, rather than the Germans and Lithuanians, thus putting his policy into practice. Many losses were prevented as a result of his brave stand against the German officials, but at the same time he took upon himself excessive moral authority which a human being should never have — deciding who is to live and who is to die. The ghetto considered this totally unacceptable.

The most negative phenomena were revealed in the activities of the Jewish Police. The tragic role carried out by the policemen — rounding up their Jewish brethren and handing them over to the Germans — was enough to make them hated by the general public. But even if it were still possible to make the excuse that they wanted to stay alive and that anyway, somebody had to carry out the duty, their brutal actions towards their own people and the force and sadistic methods they used against the weak would still be unjustified. Some of the police took advantage of their status for personal benefit, ill-gotten gains and payoffs. The ghetto bitterly resented them and avoided contact with them. Dessler, the commander of the police and Levas, the gate guard commander, were among the individuals most despised by them.

“The Vilna Ghetto Spirit” as an Expression of Coping:

The phenomenon in the ghetto to be known as “the Vilna Ghetto Spirit” consisted of a wide-ranging and amazingly intensive selection of cultural activities, a special attitude to life, humor, voluntary aid organizations, and the like. This was evident in various areas, one of its prominent expressions being the theater. Its formation in January 1942 immediately following the bloody Aktionen and fear of the future, led to

out for the benefit of the public, as mentioned previously, there were many negative features that were bitterly resented by the population. The Scheinen with which they were provided gave relative confidence and power to the members of the Judenrat, the people in high-ranking positions and a considerable number of the other officials. Many of them took advantage of this situation to misuse their authority, and were indifferent to the people and apathetic to their plight and supplications. “Protekzia” and helping family and members of the movement became an integral part of the “work ethic” of the Judenrat, and people were often forced to make use of former acquaintances, with the mediation of friends or bribes, to get what they wanted. The Judenrat representatives also knew how to pursue their own interests and gave themselves perks. In this manner they ran the “Payok” (“portion” in Russian) — an extra share of the commodities that were distributed according to rank, the head of the ghetto himself being at the top of the scale. The ghetto inhabitants did not tolerate this behavior.

The population also regarded the deeds of Yaakov Gens with reservation and resentment. Although they admired and understood him and were aware of his good intentions, his concern for the preservation of life and his ability to bargain with the Germans and the Lithuanians (traits that were lacking in his predecessor, Anatol Fried), yet he acted arbitrarily and pompously and sealed people's fates as he saw fit. According to his concept, it was important to keep alive the young and the healthy, whom he considered the future of the people, and whenever the decision was in his hands, he would opt to sacrifice the elderly, the sick and the weak. Gens also preferred the

to stay alive. Their false hopes were based on the German policy of deception and dishonesty, that concealed the bitter truth of what was yet to come, building up their hopes time and again that the worst was over. The ghetto Jews — fathers, mothers, children and the elderly — all hung onto the treacherous words of the Germans, sometimes engaging in self-deception and seeing no other way out, rejected armed fighting outright because of the certainty of instant death. The German policy of trickery and deception — put into practice to a great degree by Gens and the Judenrat, who naively believed in the chances that Jews would survive which were finally proven wrong — succeeded in distancing the population from the Underground and from active resistance. In spite of this, throughout the entire ghetto period, sporadic incidences of active struggle were carried out by a few individuals. In some cases, Germans and Lithuanians were attacked during Aktionen in the ghetto and even at Ponar.

As previously mentioned, the Underground did not really fight the Germans inside the ghetto, apart from the battle on 1st September 1943. Their activities began to be significant after the fall of the ghetto, when members merged with the Soviet partisan movement in the forests of Rudniki and Naroch where they fought the Germans, inflicting losses on them and damaging their installations.

Negative Disclosures in the Functioning of the Jewish Police and the Judenrat:

When assessing how the Judenrat functioned in the Vilna ghetto, it appears that in spite of all the activities they carried

Special attention was paid to the many orphaned children and the Judenrat set up an orphanage for them. In addition, it established separate dormitories for boys and girls, thus offering a solution for the tragic situation in which children had been left abandoned.

At mortal risk to its members, the Judenrat managed to cope with the conditions imposed on them by the German regime, ran the ghetto normally, ensured the supply of food to the people, took strict care of public health, built up a wide-ranging education system for the children and took charge over the rich and varied cultural life of the ghetto. However, these beneficial activities of the Jewish Police and the Judenrat were accompanied by negative disclosures (see below) that were protested violently by the ghetto population.

Active Struggle against the German Policy of Deception:

Armed fighting against the German occupation meant death and whoever took this course knew he had no chance against its immense power. Members of the Vilna Underground willingly adopted the idea of armed fighting, knowing for certain that it would involve self-sacrifice. They did so to preserve Jewish dignity, which was expressed in the slogan “not to go like sheep to the slaughter”, and also to inflict as much damage as possible on the Germans. Members of the Underground who originated in the various youth movements where their ideology had become deeply ingrained, were highly motivated and convinced that there was no alternative. The vast majority of the ghetto people were not similarly convinced, as they lacked the fundamentals of an educational-ideological credo and sought every means available

the Judenrat put its members in great danger (Braude, the director of the labor office, was even arrested by the Germans and taken to prison), but this did not deter them from continuing what they were doing. It was mainly thanks to the Judenrat's activities that the terrible phenomenon of mass death by starvation that occurred in other ghettos, was almost totally avoided in the Vilna ghetto, even though hunger was commonplace.

To prevent the spread of disease, the Judenrat instituted strict control over hygiene and supervised a well-run medical system. The inhabitants were required, as mentioned, to attend the bathhouse at least once a month (without its written confirmation they could not receive food coupons), to fumigate their clothes, to air their apartments and clean out the houses and courtyards. The sick were admitted to hospital, treated in clinics and doctors made house calls. Special attention and resources were devoted to treating children: each preschool child had a medical record containing all tests and treatments, x-rays were carried out, they were weighed periodically (and extra food or milk was recommended when necessary!), etc. Children in schools and other institutions underwent tests from time to time and were even given recommendations as to what profession to choose, based on their medical history.

As part of its attempt at easing the difficult life conditions in the ghetto, the Judenrat supplied the population with wood for heating during the freezing winter days of Vilna. During the first traumatic winter of 1941-42, when it had not yet organized itself, the population suffered terribly from the cold. However in preparation for the following winter, workers were even sent out to chop wood in the "ghetto forest", which did much to solve the heating problem.

against the German regime of terror. The people in the ghetto dealt with the circumstances and did not allow it to break them either physically or spiritually.

How the Judenrat Coped:

The Judenrat managed from the beginning to establish itself as the exclusive controlling body of the ghetto. It functioned on the horns of a dilemma: it had to abide strictly by the orders of the German authorities and comply with their demands — from providing people for work purposes to rounding up inhabitants during Aktionen — while at the same time it had to organize the way life was run in the ghetto. Its difficulties were compounded during the first months, when thousands were murdered in Ponar during the mass Aktionen, the infrastructures for overall organization were in the process of being prepared and the ghetto was in the depths of despair, not knowing which way to turn.

The Judenrat worked at preserving the lives of the inhabitants. The rapid reorganization of institutions helped people to find somewhere to live, receive basic rations, minimal though they were, and provided the means to go out to work, thereby enabling them to smuggle and barter. It gradually increased the number of food coupons to the “illegal people” and bread coupons were distributed to almost everyone. In addition, the Judenrat set up five communal kitchens that provided hot lunches on a daily basis, and dinners on a partial basis. In certain months more than one hundred thousand meals were provided, 80% of which were given free of charge to the poor and destitute.

The Judenrat organized wholesale supplies and smuggled goods to store food for the ghetto inhabitants. These activities of

they needed to hide. Thanks to the malinas thousands of people survived the various Aktionen, be it only temporarily.

The struggle for survival was a daily fact of life. The food rations given to the ghetto by the German authorities constituted half of those allocated to the Aryan population, and even those were only for the "legal" inhabitants. Death by starvation was only a matter of time. The ghetto Jews managed to find a solution to this danger by smuggling and doing business with the non-Jews. Thus the thousands who left the ghetto daily for work on the outside, dealt in bartering (usually food products in exchange for clothing and jewelry) and brought the items they had purchased into the ghetto when they returned, having become expert in finding ways to hide them. The smugglers were in danger of receiving harsh punishment, from confiscation of goods and beatings, to executions (like the case of the famous actress Liuba Levitska [Lewicka]), but this did not prevent their activities, which were, after all, a means of survival. The ghetto even promoted an entire "industry" of improvised goods to help improve life and remind them of the "taste" of the good days.

As previously mentioned, living conditions were potentially open to the spread of disease and epidemics, but the ghetto had the means to overcome this. Each individual, whether of his own free will or because of pressure from the Judenrat (as explained below), saw to his own basic hygiene and attended the bathhouse.

In the fight for his life, the Jew of the ghetto, between mourning his losses and dread of what the future held in store for him, managed to maintain a spiritual life, to live for the moment, to go to the theater, to sing the songs of the ghetto and make jokes. He kept up his morale — an expression of defiance and protest

How the Individual and the Family Coped:

For the Jewish people it was simply unimaginable that Nazis were murdering Jews in the name of ideology. And it just happened to be bad luck that the Jews of Vilna were the first in a series of mass murders. Even after the “Great Provocation” and the initial Aktionen during the period of the two ghettos, the Jews were still being deceived by the Germans in charge into thinking that nothing had really happened to the people who had disappeared and that they had only been taken to work camps and the third ghetto. Even after the first eye-witness reports began coming in from survivors of Ponar, logic refused to accept the situation as reality. And when the terrible truth did eventually penetrate their consciousness, about half the Jews of Vilna were no longer alive. And from that moment on, the people of the ghetto, whether consciously or unconsciously, adopted the strategy of “überleben” — survival, and did all they could to preserve their lives, even under terrible suffering and after the loss of their loved ones. The desire to live and the longing to survive were evident, even in the most extreme situations beside the killing pits. Evidence for this can be seen by the suicide rate that was not particularly high.

One of the most important manifestations in the struggle for life was the acquisition of the *schein*. The ghetto Jews began to create fictitious family groups of four, adding names to the certificates of smaller families. Many people survived as a result, usually more distant relatives, but also wealthy Jews who bought their place in the *schein* for money, often vast sums of it. Another expression of it were the *malinas*, in which people invested much effort, preparing them in advance in the event that

any valuables they found on them. On the following day 1,600-2,000 persons were transported to camps in Estonia. Those who remained underwent a further selection, after which 1,400 — 1,700 young women were transferred to the camp at Kaiserwald near Riga, hundreds of sick and elderly people were sent to Ponar, and all the rest, about 4,000 people, were transported to the Sobibor extermination camp, where they were gassed. The liquidation of the Vilna ghetto was complete! More than 2,000 people managed to escape death, some by hiding in the malinas in or outside the ghetto, some by joining the partisans, and some by infiltrating into the H.K.P and Keilis.

The Jews from Vilna who survived after the liquidation of the ghetto, underwent many changes until the liberation. 10,400-11,000 men and women were taken to concentration camps in Estonia and Latvia, where many of them died of exhaustion, starvation and disease (amongst them Kruk and Kalmanovitch who wrote diaries of the Vilna ghetto). As the Russian front approached, some of them were murdered inside the camps (about 3,000 were killed in Klooga and Lagedi) and some were transferred from camp to camp in the West. Thousands were taken on ships to Stutthof and many perished as a result of the terrible conditions. Some participated in the Death Marches and most of them died or were killed.

Only a few thousand of the 60,000 Jews of Vilna remained. Added to the terrible loss of life, all the Jewish spiritual assets and the glorious tradition that had accumulated and built up over hundreds of years — all of this disappeared, including the masses of property belonging to the Jews, stolen by the Nazi regime and serving the interests of the Aryan population until today.

with the Germans in the ghetto), this time including women. More than 7,000 people were transported in these three deportations.

Two work camps remained active in Vilna: the first, Keilis, with 800-1,000 Jewish workers and their families, manufactured furs for the German army and the second, H.K.P. (Heeres Kraftfahrpark), provided for it vehicle maintenance services and was also populated by about 1,000 Jews. The number of their inhabitants increased following the liquidation of the ghetto, with the arrival of the “illegals” who had managed to escape or hide temporarily in malinas. Another 150 people were transferred to two small camps, also within the city. During the terrifying process of liquidation a tragic event took place — Gens was murdered by the Gestapo. He could have escaped into hiding, but preferred to relinquish his own personal safety for the sake of the people remaining in the ghetto. With all the bitterness and anger the community felt towards the Judenrat and the police, it respected him as a leader who knew how to stand up to the demands of the Germans, and a person who gave them what they considered the opportunity to survive. His death was a blow to the inhabitants. It had now become evident to everyone that the days of the ghetto were numbered, and indeed the end came on Thursday 23rd September 1943. German and Ukrainian soldiers surrounded the ghetto and the inhabitants were ordered to concentrate at an area near the Rossa Monastery. On arrival, an abrupt selection process took place and the men were separated from the women, children and elderly. With their last ounces of strength families clung together and refused to separate. The Ukrainians beat their victims violently with truncheons and rifle butts, and confiscated

1943 and a united underground movement was formed. The general population was unaware of all the above-mentioned details, and the Underground did not feature in their daily life. It entered their consciousness in a traumatic way in July 1943, just about two months before the liquidation of the ghetto, during the "Wittenberg Affair". It happened when the SS, informed by external sources about Wittenberg's underground activities, gave Gens an ultimatum, that unless Wittenberg was turned over to them, the ghetto would be liquidated. Gens confronted the inhabitants with the dilemma of one individual death as against the destruction of the entire ghetto. Faced with this tragic situation, the frightened community, struggling for what remained of their lives, stood resolutely by Gens and were bitterly opposed to the Underground and its leader. As a result of it Wittenberg presented himself at the Gestapo offices and was found dead the following day after having committed suicide. He was followed by Abba Kovner. From then on, groups from the Underground allied themselves with partisans in the forests and continued fighting the Germans from there, especially after the ghetto had been liquidated.

Following Himmler's order in June 1943 to liquidate the ghettos in Ostland (Eastern Territories), the liquidation of the Vilna Ghetto and the environs has begun. It was carried out by the SS officer, Bruno Kittel. In July, the work camps in the Vilna region were destroyed and their workers murdered. In August there were two Aktionen for the deportation of physically fit people from the ghetto to the camps in Estonia. At the beginning of September, the third deportation to Estonia and Latvia took place (during which Yechiel Scheinboim was killed in a battle

in the ghetto to despise them (see below Negative Disclosures in the Functioning of the Jewish Police and the Judenrat).

Ghetto life was run using the “doctrine of survival by work”, formulated by Gens, who believed that the more useful the Jews were to the German authorities, the greater their chances of survival. Untiring efforts were made to increase the ghetto work force, be it by employment on the outside, or from within the ghetto itself. And thus, by June of 1943 the number of workers had reached 14,000 and included almost the entire adult population, both men and women! As far as the Germans were concerned, this was a double achievement for them: their policy of Jewish genocide led not only to the loss of Jewish lives, but also brought them huge financial gains, both as a result of seizure of their property and ransom payments and from taking maximum advantage of the Jewish work force.

More than 500 youngsters were active in an underground movement in the ghetto, which was composed of two organizations. The main one was the FPO (Fareynigte Partizaner Organizatsye — United Partisan Organization), which had already been established at the beginning of 1942 and was composed of members of youth movements and political parties. Its commander was Itzik (Yitzchak) Wittenberg (see below “Wittenberg Affair”). It was properly organized, with a well–entrenched ideology of active fighting against the Nazis. The FPO appeal “not to go like sheep to the slaughter” spread to the other ghettos and became a slogan of Jewish resistance. The second organization was “Yechiel's combat group”, led by Ilya (Yechiel) Scheinboim, which was formed a few months after the FPO. The two groups joined forces in the spring of

an apartment, where any disease was a potential epidemic. The housing department (which was later merged with the technical department) dealt with all aspects of housing the population and apartments for public institutions, including running the ghetto workshops, the number of which was steadily increasing. The supply department organized the provision of food to the ghetto and its distribution among the inhabitants. The labor department supplied the work force according to the demands of the German authorities, both men and women, thousands of whom went to work in plants and military units (“einheiten”) outside the ghetto. The social services department took care of the destitute, which meant mainly giving exemptions for compulsory payments (such as hospitalization or meals in the communal kitchens). The department for culture (and education) was in charge of the school system and the flourishing cultural life of the ghetto, including the theater, the symphony orchestra, the choirs and the library. Monetary matters, including the cash box and the Judenrat budget, were run by the finance department.

The Jewish Police force was a useful tool for carrying out the policies of the Judenrat. It fulfilled a dual function: on the one hand, preserving the peace as in any normal society, and on the other, taking part in Aktionen during which they would round up Jews, search for them in the malinas and concentrate them at the gate. The gate guard, together with both the German and Lithuanian policemen, supervised the passage of the thousands of Jews leaving and entering the ghetto daily, handled the inspections, often confiscating smuggled goods and administering punishment by beating or arresting the “guilty” ones. The duty and behavior of the policemen caused the people

work units), smugglers and “wholesalers” (the nouveau–riche of the ghetto), and so on. The “Lithuanians” and the refugees from Poland had become part of the social network, and held high–ranking positions in the Judenrat and the other various institutions. A conspicuous example of such a case is that of Yaakov Gens, the commander of the Jewish Police and head of the ghetto from mid–1942 who came from Lithuania (see below).

The internal life of the Ghetto was run by the Judenrat, which was detached from the normal traditional leadership of the Jews of Vilna. Its members (apart from Milkanovitzky [Milkanowicki] who had formerly held the position of vice–president of the Jewish Community Council), were all previously unknown to the Jewish public and had been chosen at random according to Murer's order. Anatol Fried was appointed head of the Judenrat, and 10 months later the German authorities replaced Fried by Gens as head in charge of the ghetto.

The Judenrat was forced to deal with the numerous tasks imperative to life in the ghetto, and day–to–day activities had to be carried out under the onus of the edicts and demands of the German authorities. Their public duties were carried out with great difficulty and under life–threatening conditions. The departments of the Judenrat were organized on a vocational basis, each one dealing with a specific area. Thus, the health department, which was the largest one in the Judenrat, took care of sanitation, hospitalization, running the bathhouses and laundries, and medical inspection (also of the work camps in the vicinity). Its work was especially important on account of the poor physical conditions existing in the ghetto, apartments full of lice and bed–bugs, overcrowding that could average 17 people to

[the police of the ghetto], etc.), thus legitimizing about 12,000 people. This number increased over time and even reached more than 15,000. The *schein* was also the basis for receiving food rations, and because about one fifth of the ghetto inhabitants were “illegal”, they were ineligible and special steps were taken to enable them to survive (see below How the Judenrat Coped).

The Germans often replaced the *scheinen*, their intention being to confuse the people and to oil the killing machine. So, a *schein* that was good one day, was invalid the next, thus leaving its owner unprotected. At first the *scheinen* were white (according to the color of the certificate); then they were replaced by yellow, pink and blue ones, and so on.

In fear of their lives, the ghetto inhabitants prepared secret hiding places, known as *malinas*, which were to become an inseparable part of ghetto existence. The *malina* was vital to those who were illegal, but even those fortunate enough to hold a permit did not depend on them, and prepared their own *malina* in case.

Radical changes were taking place on the social level in the ghetto and the social pyramid was turned upside-down. Work became the dominant aspect, placing professional workers at the top of the social ladder, and with them those who became part of the ghetto management. The previous elite, those engaged in finance and industry, the intelligentsia, the honorable members of the community, etc. — all lost their traditional places in society and became destitute. Members of the Judenrat and the department directors advanced to prominent positions (as described below) — the head of the ghetto, police officers and even ordinary policemen, the “brigadiers” (leaders of the

were brutal and violent and in which thousands were murdered in Ponar. This constituted a terrible blow and hardly a family was left that did not have branches torn from it. The ghetto found itself bereft and in bitter despair over the loss of life and in the shadow of death, knowing the end was inevitable.

The first Aktion took place on the day they entered the ghetto and the second 9 days later. In October there were further Aktionen, including the “Yom Kippur Aktion” (October 1st), the destruction of Ghetto No. 2 (October 21st) and the “Yellow Scheinen” (“schein” — see below). There were additional Aktionen on a smaller scale in November and December. Following this dreadful period, there was a temporary respite from the mass Aktionen and the ghetto entered a period of relative calm (“The Stable Period”), that lasted about a year and a half. By then, some 37,000 people had been murdered, of these 16,000 prior to entering the ghetto and another 20,000 by the end of 1941. The 20,000 Vilna Jews who remained alive constituted the population of The Ghetto.

The Germans made good use of the Jewish work force in their units and industries. Although remuneration was almost nil, the Jews sought work because it enabled them to receive work permits — scheinen — which gave them and their families (a maximum of four members altogether) immunity from abduction, thus ensuring their temporary survival. The allocation of scheinen began before the ghetto period, but became of paramount importance mainly during its existence, and they were coveted by every Jew. At the start of the ghetto, the Germans issued 3,000 scheinen (some were allocated to the Judenrat management and some to its employees, the Jewish Police

All at once, during the months of July and August 1941, a number of mass murders took place, consistent with the German Policy of Jewish Genocide. These were carried out by the SS Einsatzkommandos 9 and 3, with the help of Lithuanian collaborators, both units and individuals. Jews were being murdered all over the occupied areas in the East, but never before in such a sudden and intensive way it took place in Vilna: some 5,000 men were abducted from their homes and the streets, under the pretext that they were being taken for work purposes, and only as time passed was the bitter truth revealed: they had been shot to death in the nearby Ponar woods.

On September 6th 1941 the Jews of the city were crowded into two ghettos: — the large ghetto — No. 1, and the small ghetto — No. 2. The small ghetto existed for about 7 weeks until it was liquidated. The process of entering the ghetto took one day and was carried out without prior warning. The Jews were allowed to take with them only what they could carry, and the rest of their property was divided up between their Polish neighbors. A week earlier, a large “Aktion” (operation to round up Jews), called by the Jews “The Great Provocation”, had taken place in the streets reserved for the ghetto, in which about 5,000 Jews — men, women and children — were rounded up and taken to Ponar where they were shot dead. About 40,000 Jews were crowded into the area that had been cleared, cut off from the outside world.

The Jews of the ghetto found themselves living under a regime of intimidation and terror, in unbearable conditions, and as they were still attempting to cope with the situation and find a place to live and food to eat, a series of large Aktionen began, which

Between the outbreak of World War II and the German occupation, the city underwent a series of changes in regime — a short period under Soviet occupation, independent and democratic Lithuanian control (from the end of October 1939 till June 1940), then Soviet occupation once again. The Jewish community flourished tremendously under the Lithuanian regime.

Vilna became the center for refugees from occupied Poland, among them leaders of political parties and youth movements: a big part of them (about 6,500 people) managed to leave for the West, while those who remained shared the fate of the local Jews. Among those who arrived in Vilna were also “Lithuanians” — Jews from ethnic Lithuania.

On June 24th 1942, the German army occupied the city. At the time there were nearly 60,000 Jews out of a population of about 200,000. Almost from the start the German regime began carrying out orders restricting the lives of the Jews. They forced them to hand over their property, to wear the yellow star; all civil servants were dismissed from work; all their workshops were closed down; they were used for forced labor with no remuneration, and so on. At first these orders were carried out by the military administration and from the beginning of August 1941 by the civil administration that replaced it. Vilna was classified as a District, headed by the Gebietskommissar, Hans Hingst, and in charge of dealing with Jews was Franz Murer, an individual who struck terror in their hearts. The SS system functioned simultaneously, dealing with Jewish genocide, among others. The decrees were issued rapidly, but gradually, and at each juncture the Jews of the city held on to the hope that the worst was over, until proven wrong by the next decree.

Aron Einat

Everyday Life in the Vilna Ghetto

SUMMARY

Course of Events:

Vilna was highly regarded in the Jewish world, and was known by the unique name — “The Jerusalem of Lithuania”. The city boasted a well-developed spiritual life, and included a wide range of institutions for education and study, research centers, several newspapers, a theater, an orchestra and a choir, famous authors, and so on. Apart from all these, the city was a comprehensive center for Torah study, especially for the “Mitnagdim” — “opponents” — the followers of the Vilna Ga'on (Rabbi Eliyahu ben Shlomo Zalman, 1720-1797). Nevertheless, in spite of the flourishing spiritual life and the well-developed cultural heritage, living conditions for the Jews of the city were difficult and many of them were poverty stricken, constantly searching for a livelihood, and supported by the welfare institutions established by the community and social agencies.

הבזקי זיכרון:

כעננים פזורים במרחבי השמיים עולים
לנגד עיניי זיכרונות ילדותי הרחוקה:
הנה המדרגות המובילות מהרחוב אל
המכולת של הוריי וממנה המעבר אל דירת
המגורים הגדולה החפה ממותרות - בלא
מים זורמים, סיר לילה מתחת למיטה;
מגבת שחוממה על הקמין ואני עדיין חש
את מגעה; הבאר בחצר הבית; "בודקה"
השירותים המרוחקת מהבאר; פניה של
פאווקה "די דינסט" - המשרתת הפולנייה
הצעירה שאותה אהבתי אהבת נפש; אחי
הצעיר אליעזר - לייזער או לייזקע בפי
המשפחה - שלא בכל דבר הסכים אתי
ולא אחת הגענו לתגרות ידיים; שני הגדיים,
כמו שני כלבלבים, שחיו במבואה שבין
החנות לדירה; התשוקה שלי לאותיות -
עבריות, פולניות, והתאוה שמלווה אותי
עד היום לקרוא; השוחט שהיה מורי ורבי;
בן דודי האהוב הירשקה שהיה מעיף
אותי "עד השמים", אך תופס אותי ברגע
האחרון - לפני הנפילה; בייגלעך טריים
ורחניים מהמאפייה של הורי הירשקה;
"הדאצ'ה" - בית עץ דו-קומתי שהתגוררנו
בו בחודשי הקיץ החמים, שקומת הקרקע
שלו יועדה לחנות - מקור הפרנסה שלנו;
נהר הוויליה שזרם במקביל לרחוב שלנו
ושיירות של קורות עץ וגם ספינות קיטור
משייטות בו; עגלה עם שני סוסים שהובילו
סחורות מהכפרים לחנות; המרתף,
ששימש מקרר, מחסן ו"מפעל" לכיבוש
כרוב, ועוד המון זיכרונות...

לעתים המראות רחוקים מאוד ומגיעים
מפאתי הזיכרון, ולעתים הם קרובים
ומלאי חיות כאילו התרחשו זה עתה.
האם היו אלה ימים מאושרים? האם
חיינו בהרמוניה, בביטחון כלכלי וסביבתי,
בהנאה? קשה לי להשיב. ומכל מקום,
כשהגעתי לגיל שבע התהפך העולם כולו -
הגרמנים נכנסו לוויילנה.

הספר שלפנינו עוסק בחיי היום-יום בגטו וילנה, אחד הגטאות הגדולים והנודעים במלחמת העולם השנייה. הוא מבוסס על עבודת דוקטורט, שנכתבה תוך שימוש נרחב במסמכים מארכיונים מובילים בארץ ובעולם ובעדויות של ניצולים. אף כי רבות נכתב על התארגנות המחתרת בגטו וילנה ועל תנועות הנוער, הרי אין בספרות תיאור של חיי תושבי גטו וילנה על כל היבטיהם - חינוך, בריאות, תרבות, חיי הדת, תעסוקה, הברחות, מנגנוני המשפט הפנימיים, העזרה ההדדית וגם תופעות שליליות שלא נעדרו מן החברה שחיה בתנאים בלתי אנושיים ובחוסר ודאות מה יילד יום.

אהרון עינת (זאלקינד) היה ילד בן 7 כשהגרמנים כבשו את וילנה. שנות ילדותו עברו עליו בגטו ובמקומות מסתור יחד עם אמו, עם אחיו ועם בני משפחה נוספים. במשך שנים הדחיק את טראומת הילדות ורק בגיל מבוגר, כשהוא כבר אב וסב לנכדים ואחרי קריירה ארוכה בצה"ל, החליט לשוב אל העבר ולחקור את החיים בגטו וילנה.

בתחילת הספר מביא עינת בגילוי לב את סיפורו האישי ואת סיפור הצלתו הלא-ייאמן, ובנספח את העדות שנגבתה ממנו כילד מיד לאחר המלחמה, שעל אודותיה שכח והיא נתגלתה לו בארכיון בפולין.

הספר מוסיף למדף ספרי השואה התבוננות מקורית ומרתקת של פרק בלתי מוכר ומעורר מחשבה, לא רק על אורחות חייהם של יהודי גטו וילנה אלא גם על התנהגותם של בני אדם שנמצאים תחת מצור ודיכוי, על רגעי חמלה וחסד בצל המוות ועל רוע בלתי נתפס.

"הספר שלפנינו משקף מגמות חדשות בחקר השואה - מאמץ להתמקד בהיבט החברתי-כלכלי של הגטו ובשגרת חיי היום-יום בגטאות מזרח אירופה... עינת מציב את הדיון בשאלות של שותפות גורל וסולידאריות בחברה שאינה אלא שרידים של קהילה שחיים במציאות כפויה. הוא מציג את הקושי של עיצוב סולידאריות בתנאים של גירוש, נישול, בידוד ופחד מתמיד מפני רצח מחד גיסא, אך גם את ההכרח בעיצובה של סולידאריות כזו מאידך גיסא, והמתחים שניגודים כאלה יוצרים... יושבי הגטו ומנהיגיו השקיעו מאמצים אדירים לגבש אחריות שמשמעה התארגנות משותפת לשמירה על החיים, מבלי להתעלם ממעשים של פגיעה בזולת והיעדר עזרה הדדית".

פרופ' דליה עופר, האוניברסיטה העברית בירושלים